Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija – vol. XXXIX

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **2006**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:637101

https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz

Rights / Prava: Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-20**

amz

Repository / Repozitorij:

AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb

dabar

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

UDK 902/904 ISSN 0350-7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA – VOL. XXXIX
2006.

VAMZ 3. SERIJA VOL. XXXIX, str. 1–276

ZAGREB 2006.

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:49:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Časopis koji je prethodio:

ARKIV ZA POVĚSTNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKIV ZA POVJESTNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); IX. (1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije *VJESNIKA*:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŽTVA, I. (1879); II. (1880); III. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884); VII. (1885); VIII. (1886); IX. (1887); X. (1888); XI. (1889); XII. (1891); XIII. (1891); XIV. (1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARKEOLOŠKOGA DRUŠTVA, nova serija, I. (1895); II. (1896-8); III. (1898); IV. (1899-1900), V. (1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); IX. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV. (1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV (1943-44 – otisnute samo str. 1-64 + 9. T.);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII. (1972-73); VIII. (1974); IX. (1975); X-XI. (1977-1978); XII-XIII. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982); XVI-XVII. (1983-84; XVIII. (1985); XIX. (1986); XX. (1987); XXI. (1988), XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV. (1991-92); XXVI-XXVII. (1993-94); XXVIII-XXIX. (1995-96); XXX-XXXI. (1997-1998); XXXII-XXXIV (1999-2000); XXXIV (2001)); XXXV (2002); XXXVI (2003); XXXVII (2004); XXXVIII (2005).

Nakladnik:
Publisher:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb

Uredništvo:
Editorial Committee's Address:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb, P.P. 13.

Glavni i odgovorni urednik:
Chief Editor:

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:
Technical Editor:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Međunarodni redakcijski odbor:
International Editorial Committee:

HELMUT BUSCHHAUSEN (Wien), JOHN CHAPMAN (Durham), PETER KOS (Ljubljana),
PRESTON MIRACLE (Cambridge)

Redakcijski odbor:
Editorial Committee:

JACQUELINE BALEN, IVAN RADMAN LIVAJA, KATICA SIMONI

Lektura:

SALIH ISSAC (hrvatski jezik), SONIA WILD BIĆANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

VIŠNJA BARBIR, SONIA WILD BIĆANIĆ, TOMISLAV BILIĆ,
IVAN MIRNIK (engleski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu izlazi jednom godišnje.
IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: GRADSKI URED ZA KULTURU GRADA ZAGREBA, Ilica 25, 10 000 Zagreb
i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE, Runjaninova 2, 10 000 Zagreb

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

TISAK: Birotisak, Zagreb

2006.

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:49:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

SADRŽAJ

CONTENTS – INHALT – SOMMAIRE

Zdenka Dukat – In memoriam (Ante Rendić-Miočević) 7
– Curriculum vitae (Dubravka Balen) 10
– Bibliografija radova (Ivan Mirnik) 12

Izvorni znanstveni radovi:

Original scientific/scholarly papers:

TOMISLAV BILIĆ

Some northern constellations used for navigation in Antiquity 15
Antička navigacija prema sjevernim zvjezđima 56

ALKA DOMIĆ KUNIĆ

Bellum pannonicum (12.–11. pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije 59
Bellum Pannonicum (12–11 BC). The final stage of the conquest of the southern Pannonia 161

MILJENKA GALIĆ – IVAN RADMAN LIVAJA

VTERE FELIX – pojasna garnitura iz Varaždinskih Toplica 165
VTERE FELIX belt set from Varaždinske Toplice 178

ADNAN BUSULADŽIĆ

Zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela 187
Collection of antique lamps from Mogorjelo. 199

VLATKA VUKELIĆ

Prilog istraživanju antičke Siscije. Prvi pisani spomen Severillina sarkofaga u ranom novovjekovlju i pokušaj rekonstrukcije njegovog izvornog nalazišta 201
A contribution to research in Roman Siscia. The first written reference concerning Severilla's sarcophagus in modern history and an attempt to reconstruct its original location. 215

IVAN MIRNIK – MUHAMED ŽDRALOVIĆ

Skupni nalazi novca iz Hrvatske. XIV. Skupni nalaz zlatnog i srebrnog novca 16. st iz Svinjarevaca 217
Coin hoards from Croatia. XIV. Hoard of 16th c. gold and silver coins from Svinjarevci 222

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:49:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Prikazi – Reviews

Exhlale DOBRUNA-SALIHU. *Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake – Sepulkrale dhe e kultit 1–2*, Prishtinë 2003–2005., str. 1032., 189 table sa 350 slika, 4 karte. (Recenzenti: Prof. dr. Marin Zaninović, Prof. dr. Muzafer Korkuti). (Marija Buzov) 257

Eric BREUER. *Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donau Raum*. Tettnang, 2005: Verlag Lorenz Senn. (Branka Migotti) 260

Popis kratica 263

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:49:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Zdenka Dukat

ZDENKA DUKAT – *IN MEMORIAM*

Skrhana teškom bolešću, u Zagrebu je 9. studenog 2006. preminula Zdenka Dukat, dugogodišnja voditeljica Numizmatičkog odjela zagrebačkog Arheološkoga muzeja. Prije nepunih godinu dana, u predvečerje nadolazećih božićnih i novogodišnjih blagdana, dijelili smo s njom radost i ponos što je upravo njoj Hrvatsko muzejsko društvo dodijelilo svoje najviše priznanje, smatrajući nagradu koja joj je bila dodijeljena svojevrsnim priznanjem i Muzeju kojemu je uvijek bila privržena i u kojemu je provela sav svoj radni vijek. Spomenuto strukovno društvo nagradilo ju je, kako je bilo istaknuto, za sveukupni muzeološki rad, za znatan stručni doprinos ostvaren u matičnoj ustanovi, Arheološkome muzeju u Zagrebu, ali također i za veliki doprinos cjelokupnoj muzejskoj struci. Oni koji su upravo nju svojedobno predložili za dodjelu tog, kad je naša muzeološka struka u pitanju, svakako najprestižnijeg priznanja, kao i oni koji su o tomu odlučivali, znali su prepoznati njezinu stručnost, opseg i složenost posla što ga tijekom mnogih radnih godina savjesno obavljala, njezinu, rekao bih, naglašenu samozatajnost u odnosu prema široj, osobito medijskoj javnosti, njezin strpljiv i nadasve stručan dugogodišnji rad na sustavnom sređivanju bogate muzejske numizmatičke zbirke, koja je, mnogo puta smo to isticali, među najvećima takva sadržaja ne samo u nas nego i u europskim pa, budimo pomalo i neskromni, i u širim svjetskim okvirima. Prisjećajući se danas ondašnjih svečarskih trenutaka, koje je i ona sama doživjela vrlo emotivno, gotovo ne možemo povjerovati da nje više nema među nama i da su tadašnji trenuci radosti, na neki način, bili svojevrsnom najavom našeg trajnog oproštaja. Vjerujem da je malo tko, čak i među njezinim dobrim poznanicima i prijateljima, mogao slutiti zlu kob koja se ubrzo nadvila nad njom i težinu zdravstvenih problema koji su se već očitovali. Vješto je krila poteškoće s kojima se sigurno i ranije sučeljavala, ne htijući, valjda, bilo koga opterećivati problemima osobne naravi.

U:\Arh-vjesnik2006\Dukat - In memo, CV, Bibl-.vp
14. oŭujak 2007 8:40:12

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Iako sam tijekom njezine višemjesečne odsutnosti iz Muzeja mnogo puta s njom razgovarao putem telefona, najčešće komentirajući trenutno stanje njezine bolesti ili aktualna muzejska događanja i premda smo se jednom čak i susreli te podosta napričali u njezinoj radnoj sobi u prizemlju muzejske zgrade, u najljepšem sjećanju ipak će mi ostati trenuci njezina primjetnog ushićenja nagradom koja joj je bila uručena i koja ju je očigledno ugodno iznenadila. Svoju radost nije prikrivala ni sljedećih dana: to sam vrlo dobro mogao osjetiti isprativši je automobilom do njezina stana u Mihanovićevoj ulici, nakon što me je prethodno zamolila da joj pomognem ponijeti brojne bukete cvijeća, vjerujući da će kod kuće oni teže uvenuti i da će u njima moći trajnije uživati. Već tada je njezino zdravlje bilo ozbiljno narušeno, što dakako meni nije bilo poznato. Još sam jednom, nekoliko mjeseci poslije, osjetio njezinu neizmjernu radost; s gotovo istim ushićenjem, koje se doduše moglo samo naslućivati iz njezina već oslabljena glasa, reagirala je nakon mojega telefonskog poziva upućenog sa slikovitog mula u Voloskome, mjestu njezinu srcu toliko priraslom, u kojemu je gotovo svake godine provodila najveći dio godišnjeg odmora. Ova je godina bila vjerojatno prva, barem u novije vrijeme, a da Zdenka tamo nije provela veći dio godišnjeg odmora. Posve je stoga razumljivo što je vrlo emotivno reagirala čuvši glas jednog od mještana, njezina dugogodišnjeg dragog poznanika, koji se upravo u to vrijeme tamo bio zatekao. Taj ju je razgovor razveselio, čak bih rekao, na neki način, i razgalio. Nažalost, mnogo su češće naši razgovori bili kratki i samo informativni, a što je vrijeme dalje odmicalo, slabila je i njezina volja i motivacija za borbom s opakom bolešću pa su ti razgovori bivali sve zlokobnijim glasnikom uznapredovale bolesti.

Sudbina je, pokazalo se ubrzo, ipak bila jača i neumoljiva. Nedugo nakon radosnih trenutaka doživljenih prigodom uručivanja već spominjanog priznanja iznenada je morala biti podvrgnuta bolničkom tretmanu. Boravak u bolnici potrajao je znatno duže nego je bilo tko mogao tada pretpostaviti, što je potaknulo slutnje mnogih od nas o složenosti i težini njezine bolesti. Ni nakon izlaska iz bolnice nije smogla dovoljno snage i potrebnog zdravlja da se aktivno uključi u rad Muzeja, premda smo je tamo s nestrpljenjem očekivali. Kao i nebrojeno puta prije Moire su se još jednom pokazale odviše okrutnima i neumoljivima. Štoviše, samo dan ili dva nakon 65. rođendana zauvijek nas je napustila, prerano se otisnuvši prema poljanama mitskog Elizija i njegovim vječnim počivalištima. Iste neumoljive Suđenice nisu joj nažalost dopustile da u miru dočeka i zaslužene umirovljeničke dane; prekinule su, kao što to one uvijek rade, i njezinu prekratku životnu nit, ne ostavivši mjesta nadanjima u sretniji ishod neravnopravne borbe s bolešću i vjerovanju u brzi i potpuni oporavak te povratak u Muzej koji je tako naglo napustila. Ugasile su i posljednju nadu koja je među mnogima tinjala gotovo do posljednjih trenutaka njezina ovozemaljskog života. Još jednom se pokazala istinitost glasovitih Horacijevih stihova o uzaludnosti bijega od sudbine i smrti. *Mors et fugacem persequitur virum!*

Osjećam ipak da ovom prigodom moram biti i malo osoban, možda i više nego aktualni trenutak dopušta. Doista, teško je govoriti o osobama s kojima smo se sve donedavno svakodnevno susretali, s njima bili bliski, na neki način i prijateljevali, često bili istomišljenicima, premda o svemu nismo u svakoj prigodi razmišljali na isti način. Mnoge od nas u Muzeju, ali i u širem arheološko-muzejskome miljeu, sa Zdenkom vežu i neraskidive generacijske niti, druženja iz davnih studentskih dana, predavanja, ispitne neizvjesnosti, radosni i manje radosni trenuci, a nadasve prisnost koja nikad nije izbljedjela. U nama je, što je i razumljivo, duboko usađen taj osjećaj nostalgije za proteklim vremenima, za danima koje ne možemo vratiti, ali ih možemo pokušati evocirati. Vjerujem, primjerice, da bi i Zdenka, kad bismo ju samo bili u prigodi danas zapitati, rado poželjela još jednom posjetiti Danilo, taj, za mnoge od nas, neponovljiv i jedinstven arheološki lokalitet, njegove nama dobro poznate lokalitete gradinu i Šematorij, uputiti se do slikovitih danilskih zaselaka, Klisovića, Vukšića, Vučenovića i tolikih drugih nezaboravnih toponima, poznatih

U:\Arh-vjesnik2006\Dukat - In memo, CV, Bibl-.vp
14. oŭujak 2007 8:40:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

onima koji su tamo boravili duže vrijeme. I ona bi, uvjeren sam, priželjkivala ono nekadašnje Danilo, ono uz koje nas vežu brojne anegdote, Danilo bez struje i bez vode, bez biranih kućnih potrepština, svih onih civilizacijskih blagodati za koje tada nismo osjećali da nam nedostaju, a bez kojih je danas gotovo nemoguće zamisliti naš svakodnevni život. To je bilo Danilo do kojega je trebalo kilometrima pješačiti od skromne željezničke stanice u Perkoviću, ili se pak dobro protresti vozeći se gotovo puni sat u dotrajalim radničkim autobusima prašnjavom i brojnim vododerinama izbrazdanom makadanskom cestom iz dvadesetak kilometara udaljenoga Šibenika. Prije samo nekoliko godina ukazala nam se prilika te smo zajedno posjetili taj nekadašnji arheološki i pastoralni raj, ali automobilom i vozeći se brzom suvremenom asfaltiranom cestom. Nije to bilo ono isto Danilo i malo je toga tamo ostalo isto; danas je ono, kako se to obično kaže, »ljepše i novije«. Ipak, tamo još i sada ovce brste krševite proplanke, a u polju se zelene vinogradi i stabla smokava. Sjećanja su još svježa, a priroda jednako privlačna pa smo se osjećali kao da smo još dio nekadašnjeg, nažalost davno iščezloga svijeta. Nedostajali su nam, doduše, mnogi nama dragi ljudi, od kojih je većina davno napustila ovaj svijet. Samo su rijetki još živi, ali i oni u vrlo poodmaklim godinama, što nam nije bila zapreka da se zajednički prisjetimo nekadašnjih dana. Odlučili smo češće posjećivati taj kraj, ali je vrijeme učinilo svoje pa je taj naš povratak u prošlost bio samo lijepa epizoda koje se u ovoj prigodi, u mislima na Zdenku, rado sjećam. Želje su jedno, realnost nešto posve drugo, pa je i priči o našim zajedničkim odlascima u Danilo nažalost došao kraj.

Vratimo se ipak u svijet zbilje i činjenice da ćemo svi zajedno dalje morati biti bez nje. Zdenka Dukat bila je, što je mnogima vrlo dobro znano, osoba kojoj smo, čini mi se, svi zajedno prilazili sa stanovitim respektom i obazrivošću. Rijetki su među našim kolegama-arheolozima bili oni koji posjećujući Muzej nisu najprije potražili nju, najčešće je zatekavši s neizbježnom cigaretom u ruci i u njezinoj već dobro rasklimanoj kožnatoj fotelji. Uz nju su redovito bili nekakvi »novčići« – valjda nas sada ne sluša, odbojna na neprimjerenu upotrebu tog deminutiva, jer bi u protivnom sigurno odmah burno reagirala! – kao i knjige koje su joj služile u identificiranju pojedinih primjeraka, razasute na njezinu stolu ili policama na okolnim zidovima. Rijetki su također oni koji barem jednom nisu potražili njezin savjet, uvijek kompetentnu ekspertizu, pouzdanu i stručno utemeljenu. Ne mogu također propustiti spomenuti da je u Arheološkome muzeju obnašala najodgovornije dužnosti; u jednom mandatu bila je naime na čelu ove ustanove, a sve donedavno, do odlaska u bolnicu, predvodila je i Upravno vijeće Muzeja. Svima će, u to sam duboko uvjeren, trajno nedostajati i kao čovjek, ali i kao stručnjak. Doista vjerujem da ćemo taj gubitak svi mi zajedno u zagrebačkom Arheološkome muzeju vrlo teško nadoknaditi, ali će se njezin prerani odlazak nedvojbeno osjetiti i u drugim krajevima Hrvatske, posvuda gdje je onima koji su tražili njezinu suradnju nesebično bila spremna pomoći.

Ovaj najnoviji svezak *Vjesnika* Arheološkog muzeja u Zagrebu, časopisa u kojemu je, podsjetio bih, još u prethodnom svesku vrijednim prilozima i osobno aktivno surađivala, posvećujemo stoga uspomeni na Zdenku Dukat, želeći joj na taj, doduše skroman način, uzvratiti za uloženi trud te joj zahvaliti na svemu što je uradila za Numizmatičku zbirku kojoj je bila voditeljem, kao i za Muzej u cjelini, ustanovu kojoj je uvijek bila privržena.

Ante Rendić-Miočević

U:\Arh-vjesnik2006\Dukat - In memo, CV, Bibl-.vp
14. oŭujak 2007 8:40:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ZDENKA DUKAT
(*Zagreb, 6.XI.1941 †9.XI.2006)

CURRICULUM VITAE

Lijepog jesenskog, za ovo doba godine iznimno blagoga dana, 9. studenoga zauvijek nas je napustila Zdenka Dukat, muzejska savjetnica i voditeljica Numizmatičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu. Njezina prerana smrt mnoge je iznenadila, pa i one koji su, kao i mi, znali da je neizliječiva bolest sve više uzimala mah. Arheološka je struka, poglavito numizmatička, izgubila uzorna i cijenjena stručnjaka, a oni koji su imali prilike s njom raditi ili surađivati izgubili su plemenita čovjeka i iskrena prijatelja.

Rođena je 6. studenoga 1941. godine u Zagrebu, gdje je pohađala Klasičnu gimnaziju. Maturirala je 1960. godine te upisala jednopredmetni studij arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i diplomirala 3. ožujka 1965. godine. Potom je godinu dana radila na obradi epigrafskih spomenika Bosne i Hercegovine za JAZU (današnja HAZU), a sredinom 1966. započela je suradnju s Arheološkim muzejem, u kojem se 1967. zaposlila kao kustos Numizmatičke zbirke. Muzejsko zvanje višega kustosa stekla je 1978. godine, zvanje muzejskog savjetnika 1986. godine, a od 1973. godine sve do odlaska u mirovinu 7. studenoga 2006., bila je voditeljica Numizmatičke zbirke. Od 1980. do 1984. godine bila je ravnateljica Arheološkog muzeja.

U muzeju je sređivala numizmatičku biblioteku, koja je i danas izdvojena iz bibliotečnog fundusa, jer je numizmatička zbirka od 1946. bila pohranjena u trezoru nekadašnje banke u Praškoj ulici. Tek kad je osiguran prostor za čuvanje i za stalni izložbeni postav, počela je sređivati i sistematizirati numizmatičku građu. Važno je naglasiti da je Numizmatička zbirka najsustavnija i najbogatija zbirka takve vrste u nas. Dok su na drugim odjelima mladi stručnjaci imali pomoć svojih starijih kolega, ona je u posao krenula posve sama, tek sa znanjem stečenim na studiju. Sistematična i uporna, i uz to zaljubljenica u numizmatiku, poglavito antičku, brzo je svladala početne teškoće i uzela istodobno sređivati zbirku i proširivati vlastito prijeko potrebno stručno znanje, koje je, s vremenom, postalo enciklopedijsko. No, svoju specijalističku erudiciju nije, kao što neki čine, držala za sebe nego ju je nesebično dijelila i pojedincima i ustanovama. Gotovo je uzaludno pokušavati sustavno nabrajati sve one kojima je pružila stručnu i kolegijalnu pomoć. Njezin se rad nije ograničavao samo na zadatke u matičnom Arheološkome muzeju. Sredila je numizmatičke zbirke muzeja u Đakovu, Sisku, Iloku, Gospiću, samostanske zbirke u Bolu na Braču, Starom Gradu na Hvaru, numizmatičku građu s istraživanja u Hvaru, Solinu, Konjskom, kao i s lokaliteta izvan granica Hrvatske, primjerice zbirke Novog Mesta u Sloveniji i Ošanića u Bosni i Hercegovini. Svesrdno je pomagala kolegama u Varaždinu, Daruvaru, Kutini, Velikoj Gorici, Senju, Cresu i Zagrebu.

Osim stalne izložbe Numizmatičke zbirke, za javnost otvorene 22. svibnja 1978., koja se odlikuje biranošću izložaka i originalnošću postava, s popratnim katalogom, pisanim stručno i čitko, numizmatičkom građom obogatila je i stalne muzejske izložbe pretpovijesnog, antičkog i egipatskog odjela, u okviru kojeg je prezentirana i etruščanska građa. S numizmatikom kao dokumentom povijesnih epoha sudjelovala je u mnogobrojnim tematskim izložbama postavljenim u zemlji i inozemstvu: *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, Skoplje, Zagreb, Split, Ljubljana, 1987/88; *Tesori Nazionali della Croazia*, Arezzo, 1991; *Arte e cultura in Croazia,* Torino, 1993; *Od*

U:\Arh-vjesnik2006\Dukat - In memo, CV, Bibl-.vp
14. oŭujak 2007 8:40:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

nepobjedivog sunca do sunca pravde, Zagreb, 1994; *Zagreb prije Zagreba*, Zagreb, 1994; *Muzeopis*, Zagreb, 1996; *Vukovar Lijeva bara*, Zagreb, 1996; *Vetri romani dalla Croazia*, Rim, Lisabon, Venecija, Ancona,1997/1999; Accede ad Certissiam, Đakovo 1998, Zagreb, 1999; *Oživljene kulture*, Ljubljana, 2002; *Potok u srcu Zagreba*, Zagreb, 2005; *Aqua Romana*, Barcelona, Lisabon, Merida, Madrid, 2005. i mnogim drugima.

Tijekom cijeloga radnoga vijeka pisala je stručne i znanstvene radove, recenzije raznih članaka, iznosila mišljenja o otkupima, unosila podatke u računalni program, održavala tematska predavanja, jedno vrijeme bila je i urednicom muzejskoga glasila *Vjesnik*, ukratko: radila sve ono što su joj diktirale stručne potrebe i intimna znanstvena opredijeljenost. Zato je bilo posve očekivano što su joj kolege, kao najkompetentnije osobe, odale veliko priznanje: 19. prosinca 2005. dodijeljena joj je nagrada za životno dijelo Hrvatskog muzejskog društva »Pavao Ritter Vitezović», čime se, na svoj neupadljivi način, veoma ponosila.

Zdenka Dukat uz priznato stručno znanje zračila je i osobnom karizmom, te je, poput magneta, privlačila ljude različitih stručnih profila, čak i one izvan strogo profesionalnog miljea, koji su, kao arheolozi ili numizmatičari amateri, često dolazili u muzej po stručnu procjenu ili, naprosto, po literaturu i razgovor o novcu. Njezino znanje i iskusno oko bili su već toliko izoštreni da je podjednako uspješno obrađivala dobro uščuvanu numizmatičku građu, kao što je, gotovo nepogrešivo, umjela atribuirati i opisati i one primjerke novca koje su stoljeća nepovratno oštetila, katkad do neraspoznatljivosti.

Zdenka Dukat nije se odlikovala samo svojim individualnim postignućima: svi koji su je poznavali bili su svjesni da ona pripada mnogo širem intelektualnom obiteljskom miljeu, u kojem su djelovali i djeluju takvi značajni pojedinci kao što su bili njezin djed akademik Vladoje Dukat, njezin otac Zorislav Dukat, odvjetnik i važni prevodilac s engleskoga, te napokon, njezin brat Zdeslav Dukat, poznati naš klasičar i prevodilac s klasičnih jezika, poglavito grčkoga, i živih jezika.

Svojim radom, znanjem i brigom za zbirku Zdenka Dukat bila je dostojnom nasljednicom časnih predaka koji su utemeljili, radili i obogatili Numizmatičku zbirku, čime je obvezala i buduće naraštaje kustosa numizmatčara na isti odnos prema radu i poštivanju tradicije. Posvećujući joj ovaj svezak *Vjesnika,* muzejskoga glasila kojem je nekoć bila i urednicom, želimo izraziti naše poštovanje i zahvalnost.

Dubravka Balen-Letunić

U:\Arh-vjesnik2006\Dukat - In memo, CV, Bibl-.vp
14. oŭujak 2007 8:40:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ZDENKA DUKAT
(*Zagreb, 6.XI.1941 †9.XI.2006)

BIBLIOGRAFIJA

1967 – Nalaz rimskog bakrenog novca u Pitomači. *Bilten Hrvatskog numizmatičkog društva*, 5/1967, *11*: 8.

1974 – Skupni nalaz antoninijana iz Otrovanca. *VAMZ*, 3.s., 8/1974: 134–135.

1974 – Muzejske zbirke i nove akvizicije. Druge muzejske akvizicije. *VAMZ*, 3.s., 8/1974: 141–142.

1975 – Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice. Summary. *SenjZb*, 6/1975: 167–198. (koauktor: Ante GLAVIČIĆ)

1976 – Pre Roman coinage on the territory of modern Yugoslavia. *Bulletin of the Institute of Archaeology,* 13/1976: 175–210. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1978 – Skupni nalazi novca u Sjevernoj Hrvatskoj. Summary: Coin hoards in Northern Croatia. *IzdHAD*, 2, 1978: 197–208. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1978 – Skupni nalazi novca od 1936. godine do danas. Summary: Finds of coins from 1936 up do nowdays (sic!). *Numizmatika*, 6/1978: 15–33. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1979 – Numizmatička zbirka Dominikanskog samostana u Starom Gradu na Hvaru. Summary: Numismatic collections of the Dominican Monastery at Stari Grad. *VMKH,* 28/1979, *3*: 5–15 + 2 tab.

1982 – Skupni nalaz rimskog republikanskog novca iz Osora. Summary: The hoard of the Roman Republican denarii from Osor. *IzdHAD, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju,* 7/1982: 141–151+T. 1–11. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1984 – Ostava rimskih denara iz Cesarice. I. dio. Summary: The hoard of Roman denarii from Cesarica. *NumVij*, 27/1984, *38*: 7–25 +4 tab. i 5 sl. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1984 – Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice II. Summary: Numismatic data from Senj and its surroundings. *Senjski zbornik*, 10–11/1984: 41–58. (koauktor: Jadranka NERALIĆ)

1984 – Aureus Kvinta Kornuficija. Summary: The *aureus* of Quintus Cornuficius. *VAMZ*, 3.s., 16–17/1983–1984: 91–93+T. 1. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1986 – Skupni nalaz makedonskog brončanog novca iz Dojrana. Summary: The hoard of Macedonian bronze coins from Dojran. *NumVij*, 29/1986, *40*: 44–49. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1986 – Etruščanski i umbrijski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Summary: Etruscan and Umbrian coins from the Zagreb Archaeological Museum. *VAMZ*, 3.s., 19/1986: 179–186 +4 tab. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1987 – *Antički portret u Jugoslaviji. Classical portraits in Yugoslavia*. Beograd, 1987. Kataloške jedinice: br.16, str.131; br. 17–18, str.132; br. 19–20, str.133; br. 21–22, str.134; br. 32–24, str.135; br. 25–26, str.136; br. 29, str.137; br. 30–31, str.138; br. 32–33, str.139; br. 38–39, str.142; br. 40–41, str.143; br.

U:\Arh-vjesnik2006\Dukat - In memo, CV, Bibl-.vp
14. oŭujak 2007 8:40:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

42–43, str.144; br. 44–45, str.145; br. 78–80, str.162–164; br. 100–103, str.174–176; br. 132, str.190; br. 133, str.191; br. 162–166, str. 205–207.

1989 – Nekoliko značajnih kovova Prve tetrarhije u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Summary: Some notable strikes of the Diocletianic tetrarchy in the Zagreb Archaeological Museum. *VAMZ,* 3/1989, 22: 77–90. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1991 – Numismatica. Medaglistica. *Tesori nazionali della Croazia. Capolavori dei Musei di Zagabria. Arheološki muzej.* Arezzo – Basilica inferiore di San Francesco 7 Settembre – 20 Ottobre 1991. Arezzo 1991: Centro Affari e Promozioni: 203–227, br. 305–331. (koauktori: Dubravka BALEN--LETUNIĆ, Ivan MIRNIK)

1992 – The Stara Pazova Hoard. *AnnNum*, 2/1992, ser. I., *8*: 154–159. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1993 – *Arte e cultura in Croazia. Dalle collezioni del Museo Archeologico di Zagabria. Torino – Museo di Antichita, 18 Marzo – 9 Maggio 1993*. Torino 1993: 126–7, br. 112.a; 203–227, br. 305–331. (Koauktori: Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Dubravka BALEN-LETUNIĆ, Ivan MIRNIK)

1993 – *Arheološki muzej u Zagrebu. Izbor iz fundusa*. Torino/Roma 1993: 126–7, br.112.a; 203–227, br. 305–331. (Koauktori: Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Dubravka BALEN-LETUNIĆ, Ivan MIRNIK)

1993 – Skupni nalaz rimskog carskog novca iz Balijine Glavice. Summary: Roman imperial coin hoard from Balijina Glavica. *VAHD*, 86/1993 (1995) = *D.Rendić-Miočević in memoriam*: 267–273. (koauktor: Ivan MIRNIK)

1994 – DEMO, Željko, ur. *Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde. From the Invincible Sun to the Sun of Justice. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj. Early Christianity in Continental Croatia*. Zagreb 1994: Arheološki muzej: 73, br. 5–6; 81, br.38; 96–97, br.87–92; 102, br.110–112; 109. br–136; 120, br. 169; 125–126, br. 174, 180; 127, br. 183; 131–135, br. 194–195, 197–200, 202–204, 206–211, 213.

1994 – Nalazi rimskog novca. Finds of Roman Coins. *Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. The Archaeological Heritage of Zagreb from Prehistory to the foundation of the Bishopric in 1094*. Zagreb, 1994: 37, 70, 112–115, br. 179–192.

1996 – Nalazi novca na širem području grada Zagreba. Zusammenfassung: Münzfunde im weiteren Areal von Zagreb. *IzdHAD*, 1996: 65–71.

1996 – Rimska štedna kasica iz Siska. Summary: Roman savings box from Sisak. *VAMZ,* 3.s., 28–29/ 1995–1996,: 97–110. (koauktor: Ivica ŠARIĆ)

1997 – *Trasparenze imperiali. Vetri romani dalla Croazia*. Milano-Roma, 1997: Skira: 23–24, 28–29, 31–32, 37–41, 43.

1998 – Nalazi novca. Numismatic evidence. U: MIGOTTI, B. – M. ŠLAUS – Z. DUKAT – LJ. PERINIĆ. *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*. Zagreb, 1998: 19–28, br. 23–61, T.2, 116–120, 154–155.

1998 – Skupni nalaz rimskog kasnocarskog bakrenog novca s lokaliteta Gospin otok. *VAMZ,* 3.s., 30–31/ 1997–1998,: 125–128.

2001 – Numidski i rimski novac s lokaliteta Plešivica-Sedlo. Summary: Numidian and Roman coins from the region of Plešivica-Sedlo. *VAMZ*, 3.s., 34/2001: 59–64.

2003 – Graeco-Illyrian coinage. *Minerva* (London), 14/2003, *6*: 44–46. (koauktor: Ivan MIRNIK)

U:\Arh-vjesnik2006\Dukat - In memo, CV, Bibl-.vp
14. oŭujak 2007 8:40:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

2003 – *Imperator Tacitus* i njegovo neobično poprsje. Summary: Emperor Tacitus and an unusual bust of his. *OpA*, 27/2003: 499–502.

2003 – Stari novac nađen u zelinskom kraju. Summary: Old coins found in the region of Sveti Ivan Zelina. *Sveti Ivan Zelina i zelinski kraj u prošlosti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 15. prosinca 2000. godine u Sv. Ivanu Zelini.* Zagreb, 2003: 225–247. (koauktor: Ivan MIRNIK)

2004 – 82. Moneda de Probus. Moneda de Probo. *Aqua romana. Tècnica humana i força divina. Técnica humana y fuerza divina*. Cornellà de Llobregat, 2004: 289.

2004 – Rimski medaljoni u hrvatskim muzejima. Roman medallions in Croatian museums. Split, 2004. (koauktori: Hermine GÖRICKE LUKIĆ, Tomislav ŠEPAROVIĆ)

2004 – *Numizmatička zbirka, vodič*. Zagreb, 2004. (koauktor: Ivan MIRNIK)

2005 – Nacrt numizmatičke topografije Podravine. Summary: An outline of the numismatic topography of Podravina. *Podravina* (Koprivnica), 4/2005, *8*: 121–146. (koauktor: Ivan MIRNIK)

2005 – Stari novci iz potoka Medveščaka u Zagrebu. Summary: Old coins found in the Medveščak Brook in Zagreb. *VAMZ*, 3.s., 38/2005: 139–159. (koauktor: Ivan MIRNIK)

2005 – Nalaz grčkog novca u Zagrebu. Summary: Greek coin found in Zagreb. *VAMZ*, 3.s., 38/2005: 133–137. (koauktor: Boris MAŠIĆ)

U:\Arh-vjesnik2006\Dukat - In memo, CV, Bibl-.vp
14. oŭujak 2007 8:40:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

TOMISLAV BILIĆ

Kosirnikova 83
Hr – 10000 Zagreb
tomislav.bilic@zg.t-com.hr

SOME NORTHERN CONSTELLATIONS USED FOR NAVIGATION IN ANTIQUITY

UDK 52 : 94(3) : 656 (37/38)
Izvorni znanstveni rad

The text analyses the myth of Arion the citharode and his miraculous deliverance. It is believed that the background of this myth is actually the use of stars from the constellation Delphinus in celestial navigation by ancient sea-farers on the maritime route from Magna Graecia to Greece. The author further analyses the myth of Apollo Delphinius, according to which the god assumed the shape of a dolphin and thus guided a Cretan ship to Delphi. Further he considers the use of stars from the constellation Corona Borealis in celestial navigation; in this context he shortly addresses Theseus' voyage to Crete and interprets it as an expedition to the Otherworld. Next, the author tries to reconstruct the foundation-myth of Tarentum based on Classical sources, in the context of Arion's dolphin-assisted voyage. Associated with this is the analysis of stories with the eponym-hero of the city, Taras, and Phalanthus the Spartan as the main protagonists. The article briefly mentions some other »dolphin-riders« from Antiquity, namely Melicertes and Hermias. The final section discusses foundation-myths of Greek colonies in the Bay of Naples, again in the context of celestial navigation and open-sea voyages.

THE MYTH OF ARION

It is possibile that the famous myth of Arion the citharode is part of the tradition related to open-sea latitude sailing between Magna Graecia and the Peloponnese. We do not need to concern ourselves with a deeper analysis of the structure of this myth and may simply recall that Arion was a musician under the protection of the Corinthian tyrant Periander, historically attested ruler from the end of 7th and the beginning of 6th century BC. After he had successfully demonstrated his artistic skills in Sicily and Southern Italy, he decided to go back to Corinth. During this voyage his fellow--travelers conspired to assassinate him, so he was forced to jump into the sea. He was saved by a dolphin, or dolphins, and in the end the conspirators were severely punished. There are various versions of the story, and the main difference between them is in the nature and motivation of Arion's tormentors, and some minor details, but these aspects are not our concern here – it is enough to say that all of the versions have in common the following fact: Arion arrived in Corinth *before* the ship on which he started his voyage. According to Herodotus Arion set off on his return-voyage to Corinth from Tarentum, situated on 40°30' N (Hdt. I.24), while Hyginus mentions that he had

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:34

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

traveled »from the Sicilian Sea to Taenarum.« (Hyg. Poet. Astr. II.17). Aelian also says that a dolphin saved Arion in Sikelian, that is, Sicilian Sea (Ael. NA XII.45). That Arion finished his voyage on Cape Taenarum in Laconia (36°25' N) can be also found in Herodotus (Hdt. I.24), Strabo (Str. XIII.2.4) – actually Strabo recounts Herodotus' story without mentioning the starting point in Tarentum, similar to Aulus Gellius (Gell. NA XVI.19) – Eusebius (Olympiad 40.2, 619/618 or – in Armenian version – 610/609 BC; ed. Schoene II.91, Helm p. 97; cf. Hieronym. Chron. ed. Fotheringham p. 171), Lucian (DMar 8, although he claims that Arion was traveling from Corinth to Methymna and was saved in the Aegean Sea), Dio Chrysostom (Dio. Chrys. XXXVII.1–4, who probably also considered Tarentum as the starting point of the voyage), and Pausanias (Paus. III. 25.5).

Moreover, Pausanias saw Arion's bronze memorial on Cape Taenarus, which Herodotus describes as »a little bronze memorial… the figure of a man riding upon a dolphin«. Aelian mentions this memorial, and also an epigram which states that a dolphin had saved Arion from the Sikelian Sea, as we have just mentioned (Ael. NA XII.45). Pliny also relates how a dolphin brought Arion on shore at Cape Taenarum (HN IV.8), and Solinus refers to the same event (Solin. VI). He adds a description of a temple dedicated to Arion of Methymna on Cape Taenarum, and a bronze monument on which Arion is represented riding a dolphin (cf. Dio. Chrys. XXXVII.4). The inscription on this monument dates the event in the 29th Olympiad, and also describes how Arion had won some musical contests in Sicily. From Taenarum Arion continued his voyage to Corinth by land and managed to arrive before the ship[1]. According to Hyginus (Hyg. Fab. 194) and Plutarch (Plut. Conv. Sept. Sap. 18), Arion, traveling on the dolphin, arrived directly in Corinth, while the conspirators sailed in the harbor some time after his arrival. Hyginus relates that, after Arion had landed there, the ship he was traveling on also arrived on Cape Taenarum, and that is where the conspirators were captured (Hyg. Poet. Astr. II.17). So we have somewhat different versions describing Arion's voyage and the voyage of the ship he was forced to leave: from Tarentum to Taenarum (Arion), from Tarentum to Corinth (the ship) – according to Herodotus – i.e. from 40°30' to 37°55' or 36°25' north; from the »Sikelian Sea« to Taenarum – according to Hyginus – i.e. from 37°–38° to, again, 36°25' north. Let us now emphasize the later version, because Hyginus insists that *both* Arion and the ship landed on Taenarum. He does not name the exact starting point of Arion's voyage, but his phrase »the Sikelian Sea« suggests it was not Tarentum, situated on the north coast of the gulf that bears the same name. It is more probable that Arion set off from one of the Sicilian harbors on the east coast of the island – Syracuse, Catana, Naxus, Megara, or Zankle. This is collaborated by the fact that only Herodotus refers to Tarentum as the starting point of the voyage, while other authors associate Arion's sojourn on the other side of the Ionian Sea with Sicily. The expression »Sikelian Sea« could be decisive in determining the exact nature of Arion's voyage. Classical authors generally place the Sea of Sicily between the shorelines of that island and the Peloponnese, stretching all the way to Crete. Thus Thucydides makes it extend to the shores of Cythera (Thuc. IV.53.3), explicitly distinguishing it from the Ionian Sea or Gulf, and at the same time associating the former with open-sea voyages, while the latter he connects with coastal sailing: »…the Ionian sea for the coasting voyage, and the Sicilian across the open main…« (Thuc. VI.13.1). Thucydides, along with many other classical authors, associates the name of Ionic Gulf with the Adriatic or, in an even narrower sense, with the Strait of Otranto and its immediate vicinity (Thuc. I.24.1, VI.30.1, 34.4, 44.1, 104.1, VII.33.3). Thus Diodorus calls this part of the Adriatic *Ionion poron*, »the Ionian passage-way« (D. S. XV. 13.1). Strabo claims that the Sikelian Sea stretches from Sicily and southern Italy to Crete, Peloponnese, and the Gulf of Corinth, while on the north it reaches all the way to »the mouth of the

1 Hyg. Fab. 194 erroneously placed the monument in or near Corinth itself.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Ionian Gulf«, i.e. the Strait of Otranto, thus also clearly distinguishing one from the other (Str. II.5.20). Polibius claims Ambracian Gulf to be a branch of *Sikelikon pelagos*, which extends also to Keffallonia (Plb. IV.63, V.3, 5), while Eratosthenes names thus the sea between Sicily and Crete (*apud* Plin. HN III.10). These facts led one modern scholar to conclude the following: »Thucydides makes a clear distinction between the waters of the 'Ionic Gulf' (the Strait of Otranto) subject to cabotage between Greece and Sicily, and those of the 'Sicilian Sea,' which is marked by direct routes, and stretches as far as Cythera. As in other examples deriving from the ancient marine terminology, the extension of the *Sikelikon pelagos* as far as the shores of the Aegean must be due to the fact that it is crossed by those actually going to Sicily... the name is believed to derive from the experience of the high-sea routes, [and] these must have been more frequent than they would appear to have been from the few known episodes regarding this period described in ancient literature.« (PRONTERA 1996: 205). Thus, it is more than probable that the name of *Siculum mare* was initially applied to that stretch of water between Sicily and the Peloponnese which was once traversed by ancient sea-farers, and which now forms the southern part of the Ionian Sea. Therefore, when we read that Arion traveled across »the Sikelian Sea«, we probably have the confirmation of his following an open-sea route. We know that Cape Taenarum was the starting point for the Peloponnesian crossings of the Sicilian Sea during the Peloponnesian War (Thuc. VII.19.4), and that the Lacedaemonian commander Gyllipus completed his crossing of the Ionian Sea at Tarentum (Thuc. VI.104.1). We also know that the ancient geographers estimated the distance between Cape Pachynus on Sicily and Cape Taenarum to be 4500 (Str. II.5.20) or 4600 stadia (Artemidorus *apud* Str. II.4.3), which also indicates direct crossings of the Sicilian Sea involving either Cape Taenarum or Tarentum.

Whatever be the case, we can see that Arion traveled on one of the routes between the Peloponnese and Magna Graecia we had just described. Nothing in existing stories refers to the nature of the voyage that Arion and his ship were making, but from the context of the story it is clear that they had sailed over the open-sea. Maybe Arion, riding on a dolphin's back, took the direct route over the open-sea, arriving this way faster on the Cape Taenarum, while the conspirators sailed the longer way through Otranto and Corfu along the coast, and so, consequently, arrived later than him in Corinth. Considering Arion's route, the fact that the dolphin brought him on shore on the southernmost point of the Peloponnese, that is, Cape Taenarum, suggests that the ship did not sail along the coastline, and the unfortunate musician probably had to jump into the sea a long way from the shore. If Arion's ship had sailed along the east coast of the Ionian Sea it would be utterly inconvenient – for both the dolphin and Arion – to go first all the way to the southernmost point of the Peloponnese, and from there by land to Corinth. On the other hand, if the ship had traveled on the open-sea, then Taenarum would be a logical goal.

As we have already seen, because of the various descriptions, it is not easy to determine exactly the routes taken by the ship and by Arion. The key might lie in the mentioning of the dolphin. Arion wasn't carried on the back of any ordinary dolphin, but the dolphin that was later, because of his unselfish help to an unfortunate castaway, transferred to the sky as the constellation of the same name (Hyg. Poet. Astr. II.17; according to Hyg. Fab. 194 both Arion and the dolphin were placed among the stars). The hidden meaning behind this mythical story may lie in the fact that Arion actually sailed between Sicily and Cape Taenarum in Laconia or Corinth by observing *the constellation* Dolphin. Delphinus is a constellation on the very edge of the Milky Way, the great celestial water, »the pride of sea and sky, in each revered« (Man. Astr. I.347). How could this constellation help navigators sailing on a vast open-sea about 600 BC between Sicily and the Peloponnese? The stars of the constellation *Delphinus* had the following declinations in the year 600 BC: α *Delphini*, Suoalocin, mag. 3.77, δ 9°52'55''; β *Delphini*, Rotanev, mag. 3.64, δ 8°46'; ψ2

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Delphini, mag. 4.27, δ 9°49'54''; δ *Delphini*, mag. 4.43, δ 8°52'40''; and ε *Delphini*, Deneb Dulfim, mag. 4.03, δ 5°46'38'' (see table 1). It is immediately clear that none of these stars could be used as a last circumpolar star for the region of the Ionian Sea, and the same goes for their usage as zenith--stars. Neither is observing their upper culminations more probable, because their transits occurred at comparatively high altitudes (altitudes of the upper culminations for these stars in a given year observed from 37° north: 62°52'; 61°46'; 62°49'; 61°52'; 58°46', measured above the southern horizon). But the constellation *Delphinus* was in that time very near the equator, it's head less than 6° away, and the rest of the body at a maximum of 10°, so it rose and set very near the geographical east and west respectively (the azimuth of rising of it's easternmost star, Deneb Dulfim, was in 600 BC, observed from the latitude of 37° north, 82°19'; while the azimuth of setting was 277°40'; the azimuth of rising of it's westernmost star, Sualocin, was in 600 BC, observed from the same latitude, 77°09'; the azimuth of setting for the same star was 282°50'; see also table 1). The constellation's rising was visible above the horizon from the middle of December to the middle of June, and in that part of the year it loosely marked east, while it's setting could be observed from the beginning of August to the end of January, in which period it loosely marked west. At least a part of those periods can be numbered in what is usually termed »the part of the year suitable for sailing«. Although the navigator, sailing between Magna Grecia and the Peloponnese, as we have already noted (BILIĆ 2006), had much better navigational aids in observing some other stars, a tradition may well have existed of the use of the constellation Delphinus in stellar navigation, perhaps as some kind of corrective, or for determining the general sailing direction.

THE CONSTELLATION DELPHINUS AND APOLLO

Hyginus' story about Arion's dolphin becoming a constellation is not the only explanation connecting this animal with the constellation of the same name. Pseudo Eratosthenes, and after him Hyginus, related how the dolphin was transferred to the sky for his help in acquiring Amphitrite for Poseidon. A little later we shall see the connection between Amphitrite and the dolphin as a rescuer, with the goddess in a negative context. In this story we find Amphitrite as the dolphin's rival. According to the story as related by Pseudo Eratosthenes and Hyginus, Poseidon wanted to marry Amphitrite, but she escaped to Atlas, not wanting to have anything to do with him. The Earth-shaker then sent his envoys to search for her and it was the dolphin that succeded (according to Pseudo Eratosthenes), or rather Delphinus (according to Hyginus). In his version of the story, Oppian mentions dolphin*s* (Opp. Cyn. I.38). Whatever be the case, he managed to found her »among the islands of Atlas« and to convince her to marry Poseidon. As a reward, his form was transferred to the stars for eternity (Eratosth. Cat. 31; Hyg. Poet. Astr. II.17). Pseudo Eratosthenes acknowledges Callimachus' pupil Arthemidorus' elegies *Peri Erotes* as his source. In the same chapter of his book Hyginus relates the story about Tyrrhenian sailors who had tried to capture Dionysus, but were transformed into dolphins – the dolphin among the stars commemorating their unfortunate fate. The animal and the constellation are also mentioned in association with the epithet Delphinius of Apollo, which is an allusion to the shape assumed by this god when he led the Cretans to Delphi (schol. ad Arat. 318; CONDOS 1997: 99–100, 237). It is believed that Apollo showed the Cretan colonists the way to Delphi, while riding on a dolphin or metamorphosing himself into one (Tzetz. ad Lyc. Alex. 208; SMITH 1870: 956). According to the *Homeric Hymn to Apollo* (388–501), Phoebus guided a Cnossian ship, which was sailing to »sandy Pylos«[2], *assuming the shape of a dolphin*, to Phocis. His reason for taking the passengers to Delphi was the need to have somebody to

2 On the question of three different Pyloi on the Peloponnese, see BILIĆ 2006: 140–142 and below.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

minister sacrifices. He spotted »the black ship« probably somewhere between Crete and Cape Malea in Laconia, and decided to guide it to Delphi. We are given a rather detailed itinerary of the ensuing voyage: first the ship passed by Cape Malea, and than sailed along the Laconian coast to Cape Taenarum. Further Apollo guided the ship, still in the shape of the dolphin, along the East coast of the Peloponnese, passing by the cities Arene[3], »lovely« Argyphea[4] and »Thryon, the ford of Alpheus«[5]. Next the ship passed by »well-built Aepy«[6] and (Triphylian) Pylos[7]. Let us pause for one moment, and consider the question of this geographical location. Classical sources mention as many as three Pyloi on the western Peloponnese: Messinian, Elean, and Triphylian. We could see that the author of this Homeric hymn mentioned the city of Pylos after the river Alpheus. That means, if we take into account the general direction of the voyage, that the city was situated north of the river. This eliminates at once the Messinian Pylos, located much further south. But even the Triphylian Pylos is south of Alpheus. Maybe the *Elean* Pylus is meant – at least that is what Pausanias was led to believe in Elea (Paus. VI.22.5–6). As much as *three* cities of the same name situated in the western Peloponnese raise the question of the origin of that name. The word *pylos* probably originally designated »the door of the Otherworld«. At an early point in Greek mythology the entrance to the Otherworld was obviously placed in the western Peloponnese (NILSSON 1932: 87–88, 203–204). Homer related the story how Heracles harrowed the land of Pylians and murdered eleven out of twelve Neleus' sons, spearing only Nestor (Il. XI.690–693). He also mentioned how Heracles had wounded Hades »in Pylos amid the dead« (*en Pylô en nekyessi*; Il. V.394–400; also Clem. Alex. Protrept. II.36). Hera (Il. V.392–293; Panyasis[8] *apud* Clem. Alex. Protrept. II.36) and Ares (Hes. Scut. Her. 359– 364) were also wounded in the battle. The word *pylos* here, according to Aristarchus (*apud* T schol. ad Il. V.393; LEAF 1900), with whom we must agree, means »the door of the Otherworld«, and is not intended to stand for the name of the city. Aristarchus gives analogies in *cholê* = *cholos* and *hesperoi* = *hespera* to *pylos* = *pylê*, the standars Greek word for »the gates«. Maretić, in his Croatian translation of the *Iliad*, translates Il. V.397 thus: »He [Heracles] wounds amid the dead *by the door*… the god Hades.« Pausanias relates how the Eleans are the only people to worship Hades, and they worship him because he came to their aid when they were attacked by Heracles (Paus. VI. 25.2–3). According to this version Heracles attacked the Elean Pylos, of course. Apollodorus also states that Heracles wounded Hades during the battle with Pylians (Apollod. Bibl. II.7.3). Pindar mentioned the god of the Underworld involved in the battle (Pi. O. IX.33–35), while schol. ad Pi. O. IX.30 claimed that the battle with Hades occured by the Elean Pylos, but as a part of Heracles' other Labour, the one in which he had to drag Cerberus from Hades. We can conclude that the story of Heracles' expedition to Neleus' Pylos is an attempt to euhemerize more ancient myth describing Heracles' expedition to Otherworld, which he had entered »at the gates of the Otherworld«, located somewhere in the western Peloponnese. This fact is of outmost interest, but not the subject of this work.

3 Probably Samos/Samia in Triphylia (Str. VIII.2.18; Paus. V.6.2), or perhaps located between Cyparissia and Pylos, therefore in Messinia (Str. VIII.3.23, 4.6). It was already mentioned by Homer (Il. II.592, XI. 722–723). The itinerary of the voyage is somewhat inconsistent, mostly because of the uncertanties in the identification of Homeric localities. The logic of the voyage speaks for the Messinian location of Arena.

4 Probably on the Messinian or Triphylian coast.

5 Probably Homeric Thryum (Il. II.592) or Thyroessa (Il. XI.711–712), somwhere in Triphylia, maybe the same as Epitalium (Str. VIII.3.24). Cf h.Herm. 397–398 where Pylos itself is associated with the ford.

6 Homeric Aepy (Il. II.592), probably Triphylian city of Epeium (Epeum, Aepium), between Macistus in Triphylia and Herae in western Arcadia, maybe the same as Epitalium, or Margalae (Xen. Hell. III.2.30; Str. VIII.3.24; Plb. IV.72.9; 80.13; Mimner. fr. 9 West *apud* Str. XIV.1.4).

7 Str. VIII.3.14, 24–29. See also note 1. Both times the poet used the expresion »sandy Pylos and the Pylian men«.

8 Greek 5th century BC epic poet, author of the epos *Hêrakleia*.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Returning to the voyage of the Cretan ship, we are informed that it had passed Crounoi and Chalcis[9]. The voyage continued North past Dyme[10] and »fair (holy) Elis, where the Epei rule«[11], going towards Pherae[12]. At this point the travelers spotted the Ionian Islands, »the steep mountain of Ithaca, and Dulichium and Same and wooded Zacynthus«[13]. Then Apollo made the ship turn eastward, towards the Crisaean Gulf, and it finally landed in the harbor of Crisa, which will be again mentioned later: »Then, like a star at noonday, the lord, far-darting Apollo, leaped from the ship.« Later on Apollo says since he »sprang upon the swift ship in the form of a dolphin« they should »pray to him as Apollo Delphinius«. Thus, the dolphin is again mentioned in association with navigation, although not in the same sense as before. The voyage of the Cretan ship from Cape Malea to Crisa can be divided in three sections: first, the section from Cape Maleas to Cape Acritas (which is not mentioned), where the ship followed the westerly course; second section, from Cape Acritas along the western coast of the Peloponnese to Cape Araxus (which is also not mentioned), where the ship sailed almost directly north; finally, from Cape Araxus to the harbor of Crisa, when the ship followed an easterly course. *The Homeric Hymn to Apollo* explicitly states that the ship was guided by a dolphin, or rather Apollo in the shape of this marine animal. Now we have already seen that the scholiast associated Apollo's appellation Delphinius with this incident, and this appellation and the whole story must be in some way connected with the constellation. The image of Apollo Delphinius, associated in one way or the other with the lyre, was most probably the prototype of Arion the citharode, or rather the myth associated with him. »And when they [the Cretans] had put away craving for drink and food, they set forth on their way, and lord Apollo, the son of Zeus, guided them, holding a lyre [actually he holds a *phorming*, an ancient form of cithara, or a special variety of that instrument] in his hand [although in his human form], and playing sweetly as he stepped high and featly. So the Cretans followed him to Pytho…« (h.Apoll. 513–517). The lyre was also placed in the heavens as a constellation (Eratosth. Cat. 24; Hyg. Poet. Astr. II.7; for the constellation Lyra see table 3).

THE NORTHERN CROWN AND THE LABYRINTH

It is clear from the stories given by Pseudo Eratosthenes and Hyginus that the goddess Amphitrite is often associated with dolphins. This will became even clearer when we later mention her connection with these marine creatures that saved Enalus and his companion on Lesbos. Both times the goddess is advanced in the position of the dolphin's antagonist. But in the story of Theseus and the ring of Minos the goddess and dolphins appear to be on the same side. Pausanias relates how Minos challenged Theseus' divine ancestry as the son of Poseidon, and threw his gold ring into the sea, challenging the hero to get it back. Theseus managed to get to the ring and even brought, as a

9 The river (and settlement) Chalcis and the source Cruni are also in Triphylia (Str. VIII.3.13, 26, 27; X.1.9). Homer mentions those places in the description of Telemachus' return voyage from Messinia to Ithaca: »And they went past Cruni and fair-flowing Chalcis.« (Od. XV.295).

10 A town in Achaea, east of Cape Araxus (Str. VIII. 3.9; Paus. VII.17; Hdt I.145; Plb. II.41; HN IV.5.13; Thuc. II.84.3). Dyme should have been mentioned after Elis, of course.

11 Cf. Od. XV.297–298. By Elis we should understand the province, rather than the city, which did not exist in Homer's time (Str. VIII.3.2).

12 Probably the Achaean city (Str. VIII.7.4–5; HN IV. 5.13; Paus. VII.22; Hdt I.145; Plb. IV.6), rather then the Messinian or Arcadian. It is an odd statement, since Pherae is an inland town. However, in Od. XV.297 Aristarchus and Strabo (VIII.3.26) read *Pheas*, while nearly all of the mss. read *Pheras*, as here. If we accept the first reading, this place could be identical with the Pheia of Il. VII.135 (but to complicate the matter further Didymus after Pherecydes here reads Phêras; schol. A ad Il. VII.135). Thuc. II.25.3–5 mentioned Pheia north of the cape Ichthys in Elis, or rather Pisatis (also Od. XV.297; Str. VIII.3.12, 26; Steph. Byz. s. v. Phea; Plb. IV.9). If Pisatian city was meant, it should have been mentioned before Dyme and Elis. We have already mentioned how the itinerary of the voyage is not consistent with the geographical facts.

13 Cf. Od. IX.21–24.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oûujak 2007 8:58:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

gift from Amphitrite, the golden crown from the depths (Paus. I.17.3). He was conveyed to Poseidon's court by dolphins (Bacchyl. Dith. XVII.97–101). Bacchylides adds that Amphitrite gave to Theseus the garland she had received from Aphrodite as her wedding-gift (Bacchyl. Dith. XVII. 114–116). According to Hyginus the hero was carried by dolphins to Nereids, and the crown was given to him by Thetis or Amphitrite – both received the crown from Aphrodite as a wedding-gift (Hyg. Poet. Astron. II.5). In any case the crown, the work of Hephaestus, was given to Ariadne, whether by Theseus or by Dionysus, for her wedding ceremony. The crown was also transferred into the sky, as the constellation of the Northern Crown, *Corona Borealis* (Eratosth. Cat. 5; Hyg. Poet. Astr. II.5; A. R. III.997–1004; Ov. Trist. V.3.41–42; Ov. Fas. III.513–516; V.345–346; Ov. Met. VIII.176–182; Arat. 71–73; schol ad Arat. 71; Man. Astr. I.319, 323; Serv. ad Verg. Georg. I.222; D. S. IV.61.5; VI.fr. 4 *apud* Tert. De Cor. VII.4; Ptol. Heph. *apud* Phot. Bibl. 190; Prop. III.17; III.20; Nonn. D. XLVII.451–452, 466–469; XLVIII.969–973; Hor. Carm. II. 19.13–14; Lucian Deo. Conc. 5). Hyginus says that the crown was »wrought of gold and Indian gems. With it, Theseus reportedly emerged from the darkness of the labyrinth, because the gold and gems produced a glow in the darkness.« This implies, although not very convincingly, the use of the crown/*Corona Borealis* for orientation of some kind. Hyginus actually ascribes this tradition to »the author of the *Cretica*«. The authorship of this work is attributed to the 7th century BC poet and philosopher Epimenides of Cnossos (the author of the famous »all Cretans are liars« paradox), so the story is both ancient and of local origin. The Welsh name for this constellation is Caer Arianrhod, meaning »Castle of the goddess Arianrhod«. The name of the goddess itself can be translated as »Silver disk« or »wheel« (MACCULLOCH 1911: 110; MACKILLOP 2004: 24), which connects her with the Moon, but the similarity of names »Ariadne« and »Arianrhod« and their association with the same constellation cannot be accidental. The use of the Northern Crown in navigation is not the subject of this article – I have already written about this subject in BILIĆ 2005: 88–89 – but I would like to emphasize one should take the whole story *cum grano salis*. Let us only add that *Corona Borealis* was at the zenith for the observer on latitudes already discussed (37–38°) in given epoch (see table 2). Therefore, latitude could be determined by observing this constellation. The latitude of some location is the same as the declination of a star that passes through the zenith above that location. Aristotle correctly related how the Northern Crown, observed from northern temperate zone, when transiting the meridian, is at the zenith (Arist. Mete. II.5).

In a well-known story of Minotaurus, the Labyrinth represents an Otherworld stronghold or location, which makes Thesus' adventure on Crete actually an expedition to Otherworld[14]. A part of this is his diving in the depths of the sea which we already described. It is interesting that Theseus was led to Crete by Phaeax[15], the ancestor of Phaeacians, an Otherworldly people *par exellance* (Plut. Thes. 17). When we consider this fact in the context of the aim of Theseus' expedition, this is not unusual, on the contrary – it is logical in mythological sense. According to the report of Cleidemus, Theseus was led to Crete by Daedalus himself, along with Cretan exiles (Plut. Thes. 19). Daedalus, architect of the most famous labyrinth in Antiquity (Apollod. Bibl. III.1.4, 15.8; D. S. IV.77.4; Hyg. Fab. 40; Ov. Met. VIII.157–169; Serv. ad Verg. Aen. VI.14), was a smith, an architect, and an inventor[16]. It is less known that Minos, after Theseus' escape, imprisoned Daedalus himself

14 See figure 1.

15 Phaeax is the son of Poseidon and Corcyra, and the Phaeacians received their name from him. He is also the father of Alcinoüs (D. S. IV.72.4–5; Steph. Byz. s.v. Faiaks; Con. 3).

16 Pliny (HN XXXVI.19) and Diodorus Siculus (D. S. I.61.3, 97.5) specifically state that Daedalus' Labyrinth is a copy of the Egyptian one, described by many ancient authors (HN XXXVI.19; Hdt. II.148; Str. XVII.1.37; D. S. I.61. 66.1–6, 89.3, 97.6). It is of interest that there was one labyrinth on Lemnos, Hephaestus' island (HN XXXVI. 19). We will not discuss the connection between Daedalus the smith and the origin of the labyrinthine dance, which is a matter of the highest importance, but not the subject of this work.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

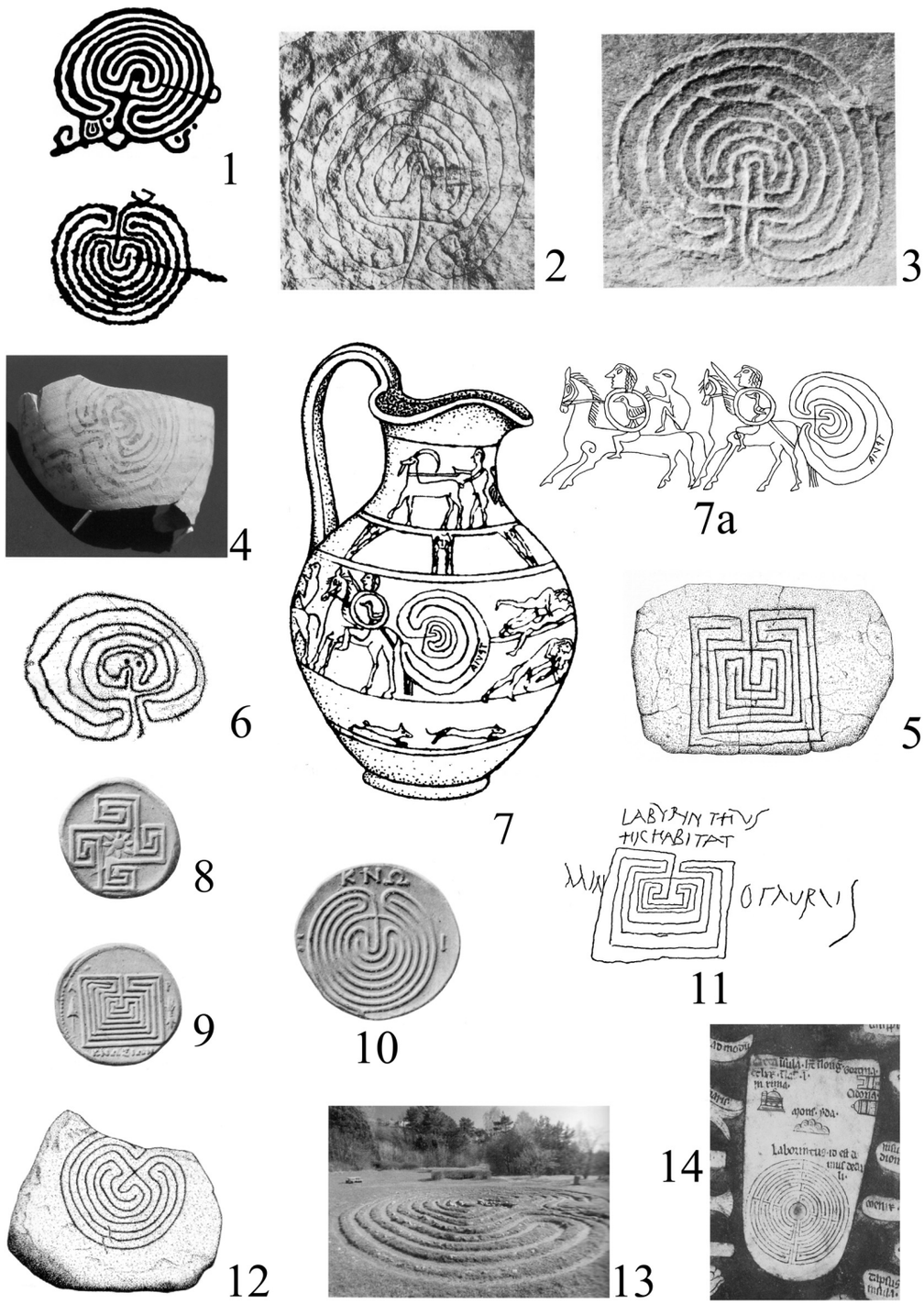

Figure 1

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

in the Labyrinth (Apollod. Epit. II.4/I.12 Frazer; Serv. ad Verg. Aen. VI.14). This fact makes the smith both the architect and the resident of the Labyrinth, besides being the guide of Theseus. Let us emphasize that mythological concept requires that Daedalus should also represent Theseus' principal adversary, i.e. Minotaurus, but we don't find this conjunction anywhere in Greek mythology. Both names of Theseus' antagonists in the Labyrinth, Asterios (»Starry«, see below) and Minotaurus (»The Bull of Minos«) are descriptive in character and certainly do not reveal the true name of the resident of the wonderful Daedalus' edifice. This is not the place to relate numerous mythological examples of the story in which the lord of the Otherworld fortress, palace, or any other location is also both the hero's challenger and his main adversary. Let us just observe that in the myth of Theseus' expedition to Crete we can find a number of incidents, which confirm the argument that this is actually an expedition to the Otherworld. A very similar attempt to euhemerize Theseus' expedition to the Otherworld can be found in the story of the abduction of Persephone. According to Plutarch, Theseus and Pirithous attacked the Molossian king Aidoneus in Epirus, who »called his wife Phersephone, his daughter Cora, and his dog Cerberus«. Aidoneus had killed Pirithous, and kept Theseus imprisoned until he was released by Heracles (Plut. Thes. 31, 34; also Ael. VH IV.5). Pausanias relates a similar euhemerized version of this incident, but locates the raid in the land of Thesprotians, in which are situated Acherusian Lake and the rivers Acheron and Cocytus. The woman the heroes are attempting to abduct is »the wife of the Thesprotian king«. (Paus. I.17.4–5).[17] But the majority of Classical authors refer to the story in its, undoubtedly more archaic, mythological version. The expedition to Hades is the result of a pact between Theseus and Pirithous concerning mutual assistance in abducting their future wives; the latter desired to obtain the Queen of Hades, Persephone herself. The two companions enter the Underworld through the Taenarian Cave, thus avoiding crossing the Lethe in Charon's boat. After he had listened to their bold demands they advanced in his palace, and Hades bade them sit on – as it will immediately became clear – the Throne of Forgetfulness, to which they instantly became fixed. Heracles was able to free Theseus from the Throne during his visit to Hades (while he was attempting to capture Cerberus), but not without some consequences to the hero, while Pirithous remained captured (Hyg. Fab. 79[18]; D. S. IV.26.1, 63.1–5; Hor. Carm. III.4.79–80, IV.7.27; Paus. IX.31.5, X.29.9; Verg. Aen. VI.392–397; Serv. ad Verg. Aen. VI.617; Gell. NA X.16.13; Sen. Hipp. 835–837; Eur. HF 619; AR I.100–104 and schol. ad AR 101; Suda s.v. *lispoi*; Apollod. Epit. II.9/I.24 Frazer; Apollod. Bibl. II.5.12 and sources cited by Frazer, note 5: schol. ad Aristoph. Kn. 1368; Apostolius, Cent. III; Myth. Vat. I.48). According to Virgil (Verg. Aen. VI.617–618) and Diodorus Siculus (D. S. IV.63.5) Theseus had also remained imprisoned in Hades, while Odysseus encountered both Theseus and Pirithous in the Realm of the Dead (Od. XI.631). From the stories recounted above, it is clear that Theseus was the main character in a number of myths centered on the harrowing of the Otherworld. The motif of his expedition, as related in the second story is the abduction of a girl, albeit not for his enjoyment, which is at first glance at variance with the patriotic motivation of the first expedition; but it must be remembered that Theseus brought with him from Crete Minos' daughter Ariadne. Ariadne possesses the means with which the hero can defeat the Otherworldly monster and escape from it's dwelling, and this implies that she is of divine lineage, which is, of course, already stressed by her ancestry, namely her grandfathers Zeus and Helios.

Ritual dance is closely connected with »the finding of a way out« from the Labyrinth, which, on the other hand, as we have seen, can be associated with the constellation of the Northern Crown. From the writings of Classical authors we know that Daedalus had made a dance floor for Ariadne in Cnossos, ornamented with labyrinthine pattern, the copy of the Egyptian Labyrinth (Paus. IX.40.2;

17 See also Paus. I.18.4, II.22.6, III.18.5. Frazer, Apollod. Bibl. II.5.2, note 5, also cites Tzetz. Chil. II.406ff.

18 He claimed that Heracles had freed both heroes unharmed from Hades.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:42

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Il. XVIII.590–592; HN XXXVI.19; Schol. ad Il. XVIII.590; Eust. Il. p. 1166; Verg. Aen. V.588–591). Lucian mentions the following themes of Cretan dances, or rather mythological themes available to a dancer associated with the island: »Europa's bull, Pasiphae's, the Labyrinth, Ariadne, Phaedra, Androgeos; Daedalus and Icarus; Glaucus, and the prophecy of Polyides; and Talos, the island's brazen sentinel.« (Lucian Salt. 49) This dance floor was out in the open, in front of the palace, and could be used for ritual dances (GRAVES 1992:346). We will not discuss any further different interpretations of the origin of this dance, which we may call the Labyrinthine dance. It will suffice to remember that it was performed, under the name Trojan Game, in imperial Rome (Suet. Calig. 18, Tib. 6, 12, Aug. 43, Ner. 7, Iul. 39, Claud. 21; Tac. An. XI.11; Dio Cass. XLIII.23, XLIX.43). The description of the Trojan Game is found in Virgil. The spectacle was enacted by Trojan youths divided in three companies of twelve, with three leaders, and it was performed in honor of Aeneas' father Anchises. Following the signal for the beginning of the Game, the companies commenced to perform coordinated maneuvers. »As once in Crete, the lofty mountain-isle, that-fabled labyrinthine gallery wound on through lightless walls, with thousand paths which baffled every clue, and led astray in unreturning mazes dark and blind: so did the sons of their courses weave in mimic flights and battles fought for play…« (Verg. Aen. V.553–603). Then Virgil goes on to describe how Ascanius taught the Latins in Alba Longa this Game, and from them it was taken over by Romans. The celebrated depiction on an Etruscan vase from Tragliatella (Ca. 630 BC), consisting of foot soldiers, horsemen, and a labyrinth with the inscription TRVIA, probably depicts »Roman« Trojan Game (see figure 1). One more dance is associated with Theseus' escape from the Labyrinth. Landing on the island of Delos on his return voyage to Athens, Theseus and Athenian youths performed a dance which imitated winding and twisting corridors of the Labyrinth, and consisted of some rhythmic »involutions and evolutions« (greek *parallaxeis kai anelixeis*; the words indicate some sort of alternate motions; cf. Callim. hDel. 310–313 who sings of »the coiled habitation of the crooked labyrinth« after whose design the youths »danced the round dance«). Delians call this dance »the Crane« (Plut. Thes. 21; also Hesych. s.v. *geranos*; Poll. Onom. IV.101 who adds that the dance-floor was around the Delian altar). It was associated with the depiction on the Achilles' shield of Ariadne's dance-floor already by Eustathius. Eustathius also reports that the tradition of the crane-dance was still observed in his lifetime (12th century), particularly among seafarers. He also suggests a possible connection of this festival with Cybernesia, the Pilot's festival. Plutarch informs us that Theseus had built memorial shrines for his pilots Nausithous[19] and Phaeax in Phaleron, and dedicated the festival of Cybernesia in their honor (Plut. Thes. 17). It is interesting to notice that the Scandinavian »Troytowns« (»Trojeborgar«) in form of a labyrinth were often associated with »maiden's dances« (see figure 1). The same could not be said for Welsh shepherd-made labyrinths called Caerdroia (»Castle of Troy«), but the Serbian folk-dance »Trojanac« can be etymologically linked with the famous city of Priam! (MATTHEWS 1922: 162). In the end, let us mention the dance of the Tyrian sailors in honor of Tyrian Heracles, although in no way connected with the Labyrinth, but performed by sailors, which is important. The dance is described thus in Heliodor's *Aethiopica*: »Now they leap spiritedly into the air, now they bend their knees to the ground and revolve on them like persons possessed.«

Those dances, connected with Theseus' escape from the Labyrinth, may have originated in certain navigational techniques used by Bronze-age sailors on the Mediterranean. It is impossible to reconstruct precisely the nature of this navigation, from the simple reason that, unfortunately, we do not have any specific information regarding dances associated with the Labyrinth, with the excep-

19 This Nausithous is probably the father of Alcinoüs, the king of the Phaeacians, according to Od. VI.7, VII.56, VIII.564-565; A. R. IV.547. He is second Otherwordly Theseus' navigator, besides Phaeax.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:42

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

tion of Virgil's anachronistic description of a Roman boys' game, transferred back in time before the foundation of Rome. On the other hand, it is evident that the dance must have imitated the path out of the Labyrinth, which Theseus managed with the help of Ariadne's crown. The sidereal nature of this crown is widely recognized by Classical authors, as they pronounce it almost univocally.

It is worth mentioning that Lucian expressed his opinion concerning the origins of dancing in general thus: »The best antiquarians, let me tell you, trace dancing back to the creation of the universe… in the dance of the heavenly bodies, in the complex involutions whereby the planets are brought into harmonious intercourse with the fixed stars, you have an example of that art in its infancy…« (Lucian Salt. 7) It seems that for Lucian dancing evolved from observation and imitation of the movements of heavenly bodies.

The astral character of the Cretan Labyrinth is moreover emphasized with symbols which sometimes occur in its centre on some Cnossian coins[20]. This might be a reflection of the tradition that made Minos' son Asterion the inhabitant of the Labyrinth (Paus. II.31.1), who is, according to Apollodorus, identical with Minotaurus (Apollod. Bibl. III.1.4). Pausanias' report, describing Asterion as »the bravest of those killed by Theseus«, but avoiding any of his monstrous characteristics, is probably the attempt to further euhemerize Theseus' expedition. In any case, according to this variant of the story, in the centre of the Labyrinth there was a »starry« hero, exactly as shown on Cnossian coins. The antiquity of Cretan concepts of the Labyrinth and it's creator Daedalus is well-attested by Linear B references to *da-pu$_2$-ri-to-jo po-ti-ni-ja*, the Lady of the Labyrinth (KN Gg(1) 702), and to »the sanctuary of Daidalos« in KN Fp(1) (PALAIMA 2004: 444, 446, 448). Both tablets are dated ca. 1400–1200 BC.

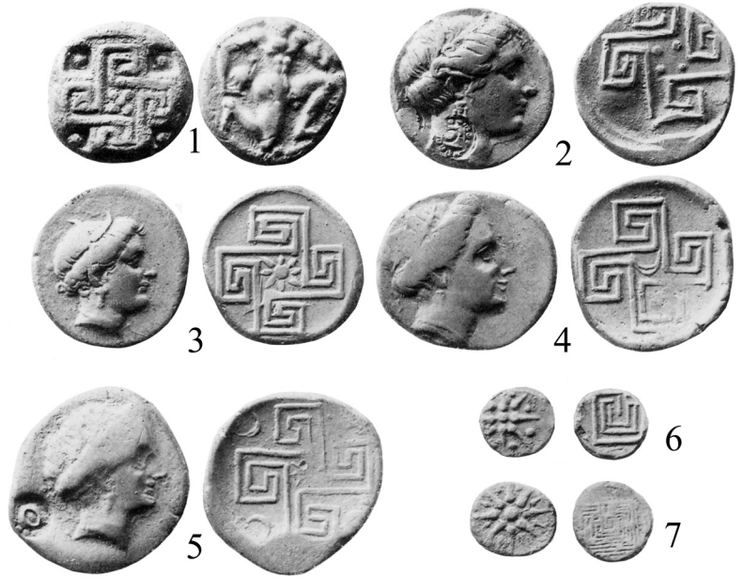

Figure 2

20 See figure 2.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:49

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

THE FOUNDATION-MYTH OF TARENTUM

We have already seen that Herodotus insists on determining the exact point of departure for Arion's return voyage; but we have also seen that Sicily is a more appropriate location for the start of his voyage than Tarentum. There might be an explanation for Herodotus' claim, based in mythology. The Lacadaemonian colony of Tarentum was founded, better to say conquered, by a hero named Phalanthus, who was the leader of a group of Spartan exiles composed of illegitimate offspring of Spartan women. During the Messenian War all Spartan adults were engaged warring in Messenia; so the chosen visitors from the battle-field or, in some accounts, youths that were left behind in the homeland, fathered children on Spartan women and girls – and those children were called Partheniae (Antiochus *apud* Str. VI.3.2; Ephorus *apud* Str. VI.3.3; Just. III.4, XX.1; Arist. Pol. V.7; D. S. VIII.21, XV.66.3; Dion. Hal. Ant. Rom. XIX.1; Serv. ad Verg. Aen. III.551; Serv. ad Verg. Georg. IV.125; Hor. Carm. II.6.11–12; Ps. Scymn. Perieg. 330ff; Eusebius dates the event in the 18th Olympiad; cf. Hieronym. Chron. ed. Fotheringham p. 159[21]). All Classical commentators generally agree when describing the essence of this popular story; but only Pausanias mentions key details that could, at least to a certain extent, throw some light on the story. After relating the fortunes of Phalathus and his followers, in which he generally agrees with others, Pausanias recounts a short comment considering the eponym hero of an older, pre-Greek city: »They say that the hero was a son of by a nymph of the country, and that after this hero were named both the city and the river. For the river, just like the city, is called Taras.« (Paus. X.10.8; also Isid. Etym. XV.1.62). So the city, and also the near-by river, both got their names after Poseidon's son Taras, who was begotten on some local Nymph. This must also be the unnamed hero who is mentioned by Strabo: »The city was named from a certain hero.« (Str. VI.3.2). Servius comments on Virgil's assertion that Hercules built Tarentum (Verg. Aen. III.551), and claims that it was actually founded by Taras, Neptune's son, after whom the city was named, and who was later wrongly assumed to be related to Hercules, on account of Phalanthus the Lacadaemonian, the »second« founder of the city – but both he and Virgil nowhere mention the dolphin (Serv. ad Verg. Aen. III.551; also Serv. ad Verg. Georg. IV.125). Pliny, in a chapter containing curious stories concerning dolphins and men, after relating the story of a boy from Iasos in whom the dolphin had fallen in love, and a similar story of a boy Hermias from the same city, who used to ride the same animal – before recounting the story of Arion, – notes that »the Amphilochians and the Tarentines have similar stories also about children and dolphins« (HN IX.8). This is certainly an allusion to the Tarentinian myth of Taras and the dolphin. In another chapter Pausanias gives us one more piece of information: while describing the statues which the Tarentinians had sent to Delphi, wrought from the bounty they had gained from the barbarian Peucetii, he arrives at a group of figures which represent foot-soldiers, horsemen, and the Japygian king Opis, an ally to the Peucetii, and »on his prostrate body stand the hero Taras and Phalanthus of Lacedaemon, near whom is a dolphin. For they say that before Phalanthus reached Italy, he suffered shipwreck in the Crisaean Sea, and was brought ashore by a dolphin.« (Paus. X.13.10). Crisaean Sea is a minor gulf and a part of the Corinthian Gulf in front of Kyra, Delphian harbor on the boundary of Phocis and Locris. Crisa, the city already mentioned, and Kyra (Cirrha) are not the same localities; the latter was founded as a harbor of the former, and when Crisa begun to decay, Kyra gained more and more in importance until, eventually, it completely replaced Crisa's function. Actually, the original name of the Gulf of Corinth east of the promontories Rhium and Antirrhium was the Crisaean Gulf (h.Apoll. 431; Thuc. I.107.3; II.69.1, 83.1, 86.3, 92.6, 93.1; IV.76.3). While Strabo called the entire bay, from the promontory of Araxus to the Isthums, by the

21 Hesychius, on the other hand, claimed they were the children of Spartan citizens and female slaves. Theopompus *apud* Ath. VI.271c also gives a slightly different account.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:49

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

general name of the Corinthian Gulf, to the inner sea, east of those promontories, he gave the specific designation of the Crisaean Gulf (Str. VI.1.7; VIII.1.3, 2.3, 6.21; VII.fr. 13; IX.1.1, 3.3). His report on this question is rather obscure. Pliny gives the name of the Corinthian Gulf to the entire inner sea, but calls the bay near the town of the Crisaean Gulf (HN IV.3.7). This is the narrow meaning of the name Crisaean Gulf. In the light of this information, we are led to believe that Pausanias had in mind the entire Corinthian Gulf, when referring to Phalanthus' shipwreck, so we are not confined to just one section of the Gulf when trying to locate the exact point of the shipwreck.

Let us return to the description of the statues in Delphi. First, the presence of Taras is an obvious anachronism – an anachronism implying that the pre-Greek and Greek settlement were founded at the same time – although his presence could be explained as some sort of »moral support« to the Lacadaemonians in his role as a local, and in the same time, eponym hero. Second, the dolphin represented as standing by Phalanthus, and the description of the latter's shipwreck and eventual rescue, closely resemble Arion's experience, but also the fate of the Corinthian hero-god Palaemon or Melicertes. We shall return to him a little later. Third, it is important to draw attention to the fact that the Greek city of Tarentum issued, from 6th century BC onwards, coins that depicted a hero riding on a dolphin's back on the reverse and the inscription TAPAΣ[22]. On Tarentine coins Taras is sometimes depicted holding a Trident, the symbol of Poseidon, and it is more than obvious that this character represents pre-Greek Taras, the eponym-hero of Tarentinians, Poseidon's son. On some coins the father-son relationship of Poseidon and Taras is evident. It is more than likely that a myth existed relating Taras' arrival to Tarentum on a dolphin's back, probably setting off from Greece. This is strongly corroborated by Pliny's (above cited) short reference. How to accord this with the story of Poseidon's union with a local Nymph is a different matter, and also where this union took place. Did the Sea-god abduct the Nymph and carry her somewhere East (the most likely candidate is Corinth and, especially, Taenarum), after which Taras came from there to Italy, or is the story more complex – which is always a likely possibility – this is not of our main concern here. But from Pausanias we know that there was a tradition, according to which the hero Phalanthus was saved by a dolphin after shipwreck. The fact that Pausanias emphasizes that Phalanthus' shipwreck occurred *before* his departure for Italy and gives the exact location for it, is not decisive. It seems too much of a coincidence that the eponym pre-Greek founder of Tarentum rode on the dolphin's back just like the later Spartan hero, without these stories being in some way connected. It is most likely that the Greeks simply took over the story of a local hero, Poseidon's son, who came to Italy riding a dolphin, and attached it to their hero and founder of the colony. Probably someone – maybe Pausanias, or one of his predecessors – simply erroneously interpreted the Delphian statues, associating the dolphin with Phalanthus instead of Taras, who is, according to numismatic evidence, undoubtedly associated with that animal.

As the most likely »candidates« for Taras' point of departure from Greece, Corinth and Cape Taenarum were already mentioned. It is a known fact that on Taenarum once stood a Temple of Poseidon (Thuc. I.128.1, 133; Str. VIII.5.1; Plb. IX.34; Eur. Cyc. 292; Paus. III.25.4, IV.24.5–6, VII.25.3). Furthermore, Poseidon's son Euphemus, one of the Argonauts, »the swiftest among men«, is associated with Taenarum as his dwelling-place (Pi. P. IV.44–45, 174–175; A. R. I.179–181; schol. ad Pi. P. IV.15, 45; Tzetz. ad Lyc. Alex. 886; Val. Flac. Argon. I.363–365; Hyg. Fab. 14; SMITH 1870: 97). The fact that Arion dedicated to Poseidon the hymn in which he celebrates his rescue on Taenarum, must not be overlooked: »Highest of gods, gold-tridented Poseidon of the sea…« (Ael. NA XII.45). Whatever be the case, it is certain that Taenarum was one of Poseidon's

22 See figure 3.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:58:49

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Figure 3

cult-places, although it seems that the first god to be worshipped there was Helios (h.Apoll. 410–413). Interestingly, very similar story seems to be associated with the Corinthian Isthmus: »The Corinthians say that Poseidon had a dispute with Helius about the land, and that Briareos arbitrated between them, assigning to Poseidon the Isthmus and the parts adjoining, and giving to Helius the height above the city.« (Paus. II.1.6). On Poseidon's cult in Corinth and on the Isthmus see Paus. II.1.7–2.2, 2.3, 3.4–5, V.2.3; Str. VIII.6.4, 22; Callimachus *apud* Plut. Quaest. Conv. V.3. So it would seem that the cult of Helios existed – or at least had preceded Poseidon's – on the Corinthian

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:01

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Isthmus as well as on Cape Taenarum. But Poseidon's dominant place cannot be overlooked; it is evident that his son Taras departed on his voyage from Hellas from precisely one of this two locations.

SOME OTHER DOLPHIN-MYTHS: HERMIAS

It is interesting to note that Arion's hometown Methymna on Lesbos minted money on which this mythical citharode is depicted riding the dolphin and holding a cithara under his arm[23]. This depiction is merely illustrative, since Methymna is not in any way part of the Arion-myth, except for the place where he was born[24]. The earliest coins from Methymna with the depiction of Arion may date from 6th century BC. On the obverse they show a young man lying on the dolphin, and it is believed they were minted in Methymna or in Iasos in Carya (BMC Troas, Aeolis, and Lesbos: lxxv; BMC Caria and Islands: lix). If these indeed represent Arion, than his myth traveled very quickly to the island of his birth, Lesbos, and also instantly became so important, at least locally, that his image – along with the myth associated with him – was struck on coins. Herodotus confirms that the Lesbians were familiar with this myth, and that it was related by both Corinthians and Lesbians (Hdt. I.23, 24). The reason why these coins are believed to be of Iasian origin lies in the legend associated with this Carian city. Athenaeus quoted one Duris of Samos (4th/3rd century BC) who related how Alexander the Great summoned before him a boy named Dionysius from Iasos, who was carried on a dolphin's back (Duris *apud* Ath. XIII.606c–d)[25]. Pliny adds that Alexander appointed this boy high priest of Neptunus at Babylon, but does not explicitly say he was carried on dolphin's back, and he doesn't even mention his name (HN IX.8). The story is also related by Solinus (Solin. XII), but he misunderstood the boy's name as *Babylon*. The story is not very clear, and it is difficult to understand what Babylon has to do with Carya at all. In the next sentence Pliny relates Hegesidemus' story of another Iasian boy, »who in a similar manner used to traverse the sea on a dolphin's back.« His name was Hermias, and his story is somewhat different in that he was killed during the incident. After it carried him to shore, the dolphin »committed suicide« (Hegesidemus *apud* HN IX.8; c.f. Solin. XII). Plutarch also mentions the boy from Iasos named Hermias who similarly rode on dolphin's back and was killed doing it; his story is in complete agreement with Hegesidemus' report as quoted in Pliny and Solinus (Plut. De Soll. An. 36). The unfortunate boy is also mentioned, under the name of Hermias, in inscriptions (BMC Caria and Islands: lx–lxi), and the boy on the dolphin is mentioned as a type of Iasian coins by Plutarch (Plut. De Soll. An. 36), Aelian (Ael. NA VI.15), and Pollux (Poll. Onom. IX.84; BMC Caria and Islands: lx–lxi). The longest and fullest report we have on this matter comes from Aelian, who emphasizes the love between an unnamed boy and the dolphin. He explicitly says that the boy rode the dolphin, and as a cause of his death relates falling on the spike of the dolphin's fin. The dolphin carried the boy to the shore, and then died of grief (Ael. NA VI.15). The inhabitants of Iasos erected a stele commemorating this unfortunate incident, with a depiction of a boy riding the dolphin, while on coins he is represented lying on it's back. But those are only two different aspects of the same event, both part of one story. It is not perfectly clear whether there are two different Iasian boys, both dolphin-riders;

23 See figure 4, 8–12.

24 One more myth, containing some common elements with Arion's, and also associated with the island of Lesbos, is also worth noticing. According to this story, it was prophesized to the first colonists of Lesbos, the Penthelides, they have to sacrifice a bull to Poseidon, and a virgin to Amphitrite. Young man Enalus, desperately in love with the maiden, jumped to the sea with her. Young lovers were saved by dolphins, and these animals carried them to Lesbos (Plut. Conv. Sept. Sap. 20). This incident raises the question whether the similarity of Arion's myth and the story of the colonization of Lesbos is purely coincidental. It is likely that some kind of association existed.

25 See figure 5, 1–4.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:01

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

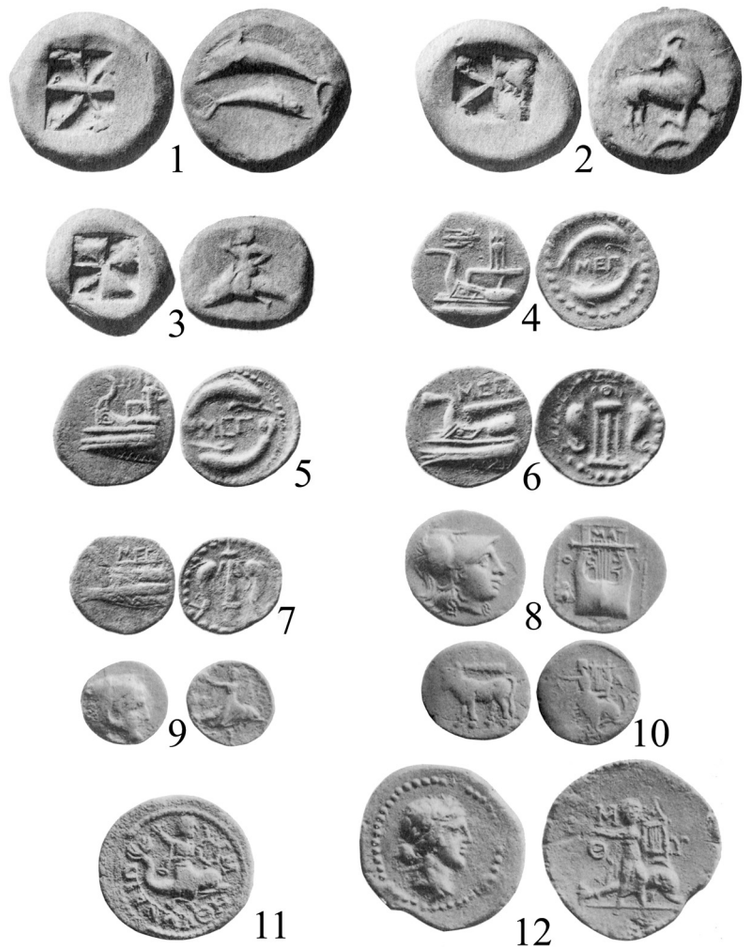

Figure 4

Athenaeus, Pliny, and Solinus refer to an event that took place during the reign of Alexander the Great, and from the context of the story is evident that that boy, called Dionysius by Athenaeus, did not die playing with his dolphin friend. Pliny and Solinus name the »second« boy Hermias, as well as Plutarch – his story is identical with Hegesidemus' as we find it in Pliny and Solinus, as well as with Aelian's story of an unnamed boy. From all this it is possible to conclude that Hermias had some sort of relationship with a dolphin, was killed while playing with him, was than carried ashore by it, after which the dolphin decided to depart from life himself (Hegesidemus *apud* Pliny and Solinus, Plutarch, Aelian's unnamed boy), while Dionysius had only one-time incident with a dolphin (Duris *apud* Athenaeus, Pliny's and Solinus' unnamed boy). It is most probable that there was only one variant of this story, but it came to Pliny by two different intermediaries; it remains open whether the event should be dated exclusively by Alexander's reign.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:10

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Figure 5

SOME OTHER DOLPHIN-MYTHS: MELICERTES

As we have already mentioned, Taras' or Phalanthus' experience is paralleled with that of Palaemon-Melicertes. We have now spoken enough of Arion – so let us look into Melicertes' unfortunate fate. The boy was a son of Athamas, king of Thebes, and Ino, daughter of Cadmus. As a revenge for Ino's nursing of little Dionysus, her sister Semele's son, Hera inflicted madness on her husband Athamas. Escaping from her deranged husband, who had just murdered their other son, Learchus, Ino jumped to the sea from the Molurian Rock, on the road from Megara to Corinth, therefore on the Corinthian Isthmus. Up to this moment most reports agree, with minor differences, in recounting the story. But eventual fate of Melicertes is described differently. Most of the authors believe that Ino and Melicertes, after jumping into the sea, were transformed into marine deities Leucothea and Palaemon, later Roman Matuta and Portunus (Orph. Hymn. ad Palaem.; Paus. I.42.7, 44.7–8, IV. 34.4; Hyg. Fab. 2, 4, 224, 243; Stat. Theb. IX.401–403; Cic. ND III.15; Ov. Fas.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

VI.495–504; Ov. Met. IV.532–542; Nonn. D. IX.80–91, X.111–125, XX.378–380, 386–393; XXI. 173–184, XXXIX. 101–105, XLIII. 305–306, 327–328; Plut. Quaest. Conv. V.3; Serv. ad Verg. Aen. V.241; Pi. O. II.31–33; Verg. Georg. I. 437; Parthenius *apud* Gell. NA XIII.27.1; cf. Macr. Sat. V.17.18; Apollod. Bibl. III.4.3 and sources cited by Frazer, note 6: Zen. Cent. IV.38; Tzetzes, schol. ad Lyc. Alex. 107, 229–231; schol. ad Il. VIII.86, Od. V.334; schol. ad Eur. Med. 1284; Lactantius Placidus ad Stat. Theb. I.12; Myth. Vat. II.79). Not only did Melicertes become a sea-god, but also Poseidon's charioteer (Nonn. D. XXXIX.375–376, XLIII.86–89, 196– 202). One interesting detail is often associated with this story: Melicertes was carried ashore by a dolphin. The exact location of his coming ashore was placed near Cromios, again between Megara and Corinth. The Isthmian Games in Corinth were instituted in honor of the unfortunate boy and Corinth and its territory were the main region where this boy-hero was worshipped, and he was often icnographically depicted with a dolphin (Paus. I.44.8, II.1.3, 8, 2.1, 3.4; Stat. Theb. I.120– 122, II.380–381, VI.10–14, IX. 328–331; Apul. Met. IV.31; Val. Flac. Argon. VIII.21–23; Plut. Thes. 25.4; Plut. Quaest. Conv. V.3; Hyg. Fab. 2, 273; Nonn. D. 37.152–153; Iambl. VP 10; Clem. Alex. Protrept. II.34; Philostr. Imag. II.16; Philostr. Her. 19; Tzetz. ad Lyc. Alex. 107, 229–231; shol. ad Eur. Med. 1274; schol. ad Pind. I. Arg., p. 514–515, ed. Boeckh; schol. ad Eur. Med. 1284; Zen. Cent. IV.38; schol. ad Lyc. Alex. 107, 229–231; Lucian Navig. XIX; DMar 8, 9; SMITH 1870: 88; FRAZER: Apollod. Bibl. III.4.3, note 7). The nature of this »games« is well-attested by Plutarch, who mentions how Theseus instituted, or rather re-established, them in honor of Poseidon. Until than the Games in honor of Melicertes had been celebrated in the night, and took a form which better befits mysteries than spectacles and public assemblies. But that side of Melicertes' character does not concern us here; let us again emphasize that there existed a tradition associating Melicertes with Corinth (Pausanias described Poseidon's Temple in Corinth in which »on the car stand Amphitrite and Poseidon, and there is the boy Palaemon upright upon a dolphin«; and on the road from Corinthian main square towards the harbor of Lechaum »after the image of Hermes come Poseidon, Leucothea, and Palaemon on a dolphin«), and this tradition is again closely associated with the Palaemon's dolphin incident. Let us also underline the frequent occurrence of Corinthian coins with depictions of the dolphin carrying Palaemon – iconographical connection with Tarentinian coins is here more that obvious[26]. On some Megaran coins, dated as early as the end of 7th century BC, a boy riding the dolphin is depicted[27]. The boy is probably Palaemon, although not in his typical pose, lying on the dolphin's back. We have seen there is a similar ambiguity concerning Iasian coins. Megara is in no way associated with Arion, and even less with the Iasian boy, so the assumption that the dolphin--rider represents Melicertes is more then valid, taking into account that he was both thrown into the sea and brought back ashore near Megara. Palaemon is directly associated with sea-voyaging as a guardian of sailors. In LXXV *Orphic Hymn* to Palaemon we read that »ships their safety ever owe to thee [Palaemon], who wanderest with them through the raging sea.« (Orph. Hymn. Ad. Palaem.) Apollodorus explicitly says: »And she [Ino] herself is called Leucothea, and the boy is called Palaemon, such being the names they get from sailors; for they succour storm-tossed mariners« (Apollod. Bibl. III.4.3). In Euripides' *Iphigenia in Tauris* the god is entreated with the following words: »O son of the sea-goddess Leukothea, guardian of ships, lord Palaemon, be propitious to us!« (Eur. Iph. 270–271). Statius addresses him in a similar fashion: »But above all others thou, Palaemon, with the goddess mother [Leukothea], be favourable [on this sea-voyage], if 'tis thy desire that I [the poet Statius] should tell of thine own Thebes…« (Stat. Silv. III.2.39–41). In Nonnus' *Dionysiaca* we find Hermes' prophesizing to Ino that »the merchant seaman trusting in you shall have a fineweather voyage over the brine; he shall set up one altar for the Earthshaker and

26 See figure 6.

27 See figure 4, 1–7.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Figure 6

Melicertes and do sacrifice to both together…« (Nonn. D. IX.85–91), as well as Ariadne's cursing of a sailor that had left her stranded on Naxos: »May that sailor never see a favourable wind; if he rides the raging storm, may Melicertes never look on him graciously or bring him a calm sea« (Nonn. D. XLVII.357–363).

Thus far we have examined several connected stories and their protagonists:

A. The poet Arion: he lives in Corinth, travels between Tarentum or Sicily and the Peloponnese; part of his voyage is on a dolphin, which saves him from drowning. It is interesting to find in schol. ad Pi. O. XIII.25 that Arion's father is Poseidon – the father of Taras himself! His birth--place, Lesbian Methymna, struck coins that depicted him riding on a dolphin while holding a cithara.

B. The boy and sea-deity Melicertes-Palaemon: he is saved by a dolphin, which took him a-shore on the Corinthian Isthmus; Corinth is the principal place of worship of this newly-made sea--deity and a guardian of sailors; often depicted on Corinthian (and also Megaran) coins riding a dolphin.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

C. Taras, son of Poseidon: according to the pre-Greek tradition, the founder of Italian Tarentum, the city that is the point of departure of Arion's voyage, according to Herodotus; frequently depicted riding the dolphin on his city's coins. On some coins he has a lyre in his hand!

D. Lacadaemonian hero Phalanthus: the founder of Tarentum; Pausanias claimed he once survived a shipwreck in the Gulf of Corinth; he was saved by a dolphin (it is possible that the story was transferred from Taras on Phalanthus, but Pausanias explicitly associated the dolphin on Delphian monument with Phalanthus.)

All these characters have in common their association with Corinth, although in the case of Phalanthus the association is not very obvious, and in the case of Taras its existence is conjectured through his father Poseidon. Also, the most notable episode in lives of those otherwise diverse characters – mythological and semi-mythological – is precisely their traveling on a dolphin's back. They are all, except Palaemon, in some way associated with the city of Tarentum in Southern Italy, and also with sailing from the Peloponnese to Magna Gracia and *vice versa*. Palaemon in a way compensates for the non-existence of stories associating him with this sailing by being the guardian of sailors and sailing in general. It is worth mentioning that Arion, according to most reports, as we have already seen, completed his voyage on Cape Taenarum, which is, of course, in Laconia. Lacadaemonian colonists led by Phalanthus therefore sailed in the opposite direction from Arion; he traveled from Tarentum to Laconia, they from Laconia to Tarentum. In the vicinity of the sacred enclosure of Poseidon Taenarius in Sparta, Tarentinian colonists had erected a statue of Athena (Paus. III.12.5–6). It could be even assumed that they, just like Arion – only in the opposite direction –traveled exactly from Cape Taenarum to Tarentum. One more association is the fact that Arion is referred to as the son of Poseidon, the same as Taras (shol. ad Pi. O. XIII.25). Let us bear in mind that the poet Arion should not be confused with the fabulous horse of the same name, who is also Poseidon's son. This could lead the scholiast to give the poet the same lineage, but if we associate Arion with Taras, we can see that this construction is no more needed as an explanation. In any case, there seem to be too many coincidences which cannot simply be ignored.

Beside the fact that Tarentinian immigrants erected a commemorative statue in the vicinity of the sanctuary of Poseidon with the appellative Taenarius, it is intriguing to know that the Spartans once violated the sanctity of the Temple of Poseidon on Cape Taenarum as a refuge, dragging from the altar »certain Lacedaemonians who had been condemned to death on some charge« or »certain Helots who had taken refuge in the temple of Poseidon at Taenarus«, who they later executed (Paus. IV.24.5–6; Thuc. I.128.1; Plb. IX.34; about the earthquake that followed see also D. S. XI.63, XV.66.4–5). This episode cannot in any way be connected with the exodus led by Phalanthus – it had occurred after the First Messenian War, which ended about 723 BC, while the violation of the refuge occurred in the 79th Olympiad, or in 464 BC – but it shows how Taenarum could be used as a refuge for renegade Lacadaemonians or helots. Ephorus (*apud* Str. VI.3.3) relates how »the Partheniae, leaguing with the Helots, conspired against the Lacedaemonians«, which can be connected with above mentioned descriptions of insurgents on Taenarum. Diodorus states that the revolt was due »in the market place« in Sparta itself (D. S. VIII.21.1). Antiochus (*apud* Str. VI.3.2) described how the Phalanthus' rebellion and the ensuing conflict arose during the Hyacinthine Games, which were celebrated at the famous temple in Amyclae. After the revolt was discovered, »some fled, and others supplicated mercy« (supposedly, they found refuge in the temple). The later were thrown into prison, but were released to Italy, rather than anything worse. Two stories show certain similarities – the incident from the 79th Olympiad was referred to as to show how Taenarum could serve as a refuge, what is more, how it *did* serve as one for the rebels. Antiochus names Amyclae as an exact location of the Partheniae revolt, but this is not in explicit connection with the point of departure for Italy.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

One very interesting depiction on Tarentinian coins shows Taras, but not on the dolphin – he is kneeling, with a lyre under is left arm, the instrument of Arion. Actually, Arion played the cithara (Hdt I.23; Hyg. Poet. Astr. II.17; Paus. III.25.5; H.N. IX.8 Str. XIII.2.4; Procl. Chrest. *apud* Phot. Bibl. 320 a 33 calls him »both poet and singer to the lyre (*kitharôdos*)«), while on this Tarentinian coin *chelys*-lyre is depicted. Whatever be the case, those instruments are similar enough to allow their use in a similar context. *Chelys* is actually a lyre consisting of a tortoise-shell sound compartment with skin stretched over the opening – its inventor is Hermes (h.Her. 20–67; Eratosth. Cat. 24; Hyg. Poet. Astr. II.7; Apollod. Bibl. III.10.2; Man. Astr. V.324–325; Arat. 268–269; Ov. Fas. V.103–106; D. S. I.16.1; V.75.3; Orph. Argon. 386; Hor. Carm. I.10.6; III.11.3–4; Paus II.19.7; V.14.8; VIII.17.5; Philostr. Imag. I.10; Stat. Silv. II.7.6; Nonn. D. XLI.373) – while a cithara is a somewhat larger instrument, usually used by professional musicians, invented by Apollo (Paus. V.14.8). Although the difference between the lyre and cithara certainly existed – they are indeed two different instruments – it seems that in the myth of sailing on a dolphin's back between the Peloponnese and Magna Graecia a »change« of instruments carried by the traveler, whoever he might be, occurred at some moment. In this context we shall assume that the similarity between the lyre and the cithara is sufficient enough to allow them to be exchanged. The difference between those two instruments, supported also by their mythological inventors, forms a very interesting subject, but is outside of the scope of this work (about the lyre and cithara see also Plat. Resp. 399d; Arist. Pol. 1341a.18).

From the above information we can perhaps reconstruct the foundation-myth of pre-Lacademnonian Tarentum: Taras, son of Poseidon, riding on a dolphin's back, arrived in the Bay of Tarentum, after departing from Cape Taenarum in Laconia, and there founded a city that would bear his name. He came to Italy because his mother was from Ausonia, the Nymph enamored by Poseidon.

It seems undisputable that a strong tradition existed, or a number of traditions, in the area of Corinth and in Laconia on the one side, and in Tarentum in Southern Italy, probably also Sicily, on the other, containing as an important constituent the motif of a hero traveling on a dolphin. Let us reinforce this with another argument. In one of our earlier articles (BILIĆ 2006) we described nautical routes between the Peloponnese and Magna Graecia which Hellenic navigators could traverse using the technique known as latitude sailing. The outline of the reconstruction of those marine routes has been found in the myth of Alpheus and Arethusa. This myth relates the escape of the Nymph from the offensive river-god and the chase across the Ionian Sea, which ended before Syracuse itself[28]. We have explained the myth as an imaginative description of an open-sea nautical route between two locations: the mouth of the Peloponnesian river Alpheus in the Ionian Sea and an islet Ortygia off the coast of Syracuse on Sicily, on which there was a spring bearing the name of the unfortunate Nymph. The existence of the open-sea route between those two locations is explicitly confirmed by Philosthratus, an author from the 3rd century AD, who described the voyage of his

28 To the list of classical authors reffered to in our preceeding article concerning the myth of Alpheus and Arethusa we should add Polybius' refutation of Timaeus' assertions also refuted by Strabo (Plb. XII.4d.5–8), as well as 6th c. poet Ibycus' description of an under-sea connexion of Alpheus and Arethusa, by which a *phiale* thrown into the river at Olympia reappeared at Syracuse (fr. 323 Campbell *apud* schol. ad Theocr.; DUNBABIN 1948:62–63). There is also a love poem on the subject of Alpheus and Arethusa ascribed to Musaeus in *Anthologia Palatina* IX. 362. Further, the story is also related (in different versions) by Stat. Silv. I.203–207, Theb. I.271–272, IV.239–240; Serv. ad Verg. Ecl. X.4; Fulgent. Myth. III.12; schol. ad Pi. N. I.3; Claud. de rap. Pros. II.60–61. Finally, schol. ad Pi. P. II.12 makes the goddess Artemis – not the Nymph – the object of Alpheus' desire. According to this version, she fled before him on Ortygia, where she had a temple under the name of Alphaea (SMITH 1870:133–134).

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

hero Apollonius of Tyana precisely from Syracuse to the mouth of Alpheus (Philostr. VA VIII.15)[29]. This is not the place to demonstrate the reconstruction of voyages between those and other locations in this part of the Mediterranean. It will suffice to note that it is more than likely that ancient Hellenes sailed across the open-sea between Magna Graecia and the Peloponnese using the navigational technique known as latitude sailing, in this way avoiding a much longer coastal-voyage, which was actually a round-trip. The fact is that in the myth of Alpheus and Arethusa dolphins are nowhere mentioned, although, as we have already seen, traveling on dolphins was widely popular in Antiquity. Nonetheless, on Syracusan coins (the islet Ortygia with its source Arethusa is a part of this Sicilian city), the head of the Nymph Arethusa encircled by *dolphins* is regulary depicted. We already find this depiction on the earliest Syracusan coins[30], and it is actually a dominant motif on the coins of this most powerful Sicilian city. In later periods, sometimes the head of Athena or Persephone is depicted, but mostly the depictions show the local Nymph[31]. Of course, it is possible that the dolphins represent symbolically her oversea journey, i.e. her escape from the Peloponnese towards west, but it is somewhat peculiar that the symbols of this voyage are always these marine creatures and these only. It is important to understand that according to tradition, Arethusa escaped Alpheus by an underground passage, and not over the sea (Alpheus' voyage is described either way), so her escape does not give a direct cause for the appearance of dolphins. This, naturally, does not exclude the presence of dolphins as a general symbol of the sea which divides the Peloponnese and Sicily. So, again we find the dolphin associated with the voyage over open sea between the Peloponnese and Magna Graecia. We may add that Polybius explicitly mentions that the Alpheus goes under *the Sicilian Sea* (Plb. XII.4).

THE FOUNDATION MYTH OF CUMAE AND GREEK OPEN-SEA VOYAGES

On the general question concerning the open-sea voyages of the ancient Greeks and their predecessors, modern scholars usually tend to take a definitive and at the same time very negative stand: »Rather than venture out across the large open expanse of the Ionian Sea, ancient skippers

29 Also, we would like to point to Dion's direct open--sea voyage from Zacynthus to Cape Pachynus, south-eastern extremity of Sicily, which took as much as twelve days, as a further proof of high-sea voyages on this route (357 BC). It is explicitly stated that Dion wanted to avoid any touch with the land on his way to Sicily, due to hostility of the local inhabitants (Plut. Dion XXV; PRONTERA 1996: 205). »When estimating the distance between the Peloponnese and Sicily, toward the end of the fourth century BC, the points of reference are the mouth of the Alpheus River (which flows into the sea slightly south of Zacynthus) and Syracuse.« (PRONTERA *ibid.*). We can also mention Alcibiades' flight from Thurii (near Tarentum) to Cyllene in Elis, who crossed the open-sea in »a trading vessel« (Thuc. VI.61.6–7, 88.9); furthermore, it is safe to presume that the ships transporting corn from Sicily to the Peloponnese took the direct route across the Sea of Sicily, since the Athenians, who controlled at that time the Gulf of Corinth as well as Corcyra, could not prevent them; some of the Peloponnesian troop-ships bringing relief to Syracuse also crossed directly (Thuc. III.86.4, VII.17); finally, the description of an unsuccessful attempt of a fraud, carried out by Zenothemis and Hegestratus, suggests that their ship sailed directly from Syracuse towards the Peloponnese, finally landing on Kephallonia (Dem. XXXII.4–8). »They must have been nearly across in three days [they tried to scuttle the ship after two or three days of sailing], and apparently making for the mouth of the Corinthian Gulf« (DUNBABIN 1948:195).

30 SELTMAN 1955: 73–74. The earliest Syracusan coins, from the beginning with the depictions of Arethusa, were coined in 530–485 BC. See figure 5, 5–11.

31 »The head appearing on most of the coins of the great Sicilian city is to be identified as that of the city goddess of Syracuse, Artemis Ortygia, who was generally called Arethusa. What Pallas Athene was to the Athenian Acropolis, Artemis Arethusa was to Ortygia the citadel of Syracuse… The head of the goddess-nymph of this fresh spring [Arethusa on Ortygia] is therefore [because of her underwater journey] surrounded by dolphins, creatures of the salt sea.« (SELTMAN 1955: 74–75). Depictions of Arethusa were dominant until the 340s BC and the »re-establishment« of the city. Thereafter Arethusa almost never appears on Syracusan coins any more (SELTMAN 1955: 191–192).

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

preferred to follow the coast and island route as far as Corcyra (Corfu), and then cut across the Straits of Otranto to the heel of Italy. This was the route followed by Mycenaean explorers and merchants in the Late Bronze Age, and it was certainly the route taken in the early eight century BC by the pioneers of western Greek colonization. The merchant adventurers of Euboea came this way as they sailed westward to found the earliest Greek colony on Pithekoussai (Ischia) off the Bay of Naples.« (LUCE 1998: 5)[32] This is the opinion of a scholar otherwise sympathetic towards the early achievements of the Greeks, or at least towards Homer's geographical knowledge. But what do the Classical authors have to say about the founding of the earliest Greek colonies in Italy, Pithecussa and Cumae?

Strabo related how Pithecussa was founded by colonists from Eretria and Chalcis on Euboea (Str. V.4.9). Earlier in his work he claimed that the oldest Greek settlement in Italy and Sicily was Cumae, founded jointly by Chalcidians and Aeolian Cymaeans. He related the story of an agreement between Hippocles the Cymaean and Megasthenes of Chalcis, by which the city would bear the name of the former nation, while the latter would have the management of the city (Str. V.4.4). Livy stated only that the city was founded by Chalcidians (Liv. VIII.22), while Dionysius of Halicarnassus claimed that it was founded by Eretrians and Chalcidians, which agrees with Strabo's report on the foundation of Pithecussa (Dion. Hal. VII.3). Velleius Paterculus also mentioned only Chalcidians as the founders of the colony, but called their leaders Hippocles and Megasthenes, the former, as we have seen, being termed Cymaean by Strabo (Vellei. I.4). In the *Periegesis* associated with the name of Scymnus of Chios it is represented as colonized by Chalcidians and the Aeolians, probably referring to the Cymaeans (Ps. Scymn. Perieg. 236–239)[33]. Pliny mentioned »Cumae, a Chalcidian colony« (HN III.5.61), therefore agreeing with Velleius and Livy. Thucydides refers to it as »Cuma, the Chalcidian town in the country of Opicans« (Thuc. VI.4.5). As to the date of the foundation, later chroniclers (that is, Eusebius and his translator in Latin Jerome) carried it back as far as 1050 BC (Hieronym. Chron. ed. Fotheringham p. 115; Euseb. Chron. ed. Seal. p. 135; SMITH 1854 s.v.; DUNBABIN 1948:439, 445, n. 2), and Velleius Paterculus mentioned the foundation of Cumae next to that of Magnesia, and the Aeolic and Ionic migrations which implies, although the exact date is not given, roughly the same period. General agreement between modern scholars is that Cumae was founded ca. 750 BC (DUNBABIN 1948:3, 5, 446, 485; WOODHEAD 1966:16; PUGLIESE CARRATELLI 1996:145). Now Velleius Paterculus alone had recounted the mythical story behind the foundation of Cumae. He mentioned two sources which related different versions of the voyage from which the foundation issued. Both explanations are rather mythical, and from the second, relating how the colonists were guided »by the sound at night of a bronze instrument like that which is beaten at the rites of Ceres«, we learn nothing as to the nature of the voyage itself, except it was performed by night as well as by day. According to the first explanation »the voyage of this fleet was guided by the flight of a dove which flew before it« (Vellei. I.4). Now the mythical content of the stories points to their ancient origin. Both versions are probably derived from local traditions, as they explain the mythical nature of the foundation.

32 »The regular route to the west from any Greek port lay up the coast to Korkyra, across to the Iapygian promontory, and down the coast to Italy« (DUNBABIN 1948: 194). »Usually ships stuck to the shore, sailing from one landfall to the next. When they had to travel at night they steered by the stars, but they avoided such voyages as much as possible« (CASSON 1960: 38, cf. 127).

33 For the reasons why the Aeolian Cyme and not the Euboean one should be considered as the more appropriate candidate for the mother-city of Cumae, see DUNBABIN 1948: 6–7; PUGLIESE CARRATELLI 1996:145; but if this is indeed an invention of Ephorus, a native of the Aeolian Cyme, than the first Greek colony on the Italian mainland received its name after a rather insignificant Euoboean settlement.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Let us recount what we have learned of the foundation of Pithecussa and Cumae:

1. Both cities were founded by colonists from Euboea, more exactly from the cities of Chalcis and Eretria;
2. Some sources add that the colonists from Aeolian Cyme were also present during the foundation of Cumae;
3. According to local tradition, the colonists were led to Cumae by a dove.

Velleius' report is corroborated with an allusion found in Statius' *Silvae*. He mentioned Apollo guiding the settlers from Euboea (Abantia) to Italy (Ausonia) and alluded to the dove while describing the god's statue with a bird perched on his left shoulder (Stat. Silv. IV.8.47–49). Although he never mentioned the dove as the guide for the settlers, this could well be the reason for its appearance on Apollo's shoulder. It is probable that Velleius and Statius were familiar with similar tradition(s) concerning the foundation myth of Cumae. This is clear from the fact that Statius, after the above reference to Apollo, immediately mentioned the goddess Ceres as revered by Cumaeans (Stat. Silv. IV.8.50), who is, as we have already seen, also associated with the foundation myth of Cumae by Velleius. Therefore the connection of Apollo and Ceres with the foundation of Cumae is attested twice, although Statius did not mention the goddess in direct association with it.

There is one more complication in this mythical story of the foundation of Greek colonies in the Bay of Naples. It seems that at one point may have had occurred a conflation of two foundation myths: those of Cumae, as related by Velleius Paterculus with that of Neapolis, which had to do with the Siren Parthenope (MOZLEY 1967:258; FRERE et al. 1961:167). The native of Neapolis, Roman poet Statius, mentioned the statue of one Eumelus or Eumelis who adores Apollo's bird perched on god's left shoulder (Stat. Silv. IV.8.47–49). Apollo's bird is probably the dove that guided the colonists from Euboea (Abantia) to Cumae, which is clear from the verse 47, which mentions »Apollo, guide of your far-wandering people«[34]. If we accept the reading *Eumelis*, this means that the statue depicts one daughter of Eumelus, which could be the Siren Parthenope. This statue, or rather the Siren's tomb, is mentioned by various Classical authors and is placed in Neapolis (Str. I.2.13; V.4.7; Tzetz. ad Lycoph. Alex. 732; HN III.5.62; Suda ν 115 s.v. Neapolis; Steph. Byz. s.v. Neapolis; Serv. ad Verg. Georg. IV.563; Solin. II.9). Dionysius Periegetes designates the city of Neapolis as the abode of Parthenope (Dionys. Perieget. 358). She is regularly associated with the foundation myth of this city. Lycophron calls her »the bird goddess« (Lycoph. Alex. 720–721); he says that »ashore the tower of Phaleros shall receive [her]« (Lycoph. Alex. 717–721). Phalerum was the ancient name of Neapolis, from the hero Phalerus (Steph. Byz. s.v. Phalêron)[35]. There the inhabitants shall build a tomb for her, Lycophron continues, which shows us that he also knew about the tomb, mentioned later by Strabo and Pliny. Calling her »the bird goddess« shows us that he might have known something about the version of the foundation myth of Neapolis containing the dove. On the other hand, it is more probable that this reference alludes to the widely accepted bird-like appearance of Sirens, of which Lycophron was well aware (Lycoph. Alex. 670, 715).

34 »Tu, ductor populi longe migrantis, Apollo, cuius adhuc volucrem laeva cervice sedentem respiciens blande felix Eumelus adorat.« (Stat. Silv. IV.47–49)

35 Phalerus was one of the Argonauts, son of Alcon and grandson of Erechteus, also the founder of Gyrton in Thessaly (A. R. I.97; Paus. I.1.4; Val. Flacc. Argon. I.398–401, IV.653–655; VI.217–218; Hyg. Fab. 14; Orph. Argon. 144). He is said to have emigrated to Chalcis, and the Chalcidians refused to deliver him up when his father demanded he should be sent back (schol. ad. A. R. I.97; SMITH 1870: 236). The Athenian harbor of Phalerum probably derived its name from this hero, where an altar was dedicated to him and his children (Paus. I.1.4). He was also said to have founded the town Soli on Cyprus (Str. XIV.6.3). The name Phalerum probably reflects the tradition for Chalcidian (again) or even Thessalian origin of the city. Maybe Strabo's Athenians (see below) were also connected with this »Athenian« colonisation.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Nevertheless, it is unfortunate that Lycophron did not give us more information on this subject, which could clarify the difference between the foundation myths of Cumae and Neapolis, if any existed. Statius in another place explicitly associates the dove, although not Apollo's, with the Nymph Parthenope and the foundation myth of Neapolis. He claims that his home town was named after Parthenope, »to whom Apollo pointed out this gentle land when she was borne across the waters by Dione's dove.« (Stat. Silv. III.5.78–80). Therefore the dove is actually Aphrodite's, but the foundation of the colony is explicitly associated with Apollo. This, of course, reminds us of the foundation myth of Cumae. But who were the founders of Neapolis in the first place? Strabo claimed that it was founded by Cumaeans, and afterwards peopled by Chalcidians, Pithecussaeans, and Athenians (Str. V.4.7). Tzetz. ad Lycoph. Alex. 732–737 cites Timaeus who mentioned some Athenians migrating into Italy under the command of Diotimus; those were probably Strabo's Athenians. They are also alluded to by Lycophron who mentions how »the ruler of all the navy of Mopsops« performed sacrifice to Parthenope and established a torch-race in her honor (Lycoph. Alex. 732–737). The *Periegesis* associated with the name of Scymnus of Chios mentioned both the Phocaeans and Cumaeans as its founders (Ps. Scym. Perieg. 253), while Livy claimed that »the original inhabitants [of Neapolis] came from Cumae« (Liv. VIII.22). Velleius Paterculus also mentioned Cumaeans as founders of Neapolis (Vellei. I.4), and Serv. ad Verg. Georg. IV.563 claimed, naming the historian Lutatius as his source, that Cumaeans had founded the city and named it Parthenope after the Siren; the city founded later, near the original site was named Neapolis. Its Chalcidic or Euboean origin is repeatedly alluded to by Statius, who was himself a native of the city, as has already been pointed out (Silv. I.2. 263, II.2. 94, III.5. 12, IV.4.78, 8.46; V.3.111, 226), and Pliny calls it the colony of Chalcidians (HN III.5.62). But Stephanus of Byzantium claimed that Rhodians founded Neapolis, which accords with Strabo's report given elsewhere (Str. XIV.2.10). Strabo mentioned the city founded by Rhodians under the name of Parthenope, while Pliny said that the city is called Parthenope after the Nymph (HN III.5.62; also Steph. Byz. s.v. Parthenope; Stat. Silv. III.5.78–79; Isid. Etym. XV.1.60; Serv. ad Verg. Georg. IV.563; Solin. II.9). It is obvious that there were two main explanations for the foundation of Neapolis: according to one, it was founded by the colonists from Euboea, or Chalcis, to be more exact; according to the other by the colonists from the nearby Cumae, itself the colony of Euboeans (see above). The third version associated the foundation with Rhodians, and it is not clear how this can in any way be connected with the initial colonisation of the Bay of Naples. Two or even three versions of the foundation myth suggest that two cities might have existed on the site of the future Naples, an old city and a new one. Livy mentioned the city of Paleopolis »not far from the present site of Neapolis« (Liv. VIII.22). Philargyrius cites the historian Lutatius who also mentioned two colonies of Cumaeans, older and younger, on the site of Naples (Philargyr. ad Verg. Georg. IV.564; SMITH 1854 s.v. Neapolis). The same story is also related by Serv. ad Verg. Georg. IV.563 (see above). Maybe the name of the first colony was Parthenope, as mentioned by Pliny, Strabo, Statius, Isidore, Servius and Stephanus of Byzantium, and the name was later used by Roman poets as a poetical appellation for Neapolis (e.g. Verg. Georg. IV.564; Ov. Met. XV.711)[36]. But whether it was founded by Rhodians, Euboeans, or Cu-

36 Claudius Donatus, 4th or 5th century grammarian, in his *Interpretations of Virgil* (*Interpretationes Vergilianae*), drew extensively on Suetonius' *Life of Virgil* (*De vita Vergili*) from his collection *De viris illustribus*. Here we find cited Virgil's celebrated verses in which he used the poetic name Parthenope for Neapolis, in association with his burial-place. In the same work we find that the famous poet was called Parthenias in Neapolis (we again find this nickname in Servius' prologue to his *Commentary on Virgil's Aeneid*), which is usually explained with his delicate and rather effeminate nature (*parthenos* meaning »virgin« in Greek). But the word used was not *parthenos* – rather it was *parthenias*, which is exactly the word Aristotle, Diodorus and Strabo used when referring to the Spartan exiles who had founded Tarentum. Of course, this could mean that initially Virgil's nickname meant something as »the son of a concubine«, or in plain words, »bastard«, but the fact that this word was not commonly used in Greek leads

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

maeans, remains uncertain. Returning to the foundation stories of Neapolis, the second including Cumae does not confirm the appearance of the dove in the myth, because it is completely superfluous; but the founders of Cumae themselves were guided there by the bird. That Neapolis was founded by Euboeans, the same as Cumae but independently from it, seems highly unlikely. The Chalcidic or Euboean origin of Neapolis, alluded to by Statius probably reflects the origin of the city through Cumae itself. The subsequent arrival and reception of an additional body of settlers from the neighbouring island of Pithecussa, also founded by Euboeans, and Chalcidians themselves, mentioned by Strabo, probably added the strength to Statius' allusions. The foundation myth of Cumae, with Apollo's dove guiding the colonists from Euboea, probably strongly influenced the foundation myth of Neapolis, or Paleopolis/Parthenope/Phalerum, with the Siren-goddess Parthenope, resulting in a new myth, in which »the bird goddess« Parthenope in form of a dove guided the founders of Neapolis, or the Apollo's dove guided them, same as it had guided Cumaean colonists, or maybe the Siren herself was led there by a dove. This resulted in Statius' verses mentioning »Apollo, whose bird perched on your left shoulder fortunate Eumelis [Parthenope] still fondly eyes and adores…«

In terms of celestial navigation, what asterism could represent the dove which had guided the Chalcidians to the Bay of Naples? There are only two legitimate celestial doves, although the sky is filled with bird constellations. The first is the constellation Columba, south of the Hare, below Orion, next to the constellation(s) that represent the ship Argo. It is a modern constellation, created in the 17th century, and even Allen could not find any lore associated with it, except for one very dubious reference from Clement of Alexandria's *Paedagogus* (Clem. Alex. Paedagog. III.11; ALLEN 1963: 166). This does not mean that the ancients did not recognize this asterism as such, but for lack of any references, we must for now consider it thus. Yet the position of the constellation, right next to the celebrated ship of the Argonauts, suggests that it existed in Antiquity. The fact is that the stars of *Columbae* could very well serve as a guide on the voyage from Euboea to the Bay of Naples, if observed in their upper culminations on the southern sky[37]. But the navigators could use any number of more convenient stars, so this is only a suggestion.

The second dove, or rather, *doves*, is much more familiar to any average star-gazer. The former constellation of the Pleiades, now termed an asterism within the constellation Taurus, which is an undeserved degradation, was once known as a flock of doves. Thus we find related in schol. ad Arat. 254–255 that the Seven Sisters received their name because they were transformed into doves, Greek *peleias*, while fleeing Orion, before being placed amid the stars (CONDOS 1997: 173, 254; also schol. ad A. R. III.226; schol. ad Il. XVIII.486). This is one explenation for the origin of the name, and the rest are beyond our concern here. A few of the Classical authors use the name Peleiades, thus likening the stars to doves. For example, the name is used by Simonides (Simon. fr. 555 Campbell *apud* Ath. XI.490 ef), Alcman (Alcm. fr. 1.60 Campbell P. Louvr. E 3320 and schol. B. in P. Oxy. 2389 fr. 6 col ii), and Pindar (Pi. Nem. II.1). Lamprocles (fr. 2 Edmonds *apud* Ath. XI.498c) and Hesiod in the *Astronomy* (frr. 288, 289, 290 Markelbach-West *apud* Ath. XI.491cd) explicitly state that the name of the asterism is the Doves, Peleiades, and *not* Pleiades. Although this is probably »a secondary folk-etymology,« (WEST 1978: 255), the concept was present in Greek thought from a very early period, and is well-documented, as we have just seen. Aeschylus (fr. 312

us to look elsewhere for explanation. The ancient name of Neapolis, Parthenope, could well had been the decisive reason in giving the poet this nickname, which could, initially meant something like »the young man from Parthenope« or something similar. Probably later biographers and grammarians misunderstood the word and made it more »virgin-like«, but the connection with Spartan Partheniae should not be overlooked.

37 See table 4; for the use of southern stars in celestial navigation see BILIĆ 2006: 137–138.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:37

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

[172] *apud* Ath. XI.80) made them transformed into birds and placed in the heaven on account of their grief for their father's suffering (ALLEN 1963: 395; CONDOS 1997: 172, 254.) Other versions[38] made them the seven doves that carried the ambrosia to the infant Zeus, one of them always being crushed when passing between the Symplegades (Od. XII.62–64). The connection of the dove with the ship Argo is well known (see A. R. II.560–565), and the bird more that deserved to become a constellation. So the fact is that the Pleiades were referred to as the Doves, whether because of the similarity of the words Pleiades and Peleiades, or perhaps because this is the true meaning of the asterism's name. But how could the Pleiades guide the ship from Euboea to the Bay of Naples? Unfortunatelly, they could not serve as the last circumpolar star in any reasonable epoch, neither they could serve as a zenith-star for given latitudes (38°30'–41° north). But the altitude of this asterism could be used as a corrective, and the myth might have developed around the fact that the Pleiades were in some way connected with the original voyage or voyages from the Aegean to the Thyrrenian Sea.

The use of Pleiades in navigation was widespread in Antiquity. They were used in two ways: first, their heliacal risings and settings marked the beginning and the end of the sailing season, respectively (Hes. Op. 618–630; HN II.123, 125; Veget. Mil. IV.39). For this reason they were often mentioned by Roman authors in connection with storms that occurred during maritime voyages (e.g. Val. Flacc. Argon I.647, II.357, V.305; Stat. Silv. I.6.22, 3.95, III.2.76; Ov. Trist. I.11.14; also Q. S. V.366–370, VII.303–304; Theocr. Ep. IX; Dem. L.23; Democr. B XIV.3). One tradition even derives their name from the Greek word *plein*, »to sail«, obviously because of their importance for marine travelling (schol. ad Arat. 254–255; WEST 1978: 255; CONDOS 1997: 173, 254). On the other hand, they were used as an important navigational guide. Virgil goes so far to claim that sailors named some of the constellations, among them the Pleiades, probably because they were the ones who used them the most (Verg. Georg. I.137–138). Ovid explicitly claimed how familiarity with the Pleiades, among other skills, was important for sailors (Ov. Met. III.595). Several Classical authors refer to them as being observed by navigators (Nonn. D. II.16–17; Val. Flacc. Argon. V.45–47; Marinus *apud* Ptol. Geog. I.7). But the most convincing evidence comes from Homer. He described how Odysseus had monitored the Pleiades, as well as the Bear and Boötes, while sailing from Calypso's Ogygia to the land of the Phaeacians (Od. V.271). Following Calypso's instructions, he kept the Bear on his left, thus navigating east. Although it is impossible to precisely locate Calypso's island, clearly a mythological location[39], which also applies for Scheria of the Phaeacians, Odysseus was clearly sailing from west to east. Calypso's island was often placed on the coast of Bruttium, near the Lacinian promontory (HN III.96), but also in the island of Gaudos (modern Gozo) near Malta (Callimachus *apud* Str. I.2.37, VII.3.6). Apollonius Rhodius alone placed the island of Calypso in the Adriatic, naming it Nymphaea, near the island of Melita (modern Mljet; A. R. IV. 572–575); this could be due to the Malta/Melita confusion, although his preceding description strongly favours the Adriatic. Scheria, on the other hand was generally taken to represent the island of Corcyra, modern Corfu (e.g. Callimachus *apud* Str. I.2.37, VII.3.6; A. R. IV.982–992; Thuc. I.2.2; HN IV.52). Therefore, whatever identification we consider, even if we put aside the evidence which provides us the reference to celestial navigation, Odysseus was still sailing east. This is, of course, the opposite direction from that taken by the Euboean colonists when navigating to the Bay of Naples, but the principle is the same. Thus Odysseus had sailed from Magna Grecia to Corcyra observing the Pleiades, while the Euboeans did the same while sailing in the opposite direction.

38 Referred to by ALLEN 1963: 395 and CONDOS 1997: 173; Moiro fr. 1 Powell *apud* Ath. XI.80; cf. Ath. XI.79, 82.

39 Thus Strabo placed both Calypso's Ogygia, »the navel of the sea« (Od. VII.44) and the island of Phaeacians, where »in the surging sea, the furthermost of men« live (Od. VI.204–205) in the Atlantic Ocean (Str. I.2.18).

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:38

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Ther is one more point to consider. The town of Cyme in Aetolia had to be associated with the foundation of Cumae for some reason. The site of the city is yet to be precisely located, but the leading candidate (Çenderli) is on the latitude 38°56'30'' north. If this is not the precise location, the city had to be somewhere on the Aeolian coast, which had extended from Cape Lectum to the river Hermus (Str. XIII.1.2), thus between 38°30' and 39°30' north (Euboean Cyme was on 38°37'50'' northern latitude, so if this was the city which gave the name to the Italian colony, the argument still stands). The latitude of the Euboean cities Chalcis and Eretria is 38°27'06'' and 38°23'11'' north respectively, thus very close to Cyme. The latitude of the island of Ischia, ancient Pithecussa, is 40°43'00'', while Cumae was situated on 40°51'00'', and Neapolis on 40°50'23'' north. The difference in latitudes of those locations is around 2°, which is a significant divergence, yet within what we can reasonably expect from those ancient sailors.

In conclusion, we can not agree with the opinion that the Euboean (and Aeolian) sailors insisted on »the coast and island route« on their travel to the Bay of Naples. It would be more convenient for them to sail across the Ionian Sea along the 38th parallel from Keffalenia to the Straits of Messina, and then further north along the Ausonian coast. They were more than able to conquer the open sea, as we have shown earlier (BILIĆ 2006), and this they could do with the help of celestial navigation. The dove mentioned by Velleius Paterculus and Statius which guided the founders of Cumae may refer to the asterism of Pleiades, or Peleiades (the Doves), and this asterism may have been used as some kind of corrective in combination with some other, more convenient stars, by Euboean navigators, while sailing the open-sea. Finally, let us mention the opinion of a modern scholar, differing from the one quoted at the beginning of this section, and sympathetic to the possibility of Greek open-sea voyages: »Although at that time [the beginning of the colonization period] their [Greek] knowledge was essentially limited to the eastern Mediterranean, even there this involved crossing the open sea, far out of sight of the shore and more a challenging experience than the relatively easy traversal of the Otranto Channel... despite the importance of coastal navigation, the time had come when it was necessary to abandon small coastal vessels in order to confront open-sea crossings... It was here that a good knowledge of the stars came into play... Since night navigation was necessary on certain routes – as documented by many texts, from Homer onward, depicting the helmsman keeping a lonely watch on the bridge – by night the route was plotted in relation to the position of the stars and to the movements of the constellations.« (POMEY 1996: 133, 137).

LIST OF ILLUSTRATIONS

Figure 1: various labyrinths throughout history: 1 – Labyrinth petroglyphs from Pedra do Labirinto and Pedra do Outeiro Cribo, Galicia. Ca. 2000 BC (but perhaps 750–500 BC; SAWARD 2003: 38); 2 – An image on an inner wall of »Domus de Janas«, an underground tomb at Luzzanas, Sardinia. Dated in Neolithic (Ca. 4000–2500 BC), but the carving style is quite different from other decoration of that time in similar tombs – it may have been made in Roman times, or perhaps even later (SAWARD 2003: 37); 3 – An image of a labyrinth carved in a rock. Rockey Valley, Tintagel village, Cornwall, Great Britain. Dated in 1800–1400 BC, but also much later (18th–19th century) (SAWARD 2003: 37); 4 – Pottery shard from Tel Rifa'at, Syria. The earliest securely dated image of a labyrinth (Ca. 1300 BC, but perhaps as late as Roman period) (SAWARD 2003: 42); 5 – An image on a clay tablet from Nestor's Palace in Pylos (PY Cn 1287). Ca. 1200 BC (SAWARD 2003: 41); 6 – Labyrinth from Nequana, Val Camonica, Italy. Probably Early Iron Age (Ca. 750–500 BC) (SAWARD 2003: 48); 7 – An Etruscan vase ornamented with labyrinthine motif. Tragliatella, Italy. Ca. 630 BC. Inscription: mirror-imaged TRVIA. In front of the horsemen are foot soldiers, and the scene suggests that the Roman »Troy game« is depicted (SAWARD 2003: 49); 7a – Same as above, detail (SAWARD 2003: 13); 8 – Cnossian coin depicting the Labyrinth. Silver, 432–350 BC (BMC

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:39

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Crete and the Aegean Islands: plate IV.11). 9 – Cnossian coin depicting the Labyrinth. Silver, 350–220 BC (BMC Crete and the Aegean Islands: plate V.11). 10 – Cnossian coin depicting the Labyrinth. Silver, 200–67 BC (BMC Crete and the Aegean Islands: plate VI.5); 11 – „House of the Labyrinth«, Pompeii, 1st century AD (SAWARD 2003: 46); 12 – Hollywood stone, Ireland. 400–1400 AD (SAWARD 2003: 85); 13 – Photo of a stone labyrinth from Visby, Gotland. Scandinavian „Troytowns«, as they are called, were probably used in navigation as signal-marks, but were also associated with »maiden's dances«. They are roughly dated to the Middle Ages and later (SAWARD 2003: 142); 14 – Hereford map, detail: Crete depicted in the form of a labyrinth. End of 13th century (SAWARD 2003: 90).

Figure 2: Cnossian coins depicting the Labyrinth with astral symbolism: 1– 500–431 BC (BMC Crete and the Aegean Islands: plate IV.7); 2, 3, 4, 5– 431.–350. pr. Kr. (BMC Crete and the Aegean Islands: plate IV.10–13); 6, 7– 350–220 BC (BMC Crete and the Aegean Islands: plate V.17–18).

Figure 3: Tarentinian coins depicting Taras on the dolphin; in 1 Taras holds a *chelys* in his hand: 1, 2– archaic style (BMC Italy: 165); 3, 4– intermediate style (BMC Italy: 169); 5– the period of the finest art (BMC Italy: 172; Taras holds a trident); 6– BMC Italy: 174; 7– the boy Taras with his father Poseidon (FRANKE-HIRMER 1966: T. X); 8, 9– BRETT 1955: tab. III.47, 49; 10– BRETT 1955: tab. IV.74.

Figure 4: Megaran coins depicting a dolphin (1–7), a dolphin-rider (3), and coins of Methymna (8–12) depicting a dolphin-rider holding a lyre: 1, 2, 3– 610–570 BC (SELTMAN 1955:table III.1–3); 4, 5, 6, 7– 307–243 BC (BMC Attica, Megaris, Aegina: plate XXI.10–13); 8, 9– 330–240 BC (BMC Troas, Aeolis, and Lesbos: plate XXXVI.14–15; a variant exissts on which a dolphin is depicted instead of a bee – as in 8 – next to the lyre; BMC Troas, Aeolis, and Lesbos: 179); 10, 12– 2nd/1st century BC; BMC Troas, Aeolis, and Lesbos: XXXVII.1, 4); 11– reign of Alexander Severus (BMC Troas, Aeolis, and Lesbos: XXXVII.8).

Figure 5: Iasian coins depicting a boy on a dolphin (1–4), and Syracusan coins depicting the head of Arethusa encircled by dolphins (5–11): 1, 2, 3, 4– 250–190 BC (BMC Caria and Islands: table XXI.1, 3, 4, 6); 5– 405–345 BC (with the inscription ARETHOSA; BMC Italy: 177); 6– Kimon (BMC Italy: 175); 7– Phrygillos (BMC Itasly: 168); 8– Eumenos (BMC Italy: 167); 9– the reign of Gelo 485–478 BC, maybe even 530–485. BC (SELTMAN 1955: 73–74) (BMC Italy: 146); 10– BRETT 1955: tab. XVIII.331; 11– BRETT 1955: tab. XX.376.

Figure 6: Corinthian coins depicting the head of Athena encircled by dolphins (1–2), and Melicertes-Palaemon lying (3–5, 7), or riding (6, 8–9) on a dolphin's back: 1, 2– 400–338 BC (BMC Corinth, Colonies of Corinth, etc: plate IV.4–5); 3– Hadrian's reign (BMC Corinth, Colonies of Corinth, etc: plate XIX.14); 4– Claudius' reign (BMC Corinth, Colonies of Corinth, etc: plate XVII.5); 5– reign of Lucius Verus (BMC Corinth, Colonies of Corinth, etc: plate XX.21); 6– reign of Marcus Aurelius (BMC Corinth, Colonies of Corinth, etc: plate XX.11); 7– reign of Septimius Severus (BMC Corinth, Colonies of Corinth, etc: plate XXI.12); 8, 9– unnamed emperor (BMC Corinth, Colonies of Corinth, etc: plate XXIII.4, 6).

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:39

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. obujak 2007 8:59:39

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

TABLES 1 AND 1A

The following table features stars from the constellation Delphinus, their declinations, upper culminations in respect to the southern horizon, and azimuths of rising and setting in different epochs. It is clear that none of these stars could be used as the last circumpolar star on given latitudes (35-40°) in given period, nor as the zenith star. The stars from this constellation reached the southernmost point in their 25800 years long precessional journey between 16th and 12th century BC, and they could serve as last circumpolar stars on given latitudes only millenniums before. But azimuths of their risings and settings could have loosely marked east and west, respectively. They could also have been used in a combination with some other stars.

star	mag	δ 1800 BC	Alt_{uc} 38°/37°/36°	Az_{rising}/ $Az_{setting}$ 38°/37°/36°	δ 1300 BC	Alt_{uc} 38°/37°/36°	Az_{rising}/ $Az_{setting}$ 38°/37°/36°
α *Delphini*, Suoalocin	3.77	9°34'48"	61°34' 62°34' 63°34'	77°21'/282°38' 77°32'/282°27' 77°42'/282°17'	9°30'32"	61°30' 62°30' 63°30'	77°26'/282°33' 77°37'/282°22' 77°47'/282°12'
β *Delphini*, Rotanev	3.64	8°35'47"	60°35' 61°35' 62°35'	78°36'/281°23' 78°46'/281°13' 78°55'/281°04'	8°25'05"	60°28' 61°28' 62°28'	78°46'/281°13' 78°56'/281°03' 79°05'/280°54'
γ2 *Delphini*	4.27	9°22'23"	61°22' 62°22' 63°22'	77°37'/282°22' 77°47'/282°12' 77°57'/282°02'	9°22'08"	61°22' 62°22' 63°22'	77°37'/282°22' 77°48'/282°11' 77°58'/282°01'
δ *Delphini*	4.43	8°29'58"	60°29' 61°29' 62°29'	78°44'/281°15' 78°53'/281°06' 79°03'/280°56'	8°27'34"	60°27' 61°27' 62°27'	78°47'/281°12' 78°57'/281°02' 79°06'/280°53'
ε *Delfini*, Deneb Dulfim	4.03	5°48'45"	57°48' 58°48' 59°48'	82°10'/277°49' 82°17'/277°42' 82°23'/277°36'	5°35'39"	57°35' 58°35' 59°35'	82°26'/277°33' 82°33'/277°26' 82°39'/277°20'

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

star	mag	δ 800 BC	Alt_{uc} 38°/37°/36°	Az_{rising}/ $Az_{setting}$ 38°/37°/36°	δ 600 BC	Alt_{uc} 38°/37°/36°	Az_{rising}/ $Az_{setting}$ 38°/37°/36°
α *Delphini*, Suoalocin	3.77	9°43'09''	61°43' 62°43' 63°43'	77°10'/282°49' 77°21'/282°38' 77°31'/282°38'	9°52'55''	61°52' 62°52' 63°52'	76°57'/283°02' 77°09'/282°50' 77°19'/282°40'
β *Delphini*, Rotanev	3.64	8°37'28''	60°37' 61°37' 62°37'	78°34'/281°25' 78°44'/281°15' 78°53'/281°06'	8°46'	60°46' 61°46' 62°46'	78°23'/281°36' 78°33'/281°26' 78°42'/281°17'
γ2 *Delphini*	4.27	9°38'38''	61°38' 62°38' 63°38'	77°16'/282°44' 77°26'/282°33' 77°37'/282°22'	9°49'54''	61°49' 62°49' 63°49'	77°01'/282°58' 77°12'/282°47' 77°23'/282°36'
δ *Delphini*	4.43	8°42'07''	60°42' 61°42' 62°42'	78°28'/281°31' 78°38'/281°21' 78°47'/281°12'	8°52'40''	60°52' 61°52' 62°52'	78°14'/281°45' 78°25'/281°34' 78°34'/281°25'
ε *Delfini*, Deneb Dulfim	4.03	5°40'01''	57°40' 58°40' 59°40'	82°21'/277°39' 82°27'/277°32' 82°34'/277°25'	5°46'38''	57°46' 58°46' 59°46'	82°12'/277°47' 82°19'/277°40' 82°25'/277°34'

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:40

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

TABLES 2 AND 2A

The following table features stars from the constellation Corona Borealis and their declinations in different epochs. It is clear that they could be used as zenith-stars on given latitudes, especially in later epochs. Some of the stars, i.e. θ, β, and ι, could have also served as a last circumpolar star in somewhat earlier epoch, in 2500 BC for example, their declinations being 52°36'13'', 50°33'15'', and 49°17'55'', respectively.

star	mag	δ 1800 BC	δ 1300 BC	δ 1000 BC
θ *Coronae Boreali*	4.14	48°42'41''	46°00'40''	44°26'11''
β *Coronae Boreali*, Nusaken	3.66	46°39'43''	43°57'03''	42°21'58''
α *Coronae Boreali*, Alphekka	2.22	44°14'06''	41°30'09''	39°54'28''
γ *Coronae Boreali*	3.81	43°10'57''	40°30'45''	38°57'34''
δ *Coronae Boreali*	4.59	42°41'38''	40°02'19''	38°29'52''
ε *Coronae Boreali*	4.14	42°59'21''	40°22'52''	38°52'21''
ι *Coronae Boreali*	4.98	45°33'10''	42°59'37''	41°30'59''

star	mag	δ 800 BC	δ 600 BC	δ 400 BC
θ *Coronae Boreali*	4.14	43°24'12''	42°23'27''	41°24'02''
β *Coronae Boreali*, Nusaken	3.66	41°19'30''	40°18'13''	39°18'13''
α *Coronae Boreali*, Alphekka	2.22	38°51'42''	37°50'10''	36°49'59''
γ *Coronae Boreali*	3.81	37°56'33''	36°56'50''	35°58'33''
δ *Coronae Boreali*	4.59	37°29'24''	36°30'19''	35°32'42''
ε *Coronae Boreali*	4.14	37°53'16''	36°55'37''	35°59'32''
ι *Coronae Boreali*	4.98	40°33'13''	39°36'53''	38°42'09''

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:40

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

TABLE 3

The following table features stars from the constellation Lyra and their declinations in different epochs. It is clear that they could be used as zenith-stars on given latitudes.

star	mag	δ 1800 BC	δ 1300 BC	δ 800 BC
κ *Lyrae*	4.33	40°12'39''	39°00'08''	37°59'02''
α *Lyrae*	0.03	41°00'38''	40°03'10''	39°17'21''
ζ1 *Lyrae*	4.34	39°25'49''	38°31'12''	37°48'21''
δ2 *Lyrae*	4.22	37°56'41''	37°07'26''	36°30'15''
γ *Lyrae*, Sulafat	3.25	33°45'19''	32°53'02''	32°13'40''
λ *Lyrae*	4.94	33°09'46''	32°17'28''	31°18'12''
β *Lyrae*, Sheliak	3.52	35°09'18''	34°12'07''	33°27'30''
θ *Lyrae*	4.35	37°08'49''	36°35'33''	36°14'34''
η *Lyrae*, Aldafar	4.43	38°16'54''	37°43'28''	37°22'04''
ε2 *Lyrae*	4.59	41°13'20''	40°21'53''	39°41'48''

TABLE 4

The following table features stars from the (modern) constellation Columba and their declinations in three different epochs. The star η could be especially well used as the mark for the given latitudes.

star	mag	δ 750 BC	Alt_{uc} 40°/39°/38°	δ 1050 BC	Alt_{uc} 40°/39°/38°	δ 1300 BC	Alt_{uc} 40°/39°/38°
α *Columbae*, Phaet	2.65	–38°37'09''	11°22' 12°22' 13°22'	–39°29'03''	10°30' 11°30' 12°30'	–40°15'23''	9°44' 10°44' 11°44'
β *Columbae*, Wezn	3.12	–39°49'29''	10°10' 11°10' 12°10'	–40°37'50''	9°22' 10°22' 11°22'	–41°21'12''	8°38' 9°38' 10°38'
δ *Columbae*	3.85	–35°14'10''	145' 15°45' 16°45'	–35°49'35''	14°10' 15°10' 16°10'	–36°22'34''	13°37' 14°37' 15°37'
η *Columbae*	3.96	–45°37'09''	4°22' 5°22' 6°22'	–46°14'55''	3°45' 4°45' 5°45'	–46°49'13''	3°10' 4°10' 5°10'

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:40

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

LIST OF SOURCES
POPIS IZVORA

Ael. VH — Claudius Aelianus: Poikilê historia.
Aelian: Historical Miscellany. Trans. N.G. Wilson. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1997.

Ael. NA — Claudius Aelianus: Peri zôôn idiotêtos.
Aelian: On the Characteristics of Animals. 3 vols. Trans. A.F. Scholfield. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1958–1959.

Alcm. — Alkman.
Greek Lyric, vol. II: Trans. D.A. Campbell. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1988.
Antologija stare lirike grčke. Trans. Koloman Rac. Matica Hrvatska, Zagreb, 1916. Pp. 23–33.

Apollod. Bibl. — Ps.-Apollodoros: Bibliothêkê.
Apolodor: Knjiga grčke mitologije. Trans. Igor Brajković. Cid-Nova, Zagreb, 2004.
Apollodorus: The Library. Trans. J.G. Frazer. 2 vols. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1921.

Apoll. Epit. — Ps.-Apollodoros: Epitomê.
Apolodor: Knjiga grčke mitologije. Trans. Igor Brajković. Cid-Nova, Zagreb, 2004.
Apollodorus: The Library. Trans. J.G. Frazer. 2 vols. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1921.

A. R. — Apollonios Rodion: Argonaytika.
Apollonius: The Argonautica. Trans. R. C. Seaton. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1990. (1st ed. 1912).

Apul. Met. — L. Apuleius: Metamorphoses.
Apuleius: Metamorphoses, or The Golden Ass. 2 vols. Trans. J.A. Hanson. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1989.
Apulej. Zlatni magarac. Trans. A. Vilhar. Stvarnost, Zagreb, 1969.

Arat. — Aratos: Phainomena.
Callimachus, Lycophron, Aratus. Trans. A. W. Mair, G. R. Mair. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 2000. (1st ed. 1921).

Arist. Mete. — Aristoteles: Meteôrologika.
Aristotle: Meteorologica. Trans. H. D. P. Lee. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1975. (1st ed. 1921).

Arist. Pol. — Aristoteles: Politikês akroasis.
Aristotle: Politics. Trans. H. Rackham. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1932.

Ath. — Athênaios: Deipnosophistai.
Athenaeus: The Deipnosophists, vol. V–VI. 7 vols. Trans. C.B. Gulick. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1933–1937.

Bacchyl. Dith. — Bakhylidês: Dithyramboi.
Anthology of Classical Myth. Ed. and Trans. by S.M. Trzaskoma, R.S. Smith, S. Brunet. Hackett Publishing Company, Indianapolis – Cambridge. 2004. Pp. 69–72.
Greek Lyric, vol. IV: Bacchylides, Corinna, and Others. Trans. D.A. Campbell.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oûujak 2007 8:59:40

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1992.
Antologija stare lirike grčke. Trans. Koloman Rac. Matica Hrvatska, Zagreb, 1916. Pp. 257–262.

Cic. ND — M. Tullius Cicero: De natura deorum.
Cicero: The Nature of the Gods. Trans. H. C. P. McGregor. Penguin, 1972.

Clem. Alex. Protrept. — Titos Phlabios Klêmês Alexandreys: Protreptikos.
Trans. S. Thelwall. The Ante-Nicene Fathers, vol. II. Edited by A. Cleveland Coxe, Alexander Roberts, James Donaldson. T&T Clark, Edinburgh; Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1956.

Clem. Alex. Paedagog.
Titos Phlabios Klêmês Alexandreys: Paidagôgos.
Trans. S. Thelwall. The Ante-Nicene Fathers, vol. II. Edited by A. Cleveland Coxe, Alexander Roberts, James Donaldson. T&T Clark, Edinburgh; Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1956.

D. S. — Diodoros: Bibliothêkê.
Diodorus Sicilus: Library of History. Vol 1–3. Trans. C. H. Oldfather. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 2004. (1st ed. 1933).

Dio Cass. — Diôn Kassios Kokkêianos: Rômaikê historia.
Dio Cassius: Roman History, vols IV–V. 9 vols. Trans. E. Cary, H.B. Foster. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1916–1917.

Dion. Hal. — Dionysios: Rômaikê arhaiologia.
Dionysius of Halicarnassus: Roman Antiquities, vol. IV, VII. 7 vols. Trans. E. Cary. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1943–1950.

Eratosth. Cat. — Pseudo-Eratosthenês: Katasterismoi.
Star Myths of the Greeks and Romans: A Sourcebook. Trans. Theony Condos. Phanes Press, Grand Rapids, Michigan, 1997.

Eur. HF — Euripidês: Hêraklês.
Euripides: The Complete Greek Drama. 2 vols. Ed. W.J. Oates, E. O'Neill. Trans. E.P. Coleridge. Random House, New York, 1938.
Euripides: vol. III. Trans. D. Kovacs. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass-London, 1998.
Grčke tragedije II: Euripid. Trans. K. Rac, N. Majnarić. Mladinska knjiga, Ljubljana – Zagreb, 1990.

Eur. Cyc. — Euripidês: Kyklôps.
Euripides: The Complete Greek Drama. 2 vols. Ed. W.J. Oates, E. O'Neill. Trans. E.P. Coleridge. Random House, New York, 1938.
Euripides: vol. I. Trans. D. Kovacs. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1988.
Grčke tragedije II: Euripid. Trans. K. Rac, N. Majnarić. Mladinska knjiga, Ljubljana – Zagreb, 1990.

Gell. NA — Aulus Gellius: Noctes Atticae.
Aulus Gellius: Attic Nights. 3vols. Trans J.C. Rolfe. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1927.

Hdt. — Herodotos: Historiai.
Herodot: Povijest. Trans. Dubravko Škiljan. Matica Hrvatska, Zagreb, 2000.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Herodotus: Histories. Trans. A.D. Godley. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1920.

Hes. Op. Hêsiodos: Erga kai hêmerai.
Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica. Trans. H. G. Evelyn-White. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1981. (1st ed. 1914).

Hes. Scut. Her. Hêsiodos: Aspis Hêrakleous.
Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica. Trans. H. G. Evelyn-White. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1981. (1st ed. 1914).

Il. Homeros: Ilias.
Homerova Ilijada. Trans. Tomo Maretić. Matica Hrvatska, Zagreb, 1921.
Homer: The Iliad. Trans. A.T.Murray. 2 vols. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1924.

Od. Homeros: Odysseia.
Homer: Odiseja. Trans. Tomo Maretić. Matica Hrvatska, Zagreb, 1950.
Homer: The Odyssey. Trans. A.T. Murray. 2 vols. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1924.

h.Apoll. Ps.-Homeros: Hom. Hymn. Apoll.
Anthology of Classical Myth. Ed. and Trans. by S.M. Trzaskoma, R.S. Smith, S. Brunet. Hackett Publishing Company, Indianapolis-Cambridge. 2004. Pp. 178–187.
Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica. Trans. H. G. Evelyn-White. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1981. (1st ed. 1914).
Hesiod: Poslovi i dani, Postanak bogova; Homerove himne. Trans. B. Glavičić. Demetra, Zagreb, 2005.

h.Herm. Ps.-Homeros: Hom. Hymn. Herm.
Anthology of Classical Myth. Ed. and Trans. by S.M. Trzaskoma, R.S. Smith, S. Brunet. Hackett Publishing Company, Indianapolis-Cambridge. 2004. Pp. 187–197.
Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica. Trans. H. G. Evelyn-White. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1981. (1st ed. 1914).
Hesiod: Poslovi i dani, Postanak bogova; Homerove himne. Trans. B. Glavičić. Demetra, Zagreb, 2005.

Hor. Carm. Q. Horatius Flaccus: Carmina.
Horace, Odes and Epodes. P. Shorey, G.J. Laing. Benjamin H. Sanborn & Co., Chicago, 1919.
Horace: Odes and Epodes. Trans. H.C.E. Bennett. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1914.

Hyg. Fab. C. Julius Hyginus: Fabulae.
The Myths of Hyginus. Trans. M. L. Grant. University of Kansas Publications, 1960.
Anthology of Classical Myth. Ed. and Trans. by S.M. Trzaskoma, R.S. Smith, S. Brunet. Hackett Publishing Company, Indianapolis – Cambridge. 2004. Pp. 216–276.

Hyg. Poet. Astr. C. Julius Hyginus: Poetica Astronomica.
Star Myths of the Greeks and Romans: A Sourcebook. Trans. Theony Condos. Phanes Press, Grand Rapids, Michigan, 1997.

Iambl. VP Iamblichos: Vita Pythagorae.
The Pythagorean Sourcebook and Library. Trans. K.S. Guthrie. Phanes Press, Grand Rapids, Michigan, 1988.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Isid. Etym. Isidorus: Etymologiae.
Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX. Ed. W. M. Lindsay. Oxford, 1911.

Just. M. Iunianus Iustinus: Epitome Historiarum Philippicarum.
Marcus Junianus Justinius: Epitome of the Phillipic History of Pompeius Trogus. Trans. J.S. Watson. Henry G. Bohn, London, 1853.

Con. Konôn: Diêgêseis.
The Narratives of Konon: Text, Translation and Commentary of the Diegeseis. Trans. M. Brown. K. G. Saur Verlag. München – Leipzig, 2002.

Liv. Titus Livius: Ab urbe condita.
Livy: History of Rome. Trans. C. Roberts. E.P. Dutton & Co. New York, 1912.

Luc. Salt. Lukianos: Peri orhêseôs.
The Works of Lucian of Samosata. Trans. H.W. Fowler, F.G. Fowler. 4 vols. The Clarendon Press, Oxford, 1905.

Man. Astr. M. Manilius: Astronomica.
Manilius: Astronomica. Trans. G.P. Goold. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1997 (1. ed. 1977).

Nonn. D. Nonnos: Dionysiaka.
Nonnos: Dionysiaca. 3 vols. Trans. W. H. D. Rouse. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 2004. (1st ed. 1940.)

Opp. Cyn. Oppianos: Kynêgetika.
Oppian. Trans. A.W. Mair. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1928.

Orph. Hymn. ad Palaem.
Ps.-Orpheus.
The Hymns of Orpheus. Trans. Thomas Taylor. Philosophical Research Society Inc., 1987. (1st ed. 1792).

Ov. Trist. P. Ovidius Naso: Tristia.
Ovid: Tristia & Ex Ponto. Trans. A.L. Wheeler. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1924.

Ov. Fas. P. Ovidius Naso: Fasti.
Ovid: Fasti. Trans. J.G. Frazer. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1931.

Ov. Met. P. Ovidius Naso: Metamorphoses.
Publija Ovidija Nasona Metamorfoze. Trans. Tomo Maretić. Matica Hrvatska, Zagreb, 1907.
Ovid: Metamorphoses. Ed. Hugo Magnus. Friedr. Andr. Perthes. Gotha, 1892.
Ovid: Metamorphoses. Trans. B. Moore. Cornhill Publishing Co., Boston, 1922.

Paus. Pausanias: Periêgêsis tês Hellados.
Pauzanija: Vodič po Heladi. Trans. Uroš Pasini. Logos, Split, 1989.
Pausanias: Description of Greece. Trans. W.H.S. Jones, H.A. Ormerod. 4 vols. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1918.

Philostr. Imag. Phlaouios Philostratos: Eikones.
Philostratus the Elder, Imagines. Philostratus the Younger, Imagines. Callistratus, Descriptions. Trans. A. Fairbanks. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1931.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Philostr. VA — Phlaouios Philostratos: Ta eis Tyanea Apollônion.
Philostratus: Life of Apollonius of Tyana. Trans. F. C. Conybeare. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1912.

Phot. Bibl. — Photios: Bibliothêkê.
The Bibliotheca of Photius. Trans. J.H. Freese. The MacMillan Co., New York, 1920.
Photius: The Bibliotheca. Trans. N.G. Wilson. Gerald Duckworth & Co. Ltd. London, 1994.

Pi. O. — Pindaros: Olympionikai.
The Odes of Pindar. Trans. J. Sandys. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1990. (1st ed. 1937).
Antologija stare lirike grčke. Trans. Koloman Rac. Matica Hrvatska, Zagreb, 1916. Pp. 117–151.

Pi. P. — Pindaros: Pythionikai.
The Odes of Pindar. Trans. J. Sandys. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1990. (1st ed. 1937).

Plat. Resp. — Platôn: Politeia.
Plato: Republic. Trans. R. Waterfield. Oxford University Press, Oxford – New York, 1993.

H.N. — C. Plinius Secundus Maior: Naturalis Historia. Ed. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Leipzig, Teubner, 1906.
The Natural History of Pliny the Elder. Trans. J. Bostock, H.T. Riley. Taylor and Francis, London, 1855.

Plut. Conv. Sept. Sap. — Plutarchos: Tôn hepta sophôn symposion.
Plutarch: Moralia, vol. II: The Dinner of the Seven Wise Men. Trans. F.C. Babbitt. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1928.

Plut. Thes. — Plutarchos: Thêseus.
Plutarch: Parallel Lives, vol. I: Theseus and Romulus. Trans. B. Perrin. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass- London, 1914.
Plutarh: Usporedni životopisi, vol. I. 3 vols. Trans. Z. Dukat. August Cesarec, Zagreb, 1988.

Plut. Quaest. Conv. — Plutarchos: Symposiaka problêmata.
Plutarch: Moralia, vol. VIII: Table-talk. Trans. P.A. Clement, H.B. Hoffleit. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1969.

Plut. De Soll. An. — Plutarchos: Potera tôn zoon phronimôtera ta chersaia ê ta enydra.
Plutarch: Moralia, vol. XII: Whether Land or Sea Animals are Cleverer. Trans. H. Cherniss, W.C. Helmbold. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1957.

Plb. — Polybios: Historiai.
The Histories of Polybius. 2 vols. Trans. E. S. Shuckburgh. MacMillan, New York – London, 1899.

Prop. — Sextus Propertius: Elegiae.
Propertius: Elegies. Trans. G.P. Goold. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1990.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Ptol. Geog. Klaudios Ptolemaios: Geôgraphikê hyphêgêsis.
Claudius Ptolemy: The Geography. Trans. E. L. Stevenson. Dover Publications, New York, 1991. (1. izd. 1932).

Sen. Hipp. L. Annaeus Seneca Minor: Phaedra (Hippolytus).
Seneca the Younger: Tragedies, vol. I. Trans. J.G. Fitch. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1917.

Serv. ad Verg. Georg.

Serv. ad Verg. Aen. Servius Maurus/Marius/Honoratus: Expositio/explenatio in Bucolicon et un librum/libros Georgicon atque Aeneadum.
Servius Maurus Honoratus Grammaticus: Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii. Ed. Georg Thilo, Hermann Hagen. 3 vols. Leipzig, B. G. Teubner, 1881–1902.

Simon. Simonides.
Greek Lyric, vol. III: Stesichorus, Ibycus, Simonides, and Others. Trans. D.A. Campbell. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1991.

Solin. C. Iulius Solinus: Collectanea rerum memorabilium.
Ed. T.H. Mommsen. Berlin, 1864.

Stat. Theb. P. Papinius Statius: Thebais.
Statius: Thebaid. 2 vols. Trans. J. H. Mozley. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1928.

Stat. Silv. P. Papinius Statius: Silvae.
Statius: Silvae. Trans. J. H. Mozley. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1928.

Str. Strabon: Geôgraphika.
Strabo: The Geography. Trans. H. C. Hamilton, W. Falconer. George Bell & Sons, London, 1903–1906.

Suet. Calig., Tib., Aug., Ner., Iul., Claud. C. Suetonius Tranquillus: De vita Caesarum.
Suetonius: The Lives of the Twelve Caesars. Trans. J.E. Reed, A. Thompson. Gebbie & Co., Philadelphia, 1889.
Suetonius: The Lives of the Caesars. 2 vols. Trans. J.C. Rolfe. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1914.
Gaj Svetonije Trankvil: Dvanaest rimskih careva. Trans. S. Hosu. Naprijed, Zagreb-Rijeka, 1978.

Tac. An. C. Cornelius Tacitus: Annales.
Tacit: Anali. Trans. Jakov Kostović. Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.
Complete Works of Tacitus. Trans. A.J. Church, W.J. Brodribb. Random House Inc., New York, 1942.

Tert. De Cor. Quintus Septimium Florens Tertullianus: De Corona Militis.
Tertullian: On the Crown. Trans. S. Thelwall. The Ante-Nicene Fathers, vol. III. Edited by A. Cleveland Coxe, Alexander Roberts, James Donaldson. T&T Clark, Edinburgh; Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1885.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oûujak 2007 8:59:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Thuc.	Thukydides: Ksyggraphê peri tu polemu tôn Peloponnêsiôn kai Athênaiôn. The Peloponnesian War by Thucydides. Trans. Richard Crawley. Dover Publications, New York, 2004. (1st ed. 1874).
Val. Flacc. Argon.	C. Valerius Flaccus Setinus Balbus: Argonautica. Valerius Flaccus: Argonautica. Trans. J. H. Mozley. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1978. (1st ed. 1934).
Veget. Mil.	F. Vegetius Renatus: Epitoma rei militaris. Publije Flavije Vegecije Renat: *Sažetak vojne vještine*. Trans. Teodora Shek Brnadić, Golden marketing, Zagreb, 2002.
Vellei.	C. Velleius Paterculus: Historia Romana. Velleius Paterculus: The Roman History. Trans. F.W. Shipley. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1924.
Verg. Aen.	P. Vergilius Maro: Aeneis. Vergilije: Ekloge, Georgike, Eneida. Trans. Tomo Maretić. Zagreb, 1932. Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil. Ed. and trans. J.B. Greenough. Ginn & Co. Boston, 1900. Vergil: Aeneid. T.C. Williams. Houghton Mifflin Co., Boston, 1910.
Verg. Georg.	P. Vergilius Maro: Georgica. Vergilije: Ekloge, Georgike, Eneida. Trans. Tomo Maretić. Zagreb, 1932. Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil. Ed. and trans. J.B. Greenough. Ginn & Co. Boston, 1900.
Xen. Hell.	Xenophôn: Hêllênika. Xenophon; Hellenica. 2vols. Trans. C.L. Brownson. LCL, Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, 1918–1921.
Suda	Anonymus. Suidae Lexicon. 5 vols. Ed. A. Adler. Stuttgart, 1928–1938.

BIBLIOGRAPHY
POPIS LITERATURE

ALLEN, R. H. 1963 – *Star Names: Their Lore and Meaning*. New York 1963: Dover Publications.

BILIĆ, T. 2005 – Navigacija prema zvijezdama u prethistoriji i antici II. *Naše More,* 52 (1–2)/2005: 88–95. Dubrovnik, 2005.

BILIĆ, T. 2006 – Plovidba po geografskoj širini na Mediteranu. *Opuscula archaeologica* 29/2006: 121–156. Zagreb, 2006.

BRETT, A. B. 1955 – *Museum of Fine Arts Boston: Catalogue of Greek Coins*. Boston, 1955.

CASSON, L. 1960: *The Ancient Mariners*. London 1960: Victor Gollancz Ltd.

CONDOS, T. 1997 – *Star Myths of the Greeks and Romans: a Sourcebook*. Grand Rapids, Michigan, 1997: Phanes Press

DUNBABIN, T. J. 1948 – *The Western Greeks*. Oxford, 1948: Oxford University Press.

FRANKE, P. R., HIRMER, M. 1966 – *La Monnaie Grecque***.** Paris, 1966: Flammarion.

FRERE, H. et al. 1961 – *Stace, vol. II*. Collection de Universités de France. L'Association Guillaume Budé. Paris: Les Belles Lettres, 1961.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

GRAVES, R. 1992 – *The Greek Myths*. London, 1992: Penguin Books.

HEAD, B. V. 1888 – *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Attica, Megaris, Aegina.* London, 1888.

HEAD, B. V. 1889 – *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Corinth, Colonies of Corinth, etc.* London, 1889.

HEAD, B. V. 1897 – *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Caria and Islands.* London, 1897.

LEAF, W. 1900 – *Commentary on the Iliad. The Iliad, edited, with apparatus criticus, prolegomena, notes, and appendices*. London, 1900: Macmillan.

LUCE, J. V. 1998 – *Celebrating Homer's Landscapes: Troy and Ithaca Revisited*. New York, 1998: Yale University.

MATTHEWS, W. H. 1922 – *Mazes and Labyrinths.* London, 1922: Longmans, Green and Co.

NILSSON, M. P. 1932 – *The Mycenaean Origin of Greek Mythology*. Sather Classical Lectures vol. 8. Berkeley, 1932: University of California Press.

MACCULLOCH, J. A. 1911– *The Religion of the Ancient Celts*. Edinburgh, 1911: T. & T. Clark.

MACKILLOP, J. 2004 – *Oxford Dictionary of Celtic Mythology*. Oxford, 2004: Oxford University Press.

MOZLEY, J. H. (ed. and trans.) 1967 – *Statius. Silvae. Thebaid I–IV*. Vol. I. Cambridge, Mass – London, 1967: LCL, Harvard University Press.

PALAIMA, T. G. 2004 – Linear B Sources. In *Anthology of Classical Myth*. Ed. and trans. by S.M. Trzaskoma, R.S. Smith, S. Brunet. Pp. 439–454. Indianapolis Cambridge, 2004: Hackett Publishing Company.

POMEY, P. 1996 – Navigation and Ships in the Age of Greek Colonization. In G. Pugliese Carratelli (ed.), *The Western Greeks*, 133–140. Milano, 1996: Bompiani.

PRONTERA, F. 1996– Maritime Communications. In G. Pugliese Carratelli (ed.), *The Western Greeks*, 201–208. Milano, 1996: Bompiani.

PUGLIESE CARRATELLI, G. 1996 – An Outline of the Political History of the Greeks in the West. In G. Pugliese Carratelli (ed.), *The Western Greeks*, 141–176. Milano, 1996: Bompiani.

POOLE, R. S. 1873 – *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Italy*. London, 1873.

SAWARD, J. 2003 – *Labyrinths and Mazes*. London: Gaia Books.

SELTMAN, C. 1955– *Greek Coins* (2nd ed.). London, 1955: Methuen & co.

SMITH, W. (ed.) 1854 – *Dictionary of Greek and Roman Geography*. London.

SMITH, W. (ed.) 1870 – *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. 2vols. London.

WEST, M. L. 1978 – *Hesiod, Works and Days, Edited with Prolegomena and Commentary*. Oxford, 1978: Oxford University Press.

WOODHEAD, A. G. 1966 – *The Greeks in the West*. London, 1966: Thames and Hudson.

WROTH, W. 1886 – *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Crete and the Aegean Islands.* London, 1886.

WROTH, W. 1894 – *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Troas, Aeolis, and Lesbos.* London, 1894.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ANTIČKA NAVIGACIJA PREMA SJEVERNIM ZVIJEŽĐIMA

SAŽETAK

U tekstu se analizira mit o sviraču Arionu i njegovu čudesnom spasenju. Smatra se kako je u pozadini mita navigacija između Velike Grčke i Helade prema zvježđu Delfina. Analizira se i mit o Apolonu Delphiniusu, prema kojem je bog u liku delfina vodio krećanski brod do Delfa. Zatim se dotiče pitanje orijentacije prema zviježđu Sjeverne Krune u navigaciji. U kontekstu toga se ukratko interpretira Tezejev put na Kretu kao pohod na Onostrano. Pomoću nekoliko navoda klasičnih autora pokušava se rekonstruirati mit o osnutku Tarenta u kontekstu Arionovog putovanja na delfinu. U vezi s tim analiziraju se priče o eponimnom heroju grada Tarasu te Spartancu Falantu. Ukratko se spominju i drugi antički »putnici« na delfinima, poimence Melikert i Hermija. Na kraju se razmatraju mitovi o osnutku grčkih kolonija u Napuljskom zaljevu u kontekstu astralne navigacije i plovidbe preko otvorenog mora.

Rukopis primljen: 18.VIII.2006.
Rukopis prihvaćen: 10.IX.2006.

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 8:59:42

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

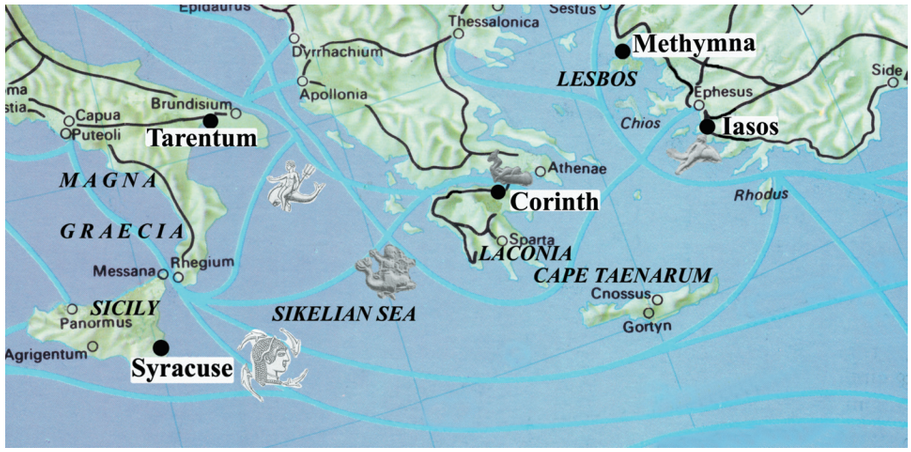

MAP 1: Geographical background of Arion's myth. Nautical routes from the Roman period are also depicted (*The Times: Atlas svjetske povijesti*, Cankarjeva založba, Ljubljana – Zagreb, 1988, map on p. 91; adapted by T. Bilić).

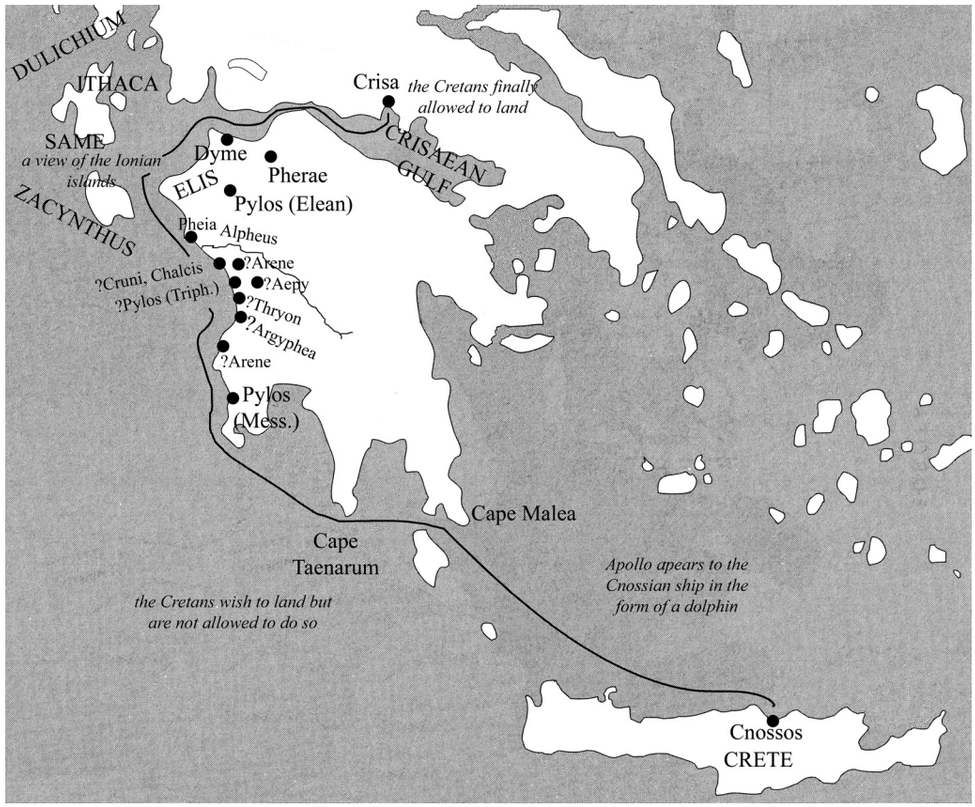

MAP 2: The voyage of a Cnossian ship guided by Apollo. It is clear that the majority of localities mentioned in the *Homeric Hymn* are situated on the Triphylian coast (T. Bilić 2006).

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 9:00:02

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

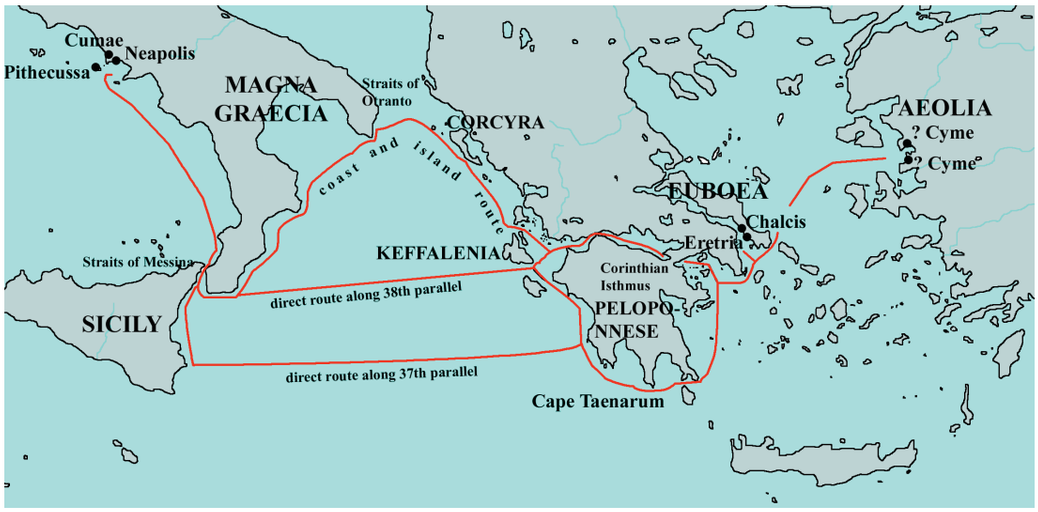

MAP 3: Possible marine routes between Aetolia and the Bay of Naples. Latitude sailing could shorten the voyage considerably (T. Bilić 2006).

U:\Arh-vjesnik2006\bilic.vp
14. oŭujak 2007 9:00:06

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ALKA DOMIĆ KUNIĆ

Odsjek za arheologiju HAZU
Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
E-mail: adomic@hazu.hr

BELLUM PANNONICUM (12.–11. PR. KR.) POSLJEDNJA FAZA OSVAJANJA JUŽNE PANONIJE

UDK 931/939 (36)
Izvorni znanstveni rad

Osim što se bavi panonskim ratom, ovaj je rad zamišljen i kao prilog poznavanju etničke slike južne Panonije i pregled povijesti osvajanja Panonije. Tako će se bolje sagledati dometi Tiberijeva rata, završne faze rimskog osvajanja prostora koji će uskoro (od Klaudijeva doba) postati južna polovica provincije Panonije. Tiberijev rat ne datira se tradicionalno (12.–9. pr. Kr.) nego u 12.–11. pr. Kr., i to na temelju pomnog čitanja dostupnih literarnih izvora.

UMJESTO UVODA

Za razliku od svog prethodnika, Oktavijanova iliričkog pohoda, Tiberijev je rat vrlo slabo zastupljen u znanstvenoj literaturi. Možemo se samo domišljati koji su razlozi »omalovažavanju« toga ključnog događaja za daljnju povijest Panonije, ali i Carstva općenito – možda su to prilično oskudne vijesti iz antike, ili pak neatraktivnost u odnosu na glamurozan i razvikan pohod Oktavijana Augusta u Ilirik dvadesetak godina prije toga. O Oktavijanovu iliričkom ratu pisali su mnogi povjesničari staroga vijeka, a za njima su se poveli i brojni stručnjaci našega doba, primjerice, G. Zippel (*Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig, 1877.), G. Veith (Die Feldzuge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35–33 v. Chr., *Schriften der Balkankommission*, *Antiquarische Abteilung*, 7, Wien, 1914.), J. Dobiás (*Studie k Appianove knize illyrské / Études sur le livre illyrien d'Appien*, Praha, 1929.), E. Swoboda (Octavian und Illyricum, *Parerga*, 1, Wien, 1932.), S. Josifović (Oktavijanovo ratovanje u Iliriku, *ŽA*, 6/1, 1956., 138–165), I. Bojanovski (Bosna i Hercegovina u antičko doba, *DjelaCBI*, 66/6, 1988.), M. Šašel Kos (Octavian's Campaigns (35–33 B.C.) in Southern Illyricum, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, 3, *Actes du IIIe Colloque international de Chantilly (16–19 Octobre 1996)*, Paris, 1999., 255–264; Appian and Illyricum, *Situla*, 43, 2005.). Popis pak povjesničara i arheologa koji su se Oktavijanova pohoda tek dotaknuli u svojim radovima ili pregledima iliričke povijesti podugačak je i predugačak za uvodno poglavlje o Tiberijevu panonskom ratu; spomenimo tek nekoliko »oglednih« autora: H. Cons, J. Kromayer, Th. Mommsen, K. Patsch, N. Vulić, M. Pavan, A. Mócsy, R. Syme, M. Cary i H. H. Scullard, P. Lisičar, P. Oliva, J. J. Wilkes, J. Šašel, M. Zaninović, S. Čače...

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:09

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Tiberijevo konačno osvajanje Panonije nije bilo te sreće. Koliko mi je poznato, ne postoji zasebno djelo, pa čak niti članak u stručnoj periodici, koji bi se bavio isključivo tim ratom. Tiberijev je pohod samo usput spomenut (i često po mome mišljenju pogrešno interpretiran) u doduše brojnim radovima o Iliriku u rimsko doba, ali to ipak nije dostatno za bolje poznavanje tog ranijeg rimskog odsječka naše povijesti. Moglo bi se zapravo reći da je gotovo svaki autor koji se bavio nastupom rimskog doba u prostoru između Alpa i srednjeg toka Dunava barem ovlaš dotakao i pitanje Tiberijeva ratovanja u Panoniji; učinili su to, primjerice, G. Zippel, Th. Mommsen i E. Swoboda u već citiranim djelima, kao i R. Syme u prikazu Swobodine knjige Octavian und Illyricum (Octavian and Illyricum – A Review, *Journal of Roman Studies*, 23, London, 1933., 66–71) i u svome radu Augustus and the South Slav Lands (*Revue internationale des etudes balkaniques*, 1(5), Beograd, 1937., 33–46) te J. Šašel u nekim svojim člancima (primjerice, u: Aquileia, Ravenna e Poetovio: Contatti e rapporti, *Antichità Altoadriatiche*, 13, Udine, 1978., 135–145). I sama sam pokušala prikazati svoje viđenje Tiberijeva panonskog pohoda (*Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora*), disertacija, Zagreb, 2003.; o Tiberijevom ratu: 151–156), a ovom se prigodom vraćam na taj nadasve zanimljiv povijesni »problem«, u želji da ovaj rad bude skromni prilog boljem poznavanju te zaključne faze osvajanja južne Panonije. Zbog »oskudice« recentne stručne literature, okrenula sam se poglavito antičkim povijesnim vrelima – literarnim i epigrafičkim – koja su i sama prilično štura glede Tiberijevih ratnih uspjeha, a u obzir sam uzela i postignuća prethodnog, Oktavijanova iliričkog pohoda, kao i stanje u Iliriku u vrijeme izbijanja Batonova ustanka, nepunih dvadeset godina nakon Tiberijeva panonskog rata.

PRIRODNA, GOSPODARSKA I STRATEŠKA OBILJEŽJA PANONIJE

Panonci vode najbjedniji život od svih ljudi. Oni, naime, nemaju sreće što se tiče tla niti podneblja, ne uzgajaju masline i ne prave vino osim u vrlo malim količinama, a i to nevaljale kakvoće, jer je zima vrlo oštra i zauzima veći dio godine, nego piju i jedu ječam i proso. Zbog svega toga smatraju se najhrabrijima od svih za koje znamo, jer su vrlo srčani i krvoželjni, kao ljudi koji ne posjeduju ništa što častan život čini vrijednim. Tim je riječima Dion Kasije Kokejan početkom 3. st. u svojoj *Rimskoj povijesti* opisao Panoniju dometnuvši: *To znam ne samo prema pričanju ili čitanju nego sam doznao iz vlastitog iskustva kao njihov negdašnji namjesnik, jer sam nakon namjesništva u Africi i Dalmaciji (službu u Dalmaciji neko je vrijeme obavljao i moj otac) bio postavljen u ono što je poznato kao Gornja Panonija, i otuda točno poznajem sve tamošnje uvjete o kojima pišem* (49.36, 2–4).[1] Naime, Dion Kasije je 226.–228. bio *legatus Augusti pro praetore* u Gornjoj Panoniji, nakon što je tu službu prethodno obnašao u Dalmaciji (223.–226.),[2] i iz prve je ruke poznavao zemlju o kojoj se tako nepovoljno izrazio.

O Panoniji se govorilo kao o gorovitoj i hladnoj zemlji u kojoj ne uspijeva vinova loza (Strabon), a zimi se lede rijeke (Plinije Mlađi i Herodijan).[3] Izgleda da su pri spomenu Panonije prve

1 Dulji navodi na izvorniku (grčkom, odnosno latinskom) nalaze se u Dodatku, kako ne bi zauzimali previše mjesta u samome radu; kratki izvatci iz literarnih izvora uklopljeni su u tekst, odmah uz prijevod, i nema ih u Dodatku. U Dodatku je i tablica u kojoj su svi literarni izvori kronološki nanizani; taj podatak koristan je za stjecanje boljeg uvida u vremenski okvir u kojemu su nastajala pojedina pisana vrela.

2 Usp. ŠAŠEL KOS 1986: 22–23.

3 *Cijela zemlja smještena iznad (obale) je planinska, hladna i podložna snijegu, osobito sjeverni dio, tako da ondje vlada oskudica vinove loze ne samo na uzvisinama nego i u ravnici* (Strabon, 7.5,10); *Kako li se usuđuju kada znaju da si se utaborio nasuprot najsurovijih naroda, upravo u vrijeme koje je njima bilo najviše, a nama najmanje prikladno: kad su dunavske obale spojene ledom i kad se preko smrznute površine obavljaju opsežne pripreme za rat. Tako divlja plemena uživaju dvostruku zaštitu vlastitog oružja i zimskog vremena na koje su navikli* (Plinije Mlađi, *Panegyricus Traiani*, 12.4); *Rajna i Dunav su dvije najveće sjeverne rijeke; prva je granica Germanije, a druga*

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:10

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

asocijacije bile vezane uz njene glavne reljefne karakteristike, šumovitost i zamočvarenost, koje je gotovo u stopu slijedila i gorovitost. Ta posljednja značajka ticala se krajnjeg južnog dijela panonske zemlje, planinskog prostora južno od Save, kojemu je Strabon posvjedočio panonsku etničku pripadnost, ali je upravno pripadao susjednoj provinciji Dalmaciji. O Panoniji pak kao o izrazito šumovitoj zemlji svjedoče mnogi zemljopisni i povijesni izvori, od kojih ovdje nabrajam samo one najčešće spominjane: Plinije Stariji svoj opis Panonije počinje riječima: *Inde glandifera Pannoniae – Slijede žironosni krajevi Panonije* (*Naturalis historia*, 3.25,147), što se bez sumnje odnosi na prostrane hrastove šume koje su se pružale između tokova Drave, Save i Dunava; Flor svjedoči o tome da je i zemlja Skordiska (područje oko ušća Save u Dunav) bila šumovita te da je *silvarum et montium situs cum ingenio consentiebant – zemlja puna šuma i planina bila u skladu s njihovim duhom* (1.39,3). Stoljeće kasnije Herodijan spominje λόχμας ὕλας, *guste šume* u jugozapadnoj Panoniji (8.1,1)[4], a Apijanovo izvješće o Oktavijanovu iliričkom pohodu na nekoliko mjesta upozorava na činjenicu da su zemlje Japoda i Delmata bile gorovite i obrasle šumama, a da je Panonija (koju on zove Peonijom) ὑλώδης, *šumovita*.[5] Guste šume sterale su se i južno od Vinkovaca, u širem prostoru Spačve, što ga s juga omeđuje tok Save.

Što se druge značajke panonskog reljefa tiče – njene gorovitosti (koju, kako rekosmo, u pravilu uvijek prati šumovitost), svjedočanstva se odnose na krajnji jugozapadni (Tibul, Ovidije, Herodijan) odnosno jugoistočni dio Panonije (Flor) i na već spomenuti onaj prostor južno od Save, to jest na veći dio Bosne, sve do dinarskog masiva na jugu (Strabon, Velej).[6] »Panonska« Bosna, u granicama kako je vide Strabon i Apijan (sa sjevera omeđena tokom Save, a s juga planinama u sastavu dinarskog masiva),[7] i danas je izrazito vrletna i šumovita, ispresijecana rijekama koje s juga teku prema sjeveru i sa Savom čine jedinstvenu mrežu riječnih komunikacija. Gravitiranje bosanskih rijeka prema Savi, kako ćemo nešto kasnije vidjeti, jedan je od glavnih elemenata za potkrjepljivanje tvrdnje da je gotovo cijeli bosanski prostor izvorno bio panonski.

Tu su, međutim, i močvare. Iako su se prostirale diljem Panonije, od Ljubljanskog barja pa sve do istočnog ruba koji zatvara tok Dunava,[8] ipak najizrazitije (i najupečatljivije) bile su močvare

Panonije. Ljeti njihova dubina i širina postaju plovni put, ali zimi one su smrznute zbog niskih temperatura, i konji ih koriste kao da su čvrsto tlo (Herodijan, 6.7,6). Zanimljivo je, međutim, da su analize ugljena pokazale da je panonsko podneblje u prošlosti bilo vrlo slično današnjem, možda čak i nešto toplije (usp. S. PETRU 1968: 387).

4 Za pravac Maksiminova marša (opisanog u navedenom poglavlju) kroz Panoniju prema Akvileji usp. ŠAŠEL KOS 1986: 426–428. Na tome putu nalazile su se i spomenute stoljetne šume.

5 Apijan, *Illyrica*, 4.18 i 4.19 za Japode, 4.22 za Panonce oko Segestike, 5.25 i 5.27 za Delmate. Za Panoniju kaže: *Peonija je šumovita zemlja koja se pruža od Japoda do Dardanaca* (*Illyr.*, 4.22).

6 *(...) prijevarni Panonac posvuda raštrkan po ledenim Alpama* (Tibul, *Panegyricum Messallae*, 3.7,108–109); *summaque dispersi per iuga Pannonii – Panonci raštrkani po vrhuncima planinskih kosa* (Ovidije, *Ad Liviam*, 390); κοῖλα ὀρῶν – *duboke planinske doline* (Herodijan, 8.1,1); Flor (1.39,3) je već citiran u tekstu, a Strabon (7.5,10) u bilj. 3; *Pirusti i Desitijati, dalmatinske (zajednice), gotovo nepobjedivi zahvaljujući položaju svojih uporišta u planinama, svojoj ratobornoj naravi, svom čudesnom poznavanju ratovanja i iznad svega poradi uskih prolaza u kojima su živjeli* (Velej, 2.115,4).

7 *Panonska plemena su: Breuci, Andizeti, Ditioni, Piruste, Mezeji, Desitijati čiji je vođa Baton, i druga manja plemena manje važna koja se pružaju sve do Dalmacije i, kako se ide dalje na jug, gotovo sve do zemlje Ardijejaca. Cijela planinska zemlja koja se pruža duž Panonije od krajnjeg kuta Jadrana sve do Rizonskog zaljeva i zemlja Ardijejaca su ilirske i nalaze se između mora i panonskih plemena* (Strabon, 7.5,3); *(Panonci) se pružaju od Japoda do Dardanaca* (Apijan, *Illyr.*, 3.14, te ponovno u *Illyr.*, 4.22 – citat u bilj. 5).

8 Na močvare u jugoistočnom prialpskom prostoru (u jugozapadnoj Panoniji) odnose se Strabonov i Tacitov iskaz; Strabon spominje ἕλος Λούγεον – *močvaru Lugej* (7.5,2), a i Tacitove *uliginesa paludum – muljevite baruštine* (*Annales*, 1.17) lako bi se mogle odnositi na isto zamočvareno područje. Barovito je bilo i u okolici Siska, osobito južno od ušća Kupe u Savu, te u Moslavini, za život nepovoljnoj i stoga u prošlosti vrlo slabo naseljenoj (usp. PRAŽIĆ 1990: 22). Za močvare u okolici Sirmija (na krajnjem jugoistoku) usp. *Scriptores historiae Augustae*, *Probus* 21.2: *Nam cum Sirmium venisset ac solum patrium*

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:10

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

u jugoistočnom panonskom području, poznate kao Οὐολκαία ἕλεα – *Volkejske močvare* (Dion Kasije, 55.32,3), odnosno *palus Hiulca* (Aurelije Viktor, *Epitome de caesaribus*, 41.5) ili *Ulca* (Enodije, *Panegyricum ad Theodericum*, 7.206). To golemo zamočvareno područje, koje je pokrivalo prostor između Đakova, Osijeka, Vukovara i Vinkovaca, a koje je uzrokovala rijeka Vuka svojim čestim razlijevanjem, nije bilo meliorirano niti na izmaku antike, budući da je na razmeđi 5. i 6. st. to još bila λίμνη βαθεῖα, σταδίων πέντε τὸ εὖρος ἔχουσα – *prostrana močvara široka pet stadija* (Zosim, 2.18,2) te stoga *tutela Gepidarum, quae vice aggerum munit audaces et in iugorum montem latus provinciae quibusdam muris complectitur, nullo ariete frustrandis – zaštita Gepidima, koja kao opkop utvrđuje smione i na obroncima brda opasuje bok provincije kao zidinama, a ne može se raskinuti nikakvim bojnim napravama* (Enodije, *ibid*.).[9] Nije naodmet spomenuti i danas još zamočvareni prostor sjeveroistočno od Osijeka, glasoviti Kopački rit, koji se u doba kada nabujaju vode Drave i Dunava pretvara u nepreglednu vodenu površinu koju se ljeti prelazi čamcima, a zimi (zamrznutu) pješice.[10]

Izgleda prilično nevjerojatno da bi prostor tako nepovoljnih geografskih i klimatskih uvjeta mogao doći u sferu interesa sredozemne velesile u kakvu se pretvarao republikanski Rim. No, blagotvorni civilizacijski utjecaj Rima (intenzivno krčenje šuma i melioracija), kao i kvalitete koje je panonsko područje nesumnjivo imalo (to se ponajprije odnosi na zemljopisni položaj, a onda i na neke dobre osobine i podneblja i tla) od Panonije su s vremenom učinili jednu od najbogatijih provincija Carstva. Kasna antika znade je kao *terra dives in omnibus, fructibus quoque et iumentis et negotiis, ex parte et mancipiis – zemlju bogatu svim plodovima, i stokom i robom, a djelomice i robovima* (*Expositio totius mundi et gentium*, 57) i gotovo joj zavidi jer je *regio viro fortis et solo laeta – zemlja hrabrih ljudi i sretna zbog tla* (Isidor, *Etymologiae*, 14.4,16). Panonija je već u punoj antici (na prijelazu iz 1. u 2. st.) bila ogledni primjer provincije s raznovrsnim zemljištem[11] – to ne može biti posljedica samo zahvatâ u njen dotad nepristupačan krajolik (već spomenuto krčenje šuma i isušivanje močvara), nego i dobrih prirodnih preduvjeta koje je Panonija imala, ali koje je helenski i rimski svijet, navikao na blagodati sredozemnog podneblja, smatrao nedostatnima za ugodan život – kako smo to već čuli od Strabona i Diona Kasija.

Što je to, dakle, Rimljane privuklo k Panoniji, koju su doživljavali kao zemlju surove klime, prekrivenu močvarama i zastrašujućim šumama? Rimska je država uložila poveliki napor da to područje pokori i priključi svojoj ekumeni, napor koji je urodio plodom tek nakon 150 godina ratovanja računajući od prvog povijesno potvrđenog sukoba s Panoncima (vjerojatno 156. pr. Kr.). Okolnosti u kojima su se ratovi u Panoniji vodili daju naslutiti da su se tu od samoga početka ispreplitali gospodarski i strateški interesi Rima. Panonija se, naime, nalazi na raskrižju »međunarodnih« putova, na najpovoljnijoj kopnenoj vezi između Zapada i Istoka; Dunav, Sava i Drava, njene plovne rijeke, čine sastavni dio razgranate riječne mreže koja pokriva cijelu Europu i omo-

effecundari cuperet et dilatari, ad siccandam quandam paludem multa simul milia militum posuit, ingentem parans fossam, qua deiectis in Savum naribus loca Sirmiensibus profutura siccaret – Kad je došao u Sirmij, htio je oploditi zemljište rodnog mu kraja i povećati njegovu površinu. Tisućama vojnika zadao je isušiti neku močvaru. Kanio je iskopati golem kanal kojim bi u Savu otjecala voda da se isuši tlo koje bi koristilo Sirmijcima. Taj opsežan posao vjerojatno nikada nije bio obavljen, jer su močvare i nadalje prevladavale sirmijskim krajolikom – još u 19. st. bio je očuvan spomen na veliku močvarnu depresiju u blizini zapadne sirmijske nekropole, zvanu »*velika majurska bara*« (PREMK – JEREMIĆ 1996: 300).

9 Danas se taj prostor zove Palača i većim je dijelom isušen, ali se još u drugoj polovici 18. st. brežuljak s ostacima antičke Murse uzdizao iznad zamočvarene okolice (PINTEROVIĆ 1956: 57).

10 PINTEROVIĆ 1978: 70.

11 *Certa [enim] pretia agris constituta sunt, ut in Pannonia arvi primi, arvi secundi, prati, silvae glandiferae, silvae vulgaris, pascuae – Ustanovljene su, naime, sigurne cijene poljâ, kao u Panoniji: njive prvoga reda, njive drugoga reda, livade, žironosne šume, obične šume, pašnjaci* (Higin, *Constitutio limitum*, 205.12–14).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:10

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

gućava intenzivnu robnu razmjenu naširoko posvjedočenu već (barem) od brončanog doba. Otuda i logična težnja Rima, koji je tijekom posljednja dva stoljeća prije Krista izrastao u velesilu, da stekne kontrolu nad tranzitnim prometom prema Istoku, a s njime i brojne pogodnosti u gospodarskom i strateškom pogledu. U tome svjetlu gleda se na osnivanje kolonije u Akvileji koja je od 80-ih godina 2. st. pr. Kr. predstavljala *caput viarum*, ishodište longitudinale koja je sjeveroistočnu Italiju povezivala s Podunavljem. Strabonovo izvješće, jedino takve vrste, odnosi se upravo na to doba uspostave trgovine između republikanskog Rima i njegovih istočnih susjeda. Na jednome mjestu učeni geograf kaže: *Akvileju, (naselje) od svih najbliže kutu zaljeva, osnovali su Rimljani kao utvrdu prema barbarima koji su živjeli iznad (...). Akvileja je bila prepuštena kao emporij za one zajednice Ilira koje žive blizu Istera; ovi na kola natovaruju i prevoze u unutrašnjost morske proizvode, vino spremljeno u drvenim posudama i maslinovo ulje, dok oni prvi* (*sc*. Italci) *u zamjenu dobivaju robove, stoku i kože* (5.1,8), dodavši drugdje: *Okra je najniži dio Alpa u onom području u kojem Alpe dopiru do zemlje Karna. Preko nje se roba iz Akvileje prevozi kolima do (grada) zvanog Nauport – udaljenost ne iznosi više od 400 stadija. Odatle, odvozi se rijekama sve do Istera i područja u tom dijelu zemlje. Jer ondje, zapravo, jedna rijeka protječe uz Nauport, dolazeći iz Ilirije; plovna je i utječe u Savu, tako da se roba lako prevozi do Segestike i zemlje Panonaca i Tauriska* (4.6,10).[12]

Na tom prometnom pravcu, Nauport (Vrhnika) bio je ključna točka jer je ondje, kako Strabon kaže, završavao karavanski dio prometovanja i počinjao riječni. Rim je rano uočio važnost tog tauriščanskog naselja, jer je posjedovanje Nauporta značilo kontrolu nad tamošnjim komunikacijama; ovuda je, naime, prolazila sva roba namijenjena podunavskom tržištu[13] pa je Nauport vrlo rano postao važnom akvilejskom ispostavom, *vicus municipii instar – naselje poput municipija*, kako ga je okarakterizirao Tacit (*Annales*, 1.20). Na istom trgovačkom putu bila je i panonska Segestika, što Strabon naglašava na dva mjesta u svojem *Zemljopisu* (4.6,10 i 7.5,2). Strateška i prometna važnost Segestike bila je tim veća što je to naselje na ušću Kupe u Savu značilo poveznicu između srednje Posavine i sjevernog kuta Jadrana,[14] kamo se stizalo preko japodskog područja. Osim Kupe (koja je plovna duž cijelog svojeg toka), u srce zemlje Onostranih Japoda vodili su i tokovi drugih triju rijeka, Mrežnice, Korane i Gline, barem djelomice plovnih, svjedočeći o odličnim prirodnim vezama između dvije susjedne zajednice, Kolapijana i Japoda. Upravo će Taurisci (posjednici Nauporta) i Japodi (poveznica između Posavine i sjevernog Jadrana) zadavati poprilične glavobolje senatu i rimskom narodu, učestalo napadajući i pljačkajući krajeve s onu stranu sjeveroistočne granice Italije i time ugrožavajući samu Akvileju.[15] Trebalo je, dakle, poduzeti ener-

12 Na trećemu pak mjestu domeće: *I odatle* (*sc*. iz jugoistočnih Alpa) *također teku rijeke koje donose u Segestiku mnogo robe iz drugih zemalja i iz Italije. Jedna prelazi preko planine Okre od Akvileje do Nauporta, naselja Tauriska, kamo se dovoze kola; udaljenost je 350 stadija, iako neki kažu 500.* (...) *Blizu Nauporta je rijeka Korkoras, koja prima tovare*. (...) *Cesta od Tergeste do Dunava duga je oko 1.200 stadija. Blizu Segestike i na cesti za Italiju smješteni su utvrda Siscija i Sirmij* (7.5,2).

13 I obratno, ovuda se već u pretpovijesno doba prometovalo u smjeru Crno more – Dunav – Jadran, o čemu svjedoči legenda o Argonautima (usp. Apolonija iz Roda, *Argonautica*, 4.282–292 i 316–328). S povratkom Argonauta obilaznim putem u Tesaliju (Dunavom, Savom i Ljubljanicom te Jadranom) Plinije Stariji povezuje rijeku Nauport (na kojoj se nalazilo istoimeno naselje), to jest Ljubljanicu, tumačeći etimologiju njenoga imena događajem vezanim uz to legendarno putovanje (*nauportus* < *navem portare*, *prenositi lađu*) (*Naturalis historia*, 3.18, 128).

14 K. Patsch na temelju Strabonova opisa Panonije i Japodije predlaže postojanje dvije komunikacije između Posavine i sjevernog Jadrana. Prva je, smatra on, vodila duž Krke, uz Cerkničko jezero (Strabonovu Lugejsku močvaru) i preko južnih obronaka Okre na Tergeste; druga je slijedila tok Kupe i smjerala prema Kvarneru (PATSCH 1902: 397–398).

15 Svjedočanstva o učestalim napadima na sjeveroistočnu granicu Italije očuvana su, primjerice, kod Apijana (Ἰάποδες δὲ οἱ πέραν Ἄλπεων, ἔθνος ἰσχυρόν τε καὶ ἄγριον, διὸ μὲν ἀπεώσαντο Ῥωμαίους, ἔτεσί που ἀγχοῦ εἴκοσιν, Ἀκυληίαν δ' ἐπέδραμον καὶ Τεργηστόν, Ῥωμαίων ἄποικον, ἐσκύλευσαν – *Prekoalpski Japodi, jako i divlje pleme, dvaput su suzbili Rimljane u razmaku*

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:10

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

gične mjere i zaustaviti njihove upade, kako bi se zaštitili trgovački interesi Akvileje i politički integritet cijele Republike.[16] Ako se svemu tome pridoda podatak da je u 2. st. pr. Kr. u zemlji Tauriska bila otkrivena bogata zlatna žila (Strabon, 4.6,12) te da su planine u široj okolici gornjih tokova Une i Sane iznimno bogate željezom,[17] uopće ne čudi što je republikanski Rim svoju pozornost vrlo rano usmjerio prema jugoistočnom alpskom prostoru i njemu susjednom području između sjevernog Jadrana i Posavine. K tome, kontrola tokova triju glavnih panonskih rijeka, Drave, Save i Dunava (odnosno odsječka dunavskog toka između ušćâ Drave i Save), omogućavala je pristup istočnim posjedima u Makedoniji i Grčkoj, koje je Rim bio stekao tijekom 2. st. pr. Kr. Onuda se, zapravo, jedino i moglo putovati kopnom prema tim provincijama (uskoro po osvajanju Panonije, duž Drave i Save intenzivno će se prometovati), jer longitudinalnih putova kroz planinsku Bosnu takoreći nikada nije ni bilo.[18]

Zbog svega ovdje rečenoga teško da bih se mogla složiti s tvrdnjom G. Alföldyja da Panonija Rimu nije bila osobito zanimljiva u gospodarskom pogledu,[19] tim prije što se njen jugozapadni dio mogao prilično uspješno eksploatirati (tu mislim poglavito na rudišta na Petrovoj i Zrinskoj gori južno od Siska, u neposrednoj blizini glasovitih i bogatih nalazišta željeza u porječju Japre, Une i Sane) i što se nikako ne smije zanemariti prometna važnost panonskog prostora vezana uz glavne ovdašnje riječne tokove.

Upravo taj prostor, međuriječje triju velikih panonskih rijeka, Rim će od samoga početka nazivati Panonijom i smatrati ga (s pravom) izvornom panonskom zemljom još dugo nakon što se panonsko ime protegnulo sve do Dunava. Kao što će etnografska analiza pokazati, područje između Drave i Save bilo je nastanjeno panonskim zajednicama; bila je to **Pannonia proprie dicta* izvan koje su živjele populacije drukčije etničke pripadnosti – Kelti zapadno i sjeverno, Iliri (uvjetno

od dvadesetak godina, pregazili Akvileju i opljačkali rimsku koloniju Tergeste, *Illyr.*, 4,18) i Diona Kasija (*Salasi, Taurisci, Liburni i Japidi su se i ranije* (*sc*. prije 35. pr. Kr.) *ponašali neprilično prema Rimljanima, i ne samo da su propustili platiti porez nego su više nego jednom provalili i pljačkali susjedna područja*, 49.34,1–2; Καὶ γάρ Καμμούνιοι καὶ Οὐέννιοι, Ἀλπικὰ γένη, ὅπλα τε ἀντήραντο (...) καὶ οἱ Παννόνιοι τήν τε Ἰστρίαν μετὰ Νωρίκων κατέδραμον – *Kamuni i Venijci, alpska plemena, digli su oružje na Rimljane (...) Panonci su zajedno s Noričanima pregazili Istriju*, 54.20,1–3; 54.22,1–2).

16 Historiografija je zabilježila dvije rimske kaznene ekspedicije u susjedno sjeveroistočno područje: pohod konzula Gaja Sempronija Tuditana na prialpske zajednice te na Histre, Liburne i Japode 129. pr. Kr. (Apijan, *Illyr.*, 2.10) te rat koji su u Retiji i Vindelikiji 15. pr. Kr. vodila braća Tiberije i Druz u svojstvu Oktavijanovih legata (Dion Kasije, 54.22,1 i 3–4; Strabon, 4.6,9; Suetonije, *Tiberius*, 9). Oba ta pohoda, iako vjerojatno zamišljena kao kazneni, imala su i sve značajke osvajačkih ratova, o čemu svjedoče (osim samih rezultata »na terenu«) dvojica suvremenika tih događaja, Oktavijan August (*Res gestae*, 26) i Velej Paterkul (2,39,3), a uz njih i nešto kasniji autori Plinije (*Nat. hist.*, 3.19,129), Suetonije (*Augustus*, 21) i Apijan (*Illyr.*, 5.29).

17 Već tijekom 3. st. pr. Kr. Rim je intenzivno tragao za novim rudištima. U to je doba, naime, već jenjavala eksploatacija ruda na Elbi, a hispanski rudnici nisu mogli zadovoljiti potrebe rimske vojske za velikom količinom oružja – bilo je to vrijeme učestalih ratova, što izvan Italije a što unutar njenih granica. Spomenimo tu samo neke od njih: treći samnitski rat (298.–290. pr. Kr.), ratovi s Pirom (280.–275.), osvajanje južne Italije (Velike Grčke) (272.), prvi punski rat (264.–241.), dva ilirska rata (229. i 219.) i drugi punski rat (218.–201.).

18 Moderna je znanost dvjema frekventnim starim prometnicama duž tokova Drave i Save nadjenula imena *Podravska* odnosno *Posavska magistrala*; bile su to dvije glavne longitudinale u južnom dijelu srednje Europe čiju je važnost teško dovoljno naglasiti. Podravska je trasa povezivala Petovij na gornjem toku Drave s Mursom na njenom donjem toku, a posavska Emonu, Sisciju i Sirmij – sve su to važne strateške i trgovačke točke na dvjema velikim panonskim vodotokovima. Nakon osvajanja Podunavlja, obje su trase postale dio šire pririječne komunikacijske mreže s istočnim završetkom na Pontu. Konfiguracija pak terena u Bosni omogućavala je drukčija prometna rješenja: tokovi velikih i plovnih bosanskih rijeka (koje redom teku u smjeru jug – sjever) jedini su putovi kroz vrletno prostranstvo, omogućavajući transverzalnu komunikaciju između jadranske obale i Posavine.

19 ALFÖLDY 1995: 28–29. Za razliku od Alföldyja, M. Pavan uvjeren je u veliko zanimanje kasne Republike za Panoniju kao jedno od ključnih strateških područja, čije je posjedovanje bilo preduvjet za planove vezane uz širenje rimskog posjeda prema istoku (PAVAN 1995: 366).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:11

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

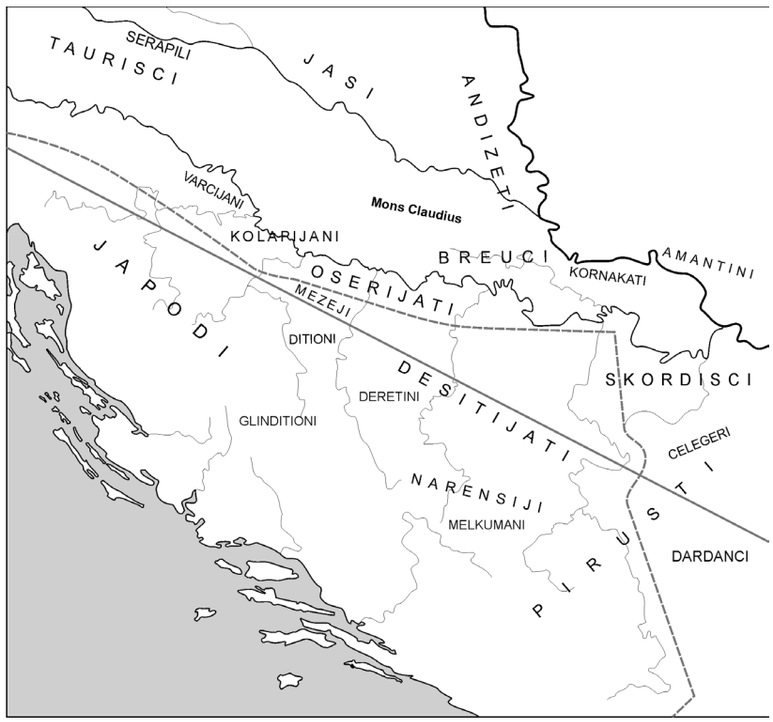

Legenda: ------ administrativna granica između Panonije i Dalmacije
—— južna panonska etnička granica (prema Strabonu i Apijanu)

Sl. 1. Južna granica Strabonove i Apijanove Panonije (crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 1. South border of Strabo's and Appian's Pannonia (drawing: Zvonimir Grbašić)

rečeno) južno i oni koje je grčko-rimski svijet nazivao skupnim imenom Tračani, istočno. Ako se pouzdajemo u Strabona[20] (a nema razloga da mu ne vjerujemo), panonskim treba smatrati i prostrano područje južno od Save, zapravo gotovo cijelu Bosnu, sve do sjevernih obronaka dinarskog masiva, to jest do planinskog lanca koji sa sjevera zatvara zemlju nepanonskih Delmata i njima susjednih manjih zajednica čija su imena očuvana u Apijanovu izvješću o Oktavijanovu delmatskom ratu (*Illyr.*, 4.16; 5.28) i u Plinijevu popisu članova sudbenih konvenata sa sjedištima u Saloni i Naroni (*Nat. hist.*, 3.22,142–143).

Strabon, suvremenik Oktavijana Augusta i njegova osvajačkog pohoda na Panoniju,[21] te Apijan koji, iako stoljeće mlađi, vjerno odražava podatke koje je pronašao u Augustovim zabilješkama i službenim izvješćima,[22] složno tvrde da se Panonija proteže daleko na jug, sve do sje-

20 Usp. 7.5,3.

21 Za Strabonova života vodili su se ratovi za konačno osvajanje Panonije: Oktavijanov pohod u njegovoj mladosti (usp. 7.5,4: poraz Japoda 35. pr. Kr.; 7.5,5: delmatska naselja koja je Oktavijan spalio 34. pr. Kr.), Tiberijev panonski rat u zrelim godinama (usp. 7.5,3: veće panonske zajednice u Posavini i Bosni) i Batonov ustanak u starosti (usp. 7.5,3: spomen desitijatskog prvaka Batona). Strabon je svoj *Zemljopis* sastavio (ili barem nadopunio) za trajanja Batonova ustanka, kako misle BULIĆ 1919–1922: 59 i ČAČE 1995.

22 Apijan se za onaj dio *Ilirske povijesti* koji se odnosi na Oktavijanov pohod 35.–33. pr. Kr. (4.16 – 5.28) i za opis Panonije (3.14; 4.22) poslužio isključivo podacima koje je bio pronašao kod Oktavijana Augusta (riječ je o Augustovim memoarima i o službenim izvješćima senatu).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:11

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

vernih obronaka Dinarskog gorja. Apijan je smješta između Japoda i Dardanaca (*Illyr.*, 3.14; 4.22), s čime se slaže i Strabon, ustvrdivši da se ona proteže do zemlje Dalmata i Ardijejaca, smjestivši je (kao i Apijan) u prilično široki okvir koji sa sjevera zatvara Dunav, s istoka zemlja Skordiska, to jest zemlja koja se pruža duž planina Makedonaca i Tračana, a s juga već spomenuti Delmati i Ardijejci (7.5,10). Svoju tvrdnju potkrepljuje na drugome mjestu, gdje nabraja panonske zajednice među kojima su i velike etničke cjeline koje su pokrivale gotovo cijelu današnju Bosnu: *Panonska plemena su: Breuci, Andizeti, Ditioni, Piruste, Mezeji, Desitijati čiji je vođa Baton, i druga manja plemena manje važna koja se pružaju sve do Dalmacije i, kako se ide na jug, gotovo sve do zemlje Ardijejaca* (7.5,3). No, njegov opis položaja Panonije na trećem mjestu (7.5,2) jasno odražava stupanj njemu suvremenog poznavanja protezanja Panonije, iz vremena kad je Oktavijan August ratovao protiv Segestanaca. Znakovito je, naime, da Strabon ondje Panonce smješta sve do Segestike i Istera na sjeveru i istoku, to jest u sisački dio Posavine (koji je upravo u to doba bio pao u rimske ruke) i onog odsječka Dunava koji s istoka zatvara međuriječje Drave i Save (za koji su Rimljani zacijelo već otprije znali, zahvaljujući drevnom i kontinuiranom prometovanju panonskim rijekama, ali ga još nisu posjedovali).[23] Upravo taj prostor, koji sa sjevera zatvara tok Drave, s juga tok Save a s istoka djelić Podunavlja između Dalja i Zemuna (nazovimo ovdje taj prostor Međuriječjem), Rimljani su smatrali i nazivali pravom, izvornom Panonijom. *Panonci su opkoljeni dvjema silovitim rijekama, Dravom i Savom*, kaže Lucije (ili Publije) Anej Flor (2.24),[24] čije riječi kao jeku pola tisućljeća kasnije ponavlja i Isidor iz Sevilje: *Pannonia (...) duobus satis acribus fluviis, Dravo Savoque, vallata – Panonija (...) omeđena je dvama prilično brzim rijekama, Dravom i Savom* (*Etymolog*., 14.16). Ta **Pannonia proprie dicta* će, nakon Klaudijeva pripajanja zapadnog dijela Panonske nizine Carstvu i protezanja granice rimskog imperija na sjever do Dunava, činiti južni dio novoformirane provincije koja će odsada (od sredine 1. st.) obuhvaćati i brojne keltske zajednice sjeverno od Drave. No, u Tiberijevo doba (kao i za Augusta) Panonijom su još zvali područje južno od Drave, o čemu izravno svjedoči i Tiberijev časnik Velej Paterkul, sudionik Batonova rata, ustvrdivši da se *universa Pannonia*, *čitava Panonija* digla na ustanak (2.110,2). Ustanak je, kako znamo, zahvatio prostor između ušća Drave i jadranske obale, nemajući ništa s područjem između Drave na jugu i Dunava na sjeveru. Izgleda, međutim, da je i nakon Klaudijeva proširenja posjeda na sjever do Dunava u rimskoj svijesti ostalo poistovjećivanje Međuriječja s pojmom Panonije – dvadesetak godina nakon Klaudija, Plinije Stariji oštro razlučuje Panoniju od prostora sjeverno od Drave, opisavši prvo zapadnu Mađarsku zajedno s Norikom (nit vodilja pritom mu je tok Dunava), da bi tek nakon toga uslijedio opis Panonije.[25]

O tome sâm svjedoči: *Toliko sam mogao doznati o ranoj povijesti Ilira i Peonaca* (*sc*. Panonaca); *čak ni u komentarima drugoga Cezara zvanog August nisam mogao naći nijedan raniji podatak o Peoncima. Pa ipak, mislim da su druga ilirska plemena osim ovih spomenutih prije toga bila potpala pod rimsku vlast. Kako – ne znam, jer August nije opisao pothvate drugih u onoj mjeri kao vlastite* (3.14–15).

23 Velej Paterkul Panoniju vidi »desno« od Markomana čija su sjedišta bila u Češkoj – to je vrlo uopćena slika koja se, s obzirom na činjenicu da je Velej bio Tiberijev suvremenik (u Tiberijevo doba Panonija se još nije protezala do srednjeg Podunavlja), mora protumačiti kao međuriječje Drave i Save. Dionovo pak smještanje Panonaca *blizu Dalmacije, duž same obale Istera, od Norika do europske Mizije* (49.36,2) odraz je njemu suvremenih prilika u kojima se provincija Panonija protezala do Dunava na sjeveru, imajući za susjede provinciju Norik na zapadu, odnosno Meziju na istoku.

24 Prema drugoj lekciji, u Florovu tekstu stoji da je Panonija omeđena *duobus saltibus ac tribus fluviis – dvama šumskim prostranstvima i trima rijekama* (misli se na Dravu, Savu i Ister, to jest Dunav), no to ništa ne mijenja na stvari; dapače, time je još bolje potkrijepljena tvrdnja da je Rim Augustova vremena pravom Panonijom smatrao upravo naše Međuriječje (usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 165).

25 *Noricis iunguntur lacus Pelso, deserta Boiorum; iam tamen colonia divi Claudi Sabaria et oppido Scarabantia Iulia habitantur. Inde glandifera Pannoniae (...) – S Noričanima graniče jezero Pelso i pustara Boja; sada je ipak nastanjena stanovnicima kolonije božanskog Klaudija Savarije i julijevskog naselja Skarabantije. Slijede žironosni krajevi Panonije (...)* (*Nat. hist.*, 3.24,146 – 3.25,147).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:12

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

NASLIJEĐENO ZNANJE O PANONIJI

Vratimo se, međutim, nekoliko stoljeća natrag, u vrijeme dok sredozemna ekumena nije još imala jasnu predodžbu o dubokom jadranskom zaleđu s onu stranu priobalne planinske barijere, do kojega se stizalo ploveći uzvodno rijekom Naron (Neretvom) ili pak Isterom (Dunavom). Helenistički pjesnik Apolonije iz Roda u svoj je povijesni spjev o Argonautima namjerice utkao iskrivljene drevne predodžbe o Podunavlju, želeći svoje junake smjestiti u što vjerniju arhaičnu scenografiju. Prema njemu, Dunav je ogranak svjetskog mora s izvorištem u tajanstvenim Ripejskim gorama daleko na sjeveru: *On isprva siječe beskrajnu zemlju jedan i sam (...) a kada stupi na među Skita i Tračana, tamo se cijepa u dvoje i jedna voda navire ovamo prema našemu moru, a druga ide odostraga prema dubokom zaljevu koji se pruža iznad Trinakrijskog mora* (*Argonaut*., 4.282–292). »Naše more« jest Crno more, Pont, odakle Argonauti kreću u pustolovno putovanje (bolje rečeno: bijeg) prema Jadranskome moru, »dubokom zaljevu« kako ga naziva Apolonije kroz usta Kolhiđanina Argosa. To putovanje uzvodno Dunavom i skretanje u Savu kraj Kaulijačke stijene, *kod koje se Istar cijepa i teče ovamo i onamo u more* (*Argonaut*., 4.324–326) odraz je drevnih istraživačkih poduhvata i trgovačkih veza brončanodobne Grčke s Podunavljem i Jadranom, općenito s prostorom koji se nalazio na samome rubu poznatoga svijeta.[26] Uvjerenje o postojanju izravne veze između Dunava i Jadrana utemeljeno je na praksi grčkih pomoraca koji su, uplovljavajući iz Crnoga mora u Dunav, u Savi prepoznali južni dunavski ogranak kojim se (zahvaljujući sustavu savskih pritoka) moglo doprijeti do sjevernog kuta Jadrana. Ta kriva predodžba o hidrografiji šireg jadranskog prostora vrlo je dugo živjela, o čemu svjedoči i Plinije Stariji, kritizirajući neke izvore iz Augustova doba: *Nikakva, međutim, rijeka ne utječe iz Dunava u Jadransko more. Vjerujem da su se prevarili, jer se lađa Argo rijekom u Jadransko more spustila nedaleko od Tergeste, ali se ne zna kojom rijekom. Oni pomniji kazuju da su je prenijeli na ramenima preko Alpa, da se zatim spustila Isterom, pa Savom, pa Nauportom, koji se po tome i naziva i koji izvire između Emone i Alpa* (*Nat. hist*., 3.18,128).[27]

Izgleda da su pontski Grci tijekom intenzivnog trgovanja sa zapadnim susjedima i osnivanja trgovačkih ispostava po rubnom području ekumene prilično dobro upoznali hidrografsku situaciju uz Dunav – o tome svjedoči Herodotova slika Podunavlja, usprkos stanovitim nedostacima iznenađujuće točna s obzirom na to da potječe iz 5. st. pr. Kr. Herodot ne spominje račvanje Dunava, nego podastire podatke o sjevernim i južnim pritocima u njegovu srednjem i donjem toku. Pridoda li se Herodotovu izvješću ono Apolonijevo, namjerice arhaizirano, zaključak koji se nameće vrlo je intrigantan i znakovit: riječ je o drevnoj karti rudonosnih ležišta (zanimljivih Grcima pretkolonijalnog doba) do kojih se moglo doći slijedeći tokove plovnih rijeka.[28] No, skorašnje širenje Kelta prema istoku i jugu i njihovo naseljavanje duž Dunava i drugih panonskih rijeka prekinulo je izravnu vezu između grčkoga svijeta i njegovih sjevernih i zapadnih susjeda, prouzročivši postupno zaboravljanje starih trgovačkih i poduzetničkih putova. Grčko je poznavanje Podunavlja s vremenom izblijedjelo i slika se o njemu iskrivila – ostala su još samo sjećanja zaodjenuta u legende kao što je ona o Argonautima. Opet je (ili tek tada?) u prvi plan iskrsnulo vjerovanje u postojanje dva

26 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 23–29. Spominjući Podunavlje, ne mislim samo na pojas uz tok Dunava već i na širi prostor kroz koji protječu njegovi južni pritoci, Drava i Sava – cijelo to porječje, prostor koji gravitira Dunavu, smijemo stoga zvati Podunavljem.

27 S time se slaže i Pompej Trog, povjesničar iz Augustova vremena, čije riječi prenosi Justin: *qui ut a Ponto intraverunt Histrum, alveo Savi fluminis penitus invecti vestigia Argonatarum insequentes naves suas umeris per iuga montium usque ad litus Adriatici maris transtulerunt – kada su iz Ponta ušli u Hister i slijedeći trag Argonauta dovezli se sve do korita rijeke Save, (Kolhiđani) su svoje brodove prenijeli na ramenima preko planinskih kosa, sve do obale Jadranskog mora* (*Epitome Historiarum Philippicarum*, 32.3,14).

28 Herodot, 4.49; Apolonije, *Argonaut*., 4.316–328; usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 40–46.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:12

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

dunavska kraka od kojih jedan vodi prema sjevernom Jadranu, kao odraz sjećanja na stvarne riječne komunikacije (Dunav – Sava – Ljubljanica) kojima se moglo doprijeti razmjerno blizu izlaza na more. To vjerovanje živi već u 4. st. pr. Kr. – Kelti su odnedavno bili zaposjeli glavne trgovačke komunikacije u unutrašnjosti, zapriječivši izravnu vezu sredozemne ekumene s kontinentalnom Europom. Teopomp s Hija (4. st. pr. Kr.) već je uvjeren u postojanje južnog ogranka Dunava, Eratosten i Timosten (obojica iz 3. st. pr. Kr.) καὶ τῶν κατ᾽ Ἰταλίαν καὶ τὸν Ἀδρίαν καὶ τὸν Πόντον καὶ τῶν ἐφεξῆς προσαρκτίων μερῶν – *nisu baš mnogo znali o Italiji, Jadranskome moru, Pontu i krajevima sjeverno od toga* (Strabon, 2.1,41), a Polibije u 2. st. pr. Kr. ima prilično iskrivljenu sliku o dubokom zaleđu Jadrana.[29] Jedini mjerodavni (i najstariji očuvani) izvor za poznavanje zemlje koja je tada već čvrsto u rukama keltskih Skordiska (riječ je o jugoistočnoj Panoniji, području oko ušća Save u Dunav) jest Posidonije, polihistor iz Apameje (2./1. st. pr. Kr.), koji je, kako se vjeruje, neko vrijeme boravio među Skordiscima i iz prve ruke upoznao ne samo njihov način života nego i zemlju u kojoj su živjeli. Da je očuvano, njegovo bi izvješće o Panoniji bilo izvor prvoga reda, no do nas je doprla samo pregršt pojedinih informacija istrgnutih iz konteksta i razasutih po stručnoj antičkoj literaturi. Strabon se njime obilato služio, između ostaloga zacijelo i za iscrpan i točan opis skordiščanske zemlje (7.5,2; 7.5,10; 7.5,12).

Nakon Posidonija, o Panoniji se ništa ne čuje sve do slavnog pohoda Oktavijana Augusta koji je 35. pr. Kr. polučio prve znatnije vojne uspjehe i rimskoj državi priskrbio prvi posjed u jugozapadnoj Panoniji. Iz toga vremena potječu i pojedini podaci iz Strabonova *Zemljopisa* i iz Apijanove *Ilirske povijesti* – Strabon im je suvremenik, a Apijan se, kao što rekosmo, uvelike oslanjao na informacije koje potječu izravno od Augusta. To su zapravo prvi mjerodavni podaci o Panoniji – oni o jugozapadnoj Panoniji prikupljeni su, po svemu sudeći, iz prve ruke (Oktavijanove legije doprle su do Segestike, o čemu će u nastavku biti više riječi), a informacije o jugoistočnom dijelu vjerujem da potječu većinom od Posidonija. Držeći se vjerno Oktavijanovih izvješća senatu i zabilježaka druge vrste (među kojima su bili i princepsovi memoari), Apijan je mogao ponuditi tek općenite informacije o Panoniji – da je ona u Podunavlju (i on je, dakle, Podunavlje shvaćao u širem smislu!) i da se proteže od zemlje Japoda na zapadu do zemlje Dardanaca na istoku (*Illyr.*, 3.14 i 4.22);[30] nešto više znao je o samoj Segestici (4.22), jer to je panonsko naselje na srednjem toku Save bilo Oktavijanov glavni cilj i ujedno krajnji istočni doseg osvajanja Panonije godine 35. pr. Kr. Strabon je pak, osim najnovijih podataka (on je, rekosmo, suvremenik Oktavijanova pohoda na Panoniju),[31] ponudio i obilje starijih, među kojima su najmjerodavniji oni Posidonijevi. Strabonova hidrografija panonskog prostora temelji se većim dijelom na iskustvu kasnorepublikanskih trgovaca[32] i njihovu poznavanju putova koji su iz Italije vodili na istok dolinama panonskih rijeka. Tako na dva mjesta opisuje trgovačke putove kroz jugozapadnu Panoniju, koji su se držali tokova tamošnjih rijeka (Krke, Ljubljanice, Kupe i Save) i smjerali k Dunavu (4.6,10 i 7.5,2). Dunav poznaje iznenađujuće dobro – znade, primjerice, za tzv. Veliko dunavsko koljeno nakon kojeg se tok smjera sjever – jug opet vraća u smjer zapad – istok (7.1,1), a poznata mu je i etnička slika donjeg Podunavlja

29 Strabon Polibija kritizira u 7.5,1, a Teopompa i Eratostena u 7.5,9. Evo njegova komentara u vezi s račvanjem Dunava: Καὶ ἄλλα δ᾽οὐ πιστὰ λέγει (...) καὶ τὸ τὸν Ἴστρον ἐνὶ τῶν στομάτων εἰς τὸν Ἀδρίαν ἐμβάλλειν – *(Teopomp) govori i o drugim nevjerojatnim stvarima* (...) *da se Ister ulijeva jednim od svojih ušća u Jadran. I kod Eratostena ima nekih pogrešnih naklapanja takve vrste* (7.5,9).

30 Vrlo slično i kod Strabona: 7.5,2 i 7.5,10.

31 U red tih najnovijih informacija spada možda opis Segestike u 7.5,2, iako je to panonsko središte Rimu bilo poznato vjerojatno i otprije, zahvaljujući intenzivnoj trgovini tijekom 1. st. pr. Kr. (usp. sljedeću bilješku). Apijan, međutim, oslanjajući se (gotovo?) isključivo na pisanu ostavštinu Oktavijana Augusta, o Segestici vjerojatno znade ono što i princeps. No, Strabonov se spomen utvrde Siscije (7.5,2) može datirati samo nakon 35. pr. Kr., kada ju je uspostavio Oktavijan August (usp. Apijan, *Illyr.*, 4.24). O Strabonovu poznavanju panonskog prostora općenito usp. još i DOMIĆ KUNIĆ 2003: 28–33.

32 O tome izravno svjedočanstvo u 5.1,8 i 7.5,2.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:12

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

(7.5,12).[33] No, slika Podravine nije mu baš jasna: *Sava se ulijeva u Dravu, a ova u Noar blizu Segestike* (7.5,2). Sava i Noar bi, sudeći prema Strabonovu opisu (7.5,2 i 7.5,12), trebale biti jedna te ista rijeka,[34] a ne mogu se oteti dojmu da je ime rijeke Drave (Δράβος) ovdje upalo greškom (prepisivača?), tim prije što ni hidronim Νόαρος nema logičnog objašnjenja – on se, naime, pojavljuje samo kod Strabona, na spomenuta dva mjesta, i mogla bi biti riječ o nekakvoj korupteli, ukoliko i on ovamo nije dospio greškom.

Kako god bilo, informacije o Panoniji na izmaku republikanskog doba bile su prilično šture (o čemu svjedoči i Apijan u *Illyr.*, 3.14–15) i tek je Oktavijanova ekspedicija u Posavinu značila pionirski poduhvat upoznavanja zemlje s onu stranu jugoistočnih Alpa. Rim će Panoniju (osobito onaj njen dio koji se nalazio podalje od utabanih trgovačkih putova) upoznavati postupno, iz prve ruke, prisvajajući si ratom komad po komad njenog teritorija. U Klaudijevo će se doba slika o Panoniji zaokružiti, jer će tada u rimski posjed doći i prostor sjeverno od Drave (zapadna polovica Mađarske) – tek će se tada doslovce ispuniti riječi Oktavijana Augusta uklesane na kamenoj oplati augusteja u Ankiri: *Proširio sam i granice Ilirika do obala rijeke Dunava* (*Res gestae*, 30).[35]

NASEOBINSKA I ETNIČKA SLIKA PANONIJE

Historiografi 1. st. uvelike su zaslužni za prototipsku sliku o Panoncima koju će potom preuzeti i kasna antika. Rim Augustova vremena iz prve je ruke, zahvaljujući princepsovu sveobuhvatnom iliričkom pohodu, doznao za ratobornost i sirovost Japoda, Panonaca i Delmata (to su, međutim, bile značajke koje su Rimljani bez razlike pridavali svim barbarima),[36] a za Albija Tibula, suvremenika toga pohoda, Panonac je *fallax, prijetvoran* (*Panegyr. Messal*., 3.7,108–109). S obzirom na doseg panonskog rata 35. pr. Kr., sve rečeno odnosi se na stanovništvo gornje Posavine između jugoistočnih obronaka Alpa i ušća Kupe.[37] Četrdesetak godina potom Velej Paterkul je Piruste, Desitijate i njihove južne susjede Delmate okarakterizirao kao narode koje krase *ratoborna narav* i *čudesno poznavanje ratovanja* (2.115,4). Do njegova su vremena (doba je to velikog Batonova ustanka) s*vi Panonci posjedovali ne samo znanje o rimskoj stegi nego i o rimskom jeziku, a mnogi su u stanovitoj mjeri znali i pisati i među njima nije bila nepoznata ni vještina u rukovanju oružjem* (2.110,5),[38] no puna dva stoljeća poslije još je živ njihov prilično sirov »imidž«; Herodijan, službe-

33 Iako u Strabonovo doba Rim još nije proširio svoj posjed na taj dio Podunavlja koji su držali Skordisci i njima susjedni narodi, to područje nije bilo posve nepoznato, zahvaljujući djelomice informacijama iz starije (mahom grčke) stručne literature, a djelomice povremenim prodorima legija u skordiščanski teritorij. Izgleda da je najdalje (ali zakratko i bez rezultata) dopro Gaj Skribonije Kurion 70-ih godina prije Krista, o čemu Flor ukratko izvješćuje: *Curio Dacia tenus venit, sed tenebras saltium expavit – Kurion je došao sve do Dakije, ali se prestrašio mračnih šuma* (1.39,6).

34 Usp. ŠAŠEL KOS 2002; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 30–31, 81–83.

35 Oktavijanove se riječi, po mome mišljenju, odnose na odsječak Dunava koji se nalazi između ušća dviju njegovih panonskih pritoka, Drave i Save; Klaudije je pak dosegnuo do cijelog srednjeg toka Dunava i imperiju podložio keltski teritorij koji je s onim izvorno panonskim potom ušao u sastav provincije Panonije.

36 Apijan za stanovnike ovostranskog (ličkog) japodskog naselja Arupija kaže da su *najhrabriji i najratoborniji od tih Japoda* (*Illyr.*, 4.16), onostranski (pounjski) Japodi su *jak i divlji narod* (*Illyr.*, 4.18), a potresan opis osvajanja Metula (*Illyr.*, 4.19–21; usp. Dion Kasije, 49.35) dovoljno govori o ratničkim kvalitetama njegovih stanovnika. O Panoncima, međutim, ne govori mnogo – spominje tek da se Oktavijana Augusta dojmila srčanost stanovnika Segestike (*Illyr.*, 4.24).

37 Kad bismo barem znali koga to Tibul smatra prijetvornim – možda Segestance koji su izigrali dogovor s Oktavijanom Augustom (Apijan, *Illyr.*, 4.23; Dion Kasije, 49.37, 2) a zatim su, poraženi, nakon princepsova odlaska ozbiljno ugrozili rimsku posadu koja se netom bila smjestila u njihovu naselju (Apijan, *Illyr.*, 4.24; Dion Kasije, 49.38,3).

38 O tome nešto opširnije DOMIĆ KUNIĆ 2003: 197–199. G. Alföldy je prilično oprezan – smatra da se poznavanje latinskog jezika odnosi na vrlo mali broj Panonaca i da je Velej Paterkul glede toga bio previše optimističan (ALFÖLDY 1995: 26).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

nik na carskom dvoru na prijelazu iz 2. u 3. st., u svojoj *Povijesti* ovako opisuje Panonce: *Stanovnici (Panonije) vrlo su jaki i visoki ljudi, u ratovanju vrlo vješti i žestoki, ali troma duha jer ne baš lako shvaćaju ako što lukavo ili podmuklo učiniš ili kažeš* (2.9,11), a njegov suvremenik Dion Kasije prenosi vlastiti doživljaj toga naroda koji živi u teškim prirodnim uvjetima: *Zbog svega toga smatraju se najhrabrijima od sviju za koje znamo, jer su vrlo srčani i krvoželjni, kao ljudi koji ne posjeduju ništa što častan život čini vrijednim* (49.36,3). Političke (ne)prilike na dunavskom limesu tijekom kasne antike i uvriježena slika o ratobornim i neustrašivim Panoncima rezultirali su općenitom predodžbom da je u panonskim provincijama *omnis vita militia est, quarum etiam faeminae caeterarum gentium viris fortiores sunt – život neprekidno vojevanje, pa čak i žene hrabrošću nadmašuju muškarce iz drugih naroda*, te da je Italija *gentium domina gloriae vetustate – gospodarica narodâ po starini slave*, a Panonija je to isto *virtute – po hrabrosti* (Klaudije Mamertin, *Panegyricus Maximiano Augusto dictus*, II (10), 2).[39]

Stanovnici (Panonije) ne žive u gradovima, nego raštrkani diljem zemlje, ili u selima, prema srodstvu, tvrdi Apijan dodavši kako nemaju niti zajedničkog političkog niti vojnog vodstva (*Illyr.*, 4.22). Naseobinska slika Panonije iz vremena uoči rimskog osvajanja u skladu je s Apijanovim opisom i otkriva nam mnoštvo seoskih naselja gradinskog tipa razasutih po brežuljcima i povišenim riječnim terasama, s ponekim sojeničarskim naseljem na samom vodotoku – na mjestima, dakle, koja su jedina bila povoljna za naseljavanje u krajoliku punom šuma i močvara. Samo se nekoliko naselja moglo podičiti nazivom »grad«, pa i to tek u pretpovijesnom smislu; ta su se naselja nalazila na važnim križištima ili prijelazima preko rijeka i bila su glavna trgovačka, prometna i strateška uporišta u inače ruralnoj okolici. Bili su to Petovij i Mursa na Dravi, te Emona, Nauport, Segestika i Sirmij na Savi. Urbanistička slika južnopanonskog dijela Podunavlja bila je drukčija – ondje su, naime, živjeli Skordisci koji su sav jugoistočni dio Panonije kontrolirali sustavom utvrđenih naselja (*oppida*), od kojih Strabon poimence spominje dva (Ἑόρτα καὶ Καπέδουνον – *Heorta i Kapedun*, 7.5,12).[40] Panonska naselja građena su od propadljivog materijala (drvo, ćerpič, slama) pa je stoga prilično teško rekonstruirati njihov broj i izvorni izgled. U tome poslu pomažu, međutim, pisani izvori iz kojih se, između redaka, može štošta iščitati o stupnju i karakteru urbanizacije. Sva su se panonska naselja, kako rekosmo, izdizala iznad zamočvarene okolice prošarane (većinom) hrastovim šumama i zacijelo su se doimala kao prilično stran prizor rimskim očima naviknutima na blagodati sredozemne civilizacije. Antička se historiografija drži osebujnog rimskog kriterija prema kojemu odabire koji će kraj, narod ili naselje dobiti svoje mjesto na stranicama povijesnog ili zemljopisnog djela – taj kriterij jest vojni uspjeh rimskih legija u nekome području. Jedino tako se može protumačiti iznenađujuća šutnja glede Petovija, velikog trgovišta i prometnog čvorišta na drevnom »Jantarskom putu« kojim je od pamtivijeka sredozemna ekumena bila povezana sa sjevernom Europom i odatle nabavljala jantar i kositar. To važno naselje, kod kojega je »Jantarski put« prelazio Dravu smjerajući dalje k sjevernom Jadranu, prvi spominje (koliko je nama poznato) tek Tacit, u vezi s događajima tijekom građanskog rata 68.–69. (*hiberna tertiae decimae legionis – zimski tabor trinaeste*

39 Arheoloških potvrda vičnosti ratovanju panonskih i njima susjednih zajednica ima mnogo, i to u vidu velike količine oružja s brojnih lokaliteta u zemljama Desitijata, Mezeja, Japoda, Delmata... Usp. ČOVIĆ 1976: 197 (Desitijati); TRUHELKA 1914: 116, 135 (Mezeji i Oserijati); DOMIĆ KUNIĆ 2003: 196–197.

40 Ipak, i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj bilo je utvrđenih naselja na strateški važnim položajima, kako to pokazuju rezultati (još nedostatnih) arheoloških istraživanja. Takva su naselja, primjerice, gradina na jugoistočnoj padini Medvednice, u Kuzelinu pokraj Sesveta, i utvrđeno naselje u samome srcu Zagreba, ispod samostana klarisa na Gradecu – oba su na najkraćem pravcu koji iz Hrvatskog zagorja vodi u Posavinu i na jednom od mogućih pravaca prodiranja rimskih legija, što samo po sebi dovoljno govori o razlogu podizanja oba utvrđenja (za pregled stanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj usp. RADOVČIĆ – ŠKOBERNE 1989: 131). Keltska (skordiščanska) *oppida* na donjem toku Save i uz Dunav daleko su bolje istražena i o njima postoji prilično opsežna literatura (usp. TODOROVIĆ 1971b; D. DIMITRIJEVIĆ 1971; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1996).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

legije, *Historiae*, 3.1). O drevnoj prometnoj i trgovačkoj ulozi toga tauriščanskog naselja svjedoče brojni arheološki nalazi koje na ovome mjestu nećemo nabrajati, jer bismo daleko zastranili od teme.

Plinije Stariji spomenuo je samo autohtono pučanstvo uz Dravu uzvodno od Jasa (Serete i Sirapile, *Nat. hist*., 3.25,147), to jest zapadno od Varaždinskih Toplica, ne spomenuvši tamošnje središte u Ptuju. Petovijski pandan na Savi je Emona, već u pretpovijesno doba iznimno važno trgovište na raskrižju »Jantarskog puta« s onim »Hiperborejskim«[41] i na početku riječne etape transeuropskog trgovačkog puta opisanog kod Strabona (4.6,10; 5.1,8; 7.5,2) čiji se postanak neizravno vezuje uz priču o Argonautima (usp. Plinije Stariji, *Nat. hist*., 3.18,128).[42] To je naselje, kao i obližnji Nauport na Ljubljanici, u kasnorepublikansko doba poprimilo značajke vikusa (Tacit je Nauport nazvao *vicus municipii instar – naselje poput municipija*, *Ann*., 1.20), a uskoro će ovdje, kako se smatra, Oktavijan (još ne i August)[43], preuzevši vlast u svoje ruke, podići tabor kao bazu za osvajanje Japodije i Panonije. No, kao i Petovij, i Emona se razmjerno kasno spominje u literaturi – prvi puta tek kod Plinija Starijeg, kao panonska kolonija *Aemona* (*Nat. hist*., 3.25,147). Nizvodno od nje, na dvije trećine puta prema Segestici, nalazila se Andautonija koja, međutim, nije našla mjesta u pisanim izvorima, iako se nalazi na jednom od malobrojnih povoljnih prijelaza preko Save.[44] To se varcijansko naselje neprekidno borilo s razornim poplavama, što se lijepo vidi u njegovoj stratigrafiji koja otkriva debele naslage riječnog nanosa između pojedinih kulturnih horizonata.[45] Često i obilato izlijevanje Save primoralo je naselje da se postupno pomiče prema jugu i sprječavalo nesmetan i pun razvoj tog trgovačkog i prometnog čvorišta na srednjem toku Save.

Segestika je bila bolje sreće, iako je bila okružena močvarama koje su diktirale pravac protezanja komunikacija, ali i pružale prilično uspješnu zaštitu od napadača. Taj πόλις ἐχυρά, *jaki grad* kako ga zove Apijan (*Illyr.*, 4.22), već je potkraj 1. st. pr. Kr. imao impresivan sustav obrane koji je tvorila kombinacija prirodne i umjetne zaštite: Apijan spominje rijeku i široki opkop oko grada (*Illyr.*, 4.22), Dion Kasije jake bedeme i sustav riječne obrane koji se sastojao od tokova Kupe i Save[46] te od praznog prostora utvrđenog palisadom i jarkom (49.37,2–4 – vezano uz opis opsade grada 35. pr. Kr.), a Strabon veliku stratešku i prometnu važnost toga panonskoga naselja (4.6,10) koje je po svemu sudeći pripadalo Kolapijanima.[47] Segestika je bila glavni cilj rimskih osvajačkih napora tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. i željeno uporište za daljnje napredovanje prema sjeveroistoku (Dakija), istoku (preostali dio Panonije) i jugozapadu (Japodija). Ovuda je, naime, tekao sav promet (a s njime i trgovina, oboje vrlo intenzivni već od predrimskih vremena) prema Podunavlju te Japodiji i Liburniji; Sava je pripadala riječnom dijelu transeuropske komunikacije (o čemu smo već čuli od Strabona), a Kupa je bila poveznica panonskog prostora s Likom i Gorskim kotarom te s Hrvatskim primorjem.[48] Još je jedan razlog zašto je ovaj kraj bio iznimno zanimljiv Rimskoj Republici – to je blizina rudnih ležišta (željezo) na Zrinskoj i Petrovoj gori, koja su bila lako dostupna pod uvjetom da se posjeduje Segestika.

41 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 86.

42 O Emoni kao vikusu: HORVAT 1990: 159; VIČIČ 1994: 36. O Emoni kao taboru: PLESNIČAR-GEC 1972: 47; PLESNIČAR-GEC 1977a: 20–21; PLESNIČAR-GEC 1977b: 60.

43 Gaj Oktavije, kojeg je Cezar postumno (putem oporuke) adoptirao i tako mu priskrbio ime Gaj Julije Cezar Oktavijan, od 27. pr. Kr. svome je imenu, prema odluci senata, dodao i počasni naslov *Augustus* (Uzvišeni). Stoga je najprikladnije nazivati ga Oktavijanom Augustom.

44 Tih je prijelaza na srednjem i donjem toku Save, koliko se znade, bilo četiri: kod Ščitarjeva (Andautonije), Siska (Siscije), Slavonskog Broda (Marsonije) i vjerojatno kod Bosanske Gradiške (Servitija); usp. DURMAN 1992: 120.

45 VIKIĆ – GORENC – DAMEVSKI 1981: 69.

46 Plinije Stariji opisuje Segestiku kao naselje na otoku između tokova tih dviju rijeka (*Nat. hist*., 3.25,148).

47 Usp. RAUNIG 1996: 52; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 84–85, 112.

48 O iznimnoj prometnoj važnosti Segestike: ŠAŠEL 1984: 5; DURMAN 1992.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

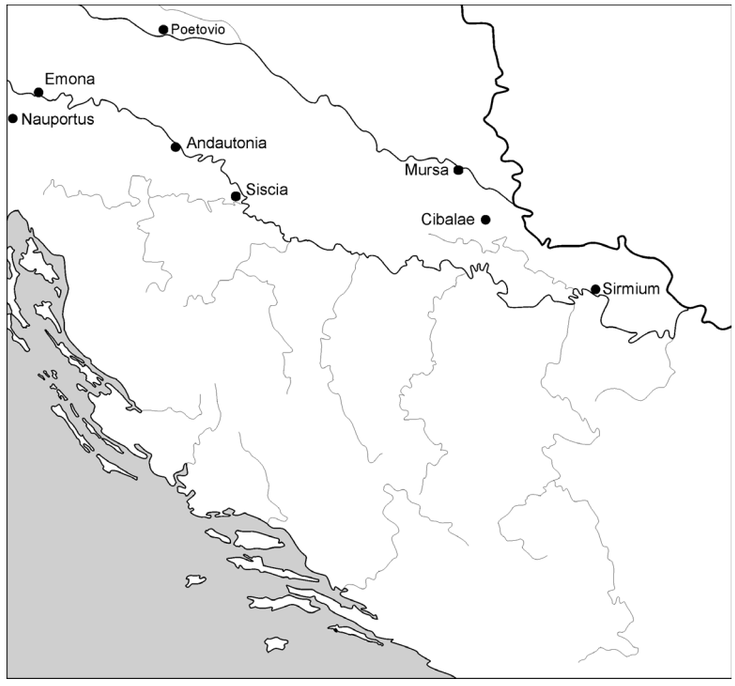

Sl. 2. Veća južnopanonska naselja (crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 2. Major south-Pannonian towns (drawing: Zvonimir Grbašić)

Što se dalje išlo prema istoku, (razmjerna) urbanizacija ustupala je mjesto ruralnom krajoliku u kome su se samo dva-tri naselja mogla podičiti značajkama grada. Bili su to Mursa, Cibala i Sirmij, koji su se kao oaze uzdizali iznad zamočvarenog prostranstva.[49] Na jedinom pogodnom prijelazu preko donjeg toka Drave Andizeti su podigli Mursu, svoje najveće naselje. Ime mu znademo zahvaljujući brojnim epigrafičkim svjedočanstvima, dok se u literaturi spominje tek kod Klaudija Ptolemeja u 2. st. (Μουρσία, 2.15,4). Tu je šutnju u izvorima Brunšmid ovako prokomentirao: *Ja se tomu ni najmanje ne čudim, jer imena barbarskih sela na krajnjoj međi imperija rijetko bi kada pisce rimskoga doba zanimala, i panonsko mjesto na zemljištu današnjeg Osijeka, bilo je samo veće ili manje selo bez ikakove osobite važnosti.*[50] To je možda točno s rimskoga gledišta, no u stvarnosti naselje se nalazilo uz frekventnu podravsku komunikaciju, na položaju koji je bio prirodno zaštićen od poplava i napada i u blizini Dunava koji je oduvijek značio europsku prometnu žilu kucavicu. Arheološka istraživanja pokazala su da je Mursa bila oveće naselje, možda čak dva susjedna i međusobno ovisna naselja s prvim naznakama grada, kojima valja pripisati i treće, keltsko (skordiščansko), koje je živjelo od keramičarske proizvodnje.[51] U sjevernome mursijskom zaleđu, duž Baranjskog hrpta okruženog močvarom koja se proteže do obližnjeg dunavskog toka, nalazio se niz skordiščanskih *oppida* koja će odmah nakon osvajanja ovog (jugoistočnog) dijela Panonije biti pretvorena u pogranične augzilijarne kastele.

49 Sva tri jugoistočnopanonska naselja u arheološkom su smislu još prilično neistražena, a u historiografskom gotovo posve nepoznata – to se poglavito odnosi na njihovu pretpovijesnu i ranorimsku fazu, dok je stanje nešto bolje glede kasne antike.

50 BRUNŠMID 1900: 21.

51 BULAT 1977a: 12, 18–30; PINTEROVIĆ 1977: 89; FILIPOVIĆ 1997: 23–25. O Mursi općenito: BRUNŠMID 1900: 21; PINTEROVIĆ 1978; BULAT 1900: 419; FILIPOVIĆ 1997: 53.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Južno od Murse, na mjestu gdje se susreću krajnji istočni obronci požeških gora i zapadni rub Fruške gore nalazila se breučka Cibala, okružena skordiščanskim obrtničkim naseljima.[52] I Cibala se u povijesnim izvorima spominje tek u razmjerno kasno doba (počev od Klaudija Ptolemeja nadalje; on je naziva Κιβαλίς, 2.16,7), iako je cijeli taj kraj u sferu rimskog interesa (kao i u stvarni posjed) ušao već potkraj Augustova doba. Brunšmid, međutim, ni o Cibali nema osobito dobro mišljenje – za njega to je *opustjelo barbarsko selo, koje nije imalo toliko važnosti, a da bi ga bilo vrijedno spominjati*,[53] iako se Cibala nalazi na pola puta između Murse na Dravi i Marsonije na Savi i najkraća je poveznica između te dvije iznimno važne riječne komunikacije, što samo po sebi dovoljno govori o njenom prometnom značenju. Naselje se nalazilo na lijevoj obali Bosuta, iznad razine stalnih poplava, opkoljeno močvarom koju tamošnje pučanstvo zove »Blato«; u punoj antici grad se sterao na brežuljku do kojega je kroz močvaru vodila cesta, kako to svjedoči Zosim (*Hist*., 2.18,2).[54]

Nizvodno Savom, podno Fruške gore, nalazio se Sirmij,[55] vjerojatno najvažnije središte cijele jugoistočne Panonije, na iznimno važnom prometnom i strateškom položaju – na okuki Save (ondje gdje se u nju ulijeva Bosut), nedaleko od ušća Drine, samo 18 rimskih milja (oko 30 km) od Dunava (na mjestu gdje se tok Save najviše približava dunavskom toku). Važnost toga naselja zacijelo se ogleda i u činjenici što ga spominje već Strabon potkraj 1. st. pr. Kr. kao naselje na cesti koja od Dunava smjera prema Italiji (Σίρμιον, 7.5,2); Plinije Stariji će sedamdesetak godina poslije dodati da se uz naselje Sirmij, koje je blizu ušća Bakuntija (Bosuta) u Savu, nalazi općina Sirmijaca i Amantinaca (*civitas Sirmiensium et Amantinorum*, *Nat. hist*., 3.25,148). Za razliku od Sirmija, ni Mursa niti Cibala, druga veća naselja u tome dijelu Panonije, nisu (koliko znademo) našle mjesta u geografskoj i povijesnoj literaturi ranijeg principata. Iako oskudne, vijesti iz antike dragocjene su za rekonstrukciju predrimske povijesti ovog amantinskog naselja – Strabon aludira na trgovačke veze između Italaca i panonsko-keltskog stanovništva u Posavini i Podunavlju koje su prethodile vojnom osvajanju toga područja. Italija je trgovala artiklima posvjedočenima u (još nedostatnim) arheološkim istraživanjima (fina keramika, brončane posude, oružje, nakit), a Strabon spominje još i da su *Iliri blizu Istera kupovali morske proizvode, vino u drvenim bačvama i maslinovo ulje, u zamjenu dajući robove, stoku i kože* (5.1,8).[56] Močvare koje su okruživale Mursu i Cibale prostirale su se i na području Sirmija, satjeravši naselje na uzdignutu terasu iznad nepristupačne okolice i ograničivši mu daljnje širenje. Tek će melioracijski zahvati poduzeti tijekom 3. st. riješiti problem prekomjernog izlijevanja Save, Bosuta i Vuke, kako to svjedoči zbirka *Scriptores historiae Augustae* (*Probus*, 21.2–3, već citiran). Ovo će amantinsko središte, kako ćemo vidjeti, potkraj Augustova doba podijeliti sudbinu ostalih naselja u jugoistočnoj Panoniji – pod rimsku vlast potpast će tijekom Tiberijeva panonskog rata.

* *
*

52 Keltska *oppida* posvjedočena su na tri mjesta: na Tržnici (središnje naselje), Dirovom brijegu (brežuljak na zapadu) i Ervenici (istočno); ISKRA-JANOŠIĆ 2004: 175. O Cibali: VIRC 1978: 87–90; S. DIMITRIJEVIĆ 1979: 144–146; ISKRA-JANOŠIĆ 2001. O naseljenosti okolice Cibale: PINTEROVIĆ 1969: 54; VIRC 1969: 140.

53 BRUNŠMID 1979^2: 64.

54 O položaju grada »na brežuljku« usp. BRUNŠMID 1979^2: 64.

55 O Sirmiju: V. POPOVIĆ 1963: 63–64; MIRKOVIĆ 1971: V. POPOVIĆ 1977: 111–115; P. MILOŠEVIĆ 2001; MIRKOVIĆ 2004.

56 DOMIĆ KUNIĆ 2003: 89–91; KELEMEN 1993: 69. Strabonov popis »ilirskih« izvoznih artikala vrlo je općenit i može se odnositi na bilo koju buduću provinciju istočno od Alpa (Norik, Dalmaciju ili Panoniju). Važnost Panonije prije bi se ogledala u njenom posredničkom smještaju između Italije i Istoka (dakle, tranzitna trgovina!), no ne smije se zanemariti ni podatak o panonskom žitu koje bi moglo biti glavni strateški i izvozni panonski artikl; u kasnoj je antici Panonija, naime, smatrana žitnicom, što se zaključuje iz pisma milanskog biskupa Ambrozija caru Valentinijanu (*frumentum Pannoniae, quod non severant, vendiderunt – od panonske pšenice što nisu posijali, prodali su*, *Epistolarum classis*, 1.18,21; usp. i DEGMEDŽIĆ 1958; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 91). O numizmatičkim dokazima predrimske i ranorimske trgovine: P. POPOVIĆ 1987: 125–126, 140–147.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Iako je Velej Paterkul bio obećao zasebno djelo o Panoniji (*Na drugome ću mjestu opisati narode Panonaca i plemena Delmata, smještaj njihove zemlje i njenih rijeka, broj i raspored njihovih snaga i mnoge slavne pobjede koje je tijekom toga rata izvojevao ovaj veliki zapovjednik* (*sc*. Tiberije), 2.96,2–3), o toj knjizi ne znamo ništa, ili je ovaj nije ni napisao. Stoga se moramo zadovoljiti podacima koje sadrže pisani izvori (literarni i epigrafički) i koje podupire arheološka građa. Etnička slika Panonije južno od Drave prilično je jasna – u tome ponajviše pomažu Strabon i Plinije Stariji, a korisne informacije daju i drugi autori koji su se dotakli širenja rimske vlasti u širem Podunavlju (Apijan, Dion Kasije). I dok Dion Kasije Panonce gleda unutar administrativnih granica sebi suvremene provincije Panonije (49.36,2),[57] Apijan ih (na temelju onoga što je pročitao kod Oktavijana Augusta) općenito smješta između Japoda i Dardanaca (*Illyr.*, 3.14); Strabonove pak informacije, razasute na nekoliko mjesta u *Zemljopisu* (4.6,10; 7.5,2; 7.5,3; 7.5,10; 7.5,12), daju jasnu okvirnu sliku etničke situacije između jugoistočnih obronaka Alpi na zapadu, dunavskog toka na sjeveru, Pomoravlja na istoku i zadinarskog jadranskog zaleđa na jugu.[58] Apijanovo i Strabonovo svjedočanstvo odnose se na vrijeme koje se poklapa sa završnim fazama osvajanja panonske zemlje (Oktavijanov panonski rat u okviru iliričkog pohoda 35.–33. pr. Kr. i Tiberijev panonski rat, tradicionalno datiran u 13.–9. pr. Kr.), pa su stoga i najmjerodavniji pokazatelji rimskog (pred)znanja o rasporedu panonskih zajednica u dolinama Drave, Save i Dunava.

Uopćena etnička slika u Međuriječju izgleda ovako: zapadno od Klaudijske gore su Taurisci, istočno Skordisci, a Panonci su uklinjeni između njih. Klaudijsku goru (*Mons Claudius*), to jest požeške gore, kao crtu razgraničenja između dvije velike keltske skupine spominje samo Plinije Stariji (*Klaudijska gora kojoj su sprijeda Skordisci, a straga Taurisci*, *Nat. hist*., 3.25,148), vjerojatno prema Agripinoj karti koja je u njegovo doba bila izložena očima javnosti.[59] Marko Vipsanije Agripa, vojskovođa i zet Oktavijana Augusta, poznavao je geografiju i etnografiju Dalmacije (a djelomice i Panonije) iz prve ruke, jer je tridesetih godina 1. st. pr. Kr. sudjelovao u osvajanju onostrane Japodije (Apijan, *Illyr.*, 4.19), u nekim akcijama u zemlji Delmata (Dion Kasije, 49.38,3), kao i u početnim operacijama u Panoniji. Agripina karta svijeta (*orbis pictus*) zasigurno nije prikazivala svaki detalj, već je prilično općenito ilustrirala rimsku ekumenu; uz nju su, kao dodatak, postojali i *commentarii*, pisana objašnjenja, koje izrijekom spominje Plinije Stariji (*Nat. hist*., 3.2,17). S obzirom na prostor između Dunava i Jadrana, informacije koje je pružala gledateljima ticale su se saznanja i spoznaja koje je Rim stekao tijekom Oktavijanova iliričkog pohoda 35.–33. pr. Kr. Čini se, naime, da su najnoviji podaci o Dalmaciji i Panoniji bili oni do kojih je došao Oktavijan August ratujući u srednjoj Posavini, Pounju i južnoj Bosni, i kojima je Tiberije mogao raspolagati krećući u konačno osvajanje Panonije dvadesetak godina poslije.[60] Agripa nije mogao anticipirati spoznaje do kojih se došlo tije-

57 Usp. Plinija Starijeg, koji nas upoznaje sa smještajem Panonije (a ne Panonaca) kojoj je sjeverna granica Dunav (*Nat. hist*., 3.24,146), na zapadu graniči s Norikom (*Nat. hist*., 3.24,146 u odnosu na 3.25,147), a na istoku s Mezijom (*Nat. hist*., 3,26,149).

58 Za Apijanov i Strabonov raspored panonskih zajednica usp. i ŠAŠEL KOS 2005: 376–378.

59 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2004: 130–131, 154–155, 164–165. Strabon, pozivajući se na Posidonija, kao da potvrđuje Plinijev pogled na Agripinu kartu: (Ποσειδώνιος) φησὶ δε καὶ (...) ἐπὶ τὸν Ἴστρον καὶ τοὺς Σκορδίσκους Γαλάτας καταβῆναι, εἶτ΄ ἐπὶ Τευρίστας καὶ Ταυρίσκους, καὶ τούτους Γαλάτας (...) – *(Posidonije) nastavlja govoreći (...) da su se (Kimbri) spustili do Istera i do zemlje skordiščanskih Galata, a zatim do zemlje Teurista i Tauriska – i oni su Galati (...)* (7.2,2). I ovdje su ta dva keltska entiteta prikazana kao susjedi, samo gledajući u obrnutom smjeru: sa istoka prema zapadu; Plinije, naime, kao da gleda prema istoku, čim kaže da su *straga* (iza leđa) Taurisci, a *sprijeda* (u smjeru u kojem gleda) Skordisci.

60 I. Degmedžić smatra da je Agripina karta, što se tiče Panonije, prikazivala geografsko-političko stanje nakon Burebistine pobjede nad Bojima i Tauriscima (sredinom 1. st. pr. Kr.) (DEGMEDŽIĆ 1959: 30). To se mišljenje nimalo ne kosi s pretpostavkom da najnoviji podaci potječu iz vremena nakon Oktavijanova iliričkog rata tridesetak godina kasnije – na karti Panonije je, po svemu sudeći, mjesto našla i etnička slika nastala nakon dačke invazije (i od tada postojeća *deserta Boiorum*), jer takvo je stanje bilo i u vrijeme Oktavijanova pohoda.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

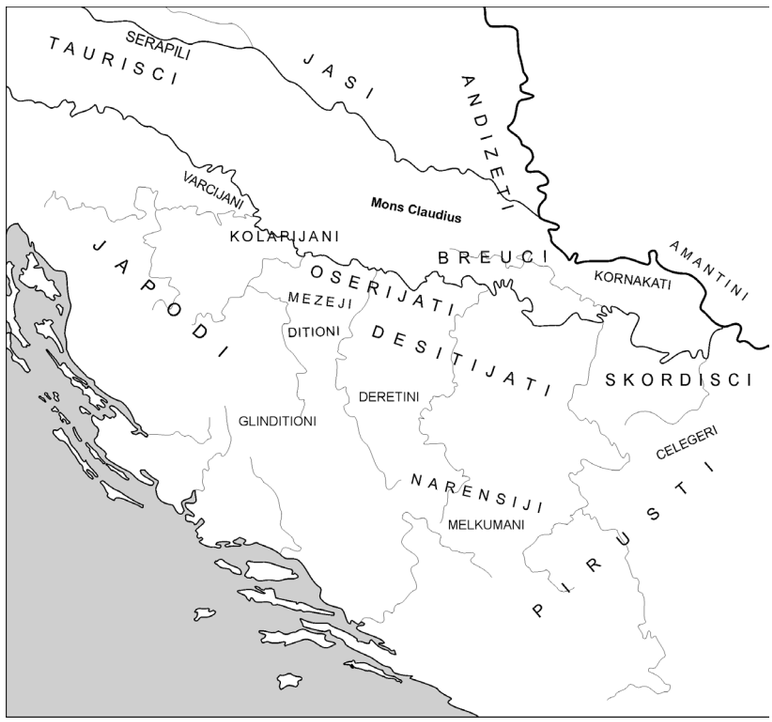

Sl. 3. Etnička slika prostora između Drave i Zadinarja (crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 3. Ethnical picture of the territory between the Drava river and the area north of the Dinara mountain (drawing: Zvonimir Grbašić)

kom osvajanja Međuriječja, jer je umro prve godine rata (13. pr. Kr.), prepustivši zapovjedništvo nad legijama drugom princepsovom zetu i posinku (Tiberiju). Stoga nije ni čudo što Plinije Stariji, promatrajući kartu, na njoj vidi tek Tauriske i Skordiske, i što Strabon, Agripin suvremenik, spominje općenito Panonce (oko Segestike) u keltskoj međuzoni (7.5,2).[61]

Stvarna etnička slika panonskog prostora kudikamo je složenija.[62] Politička i vojna premoć Tauriska i Skordiska dugo nije dopuštala da se čuje za autohtone etničke zajednice koje su ova dva velika keltska entiteta preslojila. Zahvaljujući Oktavijanovu iliričkom pohodu, a zatim i Tiberijevom panonskom ratu, Rim će spoznati i upoznati svu slojevitost etničke slike prostora između Drave, Save i Dunava. Početnu fazu rimskog upoznavanja stanja na terenu kao da oslikava Apijan: Ῥωμαῖοι δὲ καὶ τούσδε καὶ Παίονας ἐπ᾽ αὐτοῖς καὶ Ῥαιτοὺς καὶ Νωρικοὺς καὶ Μυσοὺς τοὺς ἐν Εὐρώπῃ, καὶ ὅσα ἄλλα ὅμορα τούτοις ἐν δεξιᾷ τοῦ Ἴστρου καταπλέοντι ᾤκηται, διαιροῦσι μὲν ὁμοίως τοῖς Ἕλλησιν ἀπὸ Ἑλλήνων, καὶ καλοῦσι τοῖς ἰδίοις ἑκάστους ὀνόμασι, κοινῇ δὲ πάντας Ἰλλυρίδα ἡγοῦνται – *Te* (*sc*. Ilire) *kao i Pajonce* (*sc*. Panonce), *Rećane i Noričane, europske Mizijce i druga susjedna plemena koja žive uz desnu obalu Istra, Rimljani razlikuju*

61 Strabon je, međutim, nadživio Marka Vipsanija Agripu i svjedočio o događajima nakon konačnog osvajanja Panonije (13.–9. pr. Kr.) kao i o Batonovu ratu (6.–9.). O Strabonu: CLARKE 1997.

62 O tome usp. pregled kod DOMIĆ KUNIĆ 2003: 171–192; nešto drukčiju sliku predlaže BARRINGTON ATLAS, karte 20 i 21.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

jedne od drugih kao i što se pojedina grčka plemena razlikuju jedno od drugoga, i svako nazivaju vlastitim imenom, iako cijelu Iliriju smatraju za koine (*Illyr.*, 1.6).

Keltski Taurisci živjeli su u gornjoj Posavini sve do katastrofalnog poraza koji su pretrpjeli u sukobu s Dačanima 60-ih godina pr. Kr.; otada se u tom području spominju Latobici, također Kelti, koji su preuzeli nadzor nad prialpskim komunikacijama, ali ne i nad cijelim područjem (gornjom i srednjom Podravinom i Posavinom) koje su prije njih bili kontrolirali Taurisci.[63] Pod tauriščanskim imenom skrivalo se nekoliko domaćih, panonskih zajednica (više ili manje keltiziranih) koje su s Tauriscima bile u još nerazjašnjenom ovisničkom odnosu. Duž Drave to su Sereti, Serapili i Jasi, duž Save Varcijani, Kolapijani i Oserijati. Ptolemej u 2. st. poznaje ovakvo stanje: *Tu provinciju* (*sc*. Gornju Panoniju) *drže Azali na krajnjem sjeverozapadu, Kitni* (*sc*. Kotini) *na sjeveroistoku, na jugu Latobici ispod Norika, Varcijani prema sjeveru, a između Boji prema zapadu i ispod njih Kolanijani* (*sc*. Kolapijani), *Jasi prema istoku i ispod njih Oserijati* (2.14,2), obuhvativši svojim etničkim prikazom i zajednice sjeverno od Drave, koje su u njegovo doba već pripadale provinciji Panoniji. Serete i Serapile, spomenute samo u Plinijevom *Prirodoslovlju* (*Nat*. *hist*., 3.25,147) i stoga nam takoreći posve nepoznate, traži se uz gornji tok Drave – prve u području Petovija, druge možda na teritoriju nedalekog Halikana (Sv. Martin na Muri).[64]

Ako uzmemo u obzir Plinijeve riječi (a nema razloga da mu ne vjerujemo), istočni susjedi Sereta i Serapila su Jasi, velika zajednica čije se područje prostiralo između dvije epigrafički potvrđene točke, Varaždinskih Toplica (*Aquae Iasae*) na zapadu i Daruvara (*Aquae Balissae*) na istoku te na jugu možda dosezalo područje Pakraca i Lipika, obuhvaćajući tako cijeli kalnički, bilogorski i moslavački kraj bogat termalnim izvorima i zauzimajući gotovo cijeli prostor Međuriječja do požeških gora na istoku.[65] Izuzev Plinija Starijeg koji ih smješta u Podravinu (*Nat*. *hist*., 3.25,147) i Ptolemeja kod kojega se nalaze u istočnom dijelu Gornje Panonije (2.14,2), drugi ih izvori ne spominju, pa tako ni Strabon, koji sve etničke zajednice u Međuriječju (osim Andizeta i Breuka) naziva skupnim imenom Panonci (7.5,2; usp. 7.5,3). Vjeruje se da su Jasi prilično uspjeli očuvati autohtoni, panonski identitet, iako je keltski utjecaj zacijelo bio zamjetan, budući da su barem dvjestotinjak godina bili pod tauriščanskom vojnom (ako ne i političkom) vlašću, računajući od dolaska keltskih populacija u Panoniju pa do slabljenja tauriščanske moći u ratu protiv Dačanina Burebiste.[66] Pogledamo li Plinijevim očima Agripinu kartu (već spomenutu Klaudijsku goru kojoj su sprijeda Skordisci, a straga Taurisci, *Nat*. *hist*., 3.25,148), zamijetit ćemo da se istočna granica Tauriska (prema Skordiscima) poklapa sa istočnom granicom Jasa (prema Andizetima). *Mons Claudius* je, dakle, bila prirodna barijera koju su poštivale i autohtone zajednice i pridošle keltske populacije u Podravini i Po-

63 O Nauportu kao tauriščanskom naselju: Strabon, 7.5,2; o porazu i slabljenju Tauriska: Strabon, 5.1,6, 7.3,11, 7.5,2; o Latobicima usp. KNEZ – P. PETRU – ŠKALER 1961: 17–18; S. PETRU – P. PETRU 1978: 28.

64 O ubikaciji Sereta i Serapila: SOPRONI 1979: 95; VIDOVIĆ 1990: 32. Halikan kao središte Serapila zagovara S. Soproni.

65 Jasijska središta u Varaždinskim Toplicama i u Daruvaru imaju svoje epigrafičke potvrde, doduše iz kasne antike (CIL III 4121, AIJ 586, AIJ 587). B. Schejbal daje kartu s ukupno 25 geotermalnih izvora u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i istočnoj Sloveniji. Ti se izvori protežu od Sutle na sjeverozapadu do okolice Podravske Slatine (*mansio Mauriana*) na istoku i svi su se, kako se vjeruje, nalazili na jasijskom području (SCHEJBAL 2003: 394–395 i karta I). Krajnje istočne točke rasprostiranja Jasa možda su Donji Miholjac na Dravi (*Marinianae*) (PINTEROVIĆ 1973–1975: 136) i Velika u Požeškoj kotlini (*mansio Incerum*) (SCHEJBAL 2004: 395) – u svakom slučaju protežu se i istočno od Daruvara, svog istočnog središta (ALFÖLDY 1964a: 98; DEMO 1982: 75). O južnoj granici dosezanja jasijskog područja: MAYER 1935: 80; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 178 i 185; o Jasima općenito: SCHEJBAL 2003; 2004.

66 Pretpostavke vezane uz postojanje i stupanj keltskog utjecaja na pojedinu panonsku zajednicu ostat će do daljnjega u sferi domišljanja, zbog kronične neistraženosti takoreći cijelog južnopanonskog prostora. Odnedavna istraživanja koja se provode u Zvonimirovu kod Suhopolja (istočno od Virovitice) i u Velikoj (u Požeškoj kotlini) pridonijet će, nadajmo se, poznavanju autohtone materijalne kulture u ranorimsko doba.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

savini; južno, u Posavini, razgraničenje na panonskoj razini zahvaća Jase ili Oserijate s jedne, te Breuke s druge strane (DOMIĆ KUNIĆ 2003: 179; 2005: 130–131, 154–155).

Andizeti su najistočnija zajednica na Plinijevu popisu podravskih plemena (*Nat. hist*., 3.25, 147); Ptolemej ih smješta u Donju Panoniju (2.15,2), a Strabon ih (već u Augustovo doba) smatra Panoncima i uz posavske Breuke spominje u odlomku koji se tiče (čistih) panonskih zajednica, onih južno od Save (7.5,3). Podravski Andizeti, uz Oserijate i Breuke na Savi, označavaju zapadni doseg skordiščanske kontrole u Panoniji i stoga je u njihovoj kulturi vrlo vjerojatan osjetni keltski utjecaj. Pripisuje im se povelik teritorij, od Mecsek gorja na sjeveru do okolice Vinkovaca na jugu (nije sigurno je li Cibala njihova ili breučka), te od granice s Jasima (u visini Donjeg Miholjca) na zapadu do dunavskog toka na istoku. Središte im je Mursa koju, kako smo vidjeli, dijele sa Skordiscima.[67]

Krajnji jugoistočni dio Panonije (današnji Srijem) zauzimali su Amantinci,[68] čija je *civitas Sirmiensium et Amantinorum* (Plinije Stariji, *Nat. hist*., 3.25,148), teritorijalna općina sa središtem u Sirmiju (organizirana u prvoj polovici 1. st., kad i ostali peregrinski civitati diljem Panonije), na istoku graničila sa skordiščanskom općinom koja je pokrivala područje ušća Save u Dunav. Strabon ne spominje izrijekom Amantince – mogli bismo ih prepoznati među onim *ilirskim i tračkim plemenima s kojima su bili pomiješani Skordisci* (7.5,2); kao i andizetska Mursa, amantinski Sirmij bio je prilično keltiziran, o čemu svjedoče latenski nalazi iz samog Sirmija i njegove okolice.[69] Plinije spominje Amantince još jednom, i to u abecednom popisu panonsko-keltskih zajednica koje su u njegovo doba (sredinom 1. st.) živjele u provinciji Panoniji (*Nat. hist*., 3.25,148), a Ptolemej ih smješta u sjeverozapadni dio Donje Panonije (2.15,2). Kasnoantički epitomator Rufije Fest je, smjestivši Amantince prilično općenito *inter Saum et Draum – između Save i Drave* (*Breviarium rerum gestarum populi Romani*, 7), posvjedočio njihovu panonsku etničku pripadnost,[70] što potvrđuje i antroponomastika s kenotafa iz Putinaca istočno od Srijemske Mitrovice (CIL III 3224): rođaci poginulog dječaka (koji je, kako se to izričito navodi, bio Amantinac) odreda nose panonska imena (*Licca(i)us, Loriquus*).[71]

Istočno od zemlje Amantinaca prostire se *civitas Scordiscorum*, teritorijalna općina keltskih Skordiska, epigrafički potvrđena tek u drugoj polovici 1. st. posredstvom svojeg upravitelja Tita Flavija Prokula;[72] na nju, vjerujem, aludira i Ptolemej (2.15,2). Strabon Skordiske smješta u prostor između Save i Morave (7.5,12), dakle u Šumadiju, kamo su se postupno bili proširili nakon dolaska u Panoniju, smjerajući prema plijenom bogatoj Grčkoj.[73] Plinije Stariji spominje ih samo u kontekstu Klaudijske gore – Skordisci su, kako već rekosmo, njoj sprijeda (*Nat. hist*., 3.25,148).

67 O Andizetima: PINTEROVIĆ 1977: 89; SOPRONI 1979: 95; MINICHREITER 1987: 87; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 182–183; ZANINOVIĆ 2003: 444.

68 O Amantincima: MIRKOVIĆ 1971; ZANINOVIĆ 2003: 445; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 88; MIRKOVIĆ 2004. Prema mome mišljenju, M. Mirković im pripisuje preveliko područje, sve do ušća Bosne u Savu, pozivajući se na Plinija Starijeg koji kaže da *rijeka Bakuntij u Savu utječe kod naselja Sirmija* (*Nat. hist*., 3.25,148) i posve neutemeljeno poistovjetivši Bakuntij s Bosnom (kod Srijemske Mitrovice u Savu utječe Bosut!) (MIRKOVIĆ 1971: 14).

69 Za Sirmij usp. MIRKOVIĆ 1971: 9; P. MILOŠEVIĆ 2001: 15; za Gomolavu, nešto istočnije: MIRKOVIĆ 1971: 9; MIRKOVIĆ 2004: 146.

70 Kako već rekosmo, izvornim panonskim etničkim prostorom Rimljani su smatrali Međuriječje, prostor omeđen Dravom na sjeveru i Savom na jugu, o čemu najjezgrovitije Flor (2.24). Osvrnuvši se na Festa, M. Mirković misli da bi se na tome mjestu (na kojemu je Fest spomenuo Amantince) trebali tražiti Breuci (MIRKOVIĆ 1971: 10), no nema nikakve zapreke da se i Breuci smjeste onamo – i oni su živjeli između Drave i Save, zapadno od Amantinaca.

71 Za *Liccaius*: KATIČIĆ 1965: 71–71; usp. i MILIN 2003: 54–55.

72 MÓCSY 1957: 488 (tekst natpisa nalazi se u Dodatku). Za *civitas Scordiscorum* usp. i ŠAŠEL KOS 2005: 154.

73 M. Mirković, pogrešno shvativši Strabonove riječi, smatra da su se Skordisci protezali sve do Siska na zapadu (MIRKOVIĆ 1971: 9). Strabon, naime, kaže: *(Veliki Skordisci) su živjeli između dvije rijeke koje utječu u Ister: Noara koji protječe mimo Segestike i Marga koji neki zovu Barg* (7.5,12). On uopće ne tvrdi da su se Skordisci protezali do Segestike, nego samo (usput) spominje da rijeka Noar (iz konteksta je jasno da je riječ o Savi) protječe mimo Segestike, a da Skordisci žive između Noara i Marga (Morave). O razgraničenju Skordiska prema susjedima: MIRKOVIĆ 1968: 16; PAPAZOGLU 1969: 281; P. POPOVIĆ 1994: 15.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Oslabljena gotovo neprekidnim sukobima s rimskim legijama (sukobi su, sa sve manjim prekidima, trajali gotovo stoljeće i pol), ta nekoć najveća sila u jugoistočnoj Panoniji čije je etničko ime obuhvaćalo i potčinjeno panonsko stanovništvo (Strabon je, naime, ustvrdio da su oni *pomiješani s Tračanima i Ilirima*, 7,5,2), do Augustova doba bila je svedena na svoje matično područje oko ušća Save u Dunav. Zahvaljujući tome, na površinu izranjaju (i u literarnim se izvorima počinju spominjati) autohtone zajednice u Podravini (Andizeti), Srijemu (Amantinci) i Posavini (Breuci), koje će odmah zatim postati glavnim protagonistima u povijesti rimskog osvajanja jugoistočne Panonije.

Vratimo se, međutim, u Posavinu. Zapadno od Amantinaca, uz Savu sve do južnih obronaka požeških gora, prostirala se velika zajednica Breuka. Strabon ih izričito naziva panonskim narodom (7.5,3), Plinije ih, zajedno s Kolapijanima, smješta uz Savu (*Nat. hist*., 3.25,147), a Ptolemej u Donju Panoniju, ispod Andizeta (2.15,2). O razgraničenju Breuka i njihovih susjeda može se govoriti sa stanovitim oprezom (kao, uostalom, i o etničkim granicama drugih panonskih zajednica) – razlog tome su još nedostatne spoznaje i saznanja o materijalnoj (i duhovnoj) kulturi pojedinih autohtonih cjelina, zbog čega je vrlo teško postavljati čvršće teritorijalne okvire i crtati jasnije etničke granice.[74] Sigurno je jedino to da su Breuci zauzimali Brodsko Posavlje i jugoistočnu Slavoniju, područje koje se prostire između dvije epigrafički posvjedočene točke, Slavonskog Broda (Marsonije) na zapadu i Vukovara na istoku[75] – to bi moglo značiti da je i Cibala bila breučka, iako po svoj prilici na granici s Andizetima, breučkim sjevernim susjedima.[76] Čini se da su se Breuci protezali i duž Dunava južno od ušća Drave, barem uz onaj dio dunavskog toka koji protječe mimo sjeverozapadnih obronaka Fruške gore; tu negdje, pa prema jugu, treba tražiti granicu s istočnim susjedima, Amantincima. U jednakoj mjeri još je upitna i zapadna breučka granica, tim više što je etnička slika Požeške kotline još posve nepoznata; s obzirom na konfiguraciju terena, sklona sam kotlinu pripisati Breucima (ne Jasima!), jer je ulaz u nju s podravske (jasijske) strane zapriječen planinama, dok se s posavske (breučke) lako prilazi slijedeći tok Orljave. Upravo u tome kraju, između Slavonskog Broda i Nove Gradiške, kroz koji protječe Orljava, treba, smatram, tražiti zapadnu granicu Breuka. Veliko je pitanje s kojom su se to panonskom zajednicom Breuci susretali duž južnih obronaka požeških gora – dva ponuđena izvora (milijacijski cipus iz Salone i Plinije Stariji) unose više pomutnje nego što pomažu rješavanju toga problema. Prilično oštećeni natpis na cipusu spominje možda razgraničenje s Oserijatima (u retcima koje su neki pročitali kao: *et idem viam ad Ba[thinum flu]men / quod dividit Breuc[os Osseriat]ibus*, CIL III 3201 = 10159 + 3198b = 10156b),[77] dok Plinije daje posve općenitu etničku sliku Posavine: *Sava (protječe) kroz (zemlje) Kolapijana i Breuka* (*Nat. hist*., 3.25,147). Ukoliko je uvriježeno mišljenje da se na cipusu doista spominje rijeka *Bathinus* (Bosna) ispravno te ukoliko se u prilično oštećenim slovima mogu prepoznati etnička imena Breuka i Oserijata, jedinom prihvatljivom čini mi se pretpostavka da je riječ o razgraničenju s obzirom na južnu obalu Save, tim više što s te strane Bosna uvire u Savu.[78] Kad bi se Breuci i Oserijati razgraničavali na sjevernoj obali Save, tada bi oserijatski bili i Marsonija (Slavonski Brod) i

74 O (pre)oskudnim arheološkim svjedočanstvima iz brojnih predrimskih naselja u zemlji Breuka usp. BOJANOVSKI 1984: 194.

75 Te dvije točke uvjetno se uzimaju kao zapadna, odnosno istočna granica protezanja Breuka, na temelju četiri vojničke diplome izdane veteranima breučkog podrijetla (MIŠKIV 1998a: 91, Slavonski Brod; CIL XVI 17, Grabarje sjeveroistočno od Slavonskog Broda; DUŠANIĆ 1999: 51–52, Vukovar; DUŠANIĆ 1978, Negoslavci južno od Vukovara). O granicama breučkog područja: ISKRA JANOŠIĆ 2004: 176.

76 Sjeverna granica breučkog teritorija vjerojatno se protezala u okolici Vinkovaca, jer se ondje susreću krajnji istočni obronci slavonskoga gorskog lanca i prvi zapadni obronci Fruške gore, a kao razgraničenje tu se nudi i vodotok, Vuka. Cijeli je taj prostor, kako već prije rekosmo, zamočvaren – močvara također (uz obronke gora i rijeku) stvara prikladnu prirodnu granicu između dva etnička područja.

77 Sporni dio natpisa, na mjestu gdje se spominju etničke zajednice razgraničene rijekom Batinom, Th. Mommsen je pročitao kao *HBIS[...]RIBUS* (*ad* CIL III 3201); G. Alföldy prilično je siguran u svoje čitanje (i, priznajem, vrlo uvjerljiv), pa nakon analize drukčijih mišljenja (L. Jelića, C. Müllera i drugih) predlaže (bez »bespotrebnih« zagrada): *Breuc[o]s Oseriatibus* (ALFÖLDY 1964b: 249).

78 Tako i ZANINOVIĆ 2003: 445.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ulaz u Požešku kotlinu, a Breuci bi bili svedeni na omanji narod čija brojčana snaga i veličina teritorija uopće ne bi bili u skladu s njihovom dobro potvrđenom ključnom ulogom u velikom panonsko-dalmatinskom ustanku 6.–9. godine. Štoviše, breučka bi mogla biti i nizina koja se prostire južno od Save, sve do obronaka Trebavca i Majevice, gdje bismo možda mogli postaviti granicu s Desitijatima; u tome slučaju donji tok Bosne razgraničava ih s Oserijatima, kako to po svoj prilici stoji i na milijacijskom cipusu. Plinijeve pak riječi moramo shvatiti kao posve okvirne (možda je i tu na djelu neka prilično općenita karta – Agripina?), jer vrlo je malo vjerojatno da bi Kolapijani, koje i samo ime koncentrira oko Kupe, mogli držati cijeli srednji tok Save, uz Oserijate (kod Plinija spomenute u abecednom popisu panonskih zajednica) koji vjerojatno kontroliraju gradiščansko područje u blizini ušća Vrbasa.

Problem za sebe su Kornakati u kojima, iako su literarno i epigrafički posvjedočeni, nisam sklona vidjeti zasebnu etničku cjelinu. Iako je, naime, Kornakatu Dasentu Dasmenovu sinu u Klaudijevo doba diplomom potvrđen častan otpust iz vojne službe, iako se Kornakati nalaze na Plinijevu abecednom popisu panonskih zajednica, i iako ulomak torinskog natpisa, kako se vjeruje, spominje kornakatski civitat,[79] ipak mislim da bi ime »Kornakati« prije trebalo shvatiti kao ojkonim, a ne kao širi etnonim, dakle u smislu: »stanovnik Kornaka« (*Cornacum* na mjestu Sotina), a ne kao: »pripadnik naroda Kornakata«.[80] Analogije ne nedostaju: Apijanovi Segestanci su stanovnici Segestike (inače Kolapijani), a Plinijevi Sirmijensi su stanovnici Sirmija (inače Amantinci; Apijan, *Illyr.*, 4.17, 4.22 – 4.24; Plinije, *Nat. hist*., 3.25,148). Kornakati kao zasebna etnička cjelina imali bi začudno malen teritorij koji bi bio ograničen na okolicu Sotina ili bi se, u najboljem slučaju, protezao između Vukovara i Iloka te se tako preklapao s podunavskim dijelom breučke zemlje. Smatram stoga da je u Kornakatima najprikladnije prepoznati Breuke, čiju su etničku cjelovitost nakon panonsko-dalmatinskog rata pobjednici Rimljani iz strateških razloga razbili na više manjih, teritorijalnih cjelina među kojima je i ova, kornakatska.[81]

Idući dalje uzvodno Savom, naići ćemo prvo na Oserijate, već spomenute kao najvjerojatnije zapadne susjede Breuka. Osim dvojbenog mjesta na okrhnutom dijelu milijacijskog cipusa iz Salone (CIL III 3201 = 10159 + 3198b = 10156b), abecednog popisa panonskih zajednica koji je iz nekog službenog izvora prepisao Plinije Stariji (*Nat. hist*., 3.25,148) i Ptolemejeva razgraničavanja s Jasima (2.14,2), Oserijati nisu zastupljeni u literarnim izvorima. To je uzrokovalo nedoumicu u vezi s njihovim identitetom, pa čak i sumnje u postojanje takve etničke cjeline. Vjerovalo se, naime, da su Oserijati zapravo Mezeji, ili da su njima vrlo srodni. No, arheološka građa (ma koliko nedostatna za stvaranje jasne slike) upućuje na zasebnu etničku zajednicu čije se središte traži na mjestu Donje Doline, naselja na Savi, na pola puta između Nove Gradiške i ušća Vrbasa.[82] To sojeničko naselje, na iznimno prometnome mjestu koje ovaj dio Posavine povezuje s ostalim dijelom Panonije, Oserijatima je priskrbilo ulogu važnog trgovačkog posrednika između velikih panonskih zajednica južno od Save i više ili manje keltiziranih cjelina u prostoru između Save i Drave. Ovuda će, uskoro nakon konačnog osvajanja Međuriječja i definiranja provincijalne granice proširenog Ilirika (vjerojatno već podijeljenog na Dalmaciju i Panoniju), rimska uprava s Publijem Kornelijem Dolabelom na čelu trasirati longitudinalu koja će primorje (Salonu) povezivati s Posavinom.[83] Prema uvriježenom

79 CIL XVI 2 (Bela Crkva); *Nat. hist*., 3.25,148; CIL V 6985 + 6986 (Torino).

80 O problemu Kornakata: DOMIĆ KUNIĆ 2003: 185–186.

81 Tako i ZANINOVIĆ 2003: 445–446. M. Mirković pak Kornakate ne smatra Breucima, već Amantincima (MIRKOVIĆ 1971: 14).

82 O mezejskoj pripadnosti Oserijata: TRUHELKA 1930; o srodnosti s Mezejima: BOJANOVSKI 1988: 337; o zasebnoj materijalnoj i duhovnoj kulturi (u kontekstu usporedbe s mezejskom): Z. MARIĆ 1968: 54.

83 Riječ je o cesti Salona – Servitij, spomenutoj na milijacijskom cipusu iz Salone (usp. *IA*, 268–269; BOJANOVSKI 1974). O smještaju Donje Doline, njenim značajkama i iznimnoj prometnoj važnosti: Z. MARIĆ 1964; ČOVIĆ 1987a; SCHEJBAL 2003: 402.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

mišljenju, njihova je desna obala Save između ušćâ Une i Vrbasa,[84] no salonitanski cipus upućuje na zaključak da bi se Oserijati mogli protezati duž južne obale Save sve do ušća Bosne, gdje počinje breučko prekosavsko područje. Prema Ptolemejevu svjedočanstvu (*Jasi prema istoku i ispod njih Oserijati*, 2.14,2), Oserijati su graničili i s Jasima, što je moguće ukoliko se ovima drugima pripišu zapadni obronci požeških gora s Lipikom i Pakracom u podnožju; s njima kao sa sjevernim susjedima, Oserijati su mogli dijeliti veći dio svog odsječka Posavine,[85] a uz ušće Une vjerojatno su se susretali s Kolapijanima i s nepanonskim Japodima. Zanimljivo je da su Oserijati među svim panonskim narodima »najpanonskiji« s obzirom na zemljopisni smještaj, jer su sa svih strana okruženi panonskim zajednicama (izuzev Japoda) i nemaju izravnog dodira s Keltima koji u Panoniji žive pomiješani s autohtonim stanovništvom.

Ušće Une u Savu moglo bi označavati istočnu granicu Kolapijana koji su držali Posavinu u (širo?) okolici Siska i protezali se u Pokuplje (o čemu svjedoči i njihovo etničko ime), obuhvaćajući Banovinu i Kordun. Apijan spominje samo Segestance, stanovnike njihova glavnog naselja, odredivši ih inače kao Panonce (u njegovoj inačici Pajonce), Dion Kasije i Strabon nazivaju ih Panoncima, Plinije Stariji razgraničava ih s Breucima, a Ptolemej smješta »ispod« Boja, pogrešno ih imenujući (on ili njegov prepisivač) Kolanijanima (Κολανιανοί).[86] U prilog kolapijanskom određenju Segestike govori arheološka slika područja oko ušća Kupe u Savu,[87] kao i Plinijevo smještanje Kolapijana u Posavinu. Kao i u slučaju Kornakata, ne bi trebalo biti dvojbe oko poistovjećivanja Segestanaca s Kolapijanima – ime »Segestanci« odnosi se na stanovnike grada Segestike (i stoga je ojkonim) koji su inače Kolapijani. Segestance (dakle Kolapijane) Strabon smatra pravim Panoncima i prikazuje ih kao uklinjene između dva keltska bloka – Tauriska i Skordiska (7.5,2). I doista, materijalna kultura ove panonske zajednice na samome južnome rubu keltskoga svijeta pokazuje neovisnost o keltskom utjecaju, a tako i epigrafički potvrđena osobna imena momaka unovačenih u rimske postrojbe tijekom 1. st.[88] S Oserijatima i Jasima na istočnoj strani, Japodima na jugozapadnoj i Mezejima na južnoj, Kolapijani su svojevrno panonsko »predziđe« prema svojim uvelike keltiziranim sjevernim susjedima Varcijanima.

Zaokruženi Jasima sa sjevera i s istoka, Kolapijanima s juga i keltskim Latobicima sa zapada, Varcijani su, sa središtem u Andautoniji (Ščitarjevu), zauzimali Posavinu uzvodno od Siska i dopirali možda do južnih obronaka Žumberačke gore i Medvednice, gorâ koje čine logičnu prirodnu, pa time i etničku barijeru prema zapadu. U tome kraju keltski utjecaj bio je znatan, o čemu svjedoči onomastička građa.[89] Varcijane ne spominju ni Apijan niti Strabon. Oni bi se, međutim, mogli kriti pod tauriščanskim imenom, jer Strabon samo Segestiku izričito pripisuje Panoncima (7.5,2), a Tauriske smješta u njihovo susjedstvo (4.6,10; 7.5,2).[90] S obzirom na dostupne literarne izvore, Varcija-

84 O protezanju Oserijata: ARHEOLOŠKI LEKSIKON; BOJANOVSKI 1988: 335–338.

85 O granici s Jasima: DOMIĆ KUNIĆ 2003: 178.

86 Apijan, *Illyr.*, 4.17 i 4.22 – 4.24; Dion Kasije, 49.36, usp. 49.37; Strabon, 4.6,10 i 7.5,2; Plinije Stariji, *Nat. hist.*, 3.25,147; Ptolemej, 2.14,2.

87 O kolapijanskoj materijalnoj kulturi: BOJANOVSKI 1984: 252–253; RAUNIG 1996: 52; o Segestici kao kolapijanskom naselju: DEGMEDŽIĆ 1968: 59; BENAC 1987: 796. Nasuprot tome, J. Šašel je Segestance razlikovao od Kolapijana i ovima drugima pripisao Karlovac kao središte (ŠAŠEL 1985: 325).

88 O izvornoj materijalnoj kulturi: KRIŽ – ŠKOBERNE 2002: 69; augzilijari iz 1. st.: CIL III 4372 (*Bato*, *Bulus*, možda i *Scenus*, *Scenobarvus*), CIL III 4376 (*Cralus*, možda i *Lirus*, *Plassarus*). Svijest o autohtonim panonskim korijenima očuvala se i tijekom 2. st., sudeći također prema onomastici: CIL III 11227 (*Liccaius*). O nedostatku keltskih antroponima u Sisku: MATASOVIĆ 2003: 13.

89 CIL III 9796 (*Vercaius*, *Me[n?]dus*); CIL XVI 4 (*Iantumarus*, gen. sg. *Andedunis*). Usp. MATASOVIĆ 2003: 14.

90 Isti etnički raspored razabire se i u zavjetnom natpisu iz Samarije, koji se datira u Hadrijanovo doba ili u vrijeme drugog partskog rata (između 197 i 201.). Tu se spominju tri zajednice idući redom od istoka prema zapadu: *Sisciani*, *Varciani* i *Latobici* (AE 1909, 235 = 1938, 13).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ni su mjesto našli samo na Plinijevu abecednom popisu panonskih zajednica (*Nat. hist*., 3.25,148) i među Ptolemejevim zajednicama u Gornjoj Panoniji (2.14,2).

* *
*

Planinsko područje južno od Save držale su etničke zajednice koje Strabon izričito naziva Panoncima (Διτίωνες, Μαζαῖοι, Δαισιτιᾶται) i dodjeljuje im prostranstvo koje se proteže sve do sjevernih obronaka dinarskog masiva (7.5,3). Iako su kod Plinija Starijeg već posvjedočeni kao pripadnici juridičkih konvenata unutar provincije Dalmacije – Ditioni i Mezeji u salonitanskom (*Nat. hist*., 3.22,142) a Desitijati u naronitanskom konventu (*Nat. hist*., 3.22,143) – te tri velike zajednice označavale su južnu granicu panonskog etničkog prostora prema onome koji se uvjetno naziva ilirskim.[91] Svijest o takvom razgraničenju između panonskog i nepanonskog prostora održala se tijekom cijelog razdoblja antike, jer još anonimni geograf iz Ravenne, raspolažući podacima iz prve polovine 6. st., niz toponima između Save i Dinare (odnosno između Une i Vrbasa) pripisuje Panoniji, a ne Dalmaciji (*Cosmographia*, 4.19).[92] Ako se, naime, povuče crta od Like i Pounja do Niša, to jest od zemlje Japoda do zemlje Dardanaca, kako to predlaže Apijan (*Illyr.*, 3.14 i 4.22), onda u panonski etnički prostor ulazi cijelo planinsko područje koje je i Strabon okarakterizirao kao panonsko (7.5,3). Čini se da upravo duž posljednjih sjevernih obronaka Velebita (*Baebii montes*) i prvih južnih obronaka Dinare (*Adrii montes*) treba tražiti prirodnu predrimsku etničku granicu između Panonije i Dalmacije – ovdje se nalaze i razvođa rijekâ koje teku prema moru i onih koje smjeraju prema Savi; oba ta elementa (planinska barijera i riječno razvođe kao najčešće prirodne granice) više su nego uvjerljiv argument u korist ranoantičkog Strabonova i kasnoantičkog Ravenjaninova povlačenja južne panonske granice.[93] I dok je na panonske zajednice u Međuriječju trag ostavio (negdje više, negdje pak manje) keltski pečat, narodi južno od Save bili su otvoreniji utjecajima svojih jugoistočnih ilirskih susjeda.

Idući od zapada prema istoku, prvi među Strabonovim Panoncima su Mezeji. Ptolemej ih smješta u krajnji zapadni dio provincije Dalmacije iznad Japoda (2.16,5), Dion Kasije o njima govori samo u kontekstu Batonova rata (55.32,4), a Plinije Stariji kaže da su organizirani u 269 dekurija unutar juridičkog konventa sa sjedištem u Saloni (*Nat. hist*., 3.22,142). Mezeji i njihovi južni susjedi Ditioni mogli bi biti oni »Peonci« za koje Apijan kaže da se protežu (na jugozapad) do Japoda (*Illyr.*, 3.14 i 4.22). Sa zapadnom granicom na Uni koju dijele s Japodima, i istočnom na Vrbasu gdje se susrećem s Desitijatima, Mezeji zauzimaju Bosansku krajinu koja na sjeveru dopire do obronaka Kozare (ondje vjerojatno graniče s Oserijatima), a na jugu završava s Grmečom i Srneticom (gdje počinje zemlja Ditiona). Jezgra njihove zemlje dolina je Sane, sa središtem u Sanskome Mostu.[94] Rudno bogatstvo (bogata nalazišta željeza uz Sanu i Japru) priskrbilo je tom bogatom i krepkom narodu utjecajno mjesto u zajednici »bosanskih« Panonaca, davši mu karakter rudarâ i metalurgâ.

91 Uvjetno stoga što se Delmati, njihovi južni susjedi, ne mogu etnički odrediti kao Iliri; prave ilirske zajednice, među kojima su i Pirusti, protežu se jugoistočno od delmatske zemlje. O tome postoji opsežna stručna literatura.

92 Usp. ČAČE 1995b: 359–362, 383–394; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 170.

93 Rimska je uprava u načelu poštivala prirodne granice, no interesi države uvijek su bili na prvome mjestu – tako je, u slučaju razgraničavanja Panonije i Dalmacije početkom 1. st., bila ignorirana prirodna granica i povučena umjetna, administrativna; trebalo je, naime, osujetiti buduće moguće nemire razdvajanjem etnički cjelovitog bića, kao i organizirati djelotvorniju upravu tako da se od dva površinom međusobno nesrazmjerna područja načine dvije provincije otprilike jednake veličine.

94 Zahvaljujući arheološkim istraživanjima u dolini Sane, mezejska materijalna kultura prilično je dobro poznata i u stručnoj literaturi određena kao kulturna skupina Donja Dolina – Sanski Most, koju dijele s Oserijatima (usp. ČOVIĆ 1987a: 232–286). Naseobinski horizont tek je donekle istražen (RADIVOJAC 1982), ali je zato onaj grobljanski dobro poznat (Z. MARIĆ 1975: 40; RADIVOJAC 1982: 123–124; A. JOVANOVIĆ 1984: 79–79). O Mezejima općenito usp. i BOJANOVSKI 1988a: 266–269.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Grmeč i Srnetica odvajali su Mezeje od njihovih južnih susjeda Ditiona čije bi se područje, s obzirom na konfiguraciju prostora, možda moglo uokviriti Plješevicom na zapadu (prema Japodima), Vijencem i Šator planinom, ili možda čak Dinarom na jugu (prema Delmatima) te istočnim obroncima Klekovače i Lunjevače (prema Desitijatima). Sa 239 dekurija unutar salonitanskog sudbenog konventa (*Nat. hist*., 3.22,142), Ditioni su morali zauzimati prostrano područje, doduše nešto manje od mezejskoga.[95] Ponuđeni teritorijalni okvir, čini mi se, posve odgovara teritorijalnim potrebama glede njihova brojčanog stanja. Iako mnogobrojna zajedica (imaju tek nešto manje dekurija od Mezeja i dvostruko više od Desitijata),[96] Ditioni nisu ostavili gotovo nikakav arheološki trag, čemu je kumovala i vrlo slaba istraženost tog dijela Bosne. Osim Strabona koji ih smatra Panoncima (7.5,3) i Plinija Starijeg koji svjedoči o njihovoj administrativnoj pripadnosti provinciji Dalmaciji, jedini mjerodavni pokazatelj smještaja ditionske zemlje jest već spominjani milijacijski cipus koji upućuje na komunikaciju koja je vodila *ad imum montem Ditionum Ulcirum – do podnožja ditionske gore Ulcira*, 77,5 milja (oko 130 km) od Salone (CIL III 3201 = 10159 + 3198b = 10156b). Ta se gora prepoznaje u Ilici, najsjevernijem dijelu Dinare koji se uzdiže iznad Grahova polja i gleda na sjever prema Vijencu, a na istok prema Šator planini; ditionsko središte Σπλαῦνον (koje Dion Kasije spominje u kontekstu borbi tijekom panonsko-dalmatinskog ustanka, 56.11,1) traži se uz Unac (u Donjim Vrtočama zapadno od Drvara), čiju dolinu sa sjevera okružuju obronci Osječenice i Lunjevače, a s juga Vijenac planina.[97]

Sa 103 dekurije (uz Narensije, koji ih imaju 102) najbrojnija zajednica u sastavu naronitanskog sudbenog konventa (*Nat. hist*., 3.22,143), Desitijati su, prema uvriježenom mišljenju, pokrivali prostrano područje. Zahvaljujući posebnostima materijalne i duhovne kulture (nazvane srednjobosanskom), granice desitijatske zemlje prilično se dobro naziru: na zapadu to je Vrbas duž kojega graniče s Mezejima i (na gornjem toku) s Delmatima, na sjeveroistoku gorski lanac Majevice koji ih je odvajao od Skordiska[98] te vjerojatno Drina na čijem su gornjem toku graničili s Pirustima, na jugu bi to mogle biti planine podno kojih se susreću izvorišta Neretve, Bosne i Drine, gdje počinje zemlja Naresijaca.[99] Po svoj prilici nisu dopirali do samoga toka Save – južnu njenu obalu između ušćâ Une i Vrbasa držali su Oserijati, a dalje nizvodno Breuci i Skordisci. Arheološka su istraživanja pripomogla da se barem približno upozna broj desitijatskih naselja, redom gradinskoga tipa – zasad se znade za više od 120 lokaliteta. Poznato je i njihovo »plemensko« središte – gradina u Brezi sjeverozapadno od Sarajeva, identificirano zahvaljujući istraživanjima njemu pripadajuće nekropole na položaju Kamenjača. Ondje su, naime, nađena dva nadgrobna spomenika koja upućuju na zaključak da je gradina u Brezi (još neistražena) imala poseban položaj među desitijatskim naseljima među

95 O prostoru koji zauzimaju Ditioni: BOJANOVSKI 1975: 269–279; SERGEJEVSKIJ 1931: 23; o granici ditionske zemlje prema delmatskoj: ČOVIĆ 1970: 68.

96 Niz lokaliteta duž donjeg toka Unca upućuje na zaključak da su Ditioni mogli imati osamdesetak gradina s po 360 stanovnika u prosjeku (usp. SERGEJEVSKIJ 1931: 23).

97 O smještaju Ditiona: BOJANOVSKI 1975: 268–270; o identifikaciji *montis Ulciri*: BOJANOVSKI 1974: 211; ČAČE 1993b: 423; o ubikaciji Splona u Donje Vrtoče: RADIMSKY 1894: 440–443; PATSCH 1899b: 120; BOJANOVSKI 1988a: 255; MAYER 1991^2: 118; ČAČE 1993b: 423; o mogućem pak smještaju naselja **Azin(i)um* (Plinijeva *civitas Pasini*, *Nat. hist*., 3.21,140) u Donje Vrtoče: ČAČE 1993a: 16; ČAČE 1993b: 424.

98 Za rasvjetljavanje etničke slike i potezanje etničkih granica duž Drine dragocjenim savjetima pomogao mi je kolega Darko Periša u čiju prosudbu imam puno povjerenje. On me je upozorio i na činjenicu da je Semberija bila skordiščanska, s obzirom na tamošnje naseobinske i grobne lokalitete (Dvorovi i Donja Mahala pokraj Bijeljine te Rapanović Polje između Dvorova i Triješnice – kasnolatenska naselja s plitkim kulturnim slojevima; u području između Dvorova i Triješnice nalaze se razoreni grobovi s tipičnim keltskim oružjem); usp. B. JOVANOVIĆ 1987: 826–828.

99 O dosegu desitijatske zemlje: BOJANOVSKI 1974: 185; ČOVIĆ 1976: 187–188; BENAC 1987: 797; PAŠKVALIN 1996: 97; PAŠKVALIN 2000; o istočnoj granici na Drini: EVANS 1885: 40; ALFÖLDY 1964b: 250; o južnoj: ALFÖLDY 1964b: 250; o srednjobosanskoj kulturnoj skupini: ČOVIĆ 1987b; o Desitijatima općenito: BOJANOVSKI 1988a: 144–175.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:18

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

kojima je, recimo usput, najpoznatije (i jedino istraženo) naselje u Podu kod Bugojna, na glavnom transverzalnom pravcu koji je s obale (Salona) vodio prema oserijatskom dijelu Posavine. Nadgrobni titul (ILJug 1591), okvirno datiran u 1. st., sadrži imena osmero članova obitelji nekog Batona za koju nije neutemeljena pomisao da je bila u izravnoj rodbinskoj vezi s Batonom Desitijatom, čuvenim vođom panonsko-dalmatinskog ustanka. Drugi pak spomenik (Čremošnik – Sergejevski 1930., 8–9), možda nešto kasniji s obzirom na neka već romanizirana imena, dao je načiniti desitijatski prvak (*princeps Daesitiatium*) kojega je Rim bio postavio na mjesto poglavara domaće teritorijalne općine; logično je pretpostaviti da je ovaj stolovao u desitijatskom središtu na čijem je groblju spomenuti cipus i nađen.[100] Ime toga središta do daljnjega ostaje nepoznato, osim ako se ne poveže s navodom sa salonitanskog milijacijskog cipusa, da je jedna cesta s ishodištem u Saloni išla *ad Hedum castellum Daesitiatium* (CIL III 3201 = 10159 + 3198b = 10156b). Koje bi odredište bilo prikladnije od plemenskog središta Desitijata?

Iako ih je Strabon odredio kao Panonce (7.5,3), Desitijati svojom materijalnom kulturom (kao i onomastikom) svjedoče o vrlo bliskim vezama sa susjednim ilirskim svijetom. Obilata rudna nalazišta (zlato i željezo)[101] priskrbila su desitijatskoj zajednici bogatstvo i moć koji su se najbolje očitovali u ugledu njihova ratničkog vođe i plemenskog prvaka Batona u zbivanjima tijekom 6.–9. godine. Baton Desitijat, kojega spominje već Strabon (7.5,3), glavni je protagonist izvješća Diona Kasija o velikom panonsko-dalmatinskom ustanku (55.29, 55.32, 55.34, 56.16). Velej Paterkul naziva ga, ne imenovavši ga, odrješitim i vrlo iskusnim vođom (on je, naime, među *acerrimis ac peritissimis ducibus*, 2.110,4) i njegove Desitijate (uz susjedne Piruste) smatra gotovo nepobjedivima, među inim i *zbog njihove ratoborne naravi i čudesnog poznavanja ratovanja* (2.115,4). O ugledu i strahopoštovanju koje je Baton Desitijat uživao čak i među Rimljanima rječito govori činjenica da mu je Tiberije poštedio život i još k tomu osigurao miran život u izgnanstvu: *Batonem Pannonium ducem ingentibus donatum praemiis Ravennam transtulit, gratiam referens, quod se quondam cum exercitu iniquitate loci circumclusum passus esset evadere – Panonskog vojvodu Batona obdario je bogatim nagradama i odredio mu boravište u Raveni, uzvraćajući mu time hvalu što ga je jednom kad je s vojskom bio opkoljen na nezgodnome mjestu pustio da izađe* (Suetonije, *Tiberius*, 20).

Među panonske zajednice Strabon je, nakon Desitijata, uvrstio i *druga manja plemena, manje važna, koja se pružaju sve do Dalmacije i, kako se ide na jug, gotovo sve do zemlje Ardijejaca* (7.5,3), što znači da je pod panonskim etničkim imenom objedinio veći dio unutrašnjosti provincije Dalmacije, sve do sjevernih obronaka dinarskog masiva (o čemu je već bilo riječi). Teško je reći koje je to zajednice imao na umu – među njima su možda Plinijevi Deretini, Dindari, Glinditioni i Melkumani, svi unutar naronitanskog konventa (*Nat. hist*., 3.22,143) (od njih Ptolemej spominje Dindare – Δίνδαροι i možda Deretine – Δέρριοι, 2.16,5, a Apijan Gliditione, u iskvarenoj inačici Γλιντιδίωνες, *Illyr.*, 4.16). S obzirom na prostranost teritorija koji se tradicionalno pripisuje Desitijatima, unutar granica koje spomenusmo u prethodnom odlomku, nije li čudno što su Desitijati nakon uspostave rimske uprave imali samo 103 dekurije u usporedbi s Ditionima (239 dekurije), Mezejima (269) i Delmatima (čak 342 dekurije), koji su zauzimali prostorno manje područje? Rješenje vidim u pripajanju nekih manjih etničkih cjelina desitijatskom »plemenskom savezu«, možda upravo onih čija su se imena očuvala kod Plinija, Apijana i Ptolemeja. Te su se zajednice (vjerujemo li Strabonu – panonske) od Desitijata mogle otcijepiti i emancipirati nakon poraza ustaničkih snaga 9. godine,

100 O desitijatskim gradinama: ČOVIĆ 1987b: 523–525; o nekropoli na Kamenjači pokraj Breze: PAŠKVALIN 1975; o Podu pokraj Bugojna: ČOVIĆ 1976: 198–209; ČOVIĆ 1987b: 481–510. O mogućoj vezi osobâ sa žepčanskog spomenika (ILJug 1591) s Batonom Desitijatom: RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1948: 15, bilj. 10.

101 Za materijalnu kulturu: ČOVIĆ 1987b; PAŠKVALIN 1996; za onomastičku građu: KATIČIĆ 1963; KATIČIĆ 1965; o rudnim ležištima: ŠKEGRO 1999: 44–51, 123–126.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:18

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

kojom je prilikom Rim posve pouzdano bio poduzeo energične i hitne mjere suzbijanja daljnjeg otpora i onemogućavanja budućih nemira u prostoru između Jadrana i Save. Te mjere vjerojatno nisu obuhvaćale samo novačenje većih razmjera (epigrafički posvjedočeno kod Breuka, Desitijata, Mezeja, Delmata i inih), nego i prekrajanje dotadašnje etničke i političke karte Ilirika, a to znači i cijepanje plemenskih saveza koji su na ovim prostorima (osobito na jugoistočnoj obali Jadrana) poznati već otprije. U tome su se kontekstu od Desitijata mogli otcijepiti Deretini, Dindari, Glinditioni i Melkumani, a možda i još koja zajednica; pridodamo li, naime, desitijatskim dekurijama dekurije nabrojanih zajednica, dobit ćemo ih ukupno 225, što bi Desitijate po brojnosti približilo (iako ne i izjednačilo) susjednim Mezejima i Ditionima.

Protezanje Deretina/Derija nepoznato je – jedini putokaz koji bi ih kako-tako povezivao s panonskim etničkim prostorom jest fragmentarni nadgrobni spomenik jednog Deretinca koji je služio u II. panonskoj ali (CIL III 10223); pomišljam, naime, na mogućnost da su Deretini bili dio panonskog etničkog organizma, ili barem njemu susjedna zajednica. Ptolemej Derije smješta na jug (u Hercegovinu ili Crnu Goru), iza Deriopa koji su iza Bulinija i ispod Kerauna (2.16,5) koji bi mogli biti jedna od piruščanskih zajednica (o tome u nastavku). Pretpostavka u cijelosti pada u vodu ukoliko se pokaže da Plinijevi Deretini uopće nisu isto što i Ptolemejevi Deuri.

Poviše Deriopa su Dindari, a iznad ovih Ditioni, tvrdi dalje Ptolemej (2.16,5), odredivši tako Dindarima mjesto unutar planinske unutrašnjosti, možda između izvorišta Vrbasa i Bosne[102] – ako je tako, onda bi Dindari zauzimali prostor između Ditiona na zapadu i Desitijata na istoku, koji se u vrijeme desitijatske premoći smatrao desitijatskim.

U vezi sa smještajem Glinditiona postoje dva prilično različita mišljenja – prema jednome, njihova je bila desna obala gornjeg toka Drine u visini Sandžaka, dok bi prema drugome živjeli u dinarskom kraju, uz izvorišta Krke, Une i Unca.[103] Drugo (vrlo primamljivo) rješenje dalo bi povod za razmišljanje o »rodbinskoj« vezi s Ditionima, koja bi u tom slučaju, osim etnonimske sličnosti (etimologija dočetka *glin-* nije poznata, pa značenje riječi *Glinditiones* prema *Ditiones* nije dohvatljivo), dobila i geografsko uporište. No, u prilog prvome mišljenju, da Glinditionima pripada istočna Hercegovina (točnije, Nevesinjsko polje[104]), govorila bi činjenica da se oni spominju među zajednicama koje je Oktavijan August nanovo morao poraziti i koje su mu, poražene, morale platiti zaostali porez koji su dugovale (Apijan, *Illyr.*, 4.16). Ne manje važno je i njihovo pripadanje naronitanskom konventu (Plinije Stariji, *Nat. hist.*, 3.22,143) kojemu bi zapadna granica mogla biti na Vrbasu.

Melkumani pak, koje Ptolemej smješta u susjedstvo Daorsa (2.16,5), a Plinije spominje unutar naronitanskog konventa (*Nat. hist.*, 3.22,143), možda se mogu tražiti na Fojničkoj rijeci, južnoj pritoci Bosne. No, ukoliko su istovjetni s Apijanovim Meromenima (Μερρομένοι, *Illyr.*, 4.16), treba ih tražiti malo južnije, u širem području Gatačkog polja i u zapadnom susjedstvu Pirusta.[105] U prilog mogućoj melkumanskoj političkoj ovisnosti o Desitijatima možda ide počasni natpis iz Samnija, posvećen Vespazijanu, koji je posmrtno dao postaviti neki Marcelo u čijem se kurikulu između ostalog čita da je bio prefekt dviju teritorijalnih općina, mezejske i desitijatske, te još i melkumanske (CIL IX 2564).

Iako Strabon Piruste ubraja među Panonce (7.5,3), oni su pripadali ilirskoj etničkoj skupini. Strabon je pogriješio možda zato što su Pirusti, uz panonske Desitijate (svoje zapadne susjede), najdulje od svih ustanikâ odolijevali rimskim postrojbama (Velej Paterkul, 2.115,4), a poznato je i da su sa svojim panonskim susjedstvom održavali intenzivne veze. Njima se pripisuje izvorište Drine i

102 Usp. PATSCH 1903: st. 650–651.

103 Usp. PATSCH 1910: st. 1425.

104 Usp. ŠAŠEL KOS 2005: 415–416.

105 O Melkumanima / Meromenima: FLUSS 1931: st. 442; BOJANOVSKI 1975: 175; BOJANOVSKI 1988: 108–109, 379; ŠAŠEL KOS 2005: 410–411.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:18

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Sandžak, a možda i preostali dio Crne Gore, budući da se u njenom južnom dijelu traži piruščansko naselje *Kavieretium*, spomenuto na voštanom pločici iz Dakije (CIL III cer. VI).[106] Zemlja Pirusta bogata je srebrom,[107] što je zacijelo utjecalo na njihovu političku i vojnu nadmoć u regiji, kao i na uključivanje njihova teritorija u rimske strateške planove. Pirusti su, izgleda, nakon poraza dvojice Batonâ doživjeli sudbinu ostalih etničkih zajednica upletenih u ustanak – njihov je teritorij bio rascjepkan na manje cjeline, teritorijalne općine unutar naronitanskog konventa koje nabraja Plinije Stariji: *Cerauni decuriis XXIV (...) Scirtari LXXII, Siculotae XXIV* (*Nat. hist*., 3.22,143).[108] Ta tri civitata zajedno sadrže 120 dekurija, a zahvaljujući tome Pirusti po brojnosti staju uz bok oslabljenim Desitijatima i Naresijcima, brojčano najjačim zajednicama unutar juridičkog konventa sa središtem u Naroni. I Ptolemej znade za te tri općine, ali spominje i Piruste (2.16,5) čije je ime do 2. st. već bilo rehabilitirano, o čemu svjedoče i spomenute voštane pločice iz Dakije na kojima se spominju dvojica piruščanskih rudara angažiranih u dačkim rudnicima zlata.

FAZE OSVAJANJA PANONIJE

Na prethodnim stranicama podastrijeta je prilično detaljna etnička slika prostora između Drave na sjeveru, istočnih obronaka Alpa na zapadu, dubokog zaleđa Jadrana na jugu i Podrinja na istoku. Tu popriličnu digresiju ne bi trebalo uzeti kao zastranjivanje od glavne teme, nego kao koristan priručnik za lakše praćenje izvješća o rimskom osvajanju Panonije. Tako će, barem se nadam, postupno otkidanje panonskog teritorija dobiti svoj prostorni kontekst, a lakše će se pratiti i postupno širenje rimske vlasti na pojedine krajeve južno od Drave.

Na stranicama koje slijede bit će oslikano to širenje rimske kontrole, od prvog zabilježenog sukoba s Panoncima (156. pr. Kr.) pa do velikog iliričkog pohoda Oktavijana Augusta (35.–33. pr. Kr.). Te će informacije, vjerujem, biti itekako korisne pri sagledavanju dosega i značenja Tiberijeva panonskog rata, o kojemu se, osim vrlo oskudnih vijesti iz antike, ne zna ništa. Tiberijeva postignuća bit će bjelodana tek nakon što se latimo dedukcijske metode i izdvojimo sve one panonske krajeve koji su prije Tiberijeva panonskog rata bili podlegli rimskome oružju.

Sukobi u iliričkom prostoru 156. pr. Kr.

Interes Rima za panonski prostor probudio se najkasnije početkom 2. st. pr. Kr., otkada potječe Polibijeva vijest o otkriću bogate zlatne žile u zemlji Tauriska (Strabon, 4.6,12). Novo nalazište zlata, kao i bogata rudišta željeza u Noriku, u neposrednoj blizini sjeveroistočne granice Italije, zacijelo su potaknuli senat da ozbiljno razmisli o mogućnosti pokretanja njihove eksploatacije, tim više što su do toga vremena rudnici na Elbi bili već prilično iscrpljeni, a oni hispanski nisu mogli zadovoljiti potrebe rimskih legija za oružjem. U tome svjetlu treba gledati i na osnivanje kolonije Akvileje (181. pr. Kr.) koja je imala poslužiti kao ishodište robne razmjene sa širim podunavskim prostorom, ali i biti stožerom za planirane vojne operacije u Panoniji (o čemu izravno Strabon,

106 O smještaju Pirusta i njihovu etničkom određenju: MIRKOVIĆ 1975; BOJANOVSKI 1987: 91; BOJANOVSKI 1988: 204–213; ARHEOLOŠKI LEKSIKON: 137; MILIN 2003. U vezi s Pirustima, kao i s drugim etničkim zajednicama u Bosni i njenom istočnom susjedstvu, D. Periši zahvaljujem na nesebičnoj pomoći.

107 Nalazišta srebra u Sandžaku, u dolinama Čehotine i Lima (ŠKEGRO 1999: 59, 66–68).

108 Keraune se tražilo u prostoru između izvorišta Neretve i Bosne (PATSCH 1899a: st. 1967), kamo smo mi smjestili Dindare i Melkumane, zajednice ovisne o Desitijatima; ubiciranje Kerauna znatno zapadnije od piruščanske zemlje ne ide u prilog njihovoj ovisnosti (političkoj ili etničkoj) o Pirustima. Skirtare, za koje Ptolemej (nazvavši ih Σκίρτονες) kaže da su blizu Makedonije (2.16,5), traži se između gornjeg toka Drine i Šar planine u Makedoniji (FLUSS 1921: st. 825). Sikuloti su vjerojatno zauzimali zapadni dio Crne Gore i istočnu Hercegovinu (FLUSS 1923: st. 2207), što ih čini i južnim (a ne samo istočnim) susjedima Desitijata.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:18

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

5.1,8). Smatram da je Rim već tada, prilikom osnivanja kolonije, imao zacrtani plan prodiranja u područje istočno od Alpa, postupnog otkidanja panonskog teritorija i njegova podvrgavanja kontroli senata i rimskog naroda. Kako inače shvatiti vrlo okrnjeno Polibijevo izvješće koje se, kako se vjeruje, odnosi na prvu opsadu Segestike (dakle, na prvi rat protiv Panonaca) oko 156. pr. Kr.?[109] Izvadak iz Polibijeva teksta, očuvan u bizantskom enciklopedijskom priručniku iz 10. st., glasi:· [῾Ορμητήριον] Πολύβιος· τὸ δε φρούριον οἱ Παννόνιοι κατ΄αρχὰς τοῦ πολέμου λαβόντες ὁρμητήριον ἐπεποίηντο καὶ εἰς ὑποδοχὴν τῶν λαφύρων ἐξηρήκεσαν – *Uporište, Polibije. Osvojivši tu utvrdu na početku rata, Panonci su je učinili (svojim) uporištem i odabrali je za prihvat plijena* (Suda, frg. 64 = Hultsch, frg. 122). Riječ je o nekom uporištu nepoznate ubikacije koje su Panonci na samom početku rata bili osvojili, što znači da ono izvorno nije bilo panonsko nego da je bilo u rimskim rukama ili u posjedu neke nepanonske zajednice. Što, dakle, navodi na pomisao da se Polibijev odlomak odnosi baš na prvu opsadu Segestike? Apijan je ustvrdio da su prije pohoda Oktavijana Augusta na Segestiku (35. pr. Kr.) *Rimljani dvaput bili napali zemlju Segestanaca, ali nisu polučili ni taoce niti išta drugoga* (*Illyr.*, 4.22), a na drugome mjestu kaže da je *Kornelijev pohod na Panonce završio porazom*, ogradivši se od ulaženja u problematiku prijašnjih panonskih ratova koju, kako priznaje, gotovo uopće ne poznaje (*Illyr.*, 3.14). Osim kod Polibija i Apijana, ovaj vjerojatno prvi sukob između rimskih legija i Panonaca ne spominje se u antičkoj historiografiji i geografskoj literaturi – barem koliko nam je to poznato. Velika je vjerojatnost da se i Livije na njega bio osvrnuo (on se prilično dobro nadopunjuje s Polibijem), no to ne možemo provjeriti jer Livijeve (kao i Polibijeve) knjige za to razdoblje rimske povijesti nisu očuvane. Tako nam ne preostaje drugo nego nagađati o ishodu rata i dosezima rimske kontrole u Panoniji. Ishod je bio nepovoljan po Rim, sudeći prema Apijanu i prema činjenici da je izostao trijumf nad Panoncima, a s time u skladu bila su i postignuća. Segestika je i nadalje ostala glavni cilj rimske politike koja se ticala neposrednog istočnog susjedstva Italije. Rimske postrojbe, koje su krenule iz Akvileje (gdje je dvadesetak godina prije toga bio organiziran glavni stožer za operacije prema Podunavlju), slijedile su pretpovijesnu trgovačku komunikaciju između Italije i Podunavlja koja je prolazila dolinama Ljubljanice i Save (pravac Nauport – Emona – Neviodun – Segestika), tako iscrpno prikazanu kod Strabona (4.6,10; 7.5,2); alternativni pravac preko Istre, Gorskog kotara i Like uopće nije vjerojatan, jer je japodsko područje još dugo nakon polovice 2. st. pr. Kr. bilo neprijateljsko i stoga neprohodno. Na svome putu legije su morale proći kroz zemlje Tauriska i Varcijana,[110] no o mogućim sukobima s tim zajednicama u to doba nema ni slova. Taurisci su mogli biti prilično naklonjeni Rimu s obzirom na već uhodane trgovačke veze s Italijom, a Varcijani vjerojatno nisu pružili nikakav otpor budući da je i njihovo područje već odavna bilo uključeno u razmjenu dobara čija je okosnica bio tzv. Jantarski put; osim toga, valja pomisliti i na prilično vjerojatnu političku ovisnost Varcijana o Tauriscima, koja bi toj keltiziranoj panonskoj zajednici diktirala ponašanje prema Rimu.

Iste godine (156. pr. Kr.) Rim je zaratio i s Delmatima, o čemu su očuvane kratke vijesti kod Livija, Strabona, Flora i Diona Kasija.[111] Na temelju spornog sažetka izgubljenog Livijeva izvješća, očuvanog kod Julija Obsekventa (*Delmatae Scordisci superati – Delmati i Skordisci su nadvladani, Ab anno Urbis conditae DV prodigiorum liber*, 16) računa se i sa sukobom sa Skordiscima, no mnogo je vjerojatnija pretpostavka da su Skordisci sudjelovali u delmatskom ratu kao plaćenici Delmata i da su se bitke u kojima su Skordisci poraženi vodile na delmatskom terenu, a ne u zemlji Skordiska

109 O tome ratu ukratko: DOMIĆ KUNIĆ 2003: 107–108, gdje je i odnosna literatura; ŠAŠEL KOS 2005: 384–387, 389–392. O dataciji pohoda: RADMAN LIVAJA 2004: 15–16; ŠAŠEL KOS 2005: 302–303.

110 B. Schejbal smatra da su tada i Jasi došli u izravan dodir s Rimljanima (SCHEJBAL 2004: 99). To je moguće samo ukoliko su rimske operacije obuhvatile i prostor sjeverno od Save, što nažalost ne možemo provjeriti, jer za taj pohod, kako rekosmo, nedostaju podaci.

111 Livije, *Periochae*, 47; Strabon, 7.5,5; Flor, 2.25; Dion Kasije kod Zonare, 9.25.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:19

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ili na sjevernoj granici rimskog posjeda u Makedoniji koji su Skordisci napadali u više navrata tijekom 2. i 1. st. pr. Kr.[112] Malo je vjerojatna pretpostavka da se Rim već u to doba, raspolažući sa samo dvije legije koje su mogle operirati izvan Italije, planski i istodobno poduhvatio simultanog osvajanja Segestike (Posavina) i zemlje Delmata (južna Bosna), ratujući još i sa Skordiscima (bilo na granici makedonskog posjeda, bilo na skordiščanskom terenu u Pomoravlju ili na ušću Save u Dunav). Istina, možda je već tada, sredinom 2. st. pr. Kr., stvoren plan osvajanja cijelog prostora između Jadrana i Dunava, no to je bilo moguće ostvariti tek dugotrajnim i postupnim pohodima. Prva faza mogli su biti upravo ovaj (bezuspješan) pohod na Segestiku, koji se može shvatiti kao pokušaj stjecanja kontrole nad Posavinom, i prva pobjeda nad Delmatima u njihovu matičnom području, za osiguranje prvog posjeda na istočnoj obali Jadrana, stečenog tijekom tri ilirska rata (treći, protiv Gentija, bio je okončan nepunih deset godina prije toga) i za uspostavu uporišta za buduće osvajanje planinske unutrašnjosti (Bosne), čime bi se zaokružio rimski posjed između Posavine na sjeveru i primorja na jugu.

Nakon prvog zabilježenog rata protiv Panonaca, a prije sljedećeg udara na Posavinu, Rim je uvelike angažiran na drugim stranama[113] pa je i to vjerojatno bio jedan od razloga što je sljedeći pohod na Segestiku morao pričekati četrdesetak godina. U međuvremenu je počela i serija sukoba sa Skordiscima, kao i sustavno, postupno osvajanje preostalog, još slobodnog dijela istočne obale Jadrana. Koliko iz današnje perspektive možemo sagledati, prvi ozbiljniji obračun sa Skordiscima bila je intervencija makedonskih legija na sjevernoj granici provincije, četrdesetih godina 2. st. pr. Kr. Ishod toga sukoba poznat je samo iz sažetka Livijeve *Povijesti*, u kojemu piše: *In Scordiscis cladis accepta – Pretrpljen poraz od Skordiska* (*Periochae*, 54). Do početka 1. st. pr. Kr. poprište svih sukoba sa Skordiscima bilo je daleko na jugu, u području donjeg toka Vardara, što svima njima daje obrambeni značaj – Rimljani, naime, brane sjevernu granicu provincije Makedonije od opetovanih i sve češćih pljačkaških napada Skordiska i njihovih podanika i saveznika. Ti su sukobi s vremenom toliko učestali, da se do kraja 2. st. pr. Kr. ratuje gotovo svake sezone, s promjenjivom ratnom srećom. Livije je spomenuo slučajeve iz vremena između 136. i 134. pr. Kr. (*M. Cosconius praetor in Thracia cum Scordiscis prospere pugnavit – Pretor Marko Koskonije u Trakiji je sretno ratovao protiv Skordiska*, *Per.*, 56),[114] iz 118. ili 114. pr. Kr. (*Ab urbe condita anno sexcentesimo tricesimo quinto C. Cato consul Scordiscis intulit bellum ignominioseque pugnavit – Šestotridesetipete godine od osnutka Rima konzul Gaj Katon zaratio je sa Skordiscima i neslavno se borio*, Eutropije,

112 O zasebnom ratu sa Skordiscima: PAPAZOGLU 1969: 219; HOTI 1992: 135; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 107–109; RADMAN LIVAJA 2004: 16. M. Šašel Kos, naprotiv, misli da uopće nije riječ o Skordiscima nego o nekom geografskom objektu povezanom s ratom protiv Delmata (ŠAŠEL KOS 2005: 302–303). Na mogućnost da je riječ o skordiščanskom sudjelovanju u delmatskom ratu upozorio me D. Periša, vrlo uvjerljivo obrazloživši svoju pretpostavku koju ovom prilikom i ja prihvaćam. On, naime, misli da su Delmati bili angažirali skordiščansku konjicu za obranu Duvanjskog polja. Komunikacija između Delmata i Skordiska odvijala se preko zemlje Desitijata koji su s Delmatima bili u prijateljskoj (a možda i u srodničkoj) vezi, na što upućuje Dionovo izvješće o Batonovu ratu, u kojemu se desitijatski vođa Baton naziva i delmatskim, što je potvrđeno i njegovim djelovanjem u zemlji Delmata (55.29); može se pomišljati i na međusobno srođivanje delmatske i desitijatske »aristokracije« putem ženidbe, jer takva je praksa u povijesti višekratno i naširoko potvrđena. Keltski mač iz Cetine kod Trilja (A. MILOŠEVIĆ 1998: 291–293) te neobjavljeno keltsko koplje i fibula s Delminija (oba nalaza, trenutno kod D. Periše na obradi, datiraju se do polovice 2. st. pr. Kr.), a možda i ostruga iz Cetine (tipološki vjerojatno s kraja 3. ili iz 2. st. pr. Kr.; čuva se u Muzeju Cetinske krajine u Sinju) svjedočanstva su sudjelovanja Kelta, u svojstvu plaćenika, bilo na delmatskoj strani (Skordisci) bilo na strani rimske vojske (»jadranski« Kelti iz sjeverne Italije).

113 Riječ je o trećem punskom ratu (149.–146. pr. Kr.) nakon kojega je Rim stekao posjed u Africi, o organiziranju provincije Makedonije (148. pr. Kr.) koja je već dvadesetak godina bila u rimskim rukama, te o ahajskom ratu koji je Republici priskrbio novu provinciju, Ahaju (146. pr. Kr.).

114 Rimljani su tada Trakijom zvali cijeli prostor sjeverno i sjeverozapadno od Makedonije, koji se proteže sve do Dunava (PAPAZOGLU 1969: 316). Livijeve knjige za to razdoblje nisu očuvane – ostali su samo njihovi sažeci (*Periochae*) i izvatci iz pera mnogo mlađih epitomatora Julija Obsekventa (*Ab anno Urbis conditae DV prodigiorum liber*) i Eutropija (*Breviarium ab Urbe condita*).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:19

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

4.24),[115] između 114. i 111. pr. Kr. (*Livius Drusus consul adversus Scordiscos, gentem a Gallis oriundam, in Thracia feliciter pugnavit – Konzul Livije Druz u Trakiji je sretno ratovao protiv Skordiska, naroda galskog podrijetla*, *Per.*, 63) i 109. pr. Kr. (*A Minucio Rufo in Macedonia Scordisci et Triballi* (*victi sunt*) *– Minucije Ruf je u Makedoniji pobijedio Skordiske i Tribale*, Eutropije, 4.27).[116] Izgleda da se od ratnog uspjeha Minucija Rufa može računati na obrat rimske strategije prema Skordiscima, jer se već dvadesetak godina kasnije protiv njih ratuje daleko sjevernije, na njihovu teritoriju. Za Rim dotada obrambeni ratovi, jer su se vodili na sjevernoj granici provincije Makedonije, s prebacivanjem ratišta u zemlju Skordiska postaju osvajački. Sjajna pobjeda Lucija Kornelija Scipiona Asijagena (*cos*. 83. pr. Kr.) označila je početak nezaustavljivog prodora prema matičnoj skordiščanskoj zemlji (istočna Slavonija i Srijem) i kontrole nad tim dijelom Podunavlja.[117] Makedonske legije, angažirane u svim ratovima protiv Skordiska, utrle su put prema obali Dunava, tada još ne doprijevši do same rijeke – onamo su se, tvrdi Apijan, povukli poraženi Skordisci. Na Dunav je izbio tek Gaj Skribonije Kurion (*cos*. 76. pr. Kr.), pregazivši putem Dardance i upavši u zemlju Skordiska koji su dotad bili već toliko oslabljeni da vjerojatno nisu pružili znatniji otpor.[118] Čini se da Rim u to doba ipak još nije mogao steći i održati kontrolu nad skordiščanskim dijelom Podunavlja, jer Dion Kasije za godinu 16. pr. Kr. spominje još jedan (posljednji poznati) sukob između rimske i skordiščanske vojske, na granici Makedonije (ἡ Μακεδονία ὑπό τε τῶν Δενθελητῶν καὶ ὑπὸ τῶν Σκορδίσκων ἐπορθήθη – *Makedoniju su opustošili Denteleti i Skordisci*, 54.20,3).[119] Da su legije već sedamdesetih godina prije Krista zaposjele obalu Dunava, zasigurno bi se ubrzao proces osvajanja Panonije. Da je Rim, naime, već tada držao oba kraja savskog toka (zapadni, izvorišni dio u zemlji Tauriska već je pod rimskom kontrolom, a istočni, skordiščanski, to će biti tek nakon konačnog poraza Skordiska u području ušća Save u Dunav), panonska naselja Segestika i Sirmij brzo bi pala, a s njima i cijela Posavina. Ovako, uz postojeću konstelaciju snaga, konačno osvajanje Panonije moglo se poduzeti tek četrdesetak godina kasnije.

U međuvremenu, usporedno sa sukobima sa Skordiscima, Rim ratuje u prialpskom području i poduzima daljnje akcije radi zaokruživanja svoga posjeda na istočnoj obali Jadrana. Iako naoko međusobno neovisna, ta tri ratišta koja je Rimska Republika tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. otvorila u području između Dunava i Jadrana valja možda sagledati kao dijelove jedinstvenog dugoročnog plana proširivanja posjeda s onu stranu Jadranskoga mora. Osvrnimo se samo na one ratove koji su se ticali i panonskoga područja.

115 Iako, računajući od tradicionalnog datiranja osnutka Rima (753. pr. Kr.), Eutropijeva 635. godina pada u 118. pr. Kr., konzulski par Gaj Porcije Katon i Manije Acilije Balbo datira se u 114. pr. Kr. Moguće je, međutim, da se Eutropije zabunio pri navođenju prenomena pa je pribilježio *C(aius) Cato* umjesto *M(arcus) Cato*; ako je tako, onda je računica točna, jer su 118. pr. Kr. konzulovali Marko Porcije Katon i Kvint Marcije Reks. Ovaj rat možda bi se mogao povezati s delmatskim ratom koji se vodio 118. pr. Kr.; druga mogućnost jest da je to još jedan u nizu sukoba radi obrane makedonske granice.

116 Velej Paterkul spominje trijumf koji je uslijedio nakon ovog posljednjeg sukoba: *Per eadem tempora clarus eius Minucii, qui porticus, quae hodieque celebres sunt, molitus est, ex Scordiscis triumphus fuit – U isto vrijeme* (*sc*. kad su Kimbri i Teutonci prešli Rajnu) *onaj je Minucije, koji je sagradio i danas slavan trijem, proslavio glasoviti trijumf nad Skordiscima* (2.8,3).

117 Apijan kaže da je Scipion διαφθεῖραι, καὶ εἴ τι λοιπὸν αὐτῶν ἦν, ἐς τὸν Ἴστρον καὶ τὰς νήσους τοῦ ποταμοῦ μετοικῆσαι φυγόντας – *uništio velik dio Skordiska, a ostatak je pobjegao na Dunav i nastanio se na otocima na toj riječi* (*Illyr.*, 1.5).

118 O Kurionovoj pobjedi nad Dardancima: Orosije, 5.23,20; o izbijanju na Dunav: Flor 1.39,6 (*Curio Dacia tenus venit, sed tenebras saltuum expavit – Kurion je došao sve do Dakije, ali se prestrašio mračnih šuma*).

119 Na taj je korak Skordiske možda prisilio dački vladar Burebista, za kojega Strabon kaže da je διαβαίνων ἀδεῶς τὸν Ἴστρον καὶ τὴν Θρᾴκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίδος, τούς τε Κελτοὺς τοὺς ἀναμεμιγμένους τοῖς τε Θρᾳξὶ καὶ τοῖς Ἰλλυριοῖς ἐξεπόρθησε, Βοίους δὲ καὶ ἄρδην ἠφάνισε τοὺς ὑπὸ Κριτασίρῳ καὶ Ταυρίσκους – *nekažnjeno prelazio Ister i pljačkao Trakiju sve do Makedonije i ilirske zemlje. I nije samo opustošio zemlju Kelta koji su se ispremiješali s Tračanima i Ilirima, nego je uzrokovao potpuno istrijebljenje Boja kojima je vladao Kritasir, i Tauriska* (7.3,11). Već četiri godine kasnije, Skordisci su posvjedočeni kao rimski saveznici i angažirani su u panonskom ratu koji vodi Tiberije (Dion Kasije, 54.31,3).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:19

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Tuditanov pohod 129. pr. Kr.

Prvi među njima je pohod konzula Tiberija Sempronija Tuditana na Histre, Karne, Tauriske i Japode, zabilježen kao *bellum Histricum* (histarski rat), iako je ratnim operacijama bilo pokriveno nešto šire područje (jugoistočne Alpe, sjeverni Jadran i primorsko zaleđe). O tome pohodu, čiji su povod i tijek ostali nerazjašnjeni, malo se govorilo, sudeći barem prema oskudnim vijestima iz antike. Zahvaljujući Pliniju Starijemu, koji je prepisao natpis s podnožja Tuditanova kipa podignutog u zemlji Histra (*Ab Aquileia ad Tityum flumen stadia MM – Od Akvileje do rijeke Titija dvije tisuće stadija*, *Nat. hist*., 3.19,129), pouzdano je da je Tuditan postigao kontrolu nad liburnskim dijelom obale, povezavši na taj način dva međusobno udaljena područja pod rimskim protektoratom već od druge polovice 3. st. pr. Kr. – Histriju i Iliriju. Računa se i s izvjesnim uspjesima u zemlji Tauriska, koji će šezdesetak godina kasnije u ratu protiv ujedinjene dačke i skordiščanske vojske pretrpjeti svoj potpuni politički i vojni krah, no Apijan daje naslutiti alternativnu mogućnost da su Taurisci i njima podložne zajednice (među kojima su i Varcijani) i nadalje očuvali svoju neovisnost, možda po cijenu kakvih ustupaka. Apijan se, naime, čudi što Gaj Julije Cezar tijekom galskoga pohoda nije pregazio i prialpske zajednice i zaključuje: *No, čini se da su drugi kanili samo prodrijeti kroz alpsko područje i dovršiti posao za koji su bili određeni* (*Illyr.*, 3.15), misleći tu na pohode u Posavinu. Što se pak tiče Tuditanova sukoba s Japodima, Apijan je pribilježio da su *Sempronije Tuditan i Tiberije Pandusa ratovali protiv Japoda koji su živjeli s ove strane Alpa i čini se da su im se ovi pokorili* (*Illyr.*, 2.10). Sažetak Livijeve izgubljene 59. knjige potvrđuje tu pretpostavku: *C. Sempronius consul adversus Iapydas primo male rem gessit; mox victoria cladem acceptam emendavit virtute Decimi Iunii Bruti, eius qui Lusitaniam subegerat – Konzul Gaj Sempronije prvo je nesretno ratovao protiv Japoda; uskoro je pretrpljeni poraz ispravio pobjedom, zahvaljujući hrabrosti Decima Junija Bruta, onoga koji je osvojio Lusitaniju* (*Per.*, 59).[120] Poraz ovostranih Japoda, koji su živjeli južno od Velike i Male Kapele i možda još držali neka uporišta u podvelebitskom primorju, označio je početak kraja toga ratobornog i žilavog naroda, no ne i njegov poraz – južne japodske zajednice svoju će neovisnost očuvati još punih devedeset godina i tek će sraz s Oktavijanovim legijama za njih biti koban. Tuditanov pohod omogućio je provođenje sljedeće faze osvajanja Posavine, jer je Rim sada, po svemu sudeći, stekao kontrolu nad područjem između Akvileje i Nevioduna, s tamošnjim odsječkom drevne riječne prometnice (Nauport na Ljubljanici – Emona na Savi – Neviodun na Savi). Glavni cilj kasnorepublikanskih osvajačkih planova u vezi s Panonijom – Segestika – sada je bila takoreći nadohvat ruke. Pohodi koji su uslijedili sve se bolje uklapaju u pretpostavljeni dugoročni rimski plan – usporednim prodorima u Posavinu i primorsko zaleđe zagospodariti tim područjima i stegnuti obruč oko nepristupačne planinske unutrašnjosti između Jadrana i Međuriječja, Rimu strateški iznimno zanimljive zahvaljujući (ako ničem drugom) svome rudnom bogatstvu.

Drugi napad na Segestiku 119. pr. Kr.

Godine 119. pr. Kr. opet je napadnuta Segestika. Povijesni izvori za taj drugi panonski rat više su nego oskudni, ali prilično informativni. Riječ je, zapravo, samo o Apijanovu sažetu izvješću u kome je navedeno da su Oktavijanovu panonskom pohodu prethodile dvije opsade Segestike (*Illyr.*, 4.22) te da su *Lucije Kota i Metelo, čini se, pokorili Segestance* (*Illyr.*, 2.10). Kao i četrdesetak godina prije, i ovaj pohod mogao je započeti samo iz Akvileje, niz Savu kroz razmjerno sigurnu tauriščansku zemlju te zemlju Varcijana o čijem stavu prema Rimu u povijesnim izvorima nema ni slo-

120 Tuditan je na oktobarske Kalende proslavio trijumf *de Japudibus* (*Inscr. It*. XIII, 1, 82). O njegovu pohodu usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 121–124, gdje je i starija relevantna literatura.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

va. Konzulski par Lucije Aurelije Kota i Lucije Cecilije Metelo (uskoro nazvan Delmatik) na čelu države bio je godine 119. pr. Kr., pa otuda i datacija toga rata čiji je ishod vjerojatno bio nepovoljan po Rim.[121] Izostao je, naime, trijumf nad Panoncima, a Apijan proturiječi sam sebi, jer na jednome mjestu kaže da je Segestika pala (*Illyr.*, 2.10), dok na drugome tvrdi da je uspjeh posve izostao (*Illyr.*, 4.22). Da je Segestika bila osvojena, to bi itekako odjeknulo u Rimu, kao što je odjeknula pobjeda nad Delmatima godinu dana kasnije (Livije, *Per.*, 62; Apijan, *Illyr.*, 2.10; Eutropije, 4.23; Orosije, 5.24). Rat protiv Skordiska, koji se (s lošom ratnom srećom) vodio nekako u isto vrijeme (118. ili 114. pr. kr.), možda bi se mogao dovesti u izravnu vezu s ovim delmatskim, po istom obrascu kao i onaj 156. pr. Kr. – u tom bi slučaju Skordisci u ulozi saveznika ratovali za delmatske ciljeve, i ne bi bilo riječi o nekom zasebnom ratu između skordiščanske vojske i rimskih legija. Nad Delmatima je 116. pr. Kr. bio proslavljen trijumf, a rimski je posjed odsada obuhvaćao cijelu istočnu obalu Jadrana, od Istre do Otrantskih vrata. Primorski dio novoformirane provincije Ilirika bio je zaokružen, i valjalo je poduzeti mjere da se u njegov sastav uključe onostrana Japodija i gornja Posavina. To je moglo biti ostvarenje prve faze nastojanja Rima da zagospodari drevnim i frekventnim komunikacijama u ovome dijelu Europe – jadranskim plovidbenim putovima i podunavskom riječnom longitudinalom.

Zbivanja tijekom 1. st. pr. Kr.

Uslijedila su za Rim teška vremena. Godine 91. pr. Kr. počeo je *bellum Italicum*, takozvani savezнички rat, kojim je Rim tri godine poslije uspio nametnuti svoju vlast svim stanovnicima Italije. U međuvremenu, 89. pr. Kr. rimska se država zaratila s kraljevstvom Pontom; angažman na Istoku trajat će punih 25 godina, zahtijevajući poprilične snage u ljudstvu i punu pozornost senata. Rim je istodobno iskusio i krvav građanski rat između Marija i Sule i doživio da republikansko uređenje, na koje je bio tako ponosan, zasjeni diktatura jednoga čovjeka. Malo je vjerojatno da je rimska država u to doba imala vremena i volje (pa i snage) započeti novi pohod na Posavinu, usporedno s akcijama koje je Lucije Kornelije Scipion Asijagen bio poduzeo na istočnom ratištu protiv Skordiska.[122]

Po svemu sudeći, takve planove nije imao ni Gaj Julije Cezar, koji je pedesetih godina prije Krista bio postavljen za namjesnika Cisalpinske Galije i Ilirika. Tijekom svoga mandata bio je angažiran na dvije strane – u velikom osvajačkom pohodu u Galiji (kako bi Rim jednom zasvagda odagnao keltsku opasnost) i u ratu protiv svoga glavnog političkog protivnika Gneja Pompeja za kojim je, glede političke karijere, zaostajao desetak godina.[123] Iako mu Plutarh pridijeva grandiozne planove u koje je teško povjerovati i još ih je teže ostvariti (*Vitae parallelae*, *Caesar*, 58), Cezar je, sudeći prema Apijanu (kojemu je i za taj podatak izvor vjerojatno bio Oktavijan August, Cezarov praneћak i posinak; *Illyr.*, 2.10), doista bio nakanio osvojiti Partiju i Dakiju. Dakija je u to doba izrasla u vrlo opasnog neprijatelja kojeg se trebalo pošto-poto riješiti. Dački je vladar Burebista poprilično

121 Usprkos logičnom zaključku koji se nameće iz literarnih vijesti, J. Klemenc je zagovarao pretpostavku da je Segestika tada bila osvojena (KLEMENC 1963: 55). O tome ratu usp. još: ZANINOVIĆ 1992; ČAČE 1995: 118; ŠAŠEL KOS 2005: 329, 332. Izgleda da pod Segestikom nije vojevao Lucije Cecilije Metelo Delmatik (*cos*. 119. pr. Kr.), nego njegov rođak Lucije Metelo Dijademat (*cos*. 117.), jer onaj prvi inače se ne bi mogao angažirati u ratu protiv Delmata koji je uspješno bio okončan sljedeće ratne sezone. Usp. GWYN MORGAN 1971; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 125; RADMAN LIVAJA 2004: 16.

122 Klemencovo mišljenje da je 83. pr. Kr. uslijedila nova opsada Segestike (KLEMENC 1963: 55) nema temelja u literarnim izvorima – naprotiv, Apijan izričito kaže da je Oktavijanov pohod u Posavinu bio treći po redu (*Illyr.*, 4.22).

123 Valja samo pratiti njihove konzulske službe: Pompej (koji je, doduše, bio šest godina stariji) svoj je prvi konzulat obavio 70. pr. Kr., a Cezar 59. pr. Kr.; Pompejev drugi konzulat pada u 55. pr. Kr., a Cezarov u 48. pr. Kr., u godinu Pompejeve smrti. Od tada pa nadalje Cezarova karijera vrtoglavo se uspinje: treći konzulat 46. pr. Kr., četvrti 45. pr. Kr., peti 44. pr. Kr. (prekinut njegovom smrću).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

promijenio raspored snaga u Podunavlju, okomivši se na tamošnje keltske zajednice. Teško je porazio Boje koji su svoja sjedišta u Potisju μηλόβοτον τοῖς περιοικοῦσι κατέλιπον – *prepustili susjedima kao ispašu za ovce* (Strabon, 5.1,6) i koja se otada naziva *bojska pustara* (Βοίων ἐρημία, Strabon, 7.1,5; *deserta Boiorum*, Plinije, *Nat. hist*., 3.24,146), a stradali su i Taurisci, dok su Skordisci bili prisiljeni na savezništvo s tim *strašnim Getom*, kako ga zove Strabon (7.3,11; 7.5,2). Dačani su, osim toga, svojim pljačkaškim izletima u ilirsku i tračku zemlju ozbiljno ugrožavali rimski posjed u Makedoniji (Strabon, 7.3,11), koristeći se vjerojatno istim pravcima kao donedavno Skordisci, sada njihovi saveznici. Stoga nije ni čudno što je Cezar *destinabat (...) Dacos, qui se in Pontum et Thraciam effuderant, coercere – snovao (...) da suzbije Dačane, koji su preplavili Pont i Trakiju* (Suetonije, *Caes*., 44). Plan zacrtan ali neostvaren, jer su osvanule martovske ide 44. pr. Kr. i osujetile diktatora u tome da se angažira i na dačkoj strani.

U kontekstu priprema za dački rat najlogičnije bi bilo poduzeti i pohod na Posavinu (i na prostor podno jugoistočnih Alpa), no to Cezar, po svemu sudeći, nije imao na umu. Apijan se tome čudi, posebice zbog toga što su onostrani Japodi δὶς μὲν ἀπεώσαντο Ῥωμαίους, ἔτεσί που ἀγχοῦ εἴκοσιν, Ἀκυληίαν δ᾽ ἐπέδραμον καὶ Τεργηστόν, Ῥωμαίων ἄποικον, ἐσκύλευσαν – *dvaput suzbili Rimljane u razmaku od dvadesetak godina, pregazili Akvileju i opljačkali rimsku koloniju Tergeste* (*Illyr.*, 4.18), no objašnjenje nalazi u nedostatku vremena te u Cezarovoj zauzetosti u Galiji i u sukobu s Pompejom (*Illyr.*, 3.15). Pokoravanje japodskih zajednica u Gorskom kotaru, Lici i Pounju i osobito osvajanje Segestike bili su, prema mišljenju mnogih antičkih povjesničara i zemljopisaca, preduvjeti za uspješan pohod na Dakiju. Strabon i Apijan jednoglasni su u tvrdnji da Segestika znači ključnu bazu za daljnje napredovanje prema Dakiji (Apijan, *Illyr.*, 4.22 i 4.23; Strabon, 4.6,10 i 7.5,2), iako Dion Kasije o tome šuti; da je htio spomenuti taj podatak, on bi se nalazio u 49.37, na mjestu gdje se opisuje tijek borbi pod zidinama Segestike i karakteristike tamošnjeg terena. Strabonu i Apijanu treba vjerovati, jer prvi je suvremenik konačnog osvajanja Segestike, a drugi posve ovisi o informacijama koje je preuzeo iz zapisâ Oktavijana Augusta, pobjednika nad Segestancima. Plutarh pak podastire posve drukčiji Cezarov strateški plan iz kojeg je panonski prostor izostavljen; prema tome planu, do Dakije bi se došlo zaobilazno, preko Ponta i uzvodno Dunavom, povezavši tako dva međusobno udaljena strateška cilja – Partiju i Galiju (*Caes*., 58).[124]

Oktavijanov iliričkи pohod 35.–33. pr. Kr.

Organizacijske i taktičke reforme Cezarova starijeg suvremenika Gaja Marija omogućile su kasnorepublikanskoj vojsci simultano djelovanje na više ratišta i veće uspjehe na bojnom polju. Oktavijan August je, kako izvješćuje Apijan, u godinama uoči sudbonosnog sukoba s Markom Antonijem raspolagao sa 45 legija, 25.000 konjičkih četa, oko 40.000 lako naoružanih jedinica i 600 ratnih brodova (*Bella civilia*, 5.13,127) pa nije ni čudno što su u njegovu konačnu bilancu bili uključeni toliki vojni i politički uspjesi, sažeti u *Res gestae* (*c*. 26) i kao jeka ponovljeni kod Suetonija (*Aug*., 20–21) i Eutropija (7,9). Pripremama za obračun sa svojim donedavnim šogorom, a sada najljućim neprijateljem Markom Antonijem, Oktavijan je bio obuhvatio Ilirik i Panoniju. Rat u Iliriku, rimskom posjedu koji se protezao istočnom obalom Jadrana i delmatskim zaleđem s onu stranu Dinare, bio je neminovan jer su Delmati ozbiljno ugrožavali rimsku kontrolu nad Salonom, iskoristivši po-

124 Ipak, neka ostane otvorenom mogućnost da je Cezar pomišljao i na osvajanje Posavine kao pripremne faze za rat protiv Dačana. Osvajanje Panonije možda je bio jedan od Cezarovih neostvarenih planova kojih se zatim bio latio njegov nasljednik Oktavijan August. Slično misli i R. Syme: *The secret of the real intentions of the great Dictator perished with him, yet it is hard to believe that he would not have wished to do in Illyricum and the Balkans what he had done in Gaul, and win the Danube as well as the Rhine – Tajna stvarnih nakana velikog diktatora nestala je s njime, no teško je vjerovati da on nije želio u Iliriku i na Balkanu učiniti ono što je učinio u Galiji i osvojiti Dunav kao što je osvojio Rajnu* (SYME 1934b: 341).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

mutnju koju je u Rimu prouzročilo Cezarovo ubojstvo. Iako je na njih 39. pr. Kr. bio poslan Gaj Asinije Polion koji je s uspjehom obavio svoju misiju i proslavio trijumf *de Dalmatis*, Oktavijan je u sljedećim godinama planirao konačno osvajanje iliričkog prostora i njegovo proširenje prema sjeveru.[125]

Taj je dan osvanuo početkom ratne sezone 35. pr. Kr. Među razlozima poduzimanja iliričkog pohoda navode se Oktavijanova želja da mu vojska bude izvježbana i spremna za obračun s Antonijevim vojnicima (Velej Paterkul, 2.78,2; Dion Kasije, 49.36,1), potreba konačnog osujećivanja već tradicionalnih napada prialpskih zajednica na sjeveroistočnu granicu Italije (Dion Kasije, 49.34,1–2; Apijan, *B. c.*, 5.13,128) i smirivanje već otprije osvojenih područja (Apijan, *Illyr.*, 4.16). Svi su ti razlozi valjani, no u kontekstu tadašnjih zbivanja u Republici čini se da je najvažniji bio onaj prvi.[126] Oktavijanu je, naime, bilo prijeko potrebno priskrbiti što je moguće više političkih bodova i granicu ovlasti koje su njemu i Antoniju bile dodijeljene sporazumom u Brundisiju pomaknuti što dalje na istok – time bi se smanjio teritorij koji nadzire Marko Antonije i stekla kontrola nad najprikladnijom kopnenom vezom između Italije i Istoka. Zbog toga je trebalo steći kontrolu nad iličkim prostorom (uključujući i panonsko međuriječje) jer je on, kao poveznica između zapadne i istočne civilizacijske sfere, držao na okupu rastući imperij i bio jamstvo njegova opstanka.[127] Zasigurno svjestan da u tako kratkom vremenu ne može postići toliko mnogo zacrtanoga, Oktavijan August se latio prve faze – osvajanja zapadne polovice prostora koji je tada još imao jedinstveno ime – Ilirik.

Taj Rimu važan i po mnoge zajednice između Jadrana i Save sudbonosan rat prilično je oskudno zastupljen u literarnim izvorima: o njemu izvješćuju Apijan (služeći se Oktavijanovim memoarima i izvješćima senatu) i Dion Kasije, a pabirci podataka očuvani su kod Strabona, Plinija Starijeg i Suetonija. Manjak informacija itekako se osjeća zbog lakuna u Livijevoj *Povijesti* – događaji tih godina bili su opisani u izgubljenoj 131. i 132. knjizi od kojih su ostali samo grubi obrisi u *Periohama*. Oktavijan August angažirao je veliku vojsku (procjene variraju od 5 do čak 40 legija) i ponajbolje legate, od kojih se poimence spominju Marko Vipsanije Agripa, Valerije Mesala Korvin, Marko Helvije, Statilije Tauro i Fufije Gemin, i 35. pr. Kr. krenuo u rat koji se, vođen tijekom tri sezone, odigrao u nekoliko zasebnih, ali odlično koordiniranih pohoda. Ciljeva je bilo nekoliko: po-

125 Osvajanje Ilirika bilo je planirano za razdoblje između 39. i 36. pr. Kr., kako to svjedoče Velej Paterkul i Apijan, no bilo je odgođeno za 35. pr. Kr. zbog sicilskog rata i unutarnjih političkih problema (usp. ŠAŠEL 1992b: 433). Velej Paterkul kaže: *Caesar per haec tempora, ne res disciplinae inimicissima, otium, corrumperet militem, crebris in Illyrico Delmatiaque expeditionibus patientia periculorum bellique experientia durabat exercitum – U to je vrijeme Cezar, učvršćivao vojsku ustrajnošću u opasnostima i iskustvom u ratovanju čestim pohodima u Ilirik i Dalmaciju, kako vojnike ne bi iskvarila dokolica, najveći neprijatelj stege* (2.78,2), a Apijan dodaje: καὶ ἄξειν νῦν οὐκ ἐπ᾽ ἐμφύλια ἔτι, πεπταυμένα σὺν τύχῃ χρηστῇ, ἐπὶ δ᾽ Ἰλλυριοὺς καὶ ἕτερα ἔθνη βάρβαρα, σαλεύοντα τὴν μόλις κτηθεῖσαν εἰρήνην, ὅθεν καταπλουτιεῖν αὐτούς – *Rekao je da ih neće više angažirati ni u kakvom građanskom ratu, koji su na sreću završili, nego u ratu protiv Ilira i drugih barbarskih plemena koja remete mir stečen uz toliko poteškoća* (*B. c.*, 5.13,128).

126 Apijan pak svjedoči o vrlo pronicljivom Oktavijanovom planu da jednim udarcem ubije dvije muhe: stekne političku prednost pred Markom Antonijem i oslobodi Italiju od pljačkaških upada sa sjeveroistoka i tako jednom zauvijek riješi alpsko pitanje: *Kada je August postao suverenim gospodarom, obavijestio je senat, s namjerom da istakne razliku od Antonijeve tromosti, da je oslobodio Italiju od divljih plemena koja su je tako često bila pljačkala* (*Illyr.*, 4.16). Eventualni plan osvajanja Dakije u tom za Oktavijana politički osjetljivom času vjerojatno je bio potisnut u stranu pred hitnijim neposrednim zadacima, ali ne i posve zanemaren, o čemu svjedoče Apijan (*Illyr.*, 4.22; 4.23) i Strabon (4.6,10; 7.5,2), a neizravno i sam Oktavijan August (*RG*, 30).

127 Tako i SYME 1934b: 353–354, nazvavši Ilirik ključnim kamenom u carskome luku (SYME 1937: 34); RADMAN LIVAJA 2004: 16–17. M. Pavan naglasak stavlja na hitnu potrebu rješavanja istočnoalpskog pitanja kao i na želju da se kontrolira komunikacija koja preko Alpa vodi k Dunavu (PAVAN 1995: 366). Ovdje se može vidjeti kako su naoko dva različita strateška cilja, jugoistočne Alpe i Dakija, povezani i međusobno uvjetovani – posjed nad prialpskim područjem (i kontrola panonskih riječnih komunikacija) bio je preduvjet za uspješno osvajanje Podunavlja, odakle se zatim kretalo na Dakiju.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:21

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

novna uspostava rimske vlasti u jugoistočnom primorju i kaznena ekspedicija protiv gusara s Mljeta i Korčule (Apijan, *Illyr.*, 4.16; Plinije te zajednice spominje unutar naronitanskog konventa, *Nat. hist*., 3.22,143), kombinirani pohod na prialpske zajednice (Tauriske, Salase) i ovostrane Japode radi učvršćivanja poljuljane kontrole u tome dijelu Ilirika (Apijan, *Illyr.*, 4.16; Dion Kasije, 49.34,2), slamanje novog delmatskog otpora i konačno pokoravanje Delmata (Apijan, *Illyr.* 4.25 – 4.28; Dion Kasije, 49.43,8; Strabon, 7.5,5; Suetonije, *Aug*. 20; Livije, *Per.*, 131 i 132), osvajanje japodske zemlje sjeverno od Velike i Male Kapele (Apijan, *Illyr.*, 4.18 – 4.21; Dion Kasije, 49.35; Strabon, 7.5,4; Flor, 2.23; Livije, *Per.*, 131; Rufije Fest, 7) i osvajanje jugozapadne Panonije sa Segestikom kao glavnim ciljem (Apijan, *Illyr.*, 4.22 – 4.24; Dion Kasije, 49.36 – 49.37; Livije, *Per.*, 131; Rufije Fest, 7).

Pregazivši zemlju onostranih Japoda koji su *tada prvi put bili potčinjeni Rimljanima* (Apijan, *Illyr.*, 4.21), Oktavijan August s juga je došao nadomak Panoniji i još iste, 35. godine pr. Kr., započeo s panonskom fazom rata. Glavni cilj bila je Segestika, kolapijansko naselje kojemu je iznimno povoljan smještaj priskrbio važan status svepanonskog središta velike strateške važnosti.

Segestancima je to bio treći susret s legijama; budući da su prethodne dvije opsade bile bezuspješne, *Segestanci su postali vrlo obijesni* (Apijan, *Illyr.*, 4.22). Nije jasno što je Apijan time mislio reći, jer je Dion Kasije izričit u tvrdnji da Oktavijan *protiv njih nije imao nikakvih pritužbi, niti su mu oni ikako naudili* (49.36,1). Vjerojatno je to bio izgovor za novi rat protiv Panonaca koji su zahvaljujući konstelaciji zbivanja u Rimu sada opet ušli u sferu interesa rimske osvajačke politike. Apijan i Dion Kasije izvješćuju da su legije u Panoniju ušle iz smjera Japodije, maršrajući prema sjeveru *kroz zemlju Peonaca koju Rimljani još nisu bili pokorili* (Apijan, *Illyr.*, 4.22; Dion Kasije, 49.36,1). Riječ je o zemlji Kolapijana, sjevernih susjeda onostranih Japoda koji su upravo bili podlegli nakon krvave opsade Metula (na mjestu Josipdola u Lici). Rimska čizma do tada još nije bila kročila u dolinu Kupe; oba prethodna sukoba s Kolapijanima bila su ograničena na opsadu Segestike, a legije su onamo mogle doći samo iz jednoga, dobro poznatog i dotad jedinog sigurnog smjera – iz Akvileje, preko Emone i Andautonije, kroz zemlje Karna, Tauriska, Latobika i Varcijana. Oktavijan je pak svoju vojsku poveo kroz zemlju tek poraženih Japoda, jednim od moguća dva pravca: dolinom Mrežnice pa nizvodno Kupom do Segestike, ili dijagonalno krškom visoravni preko Tržića, Vrginmosta i Topuskog, pa nizvodno Glinom. Legije su se zacijelo koristile utabanim pretpovijesnim komunikacijama kroz Liku i Kordun, putovima koji su povezivali Japodiju i Panoniju, a koje će nešto kasnije slijediti i trasa itinerarske ceste *ab Aquileia per Liburniam Sisciam* (*It. Ant*., 273,3). Iako za to nema izravnih dokaza, vjeruje se da je drugo krilo Oktavijanove vojske u Panoniju istodobno ušlo iz smjera Akvileje, već spomenutim putom. Svaki je, naime, pohod u područje istočno od Alpa dotad išao ovuda, pa možda ni Oktavijan nije htio riskirati da daljnji ishod ekspedicije ovisi o opasnome maršu kroz netom osvojenu zemlju Japoda i još slobodnu zemlju Kolapijana, a da pritom ne iskoristi i siguran sjeverniji pravac.[128]

Oktavijan je vjerovao u brzu i dragovoljnu predaju Panonaca (Kolapijana), računajući možda na njihovu prepast u susretu s tolikom vojskom. No, ovi su poduzimali gerilske akcije ometajući legije u maršu prema Segestici, što je rezultiralo nemilosrdnim osmodnevnim pustošenjem njihove zemlje. Možda u tome smislu treba shvatiti Tibulovu procjenu Panonaca koji su *fallaces – varavi* za razliku od Japoda, hrabrih ratnika (*Panegyr. Mess*., 3.7,108–109).[129] Iz Apijanova i Dionova opisa događaja vezanih uz sukob s Panoncima teško je sagledati stvarne Oktavijanove motive. Kako, nai-

128 O oba moguća pravca: ZANINOVIĆ 1986: 62; za pravac Karlovac – uzvodno Kupom: GWYN MORGAN 1971: 235 i 274; za pravac Vrginmost – Topusko: CONS 1882: 110; PATSCH 1896: 125; ZANINOVIĆ 1986: 60; za pravac s polazištem u Akvileji: GLAVIČIĆ 1981–1982: 63; ZANINOVIĆ 1984: 32; usp. ŠAŠEL KOS 1986: 136.

129 Taj je panegirik posvećen Mesali Korvinu, jednom od Oktavijanovih legata u pohodu 35.–33. pr. Kr., pa se i karakterizacija Japoda i Panonaca možda tiče zbivanjâ tijekom toga rata.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:21

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

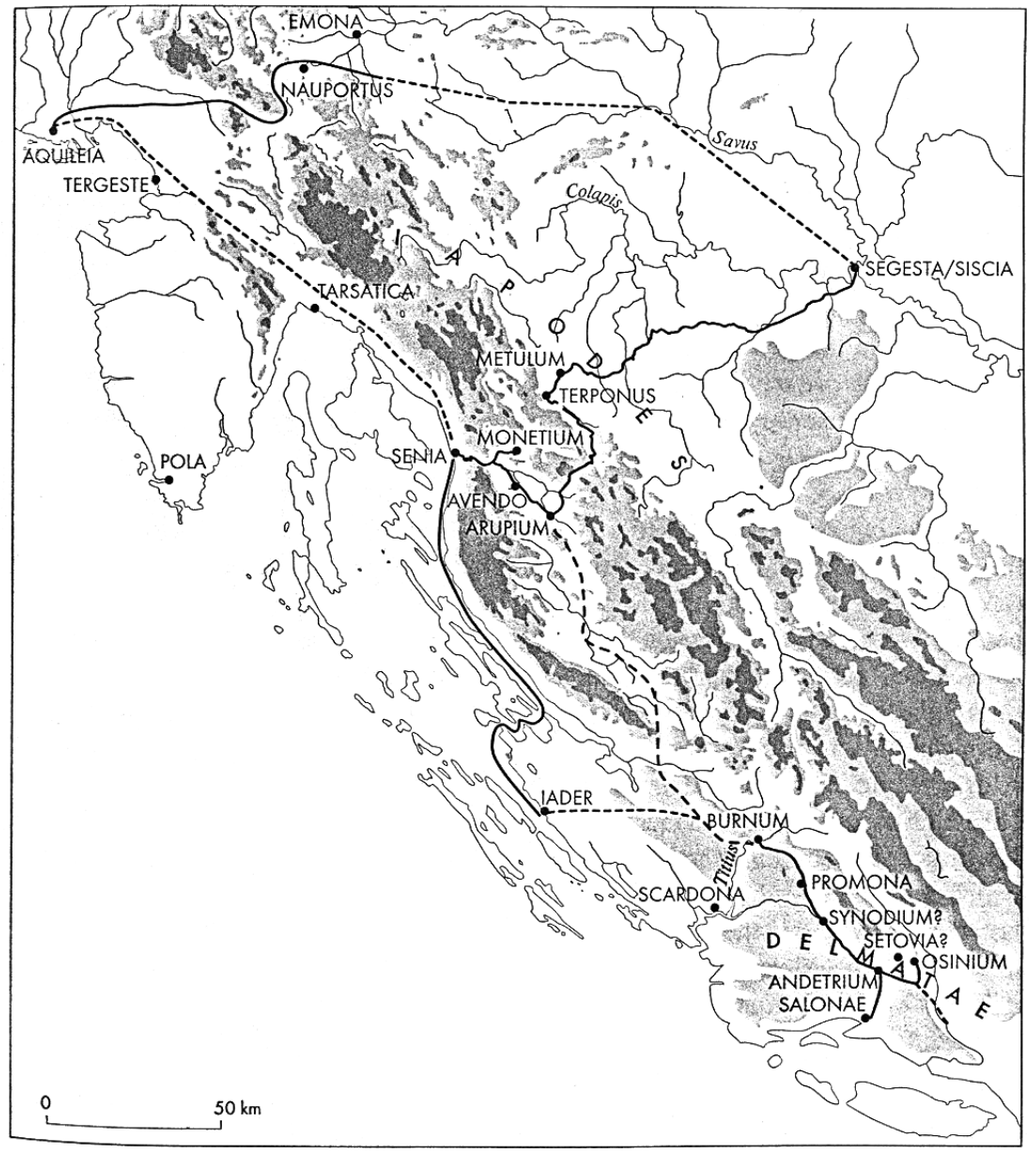

Sl. 4. Pravac prodora rimske vojske prema Segestici 35. pr. Kr.
(prema: ŠAŠEL KOS 2005: 423, Fig. 99)
Fig. 4. Direction of the movement of the Roman troops toward Segestica in 35 B. C.
(according to: ŠAŠEL KOS 2005: 423, Fig. 99)

me, pomiriti međusobno proturječne informacije kao što su činjenica da je Segestika u prošlosti dvaput bila bezuspješno napadnuta (*Illyr.*, 4.22), (što bi vodilo zaključku da je Oktavijan planirao osvojiti to naselje) i Oktavijanovo uvjerenje da će na mirni način ondje smjestiti svoju posadu

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:21

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

(*Illyr.*, 4.23; Dion Kasije, 49.37) (što bi značilo da je kanio mirnim putem pridobiti Segestiku)? Dionova tvrdnja da je iliričkі pohod poduzet radi uvježbavanja vojske i popravljanja njezine financijske situacije (49.36,1) samo otežava prepoznavanje prave njegove svrhe. No, rezultati su jasni i nedvosmisleni – nakon nekoliko riječnih sukoba i bitaka pod bedemima Segestike, nakon mjesec dana opsade (opisane kod Apijana, *Illyr.*, 4.23 – 4.24 i vrlo sumarno kod Diona Kasija, 49.37), to glavno južnopanonsko središte kapituliralo je i palo u ruke Oktavijanovih legija. Mladi vojskovođa, kojemu je tada bilo nepunih 30 godina, postigao je ono što su njegovi prethodnici pokušavali već više od jednoga stoljeća – uklinio se u srce panonske zemlje i na taj način stvorio preduvjete za daljnje napredovanje prema Podunavlju i za zaokruživanje iliričkog teritorija. Plan osvajanja donjeg toka Dunava Oktavijan je baštinio od svog praujaka i adoptivnog oca Julija Cezara i, kako se čini, imao na umu tijekom iliričkog pohoda – Strabon i Apijan jednoglasni su u tvrdnji da je Segestika bila odlična baza za rat protiv Dačana (Strabon, 4.6,10 i 7.5,2; Apijan, *Illyr.*, 4.22 i 4.23), a i sam Oktavijan August spominje ratne uspjehe svojih legija u sukobima s Dačanima (*RG*, 30) o čemu nešto kasnije govori i Flor (2.28).[130] Istodobno s pohodom prema dačkom Podunavlju, poduzeto je i konačno osvajanje preostalog dijela Panonije (Tiberijev panonski rat), koje ne bi bilo moguće bez posjedovanja Segestike.

Odmah nakon pada grada, Oktavijan August je onamo smjestio veliku posadu od 25 kohorti (oko 15.000 vojnika) pod zapovjedništvom Fufija Gemina, koja je imala zadatak čuvati upravo stečeni posjed i spriječiti moguće okršaje u još nemirnoj zapadnoj Posavini.[131] Istodobno su udareni temelji panonske riječne flote (*classis Pannonica*) koja će tijekom ratova u Podunavlju odigrati ključnu ulogu u opskrbi kopnenih trupa, a u doba mira nadzirati riječnu granicu rimskog imperija. Oktavijanova posavska flotila začeta je tijekom opsade Segestike, usprkos proturječnim tvrdnjama glede njena podrijetla i svrhe; Apijan, naime, kaže da je brodovlje bio sagradio Oktavijan August kao dio infrastrukture vezane uz planirani dački pohod (*Illyr.*, 4.22), dok Dion Kasije tvrdi da je riječ o savezničkom brodovlju koje je pod Segestiku bilo doveženo s Dunava (49.37,5). S obzirom na doseg Oktavijanova panonskog posjeda, a vjerujući Apijanu više negoli Dionu Kasiju (Apijan, kako već rekosmo, reproducira svoj izvor, Oktavijana Augusta), sva je prilika da su postaje posavske flotile bile organizirane i u Nauportu i u Andautoniji, dvama strateškim točkama na Savi, koje su bile u rimskom posjedu.[132]

Nakon panonskog pohoda uslijedio je rat s Delmatima, u Apijanovu pripovijedanju zastupljen u jednakom opsegu kao i prethodni, no kod Diona Kasija jedva spomenut (ovaj se, naime, ograničio na puko nabrajanje najupečatljivijih epizoda rata).[133] Ako je vjerovati Apijanovoj procjeni neprijateljskog ljudstva, onda je rat za Segestiku (koju brani 100.000 ratnika, *Illyr.*, 4.22) bio kudikamo zahtjevniji od rješavanja delmatskog pitanja (μαχιμώτατοι μυρίων καὶ δισχιλίων πλείους – *više od 12.000 boraca, Illyr.*, 5.25) ili pak od opsade japodskog Metula (3.000 branitelja, *Illyr.*, 4.19). Unatoč tome, senat mu je dodijelio θρίαμβον Ἰλλυρικόν – *iliričkі* (a ne panonski) *trijumf* (Apijan, *Illyr.*, 5.28), očigledno zbog toga što je *Cezar* (*sc*. August) *pokorio cijelu ilirsku zemlju, ne samo dijelove ko-*

130 Napad na Dakiju vodio je Oktavijanov legat Gnej Kornelije Lentul (*cos*. 18. pr. Kr.) kojemu su za uspješno obavljen posao bila izglasana trijumfalna odličja (*triumphalia de Getis – trijumfalna odličja (za rat) protiv Geta*, Tacit, *Ann*., 4.44); usp. GROAG 1900: st. 1362.

131 Borbe pod Segestikom i prisutnost rimske posade nakon osvajanja grada imaju i svoju materijalnu potkrjepu u vidu raznorodnog oružja nađenog u više navrata u koritu Kupe. Iako je pojedinim vrstama rimskog naoružanja prilično teško dati jasniji kronološki okvir, sasvim je moguće da je jedan njegov dio u rijeku dospio upravo u vrijeme Oktavijanove opsade Segestike i tijekom tamošnjeg boravka prve rimske posade. Usp. HOFFILLER 1911; 1912; MILOŠEVIĆ 1987; RADMAN LIVAJA 2004.

132 O Nauportu: BEZECZKY 1994: 81; o Andautoniji: VIKIĆ-BELANČIĆ 1981: 129–130; usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 143.

133 Apijan, *Illyr.*, 5.25 – 5.27; Dion Kasije, 49.38,3–4. I ostali povijesni izvori prilično su šturi: u sažetku Livijeve 132. knjige pobjeda nad Delmatima je samo registrirana (*Per.*, 132), Strabon spominje spaljene delmatske gradove (7.5,5), a Suetonija se najviše dojmilo što je taj rat Oktavijan August vodio kao mlad čovjek (*Aug*., 20).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:22

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ji su se pobunili protiv Rimljana, nego i one koji dotad još nikad nisu bili pod rimskom vlašću (*ibid*.), davši rimskom posjedu na istočnoj obali Jadrana zaokruženi i konačni opseg (nakon pokoravanja niza manjih zajednica u južnom dijelu primorja i njegovu zaleđu, o čemu Apijan u *Illyr.*, 4.16 i 5.28). Službeni naziv trijumfa, koji je Oktavijan bio proslavio tek 29. pr. Kr. zajedno s trijumfima nad Markom Antonijem i Kleopatrom, glasio je, štoviše, *de Dalmatis* (*Acta triumphalia*, CIL I[1] = *Inscr. It*., XIII, 1, 344); Livije svjedoči o pobjedama *ex Illyrico*, *ex Actiaca* i *de Cleopatra* (*Per.*, 133), a Suetonije spominje *Delmaticum*, *Actiacum* i *Alexandrinum* (*triumphum*), uz napomenu da je svečanost trajala tri uzastopna dana (*Aug*., 22). Osvajanje jugozapadne Panonije nipošto nije moglo proći nezapaženo, iako se pobjeda nad dotad nepobjedivim i već poslovično buntovnim Delmatima zacijelo jako dojmila rimske javnosti. Ime Panonije iskrsava u manje službenom kontekstu – Dion Kasije kaže da je prvoga dana trodnevne trijumfalne svečanosti bila proslavljena pobjeda nad τῶν Παννονίων καὶ τὰ τῶν Δελματῶν, τῆς τε Ἰαπυδίας καὶ τῶν προσχώρων σφίσι – *Panoncima, Delmatima, Japudijom i njihovim susjedima* (51.21,5), a svoja je postignuća u Panoniji u barem dva navrata istaknuo i sam Oktavijan August: u govoru koji je 31. pr. Kr. uoči odlučujuće bitke s Markom Antonijem održao svojim vojnicima podsjetivši ih na sjajne pobjede nad Dalmatima i Panoncima (Dion Kasije, 50.24,5; 50.28,4), te u senatu, prilikom podjele imperija 27. pr. Kr., kada se među inim pohvalio podjarmljivanjem Panonije (τὴν Παννονίας δούλωσιν, 53.7,1).[134] Nije naodmet spomenuti i da mu je pobjeda u Iliriku (i u njegovu panonskom produžetku) zasigurno mnogo značila, s obzirom na činjenicu da je prihvatio od senata ponuđeni trijumf. On, naime, svjedoči ovako: *Dvaput sam trijumfirao u ovaciji i izveo sam tri trijumfa na kolima i nazvan sam dvadesetjedanput imperatorom, dok mi je senat određivao više trijumfa koje sam sve odbio* (*RG*, 4).[135]

Osvrnimo se sada na teritorijalni doseg Oktavijanova iliričkog pohoda, kako bismo mogli sagledati uspjehe koje će dvadesetak godina poslije u Panoniji polučiti Tiberije. U sažetku svojega javnog djelovanja, Oktavijan August nije izrijekom spomenuo ni vojne uspjehe u Posavini niti one nad Japodima, nego se ograničio na osvajanje alpskoga luka, od onog dijela koji je najbliži Jadranskome moru do Tirenskog mora (*RG*, 26) obuhvativši time možda i prialpske Panonce i Japode; delmatski je pak pohod prikazan kao kazneni pohod radi povrata bojnih znakova otetih tijekom prijašnjih ratova (*RG*, 29). Osvajanje Panonije, spomenuto u 30. poglavlju, sâm princeps je pripisao Tiberiju i ne može se, dakle, povezati s ratom 35.–33. pr. Kr., jer je Tiberije početkom toga pohoda imao tek sedam godina. To je tim više očito, jer je u drugim prilikama Oktavijan itekako naglašavao svoja postignuća u iliričkim stranama, o čemu smo netom govorili kada je bila riječ o trijumfu.

Granice rimskog posjeda koje je oružjem izvojevala Oktavijanova vojska[136] najbolje se naziru iz Apijanova izvješća u kojem su pokorene zajednice rangirane s obzirom na jačinu otpora koji su pružile legijama (*Illyr.*, 4.16; 4.17); u izvješću o delmatskom ratu spomenuti su još i Δερβανοί, Derbanci koji su, kao i Delmati, već prije bili poraženi, a ovom su prilikom napokon i pokoreni (*Illyr.*, 5.28).[137]

134 O iliričkom trijumfu usp. još: Apijan, *Illyr.*, 5.28 (proslavljen kasnije, zajedno s trijumfima nad Markom Antonijem); Dion Kasije, 49.38,1 (trijumf odgođen); Vergilije, *Aeneis*, 8.714–723 (opis Oktavijanove trijumfalne svečanosti, prikazane na štitu koji je Venera dala Eneji); LISIČAR 1971: 378, bilj. 10; ŠAŠEL KOS 2005: 454–455.

135 Δὶς πεζὸν ἐθριάμβευσα καὶ τρὶς ἐφ᾽ἅρματος, εἰκοσάκις καὶ ἅπαξ προσηγορεύθην αὐτοκράτωρ τῆς συνκλήτου ἐμοὶ πλείους θριάμβους ψηφισσαμένης, ὧν πάντων ἐσχόμην – *Bis ovans triumphavi et tris egi curulis triumphos et appellatus sum viciens et semel imperator, decernente pluris triumphos mihi senatu quibus omnibus supersedi.*

136 Unatrag stotinjak godina izdvojila su se dva tabora stručnjaka koji su raspravljali o teritorijalnom dosegu Oktavijanova osvajanja; jedni su zagovarali veći doseg od stvarnog, drugi pak mnogo manji. O tome usp. ŠAŠEL KOS 2005: 458–459, bilj. 303 i 304; o dosezima Oktavijanova pohoda: ŠAŠEL KOS 2005: 458–462.

137 Izuzev podataka koje je našao u dokumentaciji u vezi s Oktavijanovim pohodom, Apijanovi izvori za povijest Ilirika i Panonije vrlo su manjkavi, što i sam priznaje (*Illyr.*, 5.29); tijek događaja u vezi s rimskim osvajanjem nije mu jasan, pa otuda i pogreške u pripisivanju ratnih uspjeha u Retiji i Noriku Oktavijanovu pohodu 35.–33. pr. Kr. (*ibid*.). O Derbancima usp. ŠAŠEL KOS 2005: 451–455.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:22

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Oktavijanov pohod nanovo je učvrstio rimsku vlast u iliričkom primorju, vlast koja u stvarnosti nije značila i potpunu kontrolu (što će Rim vrlo bolno iskusiti tijekom velikog panonsko-dalmatinskog ustanka), ali je utjelovljavala rimski posjed na istočnoj obali Jadrana. Praktički cijeli Ilirik, koji je u to doba pokrivao primorje i njegovo zaleđe, trebao je biti nanovo podjarmljen (osim, dakako, rimskih enklava na samoj obali), dok su neki njegovi istočni krajevi sada prvi put bili osvojeni, kako to proistječe iz Apijanova popisa manjih zajednica koje je Oktavijan bio porazio u jednom pohodu (*Illyr.*, 4.16). Apijan zatim nabraja već otprije pokorene, ali još uvijek buntovne zajednice koje su ovom prilikom bile prisiljene platiti zaostali porez (*ibid.*) – dio njih pripadao je prialpskom noričko-panonskom području (Karni, Taurisci), a dio naronitanskom konventu (Dokleati, Interfrurini,[138] Naresijci, Glinditioni); među ovima drugima treba tražiti i Derbance (*Illyr.*, 5.28) koji su podlegli nakon poraza Delmata, tradicionalno buntovnog naroda koji je bio glavna prepreka zaživljavanju rimske vlasti u Iliriku.[139] I Delmati i ovostrani (lički) Japodi već su otprije bili u sastavu rimskog Ilirika i pohod 35.–33. pr. Kr. značio je njihovo ponovno podvrgavanje rimskoj vlasti. Drukčije je bilo s onostranim Japodima sjeverno od Male i Velike Kapele, koji su tek sada prvi put bili poraženi. Apijan ih zove ἔθνος ἰσχυρόν τε καὶ ἄγριον – *jako i divlje pleme* (*Illyr.*, 4.18), svjedočeći o njihovoj dotadašnjoj prijetnji po sjeveroistočnu granicu Italije. S njihovim porazom u rimske su ruke pali Gorski kotar, Kordun i Pounje, a nakon pada Segestike Banovina i kolapijanski dio Posavine. S obzirom na činjenicu da su pod rimskom kontrolom sada bili gornji tok Save (Taurisci) i Segestika (Strabonovi i Apijanovi Panonci, točnije Kolapijani), nema dvojbe da su i Latobici i Varcijani, koji su zauzimali međuprostor između Tauriska i Kolapijana, sada priznavali rimsku vlast. Kako u izvorima nema ni riječi o njihovu eventualnom oružanom otporu, njihova je predaja mogla biti manje ili više dragovoljna.

Dion Kasije tvrdi da je nakon pada Segestike τὸ ἄλλο Παννονικὸν ὁμολογίᾳ προσηγάγετο – *ostali dio Panonije bio prisiljen na predaju* (49.37,6). Imajući na umu da je Rim u to doba Panonijom smatrao Međuriječje, iznesimo smjeli zaključak da je Oktavijanov panonski pohod rezultirao predajom i podravskih Panonaca, Jasa. Otežavajuća je okolnost što se Jasi uopće ne spominju u vezi s ratovima koje je Rim vodio na ovim stranama, pa je gotovo nemoguće prepoznati vrijeme kada su i oni došli pod rimsku vlast. Smatram da se to moglo dogoditi upravo sada, s padom najznatnijeg južnopanonskog središta, i da se Oktavijanov istočni doseg novoosvojenog panonskog prostora može tražiti na zapadnim padinama požeških gora, Plinijevog *Mons Claudius*, gdje su Taurisci, etnički kompleks sastavljen od autohtonih zajednica u nekoj vrsti ovisnosti o eponimnom keltskom narodu, graničili s još nepokorenim Skordiscima, istovrsnim etničkim kompleksom u istočnom dijelu Panonije. Tako bi se Dionova cijela Panonija zapravo odnosila samo na zapadnu polovicu panonske zemlje, no činjenica jest da je s padom Segestike bio otvoren put prema preostalom, istočnom dijelu Međuriječja te da je osvajanje cijele (južne) Panonije bilo tek pitanje vremena.

Iako je Oktavijan u govoru vojnicima uoči bitke kod Akcija 31. pr. Kr. među postignućima bio spomenuo i izbijanje na Dunav (Dion Kasije, 50.24,3–5), kontekst samoga govora daje naslutiti da nije riječ o panonskom već prije o germanskom dijelu Podunavlja, tim prije što se odmah nakon Dunava spominje Rajna; spominjanje pak Dunava u vezi s proširivanjem granica Ilirika i borbama protiv Dačana (*RG*, 30) odnosi se na kasnije doba, kada su princepsovi legati Marko Vinicije i Kor-

138 Usprkos dvojbama oko poistovjećivanja Apijanovih Interfrurina s Plinijevim Endirudinima (usp. ŠAŠEL KOS 2005: 414), smatram da je jednako prihvatljivo u njima prepoznati jednu te istu zajednicu. Problem prepoznavanja Apijanovih i Plinijevih zajednica u zaleđu jugoistočne obale Jadrana vrlo je zanimljiv i valjalo bi mu se posebno posvetiti.

139 Nakon poraza Delmata Oktavijan je zagospodario cijelim dotadašnjim Ilirikom, pa je Apijan mogao ustvrditi da je Oktavijan pokorio *cijelu ilirsku zemlju* (*Illyr.*, 5.28).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:22

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

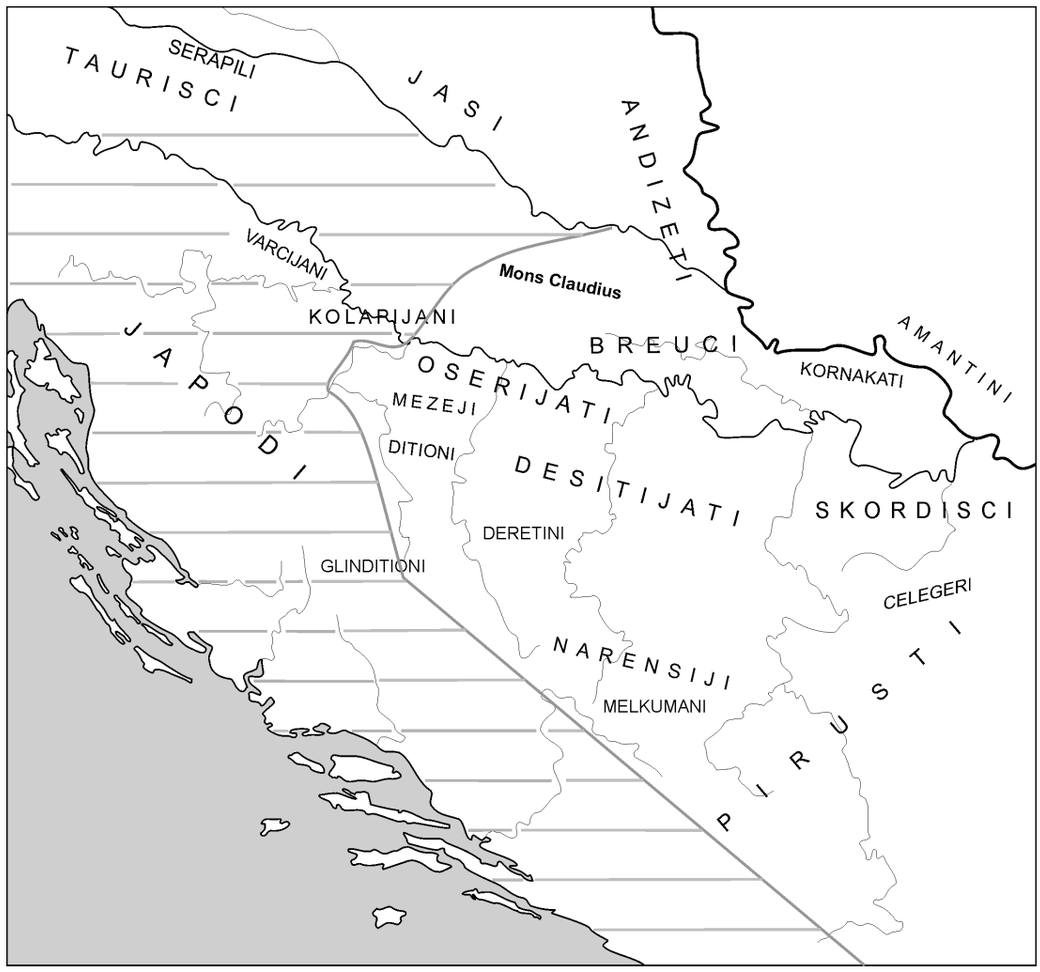

Sl. 5. Rimski posjed u Iliriku nakon Oktavijanova pohoda 35.–33. pr. Kr.
(crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 5. Roman possession in Illyricum after Octavian's expedition in 35–33 B. C.
(drawing: Zvonimir Grbašić)

nelije Lentul dosegnuli donji tok rijeke sukobivši se s tamošnjim stanovnicima, Dačanima i Bastarnima; ti se pohodi vremenski poklapaju s Tiberijevim panonskim ratom koji će uslijediti dvadesetak godina nakon Oktavijanova iliričkog pohoda.[140]

Oktavijanov Ilirik tridesetih je godina prije Krista u svome južnom dijelu dosezao do planina na kojima su Pirusti, Desitijati, Ditioni i možda još koja neimenovana zajednica graničili sa svojim

140 Usp. MÓCSY 1974: 22–23, 32–36. A. Mócsy misli da je spominjanje Dunava u govoru održanom 31. pr. Kr. bilo dio Oktavijanove propagande uoči odlučujućeg sukoba s Markom Antonijem te da ne mora nužno imati temelj u stvarnim postignućima na terenu.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:23

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

poraženim južnim susjedima; granica rimskog posjeda pratila je zatim tok Une, odsjekavši tako Japode i njihove panonske susjede Kolapijane i Jase od još slobodnoga teritorija istočno od rijeke, produžila duž zapadnih obronaka požeških gora i završavala na Dravi gdje se vjerojatno poklapala s istočnom etničkom granicom Jasa.

Oktavijan je vjerojatno poduzeo korake da se u netom stečenom posjedu uspostavi djelotvorna kontrola i da ga se učvrsti s obzirom na još slobodni planinski prostor koji se kao još nepremostiva barijera ispriječio između južne i sjeverne polovice Ilirika – riječ je o nizu vojnih uporišta u delmatskoj zemlji i o njihovoj pretpostavljenoj vezi s upravo organiziranom posadom u Segestici (ŠAŠEL 1992a: 398; ŠAŠEL KOS 2005: 469).

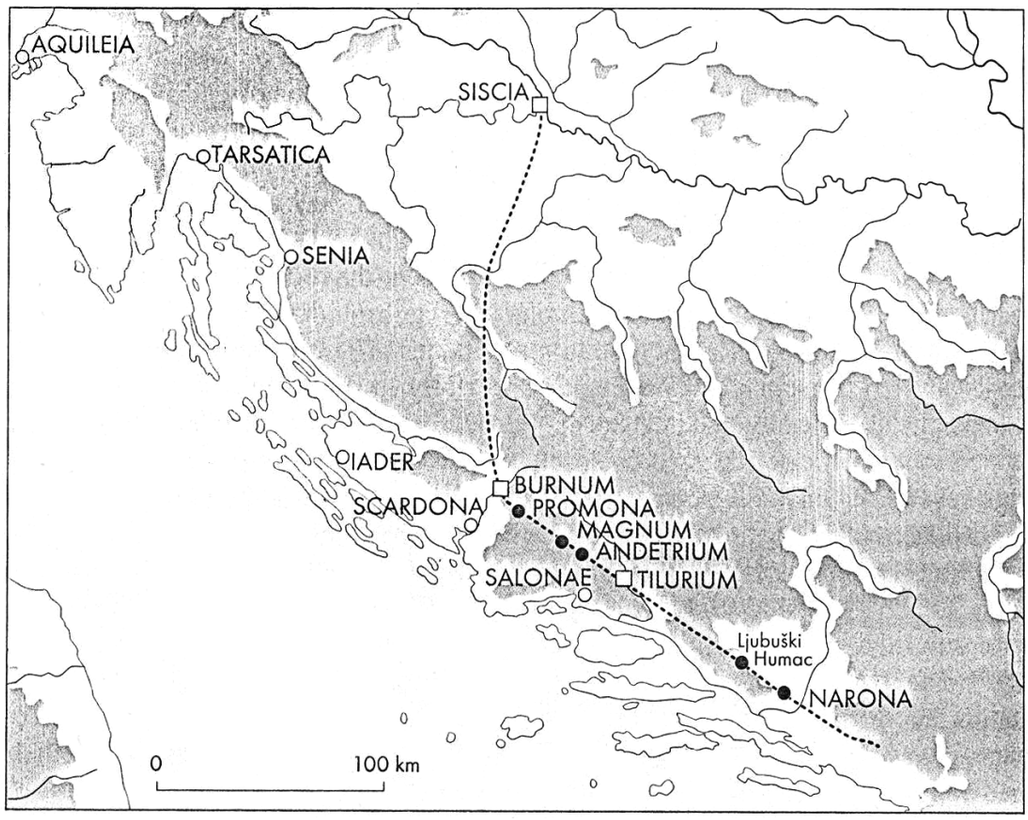

Sl. 6. Rimski logori koji kontroliraju posjed stečen 35.–33. pr. Kr.
(prema: ŠAŠEL KOS 2005: 470, Fig. 108)
Fig. 6. Roman military camps in control of the Roman territory acquired in the war 35–33 B. C.
(according to: ŠAŠEL KOS 2005: 470, Fig. 108)

Prostrana planinska unutrašnjost koja se protezala južno od Save i istočno od Une, kao i doline Drave i Save istočno od Psunja, Ravne gore i Papuka ostali su izvan dosega Oktavijanovih legija. Oserijati, Mezeji, Ditioni, Desitijati, Breuci, Andizeti, Amantini, keltski Skordisci i ilirski Pirusti

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:23

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

još su bili slobodni.[141] Apijanov zbunjujući spomen δαίσιοί τε (u jednom rukopisu δέσιοί τε)[142] među zajednicama koje su Oktavijanovim legijama pružile najveći otpor (*Illyr.*, 4.17) vrlo se vjerojatno odnosi na Desitijate, ali ne na njihovo matično područje u srcu Bosne nego na desitijatske čete koje su vrlo vjerojatno sudjelovale u ratu kao delmatski saveznici.[143] Delmati su dugotrajnu neovisnost (usprkos tome što su u nekoliko navrata bili pokoravani) djelomice mogli dugovati i svojim saveznicima koje su nalazili među susjednim Ditionima i Desitijatima,[144] pa i među udaljenijim keltskim Skordiscima, o čemu je već bilo riječi prilikom prvog poznatog delmatskog rata 156.–155. pr. Kr. Takvo savezništvo možda spominje i Apijan kada pripovijeda o početku rata protiv Oktavijanovih legija (*Illyr.*, 5.25) i o obrani opkoljene Setovije (*Illyr.*, 5.27). Sva je prilika da su s Ditionima i Desitijatima Delmati održavali vrlo bliske veze i da se one nisu iscrpljivale samo na dobrosusjedskim odnosima – valja pomisliti i na međusobne ženidbene (pa stoga i rodbinske) veze osobito među pripadnicima vodećeg ratničkog (»aristokratskog«) sloja, čemu bi u prilog išla i činjenica da je Baton Desitijat bio vrhovni zapovjednik delmatske vojske u velikom panonsko-dalmatinskom ustanku i da su mu Delmati povjerili obranu svoga posljednjeg uporišta Andetrija.

Oktavijanu Augustu moralo je biti jasno da planinsko područje između Save i Jadrana ostaje neosvojivo doklegod Rim ne posjeduje primorje i cijelu Posavinu; prvi preduvjet sada je bio ispunjen – istočna obala Jadrana bila je u rimskim rukama, no kontrola nad Posavinom još je bila polovična. Ovaj sposobni strateg i vojskovođa zacijelo je bio zacrtao realan i jasan cilj koji je potpuno i ostvario, ne pokušavajući izvršiti tada još neostvariv zadatak – osvajanje cijele Panonije. Odlučujući sukob s Markom Antonijem je takoreći već bio počeo i budući je princeps sve svoje snage koncentrirao na taj gorući problem, ostavivši iliričko i dačko pitanje po strani.

Događaji između Oktavijanova iliričkog i Tiberijeva panonskog rata

Oktavijanov pohod prva je faza konačnog osvajanja Ilirika, prostora između Jadrana i Dunava. Kao sljedeći korak valjalo je dovršiti osvajanje Panonije, međuriječja između Drave i Save s istočnom granicom na Dunavu, a tek zatim se moglo planirati proširenje rimskog posjeda prema cijelome srednjem toku Dunava koji je bio naseljen većinom keltskim zajednicama.[145] Ostvarivanje druge faze uslijedit će tek nakon dvadesetak godina i potrajati još dva desetljeća, kako ćemo to

141 Usp. i PAŠALIĆ 1967: 220.

142 Usp. ŠAŠEL KOS 2005: 68.

143 Za ovu pretpostavku zahvaljujem D. Periši; njegova je argumentacija vrlo uvjerljiva i logična, pa je u glavnim crtama iznosim u gornjem tekstu. Time upotpunjujem i unekoliko ispravljam svoje prijašnje mišljenje izneseno u DOMIĆ KUNIĆ 2003: 146. Za drukčije rješenje usp. ŠAŠEL KOS 2005: 459.

144 Bliske veze (srodničke ili političke naravi) s te dvije panonske zajednice možda se mogu nazrijeti iz Strabonovih riječi o Delmatima: κατοικίας δ᾽ἔσχεν ἀξιολόγους εἰς πεντήκοντα, ὧν τινὰς καὶ πόλεις, Σάλωνά τε καὶ Πρώμωνα καὶ Νινίαν καὶ Σινώτιον τό τε νέον καὶ τὸ παλαιόν – *imaju čak pedeset naselja vrijednih spomena, od kojih su neka gradovi: Salon, Prijamon, Ninija, Sinotij Stari i Novi* (7.5,5), te iz pisma koje je Publije Vatinije (*cos.* 47. pr. Kr.) uputio Ciceronu iz tabora u okolici Narone: *viginti oppida sunt Dalmatiae antiqua, quae ipsi sibi asciverunt amplius sexaginta – u Dalmaciji je dvadeset starih utvrđenih naselja i više od šezdeset onih koje su oni sami prisvojili* (*Ad familiares*, 5.10b). Teško da je u matičnoj delmatskoj zemlji moglo biti čak pedesetak znatnijih naselja, dovoljno velikih da ih Strabon smatra vrijednima spomena; bliže je istini da su barem neka od njih bila ditionska i/ili desitijatska, da su ih Delmati (iz nama nepoznatog razloga) sebi prisvajali, ili da povjesničari i zemljopisci nisu jasno razlučivali jednu etničku skupinu od druge, slične ili čak srodne. Cezarovu legatu Vatiniju situacija je mnogo jasnija jer boravi na terenu, u južnom susjedstvu Delmata; on delmatskima smatra samo dvadeset gradina i pripominje da su triput veći broj Delmati bili prisvojili – dakako, oduzevši ih svojim susjedima. Neke od tih gradina mogle bi biti liburnske, neke daorsijske (njih su Delmati mogli prisvojiti samo silom), no valja računati i na (mirno) širenje Delmata u zemlju Ditiona i Desitijata. Mogući razlozi navedeni su u tekstu.

145 Faze osvajanja Panonije slično su odredili i E. Tóth (TÓTH 1976: 201) i A. Mócsy (MÓCSY 1979: 177), s tom razlikom što Tóth kao prvu fazu prepoznaje osvajanje istočnog Norika i zapadne Panonije 15. pr. Kr., a ne Oktavijanov ilirički pohod 35.–33. pr. Kr.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:24

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

uskoro vidjeti. Uz to što je udario temelje stožeru u Segestici (prema Apijanu, *Illyr.*, 4.24, posada se bila smjestila unutar samoga grada, porušivši dio bedema; na isti zaključak posredno navodi i Dion Kasije, 49.37) i udario temelje prvoj riječnoj flotili u Panoniji (Apijan, *Illyr.*, 4.22), Oktavijan je novostečeni panonski posjed povezao s Italijom, produljivši već postojeću komunikaciju s ishodištem u Akvileji do Segestike. Ta strateški i prometno veoma važna cesta doticala se svih važnijih gradova (ujedno i luka) u rimskom posjedu duž Save: Nauporta, Nevioduna, vjerojatno i Andautonije[146] te Segestike. Riječ je o prvoj trećini buduće posavske longitudinale koja je Emonu povezivala sa Sirmijem (*ab Hemona per Sisciam Sirmi*, IA, 259,11 – 260,2; *TP*, 458-459), a prema Segestici (Sisciji) smjerala je preko postaja *Praetorium Latobicorum*, *Neviodunum*, *Romula*, *Quadrata* i *Ad Fines*.

Nastupno je razdoblje bilo iznimno povoljno po Oktavijana Augusta: uslijedili su sjajna pobjeda nad Markom Antonijem u pomorskoj bitci kod rta Akcija (31. pr. Kr.), uspješne vojne akcije u donjem Podunavlju koje su rezultirale osvajanjem Mezije (28. pr. Kr.), službeno priznanje njegove vrhovne vlasti nad čitavim imperijem (*imperium maius*, 23. pr. Kr.), konačno osvajanje Iberskog poluotoka i organizacija triju hispanskih provincija (u razdoblju između 26. i 19. pr. Kr.), rješavanje gorućeg partskog pitanja na Istoku (20.–19. pr. Kr.), pripajanje Noričkog kraljevstva te osvajanje Retije i Vindelikije (16.–15. pr. Kr.). Alpski rat je 16. pr. Kr. bio počeo Publije Silije Nerva (*cos*. 20. pr. Kr.) a dovršili su ga sljedeće godine braća Tiberije i Neron Druz, obojica u svojstvu Augustovih legata.[147] Tiberiju je tada 27 godina i iza sebe već ima zavidnu vojničku karijeru – vatreno krštenje imao je kao šesnaestogodišnjak, prateći svoga poočima u kantabrijski rat (kao što je i sâm August nekoć bio pratio Cezara, svoga adoptivnog oca, u hispanski rat; Velej Paterkul, 2.59,3), sa 22 godine dobio je prvo vojno zapovjedništvo u rješavanju partskog problema na Istoku, a godinu prije negoli će preuzeti zapovjedništvo u alpskome ratu proboravio je u svojstvu pretora u Galiji sprječavajući upade Germana i diplomacijom rješavajući razmirice među galskim prvacima.[148]

Iako Apijan priznaje da ne zna tko je osvojio Alpe – Julije Cezar ili Oktavijan August (*Illyr.*, 5.29), Strabon (4.6,9), Velej Paterkul (2.39,3; 2.95,2), Suetonije (*Tib*., 9) i Dion Kasije (54.22,3–4) izvješćuju da su to bili braća Tiberije i Druz Neron, obojica u ulozi Augustovih legata. Pripisivanje zasluga osvajanja Retije i Vindelikije Augustu i nije netočno, jer su se postignuća njegovih legata računala kao njegova vlastita. Tako, primjerice, princeps kaže da je osvojio Germaniju i Alpe ne spominjući svoje legate koji su izvojevali te pobjede (*RG*, 26), ali na drugome mjestu ističe Tiberijevu zaslugu u osvajanju Panonije (*RG*, 30); Livije (*Per.*, 138), Suetonije (*Aug*., 20 i 21) i Eutropije (7.9) u tome su smislu mnogo pomniji, dajući Augustovim legatima primjerene zasluge u širenju imperija. Osvajanje Retije i Vindelikije (istočne Štajerske i južne Bavarske) i postignuta vojna kontrola nad cijelim alpskim područjem priskrbili su Rimu potrebne preduvjete za daljnje napredovanje prema sjeveru (Germaniji) i istoku (Panoniji). Osim što je u rimskim rukama sada bio prostor koji je Italiju zemljopisno razdvajao od tih dvaju strateških ciljeva, stečen je bio i posjed nad tamošnjim bogatim željeznim rudištima, što je značilo sigurnu i stalnu opskrbu vojske oružjem.

Osvajanje Germanije imalo je za cilj skraćivanje pogranične crte koja je rimski imperij odvajala od germanskog barbarika. Granica je pratila tokove Rajne i Dunava koji su se susretali u području Schwarzwalda tvoreći izduženi kut; taj je kut valjalo ispraviti, graničnu crtu pomaknuti na La-

146 Iako nedostaju izravna arheološka svjedočanstva (najstariji nalazi potječu iz Domicijanova doba), Andautonija je morala biti jedna od točaka na kopnenoj prometnici i jedna od pristanišnih luka za riječni promet; ondje je i jedan od malobrojnih prikladnih prijelaza preko Save koji omogućuje komunikaciju u smjeru sjever (Podravina) – jug (Kordun i Gorski kotar). Usp. bilj. 44.

147 Od sada pa nadalje Oktavijana ćemo zvati Augustom; taj počasni naslov datira od 27. pr. Kr. i simbolizira početak novog ustrojstva rimske države i ključnu ulogu koju u njoj ima princeps, nositelj toga naslova.

148 O Tiberijevoj vojničkoj karijeri: LEVICK 1999: 20, 24–27.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:24

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

bu i tako je osjetno skratiti. Posao su uspješno (ali privremeno[149]) obavili Druz Neron i (nakon njegove pogibije 9. g. pr. Kr.) Tiberije. Daljnje pak akcije u Panoniji bile su logična nadoveza na Augustova postignuća otprije dvadesetak godina i sljedeći korak prema glavnome cilju – zauzimanju Podunavlja.[150] Njihovu početku prethodili su nemiri u širem prostoru istočno od Alpa; Dion Kasije izvješćuje da su 16. pr. Kr. Noričani (čija je zemlja upravo bila u procesu anektiranja imperiju) i Panonci pregazili Histriju prouzročivši nove probleme uz sjeveroistočnu granicu Italije, da je iste godine bilo nemirno i u Dalmaciji te da su Denteleti (na gornjem toku Marice) i Skordisci (njihovi sjeverozapadni susjedi) opustošili Makedoniju (54.20,1-3). Panonci koji su se tom prilikom udružili s Noričanima mogu biti samo one panonske zajednice koje je August bio porazio devetnaest godina ranije. Tome su dva razloga: prvo, ti su Panonci morali biti susjedi Noričana jer su, kako smo vidjeli, zajedno s njima opetovano ugrožavali rimski posjed u istočnom kutu Jadrana; drugo, Dion izričito kaže da su se oni *opet sami nagodili* s rimskim zapovjednikom (Publijem Silijem Nervom), što upućuje na zaključak da je najvjerojatnije riječ o Kolapijanima koji su se 35. pr. Kr. jednako tako bili nagodili s Oktavijanom Augustom uoči opsade Segestike (49.37,2). Akcijom smirivanja stanja u Noriku i Panoniji 16. pr. Kr. zapovijedao je Publije Silije Nerva u čijoj je vojnoj nadležnosti tada bilo šire alpsko područje (Dion Kasije, 54.20,2), a sljedeću vojnu intervenciju protiv ponovno pobunjenih Panonaca 14. i 13. pr. Kr. (Dion Kasije, 54.24,3), vjerojatno opet Kolapijana ali i drugih panonskih zajednica u zapadnom dijelu Međuriječja, vodi Marko Vinicije (*cos. suff*. 19. pr. Kr.) o čijoj akciji doznajemo iz Florova sažetka Livijeve *Povijesti* (2.24).[151]

TIBERIJEV PANONSKI RAT 12.–11. PR. KR.

Zbivanja u Panoniji Dion Kasije prikazao je kao smirivanje niza pobuna – nema ni riječi o proširivanju rimskog posjeda. Doista vrlo zbunjujuće, tim više što nam druga literarna vrela ne pomažu pri utvrđivanju stvarnog karaktera toga rata: osim Dionova vrlo šturog i nejasnog izvješća, tu su jednako tako lapidarni Velej Paterkul i Suetonije. Pridodamo li tome doslovce po jednu rečenicu iz Augustovih *Res gestae*, Frontinovih *Strategemata* te Livijeva, Florova, Festova i Eutropijeva sažetka, upotpunili smo i iscrpili popis izvora za taj rat koji je, uz Oktavijanov iliрički pohod, značio prekretnicu u povijesti rimskog osvajanja južne Panonije.[152]

Počevši 14. pr. Kr., nemiri su se, tvrdi Dion Kasije, nastavili i 12. pr. Kr., nakon početne intervencije Marka Vipsanija Agripe kome je August bio povjerio nadležnost nad akcijama u Panoniji. Činjenica da je drugom čovjeku u državi (princepsovu najbližem suradniku, prijatelju i zetu) bilo povjereno zapovjedništvo u tome ratu upućuje na zaključak da je August bio odlučio jednom zasvagda riješiti goruće panonsko pitanje. Dion Kasije izvješćuje kako je intervencija u Panoniji, *koja*

149 Germani će dvadeset godina poslije prisiliti Rim na povlačenje – nakon strašnog poraza triju legija Kvintilija Vara u Teutoburškoj šumi 9. godine, pogranična crta rimskog imperija vraćena je na Rajnu i Dunav.

150 Dosezanje dunavskog toka, osvajanje Dakije (Rumunjska) i Markomanije (Češka i Slovačka) i pokušaj pomicanja granice na Labu mogu se smatrati dijelovima jednog te istog plana osiguravanja sjeverne granice imperija. Osvajanje Panonije može se smatrati jednom od ključnih sastavnica toga nacrta.

151 O Viniciju usp. HANSLIK 1961; LEVICK 1999: 31. Livijeve knjige koje se odnose na te događaje nisu očuvane, ne pomažu ni *Periohe* koje su prešture za razdoblje između 15. i 13. pr. Kr. Legati koji će 12. pr. Kr. naslijediti Vinicija u Panoniji još su angažirani na drugim stranama: Marko Vipsanije Agripa je na Istoku (Dion Kasije, 54.24, 4–6), a Tiberije je s Druzom možda još uvijek u Retiji i Vindelikiji (LEVICK 1999: 27–28), da bi u siječnju 13. pr. Kr. u Rimu preuzeo svoj prvi konzulat.

152 Evo kompletnog popisa izvora za Tiberijev panonski rat: Dion Kasije, 54.24,3; 54.28,1–2; 54.31; 54.34,3; 54.36,2–3; 55.2,4; Velej Paterkul, 2.39,3; 2.96,2–3; Suetonije, *Aug*., 20; *Aug*., 21; *Tib*., 9; *Tib*., 14; *RG*, 30; Frontin, *Strategemata*, 2.1,5; Livije, *Per.*, 141; Flor, 2.24; Fest, *Brev.*, 7; Eutropije, *Brev.*, 7.9. Tome popisu valja pridodati i neke podatke koji se tiču panonsko–dalmatinskog (Batonova) ustanka (o njima će više riječi biti u tekstu), jer su oni znakoviti za rekonstrukciju događaja tijekom Tiberijeva panonskog rata.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:25

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

je žudjela za ratom, uslijedila početkom zime (kraj 13. pr. Kr.) uoči nastupa konzulata Marka Valerija i Publija Sulpicija (početak 12. pr. Kr.), te da su nemiri ubrzo jenjali zahvaljujući Agripinoj nazočnosti na terenu (54.28, 1–2). Već u ožujku 12. pr. Kr. Agripa je u Kampaniji i ondje umire, a August vrhovno zapovjedništvo nerado (kako tvrdi Dion Kasije) dodjeljuje Tiberiju (54.31,1). Dionova inačica priče dio je one povjesničarske struje koja je zauzela negativan stav prema Tiberiju Klaudiju Neronu, a kojoj su, uz Diona, najistaknutiji predstavnici Suetonije i Tacit. Ta je negativistička struja namjerice iskrivljavala sliku o Tiberiju kao vladaru, vojnom zapovjedniku i privatnoj osobi, prešućujući ili barem umanjujući njegove zasluge u stjecanju novih teritorija i u upravljanju državom.[153] Izgleda da najviše valja vjerovati Veleju Paterkulu, članu Tiberijeva stožera na nekoliko ratišta, čija se naklonost prema vrhovnom zapovjedniku (koja graniči s obožavanjem) temeljila na stvarnim Tiberijevim odlikama hrabrog i jednostavnog ratnika i iznimno sposobnog legata i stratega. Koji vojnik ne bi cijenio što njegov zapovjednik kao kakav običan borac *sjedeći na golom busenu uzima hranu i često bez šatora noćiva* (Suetonije, *Tib*., 18), a u bitci pokazuje vrhunske taktičke i strateške sposobnosti (Velej Paterkul, 2.111,2 i 4)? Velej Paterkul iz prve se ruke osvjedočio u iznimnu popularnost koju je Tiberije uživao među vojnicima (2.104,3–4) i u strahopoštovanje koje su prema njemu gajili čak i neprijatelji (2.107).

Tiberiju nenaklonjeni povjesničari panonski su rat prikazali kao gušenje niza uzastopnih pobuna, u želji da umanje zasluge koje je Augustov legat bio polučio u Panoniji 12. i 11. pr. Kr. A Tiberije je, kako ćemo vidjeti, u te dvije ratne sezone Rimu priskrbio nove posjede u jugoistočnoj Panoniji. Prema prilično oskudnim podacima koje nude dostupni izvori moguće je načiniti tek blijedu sliku tijeka zbivanja i naslutiti doseg i važnost toga panonskog rata. Bila je to, smatram, konačna faza osvajanja Međuriječja i trenutak koji je označio početak rimske konsolidacije u zaokruženom iliričkom posjedu s onu stranu Jadrana.

Dion Kasije izvješćuje o pobuni Panonaca 14. pr. Kr. (54.24,3). Taj događaj možda i nema izravne veze s panonskim ratom koji je uslijedio početkom 12. pr. Kr. s Agripinim povratkom s Istoka – moglo bi doista biti riječi o »pobuni«, nemirima u onom dijelu Panonije koji je 35. pr. Kr. bio osvojio Oktavijan August.[154] Dion Kasije ustraje u tvrdnji da su ratna zbivanja idućih godina također

153 Ovo nije prilika da se naširoko govori o Tiberijevu karakteru i sposobnostima, o čemu postoji poprilična literatura (vidi, primjerice, LEVICK 1999). Valja tek reći da se Tiberije u više navrata pokazao sposobnim strategom, vojskovođom i vladarom te da je August, bez obzira na sve, ozbiljno računao na njega kao na svoga glavnog pobočnika i nasljednika, o čemu slikovito govori Suetonije (*Tib*., 21) (usp. i Dion Kasije, 54.31). Korijeni negativnog stava prema Tiberiju, koji se provlači historiografijom 2. i 3. st., mogli bi se potražiti u Augustovom pretpostavljenom častohleplju i strahu da će preveliki uspjesi drugih zasjeniti njegove vlastite (LEVICK 1999: 34). Prema tome mišljenju, sâm je princeps namjerice umanjivao vojničke uspjehe braće Tiberija i Druza i popularnost koja je iz njih proistjecala u puku, a takav je stav zatim preuzela i dvorska historiografija predavši ga sljedećim naraštajima povjesničara. Ako je to točno, onda bi Augustove pohvale upućene njegovim legatima (primjerice *RG*, 30) bile lukavo smišljeni način održavanja privida objektivnosti (čemu pristupam s rezervom, smatrajući da Augustov položaj »prvog među jednakima« nije bilo lako ugroziti). Drugi, mnogo uvjerljiviji razlog stvaranja negativne slike o Tiberiju Druzu Neronu tiče se spletki na carskome dvoru (u kojima nije sudjelovao princeps, već pojedini članovi njegove obitelji i njihovi bliži suradnici) koje su se ticale nasljedovanja principata i suzbijanja latentne opasnosti od povratka republikanskog uređenja (LEVICK 1999: 34, 39–41). U tom bi slučaju i Tiberijev demonstrativni odlazak na Rod trebalo sagledati u svjetlu reakcije na podmetanja i šikaniranja od strane pojedinih članova obitelji Julijevaca kojima nije odgovaralo da prijestolje preuzmu Klaudijevci.

154 S događajima u Panoniji 14. pr. Kr. može se povezati Florov spomen Vinicijeve vojne intervencije u Podravini i Posavini (2.24). Znakovito je što se tu spominje poraz Panonaca na *obje* rijeke, Dravi i Savi – to je, dakle, potvrda da se Oktavijan 35. pr. Kr. nije bio ograničio samo na Posavinu (Segestiku), već da su ratne operacije obuhvatile i zapadni dio Podravine. Bilo bi zanimljivo ustanoviti može li se među povelikom količinom oružja i dijelova vojničke opreme, nađenima na nekoliko mjesta u Savi, pronaći i koji komad koji je u rijeku dospio tijekom Vinicijeve vojne akcije (usp. HOFFILLER 1911; HOFFILLER 1912; HOFFILLER 1937; P. MILOŠEVIĆ 1987; RADMAN LIVAJA 2004).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:25

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

bila povezana s gušenjem pobuna. Ostali izvori u tome pogledu nisu izričiti, no kontekst njihovih šturih izlaganja, kao i stanje stvari tijekom velikog panonsko-dalmatinskog ustanka prilično nas jasno navode na pomisao da je panonski rat koji je 12. pr. Kr. počeo Marko Vipsanije Agripa, a 11. pr. Kr. dovršio Tiberije Klaudije Neron bio osvajački pohod koji su, moguće, pratili i nemiri u otprije pokorenom jugozapadnom dijelu Panonije. Tiberije je tada Rimu priskrbio preostali dio Panonije (istočni dio Međuriječja i planinski prostor između Save i dinarskog lanca), ispunivši tako prazninu koja je zjapila između rimskog posjeda na istočnoj obali Jadrana i onoga u Međuriječju. Tiberijev časnik i sudionik toga rata, povjesničar Velej Paterkul, u dva je navrata obećao zasebno djelo o Panoniji (2.96,2; 2.114,4), ali nema naznaka da ga je ikada napisao pa smo stoga zakinuti za mnogo dragocjenih podataka o geografskim i etnografskim značajkama te zemlje, kao i o tijeku dvaju posljednjih sukoba koji su se ovdje vodili – panonskog rata i panonsko-dalmatinskog ustanka. Spomenuvši tek da je panonski rat bio *dovoljno važan i strašan i zbog svoje blizine i prijetnje Italiji* (2.96,2), Velej Paterkul pozornost usmjerava na germanski rat kojemu je također sudjelovao pod Tiberijevim vrhovnim zapovjedništvom. Izvješće o panonskom ratu izostalo je iz Paterkulove *Rimske povijesti*, što je velika šteta jer bi njegov tijek i dosezi tako bili poznati iz prve ruke.

Teško je ustanoviti stvarni redoslijed zbivanja tijekom panonskog rata; prema Dionu Kasiju, nemiri u već osvojenom dijelu Panonije prethodili su osvajačkom pohodu, a izgleda da su ga pratili i za čitavog njegova trajanja; štoviše, Dion Kasije, Livije i Suetonije spominju i pobjedu nad Delmatima, što bi značilo da je nemirno bilo u većem dijelu iliričkog prostora.[155]

Krećući u Panoniju u proljeće 12. pr. Kr., Tiberije je posjetio Gerionovo proročište u Pataviju (Suetonije, *Tib*., 14) i ondje dobio povoljna znamenja. Ne znamo ništa o pravcima kretanja njegovih legija, no možemo s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da su one ušle u Panoniju prateći dobro poznati put koji je iz Akvileje vodio na Nauport, a zatim dolinom Save (Emona – Neviodun – Andautonija) do Segestike. O mogućem alternativnom pravcu dolinom Drave možemo samo nagađati; ako ga je bilo, onda valja pomisliti na budući itinerarski pravac *Poetovio* (Ptuj) – *Aqua Viva* (Petrijanec) – *Iovia* (Ludbreg) – *Sunista* (Kunovec Breg) – **Piretae* (Draganovci?) – **Lentulae* (Virje) – *Serota* (Virovitica) – *Bolentia* (Orešac) i dalje prema Mursi.[156]

Ishodište je bila Akvileja; tijekom Tiberijeva ratovanja u Panoniji, ondje su boravili August i njegova kći Julija. Bila je, naime, princepsova navada da izbliza prati akcije svojih legata: *Ostale je ratove vodio preko svojih legata, ali tako da je kod nekih, na primjer u Panoniji i Germaniji, ili češće dolazio k vojsci ili se nalazio negdje u blizini, odlazeći iz Rima sve do Ravene, Mediolana ili Akvileje* (Suetonije, *Aug*., 20; usp. Josip Flavije, *Antiquitates Iudaicae*, 16.87); Julija je Tiberiju u Akvileji tada rodila sina koji je umro još kao dijete (Suetonije, *Tib*., 7).[157] Tiberijev panonski stožer mogao se nalaziti samo u Segestici, gdje je August dvadesetak godina prije toga bio smjestio veliku posadu jačine više od dvije legije. Ne znamo da li se segestanski tabor sada već nazivao Siscijom, ali smo obaviješteni o tome da ga je uredio Tiberije; to je moglo biti samo ovom prilikom, a ne tijekom Batonova rata, kada (zbog brzine kojom su se događaji odvijali) nije bilo vremena za opsežne radove koje spominje Dion Kasije (49.37,3). Tabor u Sisciji je, uostalom, već od samog početka velikog panonsko-dalmatinskog ustanka (godine 6.) imao ulogu glavnog stožera združenih rimskih i savezničkih četa (usp. Dion Kasije, 55.33,2; Velej Paterkul, 2.113,1 i 3), što znači da je već otprije bio uređen i organiziran.

155 O nemirima u Panoniji: Dion Kasije, 54.28,1–2; 54.31; 54.34,3. O pobunjenim Delmatima: Dion Kasije, 54.34,3; Livije, *Per*., 141; Suetonije, *Tib*., 9.

156 *IA*, 129.6; *TP*, 5.2 – 6.5; *Itinerarium Hierosolymitanum*, 559.11 – 563.7; usp. MARKOVIĆ 1992: 10.

157 Usp. i LEVICK 1999: 37. Tri kipa s posvetama članicama Augustove obitelji (ženi, kćeri i unuci), nađena u norićkom središtu u Magdalensbergu, mogla bi biti u vezi s boravkom tih žena u neposrednom susjedstvu Norika. J. Šašel pretpostavlja da su one s Augustom boravile u Akvileji (kao alternativno boravište spominje Ravennu), odakle je princeps nadgledao Tiberijeve ratne operacije (ŠAŠEL 1992b: 442).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:25

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

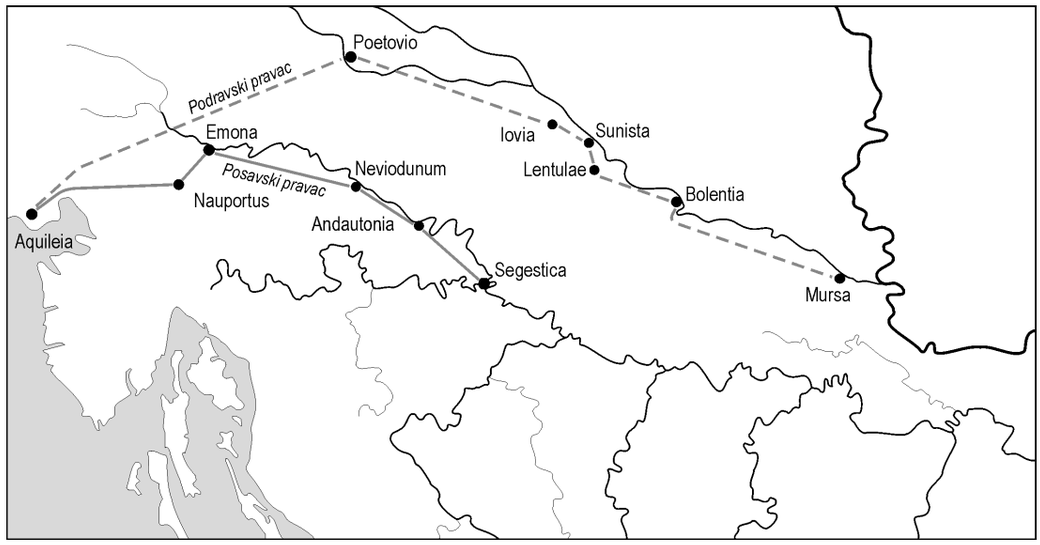

Sl. 7. Mogući pravci Tiberijevog prodora u Panoniju 12. pr. Kr
(crtež: Zvonimir Grbašić).
Fig. 7. Possible directions of Tiberius' conquest of Pannonia in 12 B. C.
(drawing: Zvonimir Grbašić)

Tijek panonskog rata oslikan je tek s nekoliko riječi: *Tiberije ih je* (*sc*. Panonce) *pokorio opustošivši veći dio njihove zemlje i učinivši mnoge nepravde stanovništvu, služeći se što je više mogao svojim saveznicima Skordiscima, koji su bili susjedi Panoncima i vrlo slično naoružani. Zaplijenio je neprijateljsko oružje i prodao većinu muškaraca sposobnih za borbu u ropstvo, odvevši ih iz zemlje* (Dion Kasije, 54.31,3). To je ujedno i jedino izvješće kojim raspolažemo, osim lapidarnog i prilično neodredivog Florova odlomka (2.24)[158] – Velej Paterkul je, prisjetimo se, o panonskom ratu obećao napisati zasebno djelo o kojemu ne znamo ništa, a epizoda opisana kod Frontina (2.1,5) mogla bi se jednako ticati ovoga rata, kao i panonske faze Batonova ustanka. Tiberijeva postignuća u Panoniji 12. i 11. pr. Kr. ipak se mogu djelomice rekonstruirati, zahvaljujući pojedinim informacijama koje sadrže literarni i epigrafički izvori te arheološka građa. Iz tih raspoloživih izvora informacija daju se naslutiti dvije faze panonskoga rata, od kojih bi prva obuhvaćala istočnu Podravinu i Posavinu, a druga Bosnu. Posjedovanje Posavine strateški je preduvjet za uspješan prodor prema jugu, u vrletnu unutrašnjost panonskoga prostora kamo pristup dopuštaju tokovi rijeka koje se ulijevaju u Savu. Postignuća Tiberijevih legija u Panoniji pomažu pak u rekonstrukciji zacrtanog cilja – osvojiti preostali slobodni teritorij između Save i dinarskog lanca i tako cijelu Panoniju privesti rimskoj vlasti te ujedno zaokružiti rimski posjed u Iliriku; tako bi se stekli uvjeti da ondje »proradi« rimski administrativni aparat, a Carstvo bi se obogatilo za jednu (strateški važnu) provinciju. Uz to, kontrola Ilirika značila je i veću sigurnost po rimsku Makedoniju, koja na ovaj način Rimu postaje dostupna i s kopnene, a ne samo s morske strane. Ne treba zanemariti ni drugi vrlo vjerojatni cilj, koji u

158 Vinicijev angažman u panonskom ratu mogao bi se datirati u sam početak ratnih zbivanja (usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 151–152), a spomen poraza Panonaca u Podravini i Posavini tiče se krajnjeg ishoda rata.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

kontekstu osvajanja Panonije smatram sljedećom fazom rimske osvajačke politike u Podunavlju – pripremiti teren za prodor prema srednjem toku Dunava, zacrtanoj sjevernoj granici Carstva, kao i za već dugo planirano osvajanje Dakije.[159]

Konačno osvajanje Međuriječja obuhvaćalo je poduzimanje ratnih akcija na teritoriju podravskih Andizeta, posavskih Amantinaca, Oserijata i Breuka, te južnijih panonskih zajednica među kojima su najbrojniji bili Ditioni, Mezeji i Desitijati, da ne spomenemo i ilirske Piruste, istočne susjede Desitijata. Neke od tih zajednica svoju su moć i snagu dugovale posjedovanju bogatih rudnih resursa, iznimno zanimljivih i samome Rimu: Mezeji su imali bogate rudnike željeza, zemlja Desitijata obilovala je zlatonosnim rijekama, a Pirusti su kontrolirali rudnike srebra. Stoga i taj gospodarski moment valja ubrojiti među već spomenute ciljeve rimske politike prema Iliriku. Da bi se svi nabrojani ciljevi valjano ostvarili, August je angažirao ponajbolje legate od kojih izvori spominju Marka Vipsanija Agripu te Tiberija Druza Nerona u svojstvu vrhovnog zapovjednika, kao i Marka Vinicija, iliričkog namjesnika (*suff.* 19. pr. Kr.).[160]

Nemajući nikakav uvid u pravac kretanja rimske vojske niti u redoslijed ratnih akcija, držat ćemo se geografskog slijeda i pretpostaviti da su Tiberijeve legije kroz Panoniju prošle očekivanim smjerom od zapada prema istoku, usmjerivši svoje djelovanje iz glavnog panonskog stožera u Segestici/Sisciji prema još neosvojenom panonskom području istočno od zemalja Jasa i Kolapijana. Jednako tako u sferi pukog nagađanja ostaje i odgovor na pitanje jesu li postojali usporedni pravci kroz Podravinu i Posavinu, ili je osvajanje Međuriječja teklo postupno, po fazama. Stoga predloženi redoslijed nikako nije i jedini mogući.

Prvi su na red mogli doći istočni susjedi Kolapijana, Oserijati, koji nisu bili obuhvaćeni Oktavijanovim vojnim akcijama 35. pr. Kr.; te su se akcije, vidjeli smo, zaustavile u zemlji Kolapijana i usredotočile na njihovo središte u Segestici. Činjenica da je Tiberije tijekom rata 12.–11. Kr. porazio Breuke (o čemu doskora) ide u prilog pretpostavci da su na udar legijâ prethodno bili došli njihovi zapadni susjedi Oserijati. Bilo bi vrlo neobično da je Tiberije zaobišao Oserijate i ostavio »prazninu« između Kolapijana (pokorenih 35. pr. Kr.) i Breuka s kojima je sada bio zaratio. Arheološka istraživanja naselja u Donjoj Dolini pokraj Bosanske Gradiške pokazala su da je život u tom oserijatskom središtu (točnije, u gradini iznad sojeničkog naselja) na dulje vrijeme naglo bio prekinut na prijelazu erâ; tu dataciju potkrjepljuje i vršak piluma (danas u Arheološkome muzeju u Zagrebu) koji je ujedno i svjedočanstvo sukoba između stanovnikâ naselja i rimske vojske.[161] Ne možemo sa sigurnošću ustvrditi da je gradinsko naselje u Donjoj Dolini bilo uništeno baš u Tiberijevu panonskom ratu (druga mogućnost i opet je Batonov ustanak[162]), ali ta se pretpostavka temelji na činjenici da su Breuci, istočni susjedi Oserijata, bili poraženi upravo u ovome ratu te da je, kako već rekosmo, malo vjerojatno da bi legije »preskočile« oserijatski dio Posavine između ušćâ Une i Vrbasa. To bi za posljedicu imalo nedostatnu kontrolu nad Posavinom, koja je bila jedan od glavnih Tiberijevih strateških ciljeva, a samim time značilo bi i manjkavo osvajanje Panonije.

159 August je sjevernu granicu imperija vidio na Labi i Dunavu, o čemu bjelodano svjedoče pohodi koje je bio poduzeo u Galiji i Germaniji. Pomicanje limesa s Rajne na Labu znatno bi skratilo njegovu duljinu (granična crta bila bi gotovo ravna) i olakšalo komunikaciju među četama na toj najdužoj granici Rimskoga Carstva. O planiranom osvajanju Dakije već je bilo riječi.

160 Za Agripu i Tiberija: Velej Paterkul, 2.96,2; Dion Kasije, 54.28,1–2, 54.31, 54.34,3. Za Vinicija: Flor 2.24; SYME 1937: 40, bilj. 16; SYME 1939: 390.

161 O Donjoj Dolini: Z. MARIĆ 1964, osobito str. 50 i 73; usp. i Z. MARIĆ 1968: 56. Za podatak o pilumu iz Donje Doline, inače neobjavljenom, zahvaljujem D. Periši, koji me je upozorio i na nalaze s drugih lokaliteta koji se mogu povezati s Tiberijevim panonskim ratom (mezejsko Agino Selo, desitijatska Kalesija).

162 Tako misli Z. Marić, pripisujući Germaniku zasluge za osvajanje Donje Doline (Z. MARIĆ 1968: 56).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Tijekom prve godine rata Tiberije je pregazio zemlju Breuka. Breuke u tom kontekstu izričito spominje Suetonije (*Tib*., 9), dok Dion Kasije svjedoči o tome da su legijama, u ulozi saveznika, pomagali Skordisci, koji su bili susjedi Panoncima (54.31,3). Skordisci su, osim s Breucima, graničili i s Amantincima, no logičnije je pomisliti da je pomoć ratobornih Kelta Tiberiju bila potrebna upravo protiv Breuka koji će se tijekom skorašnjeg Batonova ustanka, kao jedni od kolovođa pobune, pokazati najžešćim protivnicima, dok izrazita srčanost Amantinaca nije potvrđena u vrelima.[163] Skordisci su još 16. pr. Kr. sudjelovali u napadu na rimsku Makedoniju (Dion Kasije, 54.20,3), pa njihovo definitivno umirivanje i moguće prisiljavanje na savezništvo s Rimom valja datirati u okviru četiri godine koje su dijelile tu posljednju poznatu pljačkašku akciju od početka ratnih operacija u Panoniji.[164] Dion izvješćuje da je Tiberije nakon rata *prodao većinu muškaraca sposobnih za borbu u ropstvo, odvevši ih iz zemlje* (54.31,3). Nejasno je zašto bi za borbu sposobni muškarci završili kao obični robovi, kada ih se moglo – osobito one mlađe – iskoristiti u borbene svrhe. Vrlo je primamljiva pomisao da su se među njima nalazili i mladići koji su činili jezgru osam breučkih augzilijarnih kohorti, tijekom 1. i 2. st. epigrafički posvjedočenih po cijelome Carstvu.[165] Tako drastične mjere – masovno odvođenje za rat sposobnih muškaraca – pokazatelj su veličine opasnosti koju je po uspostavu rimske kontrole u nekom području predstavljala tamošnja muška populacija, a samim time odražavaju i procjenu snage i važnosti dotične etničke zajednice.

Sukob s Andizetima tijekom Tiberijeva panonskog rata, kao ni njegov ishod, nisu izravno potvrđeni u povijesnim izvorima, no arheološka istraživanja u području Osijeka svjedoče o postojanju augzilijarnog tabora u blizini Murse već prije izbijanja Batonova ustanka (FILIPOVIĆ 2004: 157; usp. PINTEROVIĆ 1967: 56), što upućuje na zaključak da su Andizeti prethodno bili poraženi. Dovođenje četa i organiziranje posade u andizetskoj Mursi mogli su uslijediti tijekom panonskog rata 12.–11. pr. Kr. ili neposredno nakon rata; prethodna se vojna ekspedicija, ona Oktavijanova 35. pr. Kr., bila ograničila na zapadni dio Međuriječja zaustavivši se na zapadnim obroncima požeških gora koje su držali Jasi, a tijekom sljedećeg u izvorima potvrđenog sukoba (panonska faza Batonova ustanka, 6.–8.) Mursu možda već drži augzilijarna posada.[166] K tome, Velej Paterkul kaže da se godine 6. *cijela Panonija (...) iznenada digla na oružje* (2.110,2). »Cijela Panonija« odnosi se na cijelo

163 Kolovođe velikog panonsko-dalmatinskog ustanka bili su, prema svjedočanstvu Diona Kasija i Veleja Paterkula, Breuci i Desitijati. Obje te zajednice porazio je, kako to želim ovdje pokazati, Tiberije u panonskom ratu, petnaestak godina prije izbijanja ustanka. Od pet ili šest bitaka tijekom Batonova rata koje su povijesni izvori smatrali vrijednima da se zabilježe i predaju povijesti, Breuci su sudjelovali u njih četiri (na Dravi, vezano uz pokušaj osvajanja Sirmija – Dion Kasije, 55.29,3; na gori Almi – Dion Kasije, 55.30,2–3; kod Volkejskih močvara – Dion Kasije, 55.32,3; na rijeci Batinu, konačan poraz Breuka i prestanak rata u Panoniji – Dion Kasije, 55.34,6 te Velej Paterkul, 2.114,4). U kontekst žestokih bitaka između rimske i breučke vojske mogle bi se staviti i tri ostave novca iz okolice Vukovara, koje sadrže većinom apolonijske i dirahijske drahme, ali ima i nešto republikanskih denara koji ih datiraju u sam kraj 1. st. pr. Kr. (usp. MIRNIK 1981: 49). Što se Andizeta tiče, u njihovoj zemlji vodile su se dvije od spomenutih bitaka (sukob na Dravi godine 6. i bitka kod Volkejskih močvara koje Andizete razdvajaju od Breuka, godine 7.), no pritom nije spomenuto i njihovo etničko ime, što bi moglo značiti da Rim nije bio impresioniran andizetskim ratnicima, barem ne u onoj mjeri u kojoj je respektirao silinu i hrabrost Breuka. O sukobima u zemlji Andizeta tijekom Batonova ustanka svjedoči i jedan arheološki nalaz s kraja 19. st. – velika ostava republikanskog novca, nađena negdje između Valpova i Osijeka (BRUNŠMID 1895).

164 Velej Paterkul svjedoči o tome da je Skordiske pobijedio Tiberije (2.39,3), ali ne kaže točno kada. Predložena je godina 15. pr. Kr. (usp. ŠAŠEL KOS 2005: 508), no ta pretpostavka nije i naširoko prihvaćena (usp. LEVICK 1999: 28, i 235, bilj. 51).

165 Dio kontingenta borbeno sposobnih muškaraca možda je završio u gladijatorskim školama (ti su doista bili prodani u ropstvo), no ne vjerujem da je Tiberije propustio iskoristiti ratničke sposobnosti Panonaca i da barem jedan njihov broj (po svoj prilici one mlađe) nije uključio u rimske pomoćne čete. Računa se s ukupnim udjelom od barem 5.000 momaka raspoređenih u osam breučkih kohorti i u drugim pomoćnim četama (ZANINOVIĆ 2003: 447).

166 O prisutnosti rimske posade u Mursi u godinama panonsko-dalmatinskog ustanka još se samo nagađa, jer dokazi izostaju; usp. GÖRICKE LUKIĆ 2000: 8; PINTEROVIĆ 1978: 31–33.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Međuriječje (kao i na planinski prostor južno od Save, kao što ćemo to uskoro vidjeti) koje je Rim tijekom Augustova doba nazivao Panonijom, smatrajući Dravu sjevernom granicom i u etničkom i u političkom pogledu. Ako se, dakle, 6. godine cijela Panonija pobunila, to samo može značiti da je Rim već bio osvojio preostali dio Međuriječja – među inim i zemlju Andizeta. Je li bila riječ o usporednim pohodima koji su istodobno pokrivali Posavinu (Breuci) i Podravinu (Andizeti) ili o sukcesivnim akcijama u dolinama tih dviju panonskih rijeka, nije poznato.

S porazom Andizeta, u rimske je ruke pao i preostali dio Podravine i dosegnut je (južno)panonski dio Podunavlja. Njega kontroliraju Skordisci, Tiberijevi saveznici u tome ratu. Skordiščanska *oppida* u Batini, Zmajevcu i Dalju – buduća pogranična *castella* – uskoro će postati prvim rimskim vojnim uporištima u tom dijelu Podunavlja (kasteli *Ad Militares*, *Ad Novas* i *Teutoburgium*), zajedno s onima duž Fruške gore i istočno od nje, sve do ušća Save.[167] S obzirom na činjenicu da su Skordisci u panonskom ratu 12.–11. pr. Kr. sudjelovali na rimskoj strani, Tiberije nije morao osvajati područje oko ušća Save, već je ratne operacije usmjerio prema Amantincima, zapadnim susjedima Skordiska, čije je središte bio Sirmij.

O datumu i okolnostima osvajanja Sirmija ne zna se baš ništa – izvori o tome šute. Bilo je pokušaja da se pad Sirmija pripiše Oktavijanovim legijama 35. pr. Kr. ili pak uspjesima rimske vojske u gušenju Batonova ustanka, no pojedini elementi jasno upućuju na to da je Sirmij u rimske ruke pao tijekom Tiberijeva panonskog rata, dakle 12. ili 11. pr. Kr. Vjerujem da je prilično jasno obrazloženo da Oktavijan nije ni pokušavao prodrijeti u istočni dio Posavine, već se usredotočio na osvajanje Segestike. Površno iščitavanje i pogrešno tumačenje izvorâ navelo je neke stručnjake da zaključe kako je Oktavijan bio porazio sve Panonce (M. Mirković) te kako povijesni izvori nisu bili zainteresirani za zbivanja u kojima nije sudjelovao Oktavijan glavom (P. Milošević).[168] O Oktavijanovu osvajačkom dosegu, onako kako je prikazan u izvorima, već je bilo riječi u ovome radu, a tvrdnja da je antička historiografija ignorirala djelovanje Oktavijanovih legata proizvoljna je, s obzirom na činjenicu da je sâm princeps naglašavao njihova postignuća i hvalio se njima – štoviše, smatrao ih je vlastitima.[169] S druge pak strane, netrpeljivost koju su prema Tiberiju gajili neki politički utjecajni ljudi u Rimu i koja je u neko doba prerasla gotovo u *damnatio memoriae* te kojom odišu stranice Suetonijeva, Tacitova i Dionova povijesnog prikaza, za posljedicu je imala namjerno umanjivanje i čak prešućivanje zasluga kojima je taj iznimno sposobni vojskovođa zadužio Rim.[170] Otuda i posvemašnja šutnja glede pada Sirmija u rimske ruke; da se to bilo dogodilo tijekom Oktavijanova iliričkog pohoda, povjesničari ne bi propustili zabilježiti kako Rim odsada gospodari cijelom Posavinom i pod kontrolom drži tu strateški iznimno važnu točku na donjem toku Save. Za razliku od postignućâ Oktavijana Augusta (u ovoj i u brojnim drugim prilikama), Tiberijevi vojni uspjesi nisu našli veći odjek u djelima antičkih povjesničara, iako je vrlo znakovito da je riječ o piscima iz tek 2. i 3. st., dok Tiberijevi suvremenici drugačije (rekla bih: mnogo realnije) gledaju na njegova postig-

167 Riječ je o kastelima u Sotinu (*Cornacum*), Iloku (*Cuccium*), Banoštoru (*Bononia – Malata*), Petrovaradinu (*Cusum*), Starom Slankamenu (*Acumincum*), Surduku (*Rittium*), Novim Banovcima (*Burgenae*) i Zemunu (*Taurunum*) koji, kako proistječe od Plinija Starijega, predstavlja istočnu granicu Panonije, prema Meziji (*Nat. hist*., 3.25, 148 u odnosu na *Nat. hist*., 3.26,149).

168 MIRKOVIĆ 1971: 10; MIRKOVIĆ 2004: 147; P. MILOŠEVIĆ 2001: 190–191. Pretpostavka o Oktavijanovom osvajanju Sirmija nije nova – nju su zastupali već G. Zippel, N. Vulić, E. Swoboda, K. Patsch, J. Dobiáš, S. Josifović i A. Mócsy, kako je to navedeno kod MIRKOVIĆ 1971: 10, bilj. 36.

169 Oktavijan August, primjerice, nije osobno sudjelovao u razbijanju dačke vojske na Dunavu 11. pr. Kr., ali je tu akciju posebno naglasio i još pripomenuo da je bila poduzeta pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom; nije sudjelovao ni u panonskom ratu 12.–11. pr. Kr., nego se pohvalio da je *panonska plemena (...) pobijedio Tiberije Neron, moj pastorak i u to vrijeme legat*, iz čega se dade iščitati da je Tiberije djelovao pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom te da stoga dio slave pripada i njemu, Oktavijanu Augustu (oba primjera iz *RG*, 30).

170 O tome usp. LEVICK 1999: *passim*.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

nuća. Riječ je ponajprije o samome princepsu koji je izravno pohvalio uspjehe svojega posinka i legata (*RG*, 30) te o Veleju Paterkulu koji je Tiberija poznavao kao vrhunskog stratega i zapovjednika i čija privrženost njemu graniči s obožavanjem.

Izvješća o tijeku i ishodu Batonova ustanka,[171] poglavito onaj njihov dio koji se tiče njegove početne faze, dovoljno su jasna da se iz njih dade zaključiti kako je Sirmij na samome početku sukoba bio čvrsto u rimskim rukama. To može samo značiti da je Rim već od nekog vremena prije toga bio stekao kontrolu nad tim amantinskim naseljem. I ne samo to – izričito se spominju Rimljani u tome gradu s kojima su Breuci kanili obračunati (Dion Kasije, 55.29,3), ali ih je u tome osujetila vojska iz susjedne provincije Mezije, pod zapovjedništvom Aula Cecine Severa. Iz konteksta Dionova pripovijedanja naslućuje se da je Sirmij od samoga početka ustanka bio (i ostao) čvrsto u rimskim rukama zahvaljujući zaštiti mezijske vojske (usp. 55.29,3 i 55.32,3). Italska zajednica u Sirmiju (po svoj prilici trgovačka i/ili obrtnička enklava, *oppidum civium Romanorum*)[172] nije bila ostavljena na milost i nemilost neprijatelja, pa se može pomišljati i na stalnu posadu koja je tijekom rata ujedno mogla biti dio pomoćnog, istočnog stožera združene rimske vojske.[173] Više od toga ne znamo, jer je Velej Paterkul, sudionik gušenja panonsko-dalmatinskog ustanka, obećao o tome ratu napisati zasebno djelo (2.114,4), o kojemu se također ne zna ništa. No, i ovih nekoliko pojedinosti dovoljno je da se složi mozaik glede datacije pada Sirmija u rimske ruke. Budući da je, dakle, Sirmij od samoga početka ustanka posvjedočen kao rimski, te da Oktavijan August tridesetih godina prije Krista nije ratovao u istočnom dijelu Međuriječja, kao jedini mogući zaključak nameće se pretpostavka da je Sirmij bio osvojen tijekom Tiberijeva panonskog rata 12. ili 11. pr. Kr.[174] To se moglo dogoditi nakon poraza Breuka, zapadnih susjeda Amantinaca, a s obzirom na mogući pravac napredovanja Tiberijevih legija iz smjera zapada. Odgovor na pitanje jesu li se Amantinci sukobili s rimskom vojskom ili je Sirmij šaptom pao, ostat će u sferi pukog nagađanja; činjenica, naime, da će tijekom prve polovine 1. st. Rim ondje organizirati teritorijalnu općinu koju Plinije Stariji naziva *civitas Sirmiensium et Amantinorum* (*Nat. hist*., 3.25,148) daje naslutiti da su Skordisci imali priličnog upliva u životu amantinske zajednice, a kako su u panonskom ratu sudjelovali na rimskoj strani, moguće je da su se i Amantinci morali povinovati takvom izboru zaraćenih strana. Stoga valja smatrati otvorenom i mogućnost da Sirmij nije morao biti osvojen oružjem nego da se rimska kontrola nad tim naseljem (a onda i nad cijelom zajednicom kojoj je ono bilo središtem) ostvarila političkim putem. To bi moglo biti jedno od objašnjenja zašto o osvajanju Sirmija u povijesnim izvorima nema ni jedne riječi. Epitomator Rufije Fest ne pomaže nam u tome, jer njegova tvrdnja da su s *Amantincima koji se*

171 Velej Paterkul, 2.110–115; Dion Kasije, 55.28–34, 56.11 i 56.16–17; Suetonije, *Tib*., 16 i 17.

172 Strabon izvješćuje o postojanju trgovačkih veza između kasnorepublikanskog Rima i još slobodne Panonije, o vezama koje su dopirale sve do Podunavlja obuhvaćajući i sva važnija panonska trgovišta među kojima je i Sirmij (7.5,2; usp. 4.6,10 i 5.1,8). Stoga možemo pretpostaviti da su italski trgovci i ovdje, kao i u Segestici i drugdje, prethodili vojnoj i političkoj kontroli Rima nad tim područjem, te da su još brojniji od trenutka kada dotično područje padne u rimske ruke; trgovci (i obrtnici), naime, u stopu prate vojsku osiguravajući joj opskrbu i obrtničke usluge, i takoreći odmah »zauzimaju« oružjem zauzeta naselja, šireći svoju djelatnost i na domaće stanovništvo u okolici. Sprega između vojske i trgovaca uzajamna je – u Sirmiju je godine 6., osim trgovaca, boravila i posada nepoznate jačine, s obzirom na to da je valjalo zaštititi postojeću rimsku trgovačku enklavu i nadzirati okolno područje koje je nepunih 20–ak godina prije toga bilo potpalo pod izravnu rimsku kontrolu. O boravku male posade u Sirmiju početkom Batonova ustanka usp. i MIRKOVIĆ 1971: 12.

173 Glavni rimski stožer tijekom panonsko–dalmatinskog ustanka bila je Siscija, u kojoj je bila sabrana *veća vojska nego što je ikada bila prikupljena na jednome mjestu od građanskih ratova* (Velej Paterkul, 2.113,1). Pretpostavljeni stožer u Sirmiju mogao je logistički podržavati bitke kod Volkejskih močvara, Fruške gore (*Alma mons*) i rijeke Batin (Dion Kasije, 55.30,2–3, 55.32,3 i 55.34,6; Velej Paterkul, 2.114,4). Izgleda da su ustanici u nekoliko navrata pokušali osvojiti Sirmij, no nisu uspjeli jer su ga uspješno branili Aulo Cecina Sever s pet mezijskih legija, Remetalkova tračka konjica, Marko Plaucije Silvan s dvije azijske legije te Tiberije osobno (usp. Dion Kasije, 55.29, 55.30, 55.32; Velej Paterkul, 2.110 i 2.112).

174 Takvu dataciju podržava i R. Syme čiju argumentaciju navodi MIRKOVIĆ 1971: 11.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

nalaze između Save i Drave stečene Savska pokrajina i krajevi Druge Panonije (*Brev.*, 7) ne znači nužno i da su Amantinci bili poraženi u bitci – oni su se mogli dragovoljno predati. Amantinski dječak koji se utopio u rijeci Emoni i kojemu je rodbina dala postaviti kenotaf u rodnome kraju (CIL III 3224)[175] bio je jedan od talaca koje su Amantinci nakon predaje morali ustupiti Rimu. Bila je to uobičajena i naširoko korištena praksa čvršćeg privezivanja nekog naroda uz novoga gospodara i »bezbolan« način stapanja autohtonih zajednica s rimskim načinom života, a primjenjivala se osobito na djecu pripadnika viših društvenih slojeva koja su, po eventualnom povratku u zavičaj, bila žarište romanizacije među sunarodnjacima.

S padom Sirmija pod rimsku je vlast potpala cijela Panonija između Drave, Save i Dunava; nakon pokoravanja Andizeta u Podravini te Breuka i Amantinaca u Posavini dovršeno je bilo osvajanje Međuriječja, jer su, kako već rekosmo, Skordisci na ušću Save u Dunav, uvelike oslabljeni dugotrajnim ratovanjem s rimskim legijama, odnedavno bili u savezničkom odnosu prema Rimu. Tiberije je potpuno ostvario zacrtani cilj koji nam se tako bjelodano pokazuje kroz faze osvajanja Panonije, počevši od onoga prvog posvjedočenog sukoba 156. pr. Kr. pa sve do Oktavijanova iliričkog pohoda koji je prethodio Tiberijevom panonskom ratu – rimskoj je vlasti podvrgao Međuriječje i tako dosegao južnopanonski dio Podunavlja, a stekao je i drugo uporište na Savi (Sirmij) i tako Rimu omogućio posjed nad dvjema strateški i prometno iznimno važnim točkama u Panoniji (prva je, dakako, Segestika). Panonski je prostor Rimu omogućavao bržu i sigurniju kopnenu komunikaciju s istočnim posjedima i Istokom u cjelini.

No, još nije bila osvojena cijela Panonija – istina, Rim je Panonijom smatrao ponajprije Međuriječje, no Strabon i Apijan svjedoče o tome da je panonski bio i cijeli prostor između Save i dinarskog lanca. Valjalo se, dakle, okrenuti Bosni za čije je posjedovanje ključan preduvjet bila kontrola cijeloga toka Save. S Posavinom na sjeveru i starom stečevinom na Jadranu (koju je u više navrata trebalo oružjem očuvati), Rim je mogao računati na uspjeh u osvajanju planinskog međuprostora u kome su živjele neke politički, vojno i gospodarski najmoćnije panonske zajednice, kao primjerice Mezeji i Desitijati. Posjed nad tim područjem značio je i kontrolu cijelog iliričkog prostora. Tiberije je, po svemu sudeći, uspješno obavio tu iznimno važnu zadaću, čim se Oktavijan August uskoro potom pohvalio: *Podložio sam vlasti rimskog naroda panonska plemena na koja, prije nego što sam postao prvakom, nikada nije nasrnula rimska vojska i koja je pobijedio Tiberije Neron, moj pastorak i u to vrijeme legat* (*RG*, 30).

Kao i u slučaju Sirmija, jednako se tako ništa ne zna o pokoravanju Mezeja, Ditiona i Desitijata – razlog šutnje i ovdje bi mogla biti politička netrpeljivost nekih utjecajnih rimskih krugova prema Tiberiju. Stoga nanovo valja posegnuti za izvješćima o Batonovu ratu, koja će nam pomoći da steknemo okvirnu sliku o zbivanjima u Bosni tijekom Tiberijeva panonskog rata.

Ustanak je počeo godine 6. među Desitijatima.[176] Iako je već otprije tinjalo nezadovoljstvo zbog nametnutih poreza, kap koja je prelila čašu bilo je nasilno novačenje za rat protiv Markomana

175 Na temelju nekih jezičnih elemenata, taj (danas izgubljen) kenotaf iz Putinaca u istočnom Srijemu datira se u prvu polovicu 1. st. (ŠAŠEL KOS 2005: 456). Za užu dataciju postoje dva prijedloga – jedni ga vezuju uz Oktavijanov iliički rat, drugi pak uz Batonov ustanak (usp. DEGMEDŽIĆ 1968: 60; P. MILOŠEVIĆ 2001: 191; ŠAŠEL KOS 2005: 455–456), no ne vidim nikakve zapreke da ga se poveže s Tiberijevim panonskim ratom.

176 Valja imati na umu da je Dion Kasije, pišući iz perspektive svoga vremena (3. st.), Delmatima nazivao stanovnike sebi suvremene provincije Dalmacije čija se sjeverna granica traži uz obronke gorovitog lanca koji se proteže južno od toka Save. Unutar takve Dalmacije Strabon (i neizravno Apijan) smještaju južnu polovicu panonskog etničkog korpusa (Mezeje, Ditione i Desitijate) koji su kod Diona dobili dalmatsko (točnije: dalmatinsko) obilježje. To se posve jasno vidi iz Dionova izraza Μαζαίοι Δελματικὸν ἔθνος – *Mezeji, delmatsko pleme* (55.32,4), kao i iz naziva *Delmata Baton* (55.29,4) za desitijatskog vođu ustanka koji je netom prije nazvan *Batonom Desitijatom* (55.29,2; usp. Strabon, 7.5,3). S druge strane, Breuci (koji su nakon podjele jedinstvenog Ilirika pripali provinciji Pa-

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

(Dion Kasije, 55.29,1–2). Tih nekoliko uvodnih rečenica o velikom panonsko-dalmatinskom ustanku vrlo su znakovite i ključne za rekonstrukciju zbivanja koja su mu prethodila. Dion Kasije spominje poreze zbog kojih su iliričke zajednice rogoborile, iako se zbog njih do ovoga trenutka nisu otvoreno bunile. Nametnuti porezi mogu značiti samo jedno – dotično je područje već otprije nekog vremena potpalo pod rimsku vlast, jer porezi se ne mogu nametati još slobodnim i o rimskoj upravi neovisnim narodima. S obzirom na teritorijalni doseg Oktavijanova iliričkog pohoda 35.–33. pr. Kr., jedina moguća prilika daljnjeg teritorijalnog širenja Rimu se pružila tijekom Tiberijeva panonskog rata. Unutar razdoblja od petnaestak godina, koliko je taj posljednji ilirički osvajački pohod dijelio od Batonova ustanka, Rim je u osvojenom području organizirao funkcioniranje upravnog sustava na čelu s namjesnikom provincije. Godine 6. u toj je službi bio Valerije Mesalin, kojega Dion Kasije naziva namjesnikom Dalmacije i Panonije i kojemu je, kao Tiberijevu legatu u ratu protiv Markomana, zapalo u dužnost da u svojoj provinciji unovači stanovit broj muškaraca i povede ih sa sobom u Germaniju.[177] Poraženi je Baton, na Tiberijev upit o povodu ustanka, odgovorio: Ὑμεῖς τούτων αἴτιοί ἐστε ἐπὶ γὰρ τὰς ἀγέλας ὑμῶν φύλακας οὐ κύνας οὐδὲ νομέας ἀλλὰ λύκους πέμπετε – *Vi ste krivi za to, jer za čuvare svojih stada šaljete vukove, a ne pse ili pastire* (Dion Kasije, 56.16,3), što se bez dvojbe odnosi na nezadovoljstvo domaćeg stanovništva načinom na koji rimska uprava funkcionira u proširenom Iliriku. Ne znamo tiče li se to Valerija Mesalina ili kojeg njegova prethodnika, no činjenica jest da je Ilirik (stara stečevina – Dalmacija i nova – Panonija) već od nekog vremena u nadležnosti rimskog namjesnika.

Iz izvješća o panonsko-dalmatinskom ustanku posve jasno, dakle, proistječe da su Desitijati (kao i Breuci, s kojima su ovi bili pokrenuli pobunu)[178] već od nekog vremena prije izbijanja ustanka protiv rimske vlasti bili podložni toj istoj vlasti; protiv nje su se godine 6. i pobunili. To je podvrgavanje moglo uslijediti samo tijekom Tiberijeva panonskog rata, s obzirom na teritorijalni doseg Oktavijanova iliričkog pohoda. Nedostaju, nažalost, materijalne potvrde takvoj pretpostavci, osim ako se u taj prilično uski vremenski okvir (posljednje desetljeće prije Krista) ne smjesti vrh katapultske sulice s položaja Gradina pokraj Kalesije, ispod jugoistočnih obronaka Majevice. Nađen potkraj 19. st., taj komad rimskog navalnog oružja koji V. Radimský naziva »rimskim vrškom od strelice« zasad je jedini nalaz iz sjeveroistočne Bosne koji svjedoči o sukobu između rimske vojske i domaćeg stanovništva na razmeđi erâ.[179]

noniji) za Diona Kasija su *panonsko pleme* (55.29,3). Jednako kao što se, dakle, Dionov »Delmata« odnosi na »stanovnika provincije Dalmacije« (dakle i na pripadnike spomenutih panonskih zajednica unutar nje), tako i »Panonac« označava »stanovnika provincije Panonije« (usp. 55.33,1). Jedinstvena provincija Ilirik, unutar koje su se (i službeno?) razlikovale dvije veće cjeline, Dalmacija i Panonija, podijeljena je na dvije zasebne provincije (Dalmaciju i Panoniju) u neko pobliže još neodređeno vrijeme tijekom Batonova ustanka – najvjerojatnije nakon sloma otpora u Panoniji godine 8., s obzirom na to da Velej Paterkul, suvremenik tih zbivanja, u početnoj godini rata spominje Valerija Mesalina, namjesnika još nepodijeljenog Ilirika (*praepositus Illyrico*, 2.112,2; usp. Dion Kasije, 55.29,1), a nakon završetka panonske faze ustanka pojavljuje se Vibije Postum, namjesnik Dalmacije (*praepositus Delmatiae*, 2.116,2) u čijoj je nadležnosti suzbijanje otpora u još pobunjenoj Dalmaciji. Usp. ZANINOVIĆ 2003: 447.

177 O tom kontingentu panonskih novaka ne zna se ništa – zasad, u rimskoj vojsci najraniji epigrafički posvjedočeni Panonac je Dasent Dasmenov sin iz Kornaka, konjanik II. hispanske kohorte, koji je 13. veljače nepoznate godine (*terminus ante quem* je 54.) časno bio otpušten iz vojne službe i primio diplomu (CIL XVI 2, Bela Crkva nedaleko Srijemske Mitrovice). S obzirom na to da je služba u vojsci trajala 25 godina, računa se da je Dasent bio unovačen najkasnije godine 29., u Tiberijevo doba.

178 Breuke kao pokretače otpora spominju Dion Kasije (55,29,3; 55.30,2; 55.32,3) i Velej Paterkul (2.110,4; 2.112,4).

179 Sulica je objavljena u RADIMSKÝ 1893: 483–484. Zahvaljujem D. Periši na pobližem vremenskom određenju i na pomoći pri stavljanju toga nalaza u kontekst sukoba s Rimom. On, naime, tvrdi da se takav tip sulica proizvodio do otprilike 15. pr. Kr.(s obzirom na kontekst nalazâ u alpskom području, a vezano uz Druzov vojni angažman u Retiji), a koristio se vjerojatno do isteka zaliha, pa bi ta godina predstavljala i okvirnu dataciju uporabe ovakvih sulica u Iliriku. Usp. ZANIER 1994; RADMAN LIVAJA 2004: 59–62.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:28

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Za Ditione i Mezeje nedostaju tako jasna svjedočanstva iz antike, no i oni su – po svemu sudeći – pod rimsku vlast potpali tijekom Tiberijeva osvajanja Panonije. Bilo bi, naime, vrlo neobično da je Tiberije, pregazivši cijelu Panoniju (sve do sjevernih obronaka dinarskog masiva) ostavio netaknutom prilično veliku »oazu« u njenom zapadnom dijelu, i unutar nje zajednice Oserijata (o kojima je već bilo riječi), Mezeja i Ditiona. Takvo slobodno područje unutar rimskoga posjeda uvelike bi otežavalo ostvarivanje kontrole i funkcioniranje uprave u Iliriku, kao i komunikaciju između sjevernog i južnog dijela provincije. K tome, zemlja Mezeja iznimno je bogata željeznom rudom, sirovinom velike strateške važnosti za velesilu u kakvu se Rim upravo pretvarao zahvaljujući uspjesima svojih legija koje je trebalo adekvatno i naoružavati. Osim toga, Velej Paterkul izričito tvrdi da se godine 6. pobunila *cijela Panonija* (2.110,2), što samo može značiti da je ta ista »cijela Panonija« u

Sl. 8. Rimski posjed u Iliriku nakon Tiberijeva panonskog rata 12.–11. pr. Kr.
(crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 8. Roman territory in Illyricum after Tiberius' Pannonian war in 12–11 B. C.
(drawing: Zvonimir Grbašić)

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:28

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

to vrijeme već bila u rimskoj vlasti, s obzirom na povod ustanku koji navodi Dion Kasije. Iako antička izvješća kao sudionike Batonova rata izrijekom spominju tek Desitijate, Breuke, Mezeje i ilirske Piruste, iz Paterkulove tvrdnje proizlazi da su u njemu sudjelovale i sve ostale panonske zajednice – Jasi u Podravini, Oserijati u Posavini, te južnije zajednice Mezeja i Ditiona – uz *Dalmaciju i sva plemena toga područja* (2.110,2), to jest da se na oružje digao cijeli Ilirik koji je tijekom Tiberijeva rata napokon postao zaokružena teritorijalna i upravna cjelina. Činjenica da je Marko Emilije Lepid godine 8., nakon poraza ustanikâ u Panoniji, poduzeo marš *kroz područja plemenâ koja dotad još nisu pogodile i dotaknule nesreće rata* (2.115,2) nikako ne znači da su ta područja sve dotad ostala izvan dosega rimske vlasti (da dotad nisu bila osvojena). Velej Paterkul je samo htio naglasiti da u dotičnim područjima sve do posljednje godine ratovanja nije bilo sukoba između ustaničke i rimske vojske; to ne znači ujedno i da ona nikad dotada nisu iskusila snagu rimskoga oružja, kao niti da su sve do Batonova rata ostala izvan dosega rimskoga osvajanja. Pratimo li daljnji slijed Paterkulova izlaganja, s priličnom vjerojatnošću se dade zaključiti da je riječ o Pirustima i Desitijatima (2.115,4) s čijom je predajom pobuna u Iliriku bila ugušena.

Među ustanicima bili su i Mezeji s kojima su se godine 7. obračunale Germanikove čete (Dion Kasije, 55.32,4). Mezeji su, smatram, pod rimsku vlast potpali tijekom Tiberijeva panonskog rata, na što bi mogao upućivati noričko-keltski novac, datiran između 20. i 10. pr. Kr., iz Aginog Sela nedaleko od Banje Luke. Novac je nađen u površinskom, humusnom sloju nataloženom nakon što je prekinut život u tamošnjem autohtonom naselju i stoga je *terminus ante quem* za određivanje vremena u kojem je to naselje bilo razoreno.[180] O Tiberijevu pokoravanju Ditiona možemo pak doista samo nagađati, jer u njihovu slučaju zasad posve izostaju arheološka svjedočanstva. Izvjesno je tek da je Germanik tijekom posljednje godine velikog ustanka zauzeo njihovo središte Splon (Dion Kasije, 56.11,1). Jedini argument u prilog njihova podvrgavanja rimskoj vlasti tijekom 12. ili 11. pr. Kr. jest već spomenuta nevjerica glede propuštanja osvajanja nekog dijela panonske zemlje.[181]

* *
*

Iz svega rečenoga proistječe da Batonov rat (6.–9. godine) nije značio konačnu fazu osvajanja Panonije i Dalmacije, već je to bio ustanak velikih razmjera, *najteži od svih izvanjskih ratova poslije punskih, koji je u Rimu potaknuo takvu paniku da je čak i odvažnost Cezara Augusta (...) bila potresena strahom*.[182] O razlozima velikog straha i zabrinutosti u Rimu potanko govori Velej Paterkul (2.110), no ovdje je dostatno prepoznati istinski značaj toga ustanka – bila je to pobuna protiv već postojeće rimske vlasti u već otprije osvojenoj (ali nepotpuno pacificiranoj) zemlji. Da bi ugušio tu pobunu, August je angažirao svoje ponajbolje legate, među kojima se najviše istaknuo Tiberije Druz. Iako Dion Kasije, poveden dijelom historiografije nenaklonjene Tiberiju, umanjuje (bolje rečeno: prešućuje) njegove kvalitete vrsnog stratega i vojnog zapovjednika, one nisu bile upitne. Njih otvoreno hvali Velej Paterkul svjedočeći o njima prema neposrednom iskustvu, a ne može ih zanijekati niti Suetonije koji je inače zauzeo negativan stav prema Tiberiju. August je itekako bio svjestan Tiberijevih ratničkih kvaliteta, čim ga je odredio za vrhovnog zapovjednika goleme vojske u ekstremnim uvjetima kakvi su vladali u Iliriku 6.–9. godine. Tiberije je, osim toga, poznavao teren

180 Novac iz Aginog Sela objavljen je samo u deplijanu koji je pratio jednu izložbu banjalučkog muzeja. Do deplijana, nažalost, nisam uspjela doći, ali za informaciju i opet zahvaljujem D. Periši, koji je taj deplijan svojevremeno imao u rukama.

181 Ipak, ne smijemo zanemariti i drugu mogućnost, da je Ditione pregazio već Oktavijan August tijekom prodora u zemlju onostranih Japoda (usp. PATSCH 1899b: 75).

182 *(...) quod gravissimum omnium externorum bellorum post Punica* (Suetonije, *Tib*., 16) – izraz »izvanjski rat« treba shvatiti kao »rat vođen izvan Italije«, a ne kao »osvajački rat«; *quin etiam tantus huius belli metus fuit ut (...) Caesaris Augusti animum quateret atque terreret* (Velej Paterkul, 2.110,6).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:29

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

jer je u Iliriku ratovao dvadesetak godina prije toga, proširivši rimski posjed na istok do samoga ruba Međuriječja.

Tiberijev panonski rat valja datirati u 12.–11. pr. Kr., a ne od 13. do 9. pr. Kr., kako je to u stručnoj literaturi uvriježeno. Datacija se nameće sama po sebi nakon pomnog čitanja izvješća Diona Kasija, takoreći jedinog izvješća o tom važnom, ali u povijesti posve zanemarenom ratu koji je ujedno bio i posljednja faza rimskog osvajanja južne Panonije. Marko Vipsanije Agripa, prvotno određen za vrhovnog zapovjednika, u rat je krenuo zimi, u godini konzulovanja Marka Valerija Mesale Barbata i Publija Sulpicija Kvirina (Dion Kasije, 54.28,2), to jest početkom 12. pr. Kr. Veći dio ratnih zbivanja odigrao se upravo te godine, dok pobune manjih razmjera u Dalmaciji i Panoniji 11. pr. Kr., koje je Tiberije riješio simultanim bitkama (54.34,3), valja shvatiti kao posljednje »trzaje« u netom pokorenom Iliriku. Iste te godine senat je izglasao da se zatvore vrata Janova hrama (54.36,2), odnosno da se proglasi završetak ratovanja. Da je panonski rat još bio u tijeku, takva odluka ne bi bila donesena. Janov je hram, doduše, ostao otvoren, ali ne zbog kakvog daljnjeg osvajanja Međuriječja, nego zato što su početkom sljedeće godine (10. pr. Kr.) Dačani provalili u panonski dio Podunavlja i što su se *Delmati pobunili protiv utjerivanja poreza* (54.36,2). Dionovi »Delmati« mogli bi biti pravi Delmati, etnička zajednica podno Dinare koja je predstavljala već poslovičnu smetnju zaživljavanju mira u južnom dijelu Ilirika, ili pak stanovnici Dionu suvremene provincije Dalmacije među kojima su bile i tek poražene panonske zajednice Ditiona, Mezeja i Desitijata. Na ovu drugu mogućnost upućuje izvješće o Batonovu ustanku, u kojemu Dion Kasije iznosi da je jedan od uzroka dizanja ustanka bilo stalno nezadovoljstvo stanovnikâ provincije Dalmacije nametnutim porezom i nepravilnostima vezanima uz njegovo prikupljanje (55.29,1; 56.16,3).

Godina 9. pr. Kr. pogrešno se smatra godinom u kojoj je panonski rat završio. Dionovi navodi da je *Tiberije pregazio Delmate i Panonce i da je proslavio viteški trijumf i gozbom počastio narod* (55.2,4), unutar izvješća o godini koju je otvorio konzulski par Neron Klaudije Druz (Tiberijev brat) i Tit Kvinktije Krispin, ne smiju se povezati s njom, nego ih valja shvatiti kao piščevu digresiju koja se odnosi na prethodno razdoblje i koja je zapravo sažetak Tiberijevih aktivnosti i postignuća u vrijeme dok je njegov brat Druz ratovao u Germaniji (12.–11. pr. Kr.). To se jasno razabire iz Dionovih riječi da je Tiberije to bio postigao *dok je Druz još bio živ* (*ibid*.); Druz je, naime, umro 14. rujna 9. pr. Kr. u Germaniji.[183] Tiberije je, vidjeli smo, prije toga datuma Rimu stekao nove posjede u Iliriku (12.–11. pr. Kr.), stigavši još proslaviti i pobjedu u Rimu (10. pr. Kr.) – sve, dakle, upućuje na zaključak da je panonski rat bio okončan prije 9. pr. Kr. Događaji u Iliriku tijekom 10. i 9. pr. Kr., opisani kod Diona Kasija (54.36,2–3; 55.2,4), a možda čak djelomice i oni tijekom 11. pr. Kr. (54.34,3), imaju se stoga shvatiti kao nemiri u netom dokraja pokorenom Iliriku,[184] bilo u onom njegovu dijelu koji je pregazio Tiberije sa svojim legijama, bilo u onim krajevima koji su pod rimsku vlast potpali tijekom Oktavijanova pohoda ili čak i prije. Izvjesno jest da u Iliriku nije bilo mira sve do sloma velikog ustanka 9. godine poslije Krista.

Tiberijevi vojni uspjesi u južnoj Panoniji 12.–11. pr. Kr. značili su, međutim, kraj osvajanja prostora koji je Rim tada smatrao Panonijom u užem smislu riječi. Sada se August mogao pohvaliti

183 Druzova smrt bila je posljedica nesretnog pada s konja, mjesec dana prije toga. O datumu smrti: STEIN 1899: st. 2715. Prethodna godina, 10. pr. Kr., slabo je dokumentirana kod Diona Kasija (54.36,2–4): Tiberije je s Augustom u Lugdunu, u Galiji, zbog posvete are Romi i caru, odakle ga u netom pokoren Ilirik vraćaju provala Dačana i porezom nezadovoljni »Delmati«; Druz dotle ratuje u Germaniji, s Hatima. Obojica braće zatim se vraćaju u Rim, kako bi ondje ὅσα ἐπὶ ταῖς νίκαις ἐψήφιστο ἢ καὶ ἄλλως καθήκοντα ἦν γενέσθαι, ἐπετέλεσαν – *proveli u djelo sve odluke koje su bile donesene u čast njihovih pobjeda, ili ostvarili sve drugo što im je bilo dodijeljeno* (54.36,4). Manji trijumf zbog Tiberijevih vojnih uspjeha u proširenom Iliriku održan je 10. pr. Kr. (55.2,4), no Druz nije doživio proslavu svojih postignuća u Germaniji, određenu za godinu 9. pr. Kr. (55.2,5).

184 Usp. LEVICK 1999: 32.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:29

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

da je tijekom njegova principata rimska vlast zahvatila dotad još slobodni panonski teritorij, ne propustivši pripomenuti da izravnu zaslugu za taj pothvat ima Tiberije, njegov posinak i legat (usp. *RG*, 30). I proširenje granice Ilirika do Dunava, spomenuto u istom odlomku, moglo bi se odnositi na Tiberijeve vojne akcije u Međuriječju, ali treba imati na umu i da su, istodobno s njima ili malo nakon njih, trajale i akcije drugih Augustovih legata u istočnom dijelu Podunavlja. Riječ je o Marku Viniciju (*suff*. 19. pr. Kr.) koji je suzbio provalu Dačana preko zamrznutog Dunava, ratujući i protiv Bastarna, Kotina i Anartija, te o Gneju Korneliju Lentulu (*cos*. 18. pr. Kr.) koji je protiv Dačana i Sarmata djelovao nešto nizvodnije, duž mezijske granice.[185] Vinicijeva i Lentulova postignuća na Dunavu svojevrsna su »predfaza« osvajanja mađarskog dijela Podunavlja sredinom 1. st., za vladavine Tiberijeva nećaka Klaudija.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Uspješno okončano osvajanje južne Panonije Tiberije je 10. pr. Kr. proslavio ovacijom, iako mu je senat bio izglasao pravi trijumf; kao nadoknadu, Tiberije je dobio još i trijumfalne časti.[186] O razlozima Augustova protivljenja da ponajboljem svom legatu odobri kurulski trijumf moglo bi se raspravljati, no najvjerojatnijim mi se objašnjenjem čini princepsov strah da će mu prebrzi politički uspon Tiberija Druza poremetiti tada postojeće planove vezane uz odabir prijestolonasljednika.[187]

Tako je već za svoga života budući car iskusio dašak one prešutne *damnatio memoriae* koja će ga pratiti kroz historiografiju 2. i 3. st. A ta je historiografija nepravedno prešutjela Tiberijeva vojna postignuća u Panoniji, što najbolje ilustrira *Rimska povijest* Diona Kasija, danas takoreći jedini preostali izvor za panonski rat 12.–11. pr. Kr. Dijelovi triju poglavlja, koji se tiču te važne epizode rimske i panonske povijesti (54.28,1–2; 54.31; 54.34,3), ne samo da su vrlo šturi nego su i netočni, jer je Dion Kasije taj rat prikazao kao gušenje nekolicine manjih ustanaka, a ne kao osvajanje preostalog dijela južne Panonije. Prava je šteta što Tacitovi *Anali* nisu obuhvatili i ovaj dio julio-klaudijevskog razdoblja (pripovijedanje, naime, počinje od Augustove smrti), jer bismo tako imali priliku usporediti izvješća dvaju povjesničara; obojica su, doduše, zauzela isti (negativni) stav glede Tiberijevih zasluga za Carstvo, iako je Tacit bio obećao da će svoje djelo napisati *sine ira et studio – bez neprijateljstva i pristranosti* (*Ann*., 1.1). Veću objektivnost mogli bismo očekivati od Tita Livija, suvremenika Oktavijana Augusta (umro je godine 17.), koji je u svoju *Povijest od osnutka Rima* bio

185 O Viniciju i Lentulu: SYME 1971a; MÓCSY 1974: 34–37. O Viniciju: HANSLIK 1961: st. 115–116. O Lentulu: GROAG 1900: st. 1362. O dačkim provalama preko Dunava i rimskim protuakcijama: *RG*, 30; Dion Kasije, 54.36,2; Flor, 2.28. S Vinicijevim pohodom preko Dunava povezuje se vrlo okrnjeni natpis iz Tuskula (AE 1905, 14) o kojemu usp. SYME 1934a: 116, bilj. 5 i DOMIĆ KUNIĆ 2003: 206–207.

186 *Insignia triumphalia*, odnosno *ornamenta triumphalia*, dodjeljivala su se kao »utješna« počast vojskovođama koji nisu imali pravo na kurulski trijumf; u republikansko doba to su bili stranci, a od principata nadalje svi osim cara. Izgleda da je Tiberije bio prvi dobitnik tih znakova časti u carsko doba. Trijumfalna insignija sastojala su se od *aurea corona, aurea patera, sella curuli et scipione eburneo, toga picta et palmata tunica – zlatnog vijenca, zlatne zdjelice, kurulske stolice, bjelokosnog štapa, izvezene toge i palmama iskićene tunike* (Livije, *Ab urbe condita*, 30.15). Za pojedinosti vezane uz tu temu zahvaljujem na objašnjenju kolegi Ivanu Radmanu Livaji iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.

187 O Tiberijevom trijumfu: Dion Kasije, 54.31,4; 54. 34,3; 55.2,4; Suteonije, *Tib*., 9; Velej Paterkul, 2.96,3; usp. LEVICK 1999: 32–34. B. Levick kaže da je Tiberije dobio *triumphalia insignia* već 12. pr. Kr.; to bi značilo da je panonski rat do kraja te godine bio okončan, a da se zbivanja 11. pr. Kr. imaju prepoznati kao pobune u upravo osvojenom području. O uvjetima dobivanja i o razlikama između pravog trijumfa i ovacije: SMITH 1875: 846; ROHDE 1942. Druz Neron iste je časti dobio godinu dana nakon svoga brata, odnosno 11. pr. Kr. trijumfalne časti i 9. pr. Kr. ovaciju (Dion Kasije, 54.34,3; 55.2,5; LEVICK 1999: 32).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:29

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

uvrstio i Tiberijevo osvajanje Panonije, no knjige koje se tiču toga dijela rimske povijesti nisu očuvane. Zahvaljujući *Periohama*, sažetku opsežnog Livijeva povijesnog djela, možemo razabrati da se ovaj bio usredotočio na Druzove pothvate u Germaniji (*Per.*, 139–142) – na Tiberijev panonski rat odnosi se, naime, samo jedna rečenica iz sažetka 141. knjige. Drugi suvremenik, dapače sudionik panonskoga rata – Velej Paterkul – nije nam pružio dostatne informacije, jer od obećanog zasebnog djela ili nije ostalo ništa, ili nikad nije ni bilo napisano. Paterkul bi nam doista bio najmjerodavniji izvor za poznavanje tijeka završne faze osvajanja Međuriječja i njegova bi monografija u tome smislu bila neprocjenjivo važna, no čak i zaobilaženje te teme unutar njegove *Rimske povijesti* vrlo je znakovito – sažetak rimske povijesti nije bio adekvatno mjesto za pravilno vrednovanje Tiberijevih vojnih postignuća koja su zahtijevala mnogo više prostora na papiru. Pa ipak, Paterkulov popis provincija koje su u sastav Carstva ušle Tiberijevom zaslugom (2.39,3),[188] kao i priznanje samoga princepsa (*RG*, 30) dovoljno govore u prilog tvrdnji da su rezultati panonskoga rata 12.–11. pr. Kr. uvelike utjecali na daljnju podunavsku politiku. Bili su, naime, preduvjet rimskog širenja prema srednjem toku Dunava, omogućivši uspostavu najpovoljnije kopnene komunikacije između zapadnog i istočnog dijela ekumene. Uzmemo li, osim toga, u obzir i izvješća o Batonovu ratu, kojemu je Dion Kasije posvetio čak deset poglavlja (što cjelovitih, što pojedinih njihovih dijelova), a koji je i inače imao široki odjek u antičkoj historiografiji, možemo prilično dobro rekonstruirati Tiberijeva postignuća u Panoniji. A ona su bila znatna, kao što je to, nadam se, ovaj rad i pokazao.

Neformalna *damnatio memoriae* prisutna je i u moderno doba, zahvaljujući Tiberiju nenaklonjenim antičkim autorima, ili pak onima koji su nekritički preuzimali i reproducirali njihova povijesna djela. Tijekom 19. st. i u prvoj polovici 20. st. među stručnjacima je prevladavalo mišljenje da Tiberije Druz Neron nije postigao spomena vrijedne rezultate u Panoniji: G. Zippel mu ne priznaje osvajanje Bosne, Th. Mommsen pripisuje mu samo Podravinu, a E. Swoboda, potpuno se oslonivši na Diona Kasija, panonski rat ograničava na puko gušenje ustanka.[189] Činjenice, međutim, govore drukčije. Tijekom 12. i 11. pr. Kr. rimska se vlast proširila na preostali dio Podravine i Posavine, kao i na prostor između Save i Zadinarja koji je sve dotad bio bijela mrlja na karti Ilirika. Dosegnut je bio i Dunav, na potezu između ušća Drave i Save – Dunav vjerojatno nije trebalo oružjem prisvajati, jer su ondje glavnu riječ vodili Skordisci, odnedavni rimski saveznici.

S okončanjem osvajanja Međuriječja počelo je razdoblje sigurnosnog i upravnog uređivanja proširenog Ilirika kojemu će sjeverna granica neko vrijeme biti na Dravi. Povijesni su izvori različitim pridijevanjem imenâ toj provinciji unijeli poprilično zbrku u današnje poznavanje okolnosti koje su pratile proširivanje i zatim podjelu Ilirika na dvije zasebne provincije[190] – antička se historiografija bez nekog čvrstog načela naoko proizvoljno služi imenima Ilirik, Panonija i Dalmacija te njima pripadajućim etnonimima. Iz opsežne antičke literature izvucimo tek Suetonijevo teritorijalno određenje Ilirika, kao primjer koji će osnažiti tvrdnju da je tijekom ranoga principata službeno iliričko ime obuhvaćalo i Panoniju: *(...) toto Illyrico, quod inter Italiam regnumque Noricum et Thraciam et Macedoniam interque Danuvium flumen et sinum maris Hadriatici patet, perdomito et in dicionem redacto – (Tiberije) je svladao i pokorio cijeli Ilirik, koji se proteže između Italije, Noričkog kraljevstva, Trakije i Makedonije te između Dunava i Jadranskoga mora* (*Tib*., 16).[191] Ubrzo nakon panonskoga rata 12.–11. pr. Kr. Panonija je, kao najnovija rimska stečevina, bila pripojena provinci-

188 Popis područja koja je princeps pripojio rimskom imperiju (većinom posredstvom svojih legata, kao što to i sam priznaje) dali su i Suetonije (*Aug*., 21) i Eutropije (7.9).

189 Za sva tri autora usp. SYME 1933b: 70.

190 Mišljenja oko datacije podjele Ilirika na dvije zasebne provincije nisu usuglašena – jedna skupina stručnjaka tvrdi da se to dogodilo u jeku Batonova rata, dok drugi zagovaraju kasniji datum (neki ga traže čak unutar Neronova doba) (usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 223–224).

191 O kontekstu u kojemu su antički pisci shvaćali pojmove Ilirik, Dalmacija i Panonija postoji obilata literatura; usp. najnoviji rad H. Gračanina (GRAČANIN 2005: 288–289).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:29

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ji kojom je upravljao već uhodani aparat. Netom prije toga, čini se, Dalmacija je bila potpala pod ingerenciju samoga principesa, jer Dion Kasije kaže da je *Dalmacija predana Augustu na čuvanje, jer se smatralo da će ondje uvijek biti potrebne oružane snage i zbog nje same i zbog susjedstva s Panonijom* (54.34,3).[192]

U trenutku izbijanja velikog panonsko-dalmatinskog ustanka (godine 6.), proširenim Ilirikom upravlja Valerije Mesalin kojega Dion Kasije naziva *namjesnikom Dalmacije i Panonije u to* doba (55.29,1), a Velej Paterkul, pohvalivši njegovo podrijetlo i važnost, kaže da je *upravljao Ilirikom* (2.112,2). Ne znamo jesu li Desitijati, Breuci i ostali stanovnici provincije bili nezadovoljni upravom ovoga namjesnika ili nekog njegova prethodnika, postavljenog na službu u nama nepoznato vrijeme nakon Tiberijeva panonskog rata,[193] no Batonove riječi upućuju na već uhodan administrativni sustav u Iliriku koji se sada protezao od Drave do Jadrana: *Vi ste krivi za to, jer za čuvare svojih stada šaljete vukove, a ne pse ili pastire* (Dion Kasije, 56.16,3).

Jedna od najprečih mjera u novostečenom području jest gradnja cesta, jer je dobra komunikacija među pojedinim dijelovima provincijalne posade bila važan preduvjet održavanja mira i reda u provinciji. Nakon vojnih uspjeha Oktavijana Augusta 35. pr. Kr. u Panoniju se, sve do Segestike/Siscije, protegnula cesta s ishodištem u Akvileji. O toj prvoj etapi buduće »Posavske magistrale«, kako je danas nazivamo, koja je Akvileju preko Emone povezivala sa Siscijom, Rufije Fest će u 4. st. reći: *Pod Julijem Oktavijanom Cezarom Augustom otvoren je put preko Julijskih Alpa* (*Brev.*, 7), spomenuvši u nastavku Norik i Panoniju, područja koja su se tom prilikom, zahvaljujući novosagrađenoj cesti, približila Italiji. Rezultati panonskoga rata koji je 12.–11. pr. Kr. vodio Tiberije omogućili su produženje te važne panonske longitudinale do Sirmija – Antoninov itinerar iz 4. st. tu cestu navodi kao *ab Hemona per Sisciam Sirmi* (*IA*, 259.11 – 261.3; usp. *TP*, 5.5 – 7.1).[194] O povijesti druge uzdužne ceste kroz Panoniju, »Podravske magistrale«, znade se mnogo manje, no logično je pretpostaviti da je uspješnost upravljanja proširenim Ilirikom ovisila i o dobroj komunikaciji duž Drave, sjeverne granice provincije. Kasnoantički itinerari poznaju je kao cestu *a Poetovione Mursa* (*IA*, 129.6 – 131.1; *It. Hierosol*., 561.4 – 562.12; usp. *TP*, 4.2 – 5.2), svjedočeći i o alternativnom pravcu preko Siscije (*a Poetovione Siscia – IA*, 265.11 – 266.3; *a Siscia Mursa – IA*, 265.5–10). Možemo samo nagađati čemu je Augustova panonska politika dala prednost – trasiranju pogranične ceste duž Drave ili povezivanju primorskog posjeda s Posavinom. Za užu dataciju podravske ceste nedostaje nam uporišta, dok je gradnja prve transverzale, *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* (CIL III 3198a = 10156a + 3200), datirana Tiberijevim tribunatom u 17. godinu.

Premrežavanje Ilirika prvim carskim cestama rezultiralo je i intenzivnom urbanizacijom dotad pretežito ruralnog prostora. Zapadni je dio Međuriječja, doduše, već bio poprilično urbaniziran zahvaljujući intenzivnim trgovačkim vezama s rimskom ekumenom (o čemu je pisao Strabon), no jugoistočna je Panonija tek nakon Tiberijeva panonskog pohoda stekla uvjete za urbanizaciju na rimski način; tek od prijelaza erâ može se, dakle, govoriti o rimskoj Mursi, Cibali, Sirmiju. No, iako je posjed nad cijelim Ilirikom, veliko postignuće rimske osvajačke politike, zahtijevao konkretne i

192 Prijelaz provincije iz senatskih ruku u princepsove R. Syme datira najkasnije u 12. pr. Kr. (SYME 1939: 373, 395; SYME 1971b: 179), no Dion Kasije je izričit u tvrdnji da se to dogodilo nakon završetka borbi koje su trajale barem cijele 12. pr. Kr., a po svoj prilici su se protezale i na sljedeću godinu (ili barem jedan njen dio). Ovdje bi mogla biti riječ o provinciji koja tada još nije obuhvaćala i Međuriječje, to jest o Iliriku unutar granica dosegnutih iličkim pohodom Oktavijana Augusta; Dionovi *Panonci koji su se također pobunili* možda su one panonske zajednice koje su pod rimsku vlast bile potpale tijekom 35. pr. Kr. To bi, dakle, značilo da je dodjela Ilirika (Dalmacije) Augustu neposredno prethodila reorganizaciji provincije i njenom širenju na područja koja je osvojio Tiberije.

193 Dion Kasije, naime, kaže da su *provincije koje su pripadale Cezaru* (*sc*. Augustu) *bile doznačene istim ljudima na dulje vrijeme* – τὰ γὰρ τοῦ Καίσαρος καὶ ἄλλως ἐπὶ πλείω χρόνον τοῖς αὐτοῖς προσετάττετο (55.28,2).

194 Usp. i BOJANOVSKI 1984.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:30

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

energične upravne i vojne mjere, ipak se veća pozornost u to doba pridavala prilikama u Germaniji i nastojanju rimskih legija da se sjeverna granica imperija pomakne s Rajne na Labu. Nakon Druzove pogibije, August je taj posao povjerio Tiberiju koji je dobro poznavao prilike na sjeveru i koji se u Iliriku upravo bio (po tko zna koji put) dokazao kao jedan od najsposobnijih rimskih vojskovođa. Dion Kasije ga u Germaniji spominje 8. pr. Kr. (55.6), godine 4., nakon protestnog boravka na Rodu (55.13,1a–2), te opet nakon ugušenja Batonova ustanka godine 9. (56.22,2b; 56.23,3) i 11. (56.25,2–3). Tek godine 14. Tiberije je u Dalmaciji, odakle ga u Rim vraća vijest o Augustovoj smrti (56.31,1).

Godine 6. Tiberije kreće u rat protiv Markomana (55.28,5–6), kako bi eliminirao jednu od dvije prijetnje koje su se nad Rim nadvile iz srednjeg Podunavlja (druga su, dakako, Dačani) i kako bi Carstvu namaknuo kontrolu nad preostalim, još slobodnim dijelom dunavskoga toka, od Vindobone do Murse.[195] Tek sada, nakon što je cijelo Međuriječje potpalo pod rimsku vlast, bilo je moguće krenuti u ostvarenje toga plana; tek s posjedom Podravine moglo se računati na uspješno protezanje rimske vlasti i u srednje Podunavlje. U tome smislu Tiberijev je panonski rat bio ključna faza u širenju imperija prema možda već davno zacrtanoj granici na Dunavu. Taj će posao uspješno privesti kraju Tiberijev nećak Klaudije tijekom svoje vladavine sredinom 1. st. (41.–54.) i Carstvu pripojiti mađarski dio Podunavlja. U sastav imperija tada je ušla i sjeverna Panonija, etnički više keltska nego panonska, i granice provincije Panonije bile su konačno definirane, protegavši se na sjever do Dunava.[196]

Rimskoj vanjskoj politici preostao je još jedan važan zadatak – osloboditi se dačke opasnosti, koja je kao Damoklov mač nad Rimom visjela još od Cezarova vremena. To će pedesetak godina kasnije poći za rukom Marku Ulpiju Trajanu, koji se još nije ni rodio u vrijeme Klaudijevih političkih zahvata u sjevernoj Panoniji. Cezarov plan osvajanja Dakije mogao se ostvariti tek s kontrolom srednjeg toka Dunava, a preduvjet za dosezanje mađarskog dijela Podunavlja bio je posjedovanje Međuriječja.

Osvajanje panonskog prostora teklo je polagano i mučno, u više etapa koje su se protezale od 156. do 9. pr. Kr. (oružjem), odnosno do u Klaudijevo doba (diplomacijom i drugim političkim potezima), no, kako upravo vidjesmo, donijelo je višestruki plod.

195 Prisjetimo se: Rim je odnedavno zagospodario gornjim Podunavljem (stekavši Retiju i Vindelikiju), a drži i mali dio toka Dunava na istoku, koji se proteže između ušća dviju glavnih panonskih rijeka – Drave i Save. O Vinicijevim i Lentulovim akcijama u Podunavlju istočno od Maroboduova markomanskog kraljevstva već je bilo riječi.

196 O osvajanju Prekodravlja ne zna se gotovo ništa – čak se pomišlja na mogućnost da u mađarskom dijelu Podunavlja nije ni bilo oružanih sukoba, nego da su tamošnje etničke zajednice mirnim putem bile integrirane u Carstvo (usp. KLEMENC 1961: 5–6, 8; MÓCSY 1974: 48–49; FITZ 1977; TÓTH 1977; MÓCSY 1979; ARP: 89–92; FITZ 1990: 337–338). Literarni izvori o tome šute, no arheološki nalazi jasno upućuju na zaključak da je prostor između Dunava i Drave postao dijelom rimske ekumene tek sredinom 1. st. (GABLER 1971; ARP: 89–92; MANACORDA 1995).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:30

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

DODATAK

Kronološka tablica literarnih izvora

Autor	**Vrijeme**
Herodot	5. st. pr. Kr.
Apolonije iz Roda	3. st. pr. Kr.
Polibije	2. st. pr. Kr.
Vergilije	70.–19. pr. Kr.
Tibul	oko 54.–19. ili 17. pr. Kr.
Strabon	62. pr. Kr. – 24.
Oktavijan August	63. pr. Kr. – 14.
Livije	59. pr. Kr. – 17.
Publije Ovidije Nason	43. pr. Kr. – 17. ili 18.
Velej Paterkul	prva pol. 1. st. (Tiberijevo doba)
Plinije Stariji	23. ili 24.–79.
Frontin	1./2. st. (umro u Trajanovo doba)
Plinije Mlađi	1./2. st. (Trajanovo doba)
Plutarh	1./2. st. (umro u Hadrijanovo doba)
Suetonije	1./2. st. (Hadrijanovo doba)
Tacit	1./2. st. (Hadrijanovo doba)
Higin Gromatik	1./2. st.
Flor	2. st. (možda 1. st.[197])
Apijan	2. st. (doba Marka Aurelija)
Ptolemej	2. st.
Herodijan	2./3. st.
Kasije Dion	2./3. st.
Mamertin	3./4. st. (doba Dioklecijana i Maksimijana)
Aurelije Viktor	4. st. (Konstantinovo doba)
Expositio totius mundi et gentium	4. st.
Rufije Fest	4. st.
Amijan Marcelin	4. st.
Julije Obsekvent	4. st.
Eutropije	4. st. (Valentovo doba)
Scriptores historiae Augustae	4. st.[198]
Paulo Orosije	4./5. st.
sv. Jeronim	4./5. st.
Enodije	5./6. st.

197 ŠKILJAN 1996: 223.

198 Prema Mommsenu: početak 4. st.; prema Dessauu: kraj 4. st. (usp. GOLDSTEIN 1994: 8–9).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:30

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Autor	**Vrijeme**
Zosim	5./6. st.
Isidor	6./7. st.
Anonim iz Ravenne	7. ili početak 8. st.
Suda [*Suida*][199]	10. st.

LITERARNI IZVORI

ANONIM IZ RAVENNE

Cosmographia

4.19

Item confinales eiusdem regionis sunt patriae longe lateque dilatissimae duae quae nominantur Pannoniae, id est inferior et superior. Quas patrias plurimi descripserunt philosophi, ex quibus legi multotiens dictum Castorium et Lollianum atque Arbitionem Romanorum philosophos, sed et supra scriptum Aitanaridum et Eldevaldum atque Marcummirum Gothorum philosophos: sed non aequaliter nominaverunt, alius vero sic, alius vero alio modo. Sed ego secundum praefatum Marcummirum inferius dictas civitates Pannoniae nominavi. In qua patria plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est: (A) *Confluentes, Taurinum, Idominio, Bassianis, Fossis, Sirmium, Drinum, Saldis, Bassantis, Marsonia, Mursa maior, Mursa minor, Ioballios, Berevis, Sorenis, Marinianus, Balenilo, Sirote, Cucconis, Lentulis, Sonista, Botivo, Populos, Aquaviva, Remista, Petaviona, Vincensimo, Ligano, Salla, Aravona, Savaria. Item ad aliam partem in ipsas partes Pannoniae sunt civitates, ex quibus aliquantas designare volumus, id est:* (B) *Burgenis, Spaneatis, Ansilena, Cibalis, Certisiam, Lavares, Cuminion.* (C) *Item ad aliam partem sunt civitates, id est: Siclis, Ecclavia, Saniglon, Persetis, Netabio, Speridium, Bedini, Necal, Brindia, Clande, Assino, Bercio, Serbitium, Fines, Lamatis, Lausaba, Baloia, Apeva, Sapua, Bersellum, Ibisua, Derva, Citua, Anderba, Sarminium, Charmenis, Scaladis, Sapua, Aleba, Suberadona, Asinoe, Clandate, Berginio. Per quas Pannonias transeunt plurima flumina, inter cetera quae dicuntur, id est Ira, Bustricius. In qua Pannonia est lacus maximus qui dicitur Pelsois, item flumina Parsium, Dravis.*

S tim područjem graniče dvije zemlje prostrane duljine i širine, koje se zovu Panonijama, to jest Donja i Gornja. Te su zemlje opisali mnogi stručnjaci, od kojih sam ponajviše čitao rimske stručnjake Kastorija, Lolijana i Arbitija, ali i već spomenutog Aitanarida, te Eldevalda i Markumira, gotske stručnjake. Oni ih ne nazivaju jednako – jedan ovako, drugi onako. Ja sam spomenute panonske gradove imenovao prema spomenutom Markumiru. Pročitali smo da je u toj zemlji bilo vrlo mnogih gradova, od kojih želimo spomenuti nekoliko, to jest: (SLIJEDI POPIS A). U drugom dijelu tog istog dijela Panonije su gradovi od kojih želimo spomenuti nekoliko, to jest: (SLIJEDI POPIS B). U sljedećem dijelu su gradovi, to jest: (SLIJEDI POPIS C). Kroz te Panonije protječu mnoge rijeke, među inim Ira i Bustricij. U Panoniji je veliko jezero koje se zove Pelso, a i rijeke Parsij i Drava.

199 Naslov tog golemog bizantskog enciklopedijskog priručnika jest *Suda*, a ne *Suida*, kako se to općenito navodi, i tumači se na dva načina: kao akronim (Συναγωγὴ ὀνομαστικῆς ὕλης δι᾽ ἀλφαβήτου – *Zbirka naziva alfabetskim redom*) ili kao metafora (»obrana od neznanja«) nastala od vojničkog izraza za palisadu (σοῦδα / *sudis*). Usp. ŠKILJAN 1996: 553; LESKY 2001: 810.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:31

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

APIJAN

Ἰλλυρικά

2.10

Ἰάποσι δὲ τοῖς ἐντὸς Ἄλπεων ἐπολέμησε μὲν Σεμπρώνιος ὁ Τουδιτανὸς ἐπίκλην καὶ Πανδούσας Τιβέριος. Καὶ ἐοίκασιν οἱ Ἰάποδες αὐτοῖς ὑπακοῦσαι, ἐοίκασι δὲ καὶ Σεγεστανοὶ Λευκίῳ Κόττᾳ καὶ Μετέλλῳ, ἀμφότεροι δ᾽ οὐ πολὺ ὕστερον ἀποστῆναι.

Sempronije Tuditan i Tiberije Pandusa ratovali su protiv Japoda koji su živjeli s one strane Alpa i čini se da su im se ovi pokorili. Lucije Kota i Metelo su, čini se, pokorili Segestance. No, oba su se plemena (*sc*. Panonci i Japodi) nedugo nakon toga pobunili.

3.14

Οἱ δὲ Παίονές εἰσιν ἔθνος μέγα παρὰ τὸν Ἴστρον, ἐπίμηκες ἐξ Ἰαπόδων ἐπὶ Δαρδάνους, Παίονες μὲν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λεγόμενοι καὶ ῥωμαϊστὶ Παννόνιοι, συναριθμούμενοι δὲ ὑπὸ Ῥωμαίων τῇ Ἰλλυρίδι, ὡς προεῖπον. Διὸ καὶ περὶ τῶνδέ μοι δοκεῖ νῦν κατὰ τὰ Ἰλλυρικὰ εἰπεῖν. Ἔνδοξοι δ᾽ εἰσὶν ἐκ Μακεδόνων δι᾽ Ἀγριᾶνας, οἳ τὰ μέγιστα Φιλίππῳ καὶ Ἀλεξάνδρῳ κατεργασάμενοι Παίονές εἰσι τῶν κάτω Παιόνων, Ἰλλυριοῖς ἔποικοι. Ἐπεὶ δ᾽ ἐπὶ τοὺς Παίονας ἐστράτευσε Κορνήλιος, κακῶς ἀπαλλάξας μέγα δέος Παιόνων Ἰταλοῖς ἅπασιν ἐνεποίησε καὶ ἐς πολὺ τοῖς ἔπειτα ὑπάτοις ὄκνον, ἐπὶ Παίονας ἐλαύνειν. Τὰ μὲν δὴ πάλαι τοσαῦτα περὶ Ἰλλυριῶν καὶ Παιόνων ἔσχον εὑρεῖν· ἐν δὲ τοῖς ὑπομνήμασι τοῦ δευτέρου Καίσαρος, τοῦ κληθέντος καὶ Σεβαστοῦ, παλαιότερον μὲν οὐδὲν οὐδ᾽ ἐν τοῖσδε περὶ Παιόνων εὗρον.

Peonci su velik narod na Dunavu. Pružaju se od Japoda do Dardanaca. Grci ih nazivaju Peoncima, a Rimljani Panoncima. Rimljani ih (*sc*. Peonce) smatraju dijelom Ilirije, kao što sam već rekao, pa se stoga čini prikladnim da ih uključim u svoju ilirsku povijest. Oni su bili glasoviti od makedonskog doba preko Agrijanaca koji su pružili vrlo važnu pomoć Filipu i Aleksandru. Peonci su iz Donje Peonije koja graniči s Ilirijom. Kada je Kornelijev pohod na Panonce završio porazom, sve je Italce obuzeo tako veliki strah od toga naroda da se dugo vremena nakon toga nijedan konzul nije usudio poduzeti pohod na njih. Toliko sam mogao doznati o ranoj povijesti Ilira i Peonaca; čak ni u komentarima drugoga Cezara zvanog August nisam mogao naći nijedan raniji podatak o Peoncima.

3.15

Ῥωμαίων προϋπακοῦσαι καὶ ὅπως μέν, οὐκ ἔγνων (οὐ γὰρ ἀλλοτρίας πράξεις ὁ Σεβαστός, ἀλλὰ τὰς ἑαυτοῦ συνέγραφεν), ὡς δ᾽ ἀποστάντας ἐς τοὺς φόρους ἐπανήγαγεν καὶ ἑτέρους, ὡς ἀρχῆθεν ἔτι ὄντας αὐτονόμους, εἶλε καὶ πάντας ἐκρατύνατο, ὅσοι τὰς κορυφὰς οἰκοῦσι τῶν Ἄλπεων, βάρβαρα καὶ μάχιμα ἔθνη καὶ κλοπεύοντα τὴν Ἰταλίαν ὡς γείτονα. Καί μοι θαῦμά ἐστιν, ὅτι καὶ πολλοὶ καὶ μεγάλοι Ῥωμαίων στρατοὶ ἐπὶ Κελτοὺς καὶ Ἴβηρας διὰ τῶν Ἄλπεων ὁδεύοντες ὑπερεῖδον τάδε τὰ ἔθνη καὶ οὐδὲ Γάιος Καῖσαρ, εὐτυχέστατος ἐς πολέμους ἀνήρ, ἐξήνυσεν αὐτά, ὅτε Κελτοῖς ἐπολέμει καὶ δέκα ἔτεσιν ἀμφὶ τήνδε τὴν χώραν ἐχείμαζεν. Ἀλλά μοι δοκοῦσιν οἳ μέν, ἐφ᾽ ἃ ᾔρέθησαν, ἐπειγόμενοι, τῆς διόδου τῶν Ἄλπεων μόνης φροντίσαι, ὁ δὲ Γάιος ἀμφί τε τὰ Κελτικὰ γενέσθαι καὶ τῆς στάσεως τοῦ Πομπηίου τὰ Κελτικὰ ἐπιλαβούσης τὸ τούτων τέλος ὑπερθέσθαι. Φαίνεται μὲν γὰρ καὶ Ἰλλυρίδος ἅμα Κελτοῖς αἱρεθεὶς ἄρχειν, οὐ πάσης δ᾽ ἄρα ἦρχεν, ἀλλ᾽ ὅση τις ἦν τότε Ῥωμαίοις Ἰλλυρίς.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:31

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Pa ipak, mislim da su druga ilirska plemena osim ovih spomenutih prije toga bila potpala pod rimsku vlast. Kako – ne znam, jer August nije opisao pothvate drugih u onoj mjeri kao vlastite, u izlaganju o tome kako je umirio one koji su se bili pobunili i nagnao ih da ponovno plaćaju porez, kako je podjarmio druge koji su bili od početka neovisni i kako je zagospodario svim plemenima koja stanuju na vrhuncima Alpa, barbarskim i ratobornim plemenima koja su često pljačkala susjedno područje Italije. Čudi me što je toliko mnogo velike rimske vojske, koja je prešla Alpe da pokori Kelte i Ibere, moralo nadzirati ta plemena, te da čak Gaj Cezar, najuspješniji ratnik, nije bio dovršio njihovo podjarmljivanje tijekom deset godina koliko je ratovao protiv Kelta, provodeći zime u toj istoj zemlji. No, čini se da su drugi kanili samo prodrijeti kroz alpsko područje i dovršiti posao za koji su bili određeni, a Cezar je, izgleda, odlagao riješiti ilirsko pitanje zbog keltskog rata i sukoba s Pompejem koji je uslijedio uskoro nakon toga. Jer, izgleda da je on bio izabran zapovjednikom Ilirije kao i Galije, to jest ne cijele Ilirije, nego onog njenog dijela koji je tada bio u rimskoj vlasti.

4.16

῾Ο δὲ Σεβαστὸς πάντα ἐχειρώσατο ἐντελῶς καὶ ἐν παραβολῇ τῆς ἀπραξίας ᾽Αντωνίου κατελογίσατο τῇ βουλῇ τὴν ᾽Ιταλίαν ἡμερῶσαι δυσμάχων ἐθνῶν θαμινὰ ἐνοχλούντων. ᾽Οξυαίους μὲν δὴ καὶ Περθενήτας καὶ Βαθιάτας καὶ Ταυλαντίους καὶ Καμβαίους καὶ Κινάμβρους καὶ Μερρομένους καὶ Πυρισσαίους εἶλε δι᾽ ὅλης πείρας ἔργῳ δὲ μείζονι ἐλήφθησαν καὶ φόρους, ὅσους ἐξέλιπον, ἠναγκάσθησαν ἀποδοῦναι Δοκλεᾶταί τε καὶ Κάρνοι καὶ ᾽Ιντερφρουρῖνοι καὶ Ναρήσιοι καὶ Γλιντιδίωνες καὶ Ταυρίσκοι. ᾽Ων ἁλόντων οἱ ὅμοροι προσέθεντο αὐτῷ καταπλαγέντες, ῾Ιππασῖνοί τε καὶ Βεσσοί. ῾Ετέρους δὲ αὐτῶν ἀποστάντας, Μελιτηνοὺς καὶ Κορκυρηνούς, οἳ νήσους ᾤκουν, ἀνέστησεν ἄρδην, ὅτι ἐλῃστευον τὴν θάλασσαν καὶ τοὺς μὲν ἡβῶντας αὐτῶν ἔκτεινε, τοὺς δ᾽ ἄλλους ἀπέδοτο.

Kada je August postao suverenim gospodarom, obavijestio je senat, s namjerom da istakne razliku od Antonijeve tromosti, da je oslobodio Italiju od divljih plemena koja su je tako često bila pljačkala. On je podjarmio Oksijejce, Pertenate, Batijate, Taulantije, Kambejce, Kinambre, Meromene i Pirisejce u jednom pohodu. Uz nešto više napora pokorio je i Dokleate, Karne, Interfrurine, Naresijce, Glintidione i Tauriske. Od tih je plemena zahtijevao porez koji nisu bili plaćali. Kada su ovi bili pokoreni, susjedna plemena Hipasinci i Besi, obuzeti strahom, predala su mu se. Druge koji su se bili pobunili, Melićane i Korkirane koji žive na otocima, uništio je potpuno jer su se bavili gusarenjem – mladiće je dao pogubiti, a ostale prodati u ropstvo.

4.17

Μάλιστα δ᾽ ἠνώχλησαν αὐτὸν Σαλασσοί τε καὶ ᾽Ιάποδες οἱ πέραν ῞Αλπεων καὶ Σεγεστανοὶ καὶ Δαλμάται καὶ Δαίσιοί τε καὶ Παίονες, ὄντες ἑκ ς τοῖς Σαλασσοῖς, οἳ κορυφ ς οἰκοῦσι τῶν ῞Αλπεων, ὄρη δύσβατα, καὶ στενὴ δίοδός ἐστιν ἐπ᾽ αὐτ καὶ δυσχερής δι᾽ ἃ καὶ ἦσαν αὐτόνομοι καὶ τ{λη τοὺς παροδεύοντας ᾔτουν. (...)

Najviše su mu muke zadali Salasi, prekoalpski Japodi, Segestanci, Dalmate, <daisioite> i Peonci, vrlo udaljeni od Salasa. Salasi žive na višim alpskim planinama do kojih je teško doći jer su puteljci uski i tegobni. (...)

4.22

῎Ες δὲ τὴν Σεγεστικὴν γῆν οἱ ῾Ρωμαῖοι, δὶς πρότερον ἐμβαλόντες, οὔτε ὅμηρον οὔτε ἄλλο τι εἰλήφεσαν ὅθεν ἦσαν ἐπὶ φρονήματος οἱ Σεγεστανοί. ῾Ο δὲ Καῖσαρ αὐτοῖς ἐπῄει διὰ

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oûujak 2007 9:25:31

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

τῆς Παιόνων γῆς, οὔπω Ῥωμαίοις οὐδὲ τῆσδε ὑπηκόου γενομένης. Ὑλώδης δέ ἐστιν ἡ Παιόνων καὶ ἐπιμήκης ἐξ Ἰαπόδων ἐπὶ Δαρδάνους. Καὶ οὐ πόλεις ᾤκουν οἱ Παίονες οἵδε, ἀλλ᾽ ἀγροὺς ἢ κώμας κατὰ συγγένειαν· οὐδ᾽ εἰς βουλευτήρια κοινὰ συνήεσαν, οὐδ᾽ ἄρχοντες αὐτοῖς ἦσαν ἐπὶ πᾶσιν. Οἱ δ᾽ ἐν ἡλικίᾳ μάχης ἐς δέκα μυριάδας συνετέλουν· ἀλλ᾽ οὐδ᾽ οὗτοι συνήεσαν ἀθρόοι δι᾽ ἀναρχίαν. Προσιόντος δ᾽ αὐτοῖς τοῦ Καίσαρος ἐς τὰς ὕλας ὑποφυγόντες τοὺς ἀποσκιδναμένους τῶν στρατιωτῶν ἀνῄρουν. Ὁ δὲ Καῖσαρ, ἕως μὲν ἤλπιζεν αὐτοὺς ἀφίξεσθαι πρὸς αὐτόν, οὔτε τὰς κώμας οὔτε τοὺς ἀγροὺς ἐλυμαίνετο, οὐκ ἀπαντώντων δὲ πάντα ἐνεπίμπρη καὶ ἔκειρεν ἐπὶ ἡμέρας ὀκτώ, ἐς ὃ διῆλθεν ἐς τὴν Σεγεστανῶν, καὶ τήνδε Παιόνων οὖσαν, ἐπὶ τοῦ Σάου ποταμοῦ, ἐν ᾧ καὶ πόλις ἔστιν ἐχυρά, τῷ τε ποταμῷ καὶ τάφρῳ μεγίστῃ διειλημμένη, διὸ καὶ μάλιστα αὐτῆς ἔχρῃζεν ὁ Καῖσαρ, ὡς ταμιείῳ χρησόμενος ἐς τὸν Δακῶν καὶ Βαστερνῶν πόλεμον, οἳ πέραν εἰσὶ τοῦ Ἴστρου, λεγομένου μὲν ἐνταῦθα Δανουβίου, γιγνομένου δὲ μετ᾽ ὀλίγον Ἴστρου. Ἐμβάλλει δ᾽ ὁ Σάος ἐς τὸν Ἴστρον· καὶ αἱ νῆες ἐν τῷ Σάῳ Καίσαρι ἐγίγνοντο, αἳ ἐς τὸν Δανούβιον αὐτῷ τὴν ἀγορὰν διοίσειν ἔμελλον.

Nešto prije, Rimljani su dvaput bili napali zemlju Segestanaca, ali nisu polučili ni taoce niti išta drugoga, zbog čega su Segestanci postali vrlo obijesni. August je krenuo na njih kroz zemlju Peonaca, koju Rimljani još nisu bili pokorili. Peonija je šumovita zemlja koja se pruža od Japoda do Dardanaca. Stanovnici ne žive u gradovima, nego raštrkani diljem zemlje ili u selima, prema srodstvu. Nemaju zajedničkog vijeća niti vladara nad cijelim narodom. Imaju 100.000 boraca, ali se ovi ne okupljaju u jednu cjelinu, jer nemaju zajedničke uprave. Kad je August krenuo na njih, oni su otišli u šume i poubijali zaostale vojnike. No, dok se August nadao da će se dragovoljno predati, štedio je njihova polja i sela. Kako nitko od njih nije dolazio, on je pustošio zemlju vatrom i mačem osam dana, dok nije došao do Segestanaca. Njihovo je područje također peonsko, uz rijeku Savu, na kojoj je smješten grad snažno utvrđen rijekom i vrlo širokim opkopom koji ga okružuje. Stoga je August osobito želio posjedovati ga kao prikladan stožer za rat protiv Dačana i Bastarna s druge obale Istera koji se ondje naziva Dunavom, a malo niže postaje Ister. Sava utječe u njega, pa je August dao sagraditi brodove na toku Save, da bi mu prevozili opskrbu na Dunav.

4.23

Διὰ μὲν δὴ ταῦτα τῆς Σεγέστης ἔχρῃζεν ὁ Καῖσαρ προσιόντι δ᾽ αὐτῷ οἱ Σεγεστανοὶ προσέπεμψαν, πυνθανόμενοι, τίνος χρήζει. Ὁ δὲ φρουρὰν ἐσαγαγεῖν ἔφη καὶ ὁμήρους ἑκατὸν λαβεῖν, ἵν᾽ ἀσφαλῶς ταμιείῳ τῇ πόλει χρῷτο ἐπὶ Δᾶκας. Ἦτει δὲ καὶ σῖτον, ὅσον δύναιντο φέρειν ταῦθ᾽ οἱ μὲν πρωτεύοντες ἠξίουν δοῦναι· ὁ δὲ δῆμος ἐξαγριαίνων τὰ μὲν ὅμηρα διδόμενα περιεῖδεν, ὅτι ἴσως οὐ παρὰ σφῶν, ἀλλὰ τῶν πρωτευόντων παῖδες ἦσαν, προσιούσης δὲ τῆς φρουρᾶς τὴν ὄψιν οὐκ ἐνεγκόντες ὁρμῇ μανιώδει τὰς πύλας αὖθις ἀπέκλειον καὶ αὐτοὺς τοῖς τείχεσιν ἐπέστησαν. Ὁ οὖν Καῖσαρ τόν τε ποταμὸν ἐγεφύρου καὶ χάρακας καὶ τάφρους πάντοθεν ἐποιεῖτο, ἀποτειχίσας δ᾽ αὐτοὺς δύο χώματα ἔχου. Οἷς ἐπέδραμον μὲν οἱ Σεγεστανοὶ πολλάκις, οὐ δυνηθέντες δ᾽ ἐλεῖν λαμπάδας καὶ πῦρ πολὺ ἄνωθεν ἐπέβαλλον. Προσιούσης δ᾽ αὐτοῖς Παιόνων ἑτέρων βοηθείας ὁ Καῖσαρ ὑπαντήσας ἐνήδρευσεν αὐτήν καὶ οἳ μὲν ἀνῃρέθησαν, οἳ δ᾽ ἔφυγον, καὶ οὐδεὶς ἔτι Παιόνων ἐβοήθει.

Zbog toga je želio zagospodariti Segestom. Kada se približio, Segestanci su poslali (ljude) da doznaju što želi. On je odgovorio da želi ondje smjestiti posadu i preuzeti stotinu talaca kako bi se mogao sigurno poslužiti gradom kao stožerom za operacije u svome ratu protiv Dačana. Zatražio je onoliko hrane koliko mu mogu pribaviti. Gradski poglavari su pristali, ali je običan puk bio bijesan, pa ipak je pristao dati taoce, možda zbog toga što to nisu bila njihova djeca, nego djeca uglednika. No, kada je stigla posada, nisu mogli podnijeti da je vide, nego su u divljem bijesu zatvorili gradska vrata i postavili se na zidine. Stoga je August premostio rijeku i opkolio mjesto opkopima i

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:31

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

palisadama pa je, opkolivši ih, podigao dva nasipa. Na to su Segestanci poduzeli česte napade i, ne mogavši ih nadvladati, bacali na njih baklje i vatru u velikim količinama. Kada su im drugi Peonci poslali pomoć, August je to pojačanje predusreo i uvrebao iz zasjede, dio uništio a ostale nagnao u bijeg. Nakon toga više nitko od Peonaca nije im pritekao u pomoć.

4.24

Οἱ Σεγεστανοὶ δέ, πᾶσαν πολιορκίαν ὑποστάντες, ἡμέρᾳ τριακοστῇ κατὰ κράτος ἐλήφθησαν καὶ τότε πρῶτον ἤρξαντο ἱκετεύειν. Καὶ αὐτοὺς ὁ Καῖσαρ ἐπαίνῳ τε τῆς ἀρετῆς καὶ ἐλέῳ τῆς ἱκεσίας οὔτε ἔκτεινεν οὔτε ἀνέστησεν, ἀλλὰ χρήμασιν ἐζημίωσε καὶ τῆς πόλεως μέρος διατειχίσας ἐσήγαγεν ἐς αὐτὸ φρουρὰν πέντε καὶ εἴκοσι σπειρῶν. Καὶ ὃ μὲν τάδε ἐργασάμενος ἐς Ῥώμην ἀνέζευξεν, ὡς ἦρος ἐπανήξων ἐς τὴν Ἰλλυρίδα. Φήμης δ᾽ ἐπιδραμούσης, ὅτι τὴν φρουρὰν οἱ Σεγεστανοὶ διέφθειραν, ἐξέθορε χειμῶνος, καὶ τὸ μὲν τέλος τῆς φήμης ψευδὲς εὗρε, τὴν δὲ αἰτίαν ἀληθῆ. Γεγόνεσαν γὰρ ἐν κινδύνῳ, τῶν Σεγεστανῶν αὐτοὺς ἄφνω περιστάντων, καὶ πολλοὺς τὸ αἰφνίδιον ἀπωλωλέκει, τῆς δ᾽ ἐπιούσης προελθόντες ἐκράτουν τῶν Σεγεστανῶν. Ὁ οὖν Καῖσαρ ἐπὶ Δαλμάτας μετῄει, γένος ἕτερον Ἰλλυριῶν, Ταυλαντίοις ὅμορον.

Tako su Segestanci, iskusivši sve nedaće opsade, podlegli silom tridesetoga dana i tada su prvi put počeli preklinjati. Diveći im se poradi njihove srčanosti i smilovavši se njihovim molbama, August ih nije poubijao niti otjerao, nego se zadovoljio globom. Srušio je dio bedema i u grad smjestio posadu od dvadeset i pet kohorti. To učinivši, otišao je u Rim, namjeravajući se vratiti u Iliriju na proljeće. No, počele su kružiti glasine da su Segestanci poubijali posadu i on je žurno onamo krenuo zimi. No, ustanovio je da su glasine bile lažne, pa ipak ne bez povoda. Posada je bila u opasnosti zbog iznenadnog ustanka Segestanaca i izgubila mnogo ljudi zbog iznenađenja, ali se sljedećega dana pribrala i porazila ustanike. August je stoga svoju vojsku okrenuo protiv Dalmata, drugog ilirskog plemena, koje graniči s Taulantijima.

5.28

Δαλματῶν δ᾽ ἁλόντων καὶ Δερβανοὶ προσιόντα τὸν Καίσαρα συγγνώμην ᾔτουν σὺν ἱκετηρίᾳ καὶ ὁμήρους ἔδοσαν καὶ τοὺς ἐκλειφθέντας φόρους ὑπέστησαν ἀποδώσειν. Τῶν δὲ[...] οἷς μὲν ὁ Καῖσαρ ἐπλησίασε, <καὶ συνέθεντο> καὶ ὁμήρους ἐπὶ ταῖς συνθήκαις ἔδοσαν ὅσοις δ᾽ οὐκ ἐπλησίασε διὰ νόσον, οὔτ᾽ ἔδοσαν οὔτε συνέθεντο. Φαίνονται δὲ καὶ οἵδε ὕστερον ὑπαχθέντες. Οὕτω πᾶσαν ὁ Καῖσαρ τὴν Ἰλλυρίδα γῆν, ὅση τε ἀφειστήκει Ῥωμαίων καὶ τὴν οὐ πρότερον ὑπακούσασαν αὐτοῖς, ἐκρατύνατο. Καὶ αὐτῷ ἡ βουλὴ θρίαμβον Ἰλλυρικὸν ἔδωκε θριαμβεῦσαι, ὃν ἐθριάμβευσεν ὕστερον ἅμα τοῖς κατ᾽ Ἀντωνίου.

Nakon što su Dalmati bili pokoreni, August je krenuo na Derbance koji su također ponizno molili za oproštenje, dali taoce i obećali da će platiti zaostali porez. [...] Na jednaki način su i druga plemena, kako im se približio, dala taoce da bi udovoljili ugovorima koje je s njima načinio. No, do nekih nije mogao doći zbog bolesti. Ti nisu dali taoce niti su sklopili ugovore. No, čini se da su i oni kasnije bili podjarmljeni. Tako je August pokorio cijelu ilirsku zemlju – ne samo dijelove koji su se pobunili protiv Rimljana, nego i one koji dotad još nikad nisu bili pod rimskom vlašću. Stoga mu je senat dodijelio ilirski trijumf koji je proslavio kasnije, zajedno s trijumfima za pobjedu nad Antonijem.

5.29

Λοιποὶ δ᾽ εἰσὶ τῆς ὑπὸ Ῥωμαίων νομιζομένης Ἰλλυρίδος εἶναι πρὸ μὲν Παιόνων Ῥαιτοὶ καὶ Νωρικοί, μετὰ Παίονας δὲ Μυσοὶ ἕως ἐπὶ τὸν Εὔξεινον Πόντον. Ῥαιτοὺς μὲν οὖν

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:31

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

καὶ Νωρικοὺς ἡγοῦμαι Γάιον Καίσαρα, πολεμοῦντα Κελτοῖς, ἐπιλαβεῖν ἢ τὸν Σεβαστόν, χειρούμενον Παίονας ἐν μέσῳ γάρ εἰσιν ἀμφοτέρων, καὶ οὐδὲν εὗρον ἴδιον εἰς Ῥαιτοὺς ἢ Νωρικοὺς γενόμενον ὅθεν μοι δοκοῦσι τοῖς ἑτέροις τῶν γειτόνων συναλῶναι.

Ostali narodi koje su Rimljani smatrali dijelovima Ilirije su Rećani i Noričani s ove strane Peonije, te Mizijci s druge strane, sve do Euksinskog mora. Mislim da je Rećane i Noričane pokorio Gaj Cezar tijekom galskog rata, ili August tijekom peonskog rata, jer su smješteni između. Nisam našao spomena nijednoga rata protiv njih zasebno, iz čega zaključujem da su bili pokoreni zajedno s drugim susjednim plemenima.

APOLONIJE IZ RODA

Ἀργοναυτικά

4.282–292

Ἔστι δέ τις ποταμός, ὕπατον κέρας Ὠκεανοῖο, / εὐρύς τε προβαθής τε καὶ ὁλκάδι νηὶ περῆσαι · / Ἴστρον μιν καλέοντες ἑκὰς διετεκμήραντο · / ὃς δή τοι τείως μὲν ἀπείρονα �έμνετ‘ ἄρουραν / εἷς οἰος, πηγαὶ γὰρ ὑπὲρ πνοιῆς βορέαο / Ῥιπαίοις ἐν ὄρεσσιν ἀπόπροθι μορμύρουσιν · / ἀλλ‘ ὁπόταν Θρῃκῶν Σκυθέων τ‘ ἐπιβήσεται οὔρους, / ἔνθα διχῇ, τὸ μὲν ἔνθα μεθ‘ ἡμετέρην ἅλα βάλλει / τῇδ‘ ὕδωρ, τὸ δ‘ ὄπισθε βαθὺν διὰ κόλπον ἴησιν / σχιζόμενος πόντου Τρινακρίου εἰσανέχοντα (...)

Postoji neka rijeka, najviši ogranak Okeana, široka i duboka tako da teretni brodovi mogu po njoj proći: izdaleka su je zapazili i nazivaju je Ister. Isprva siječe beskrajnu zemlju jedan i sam. Izvori mu šume daleko u Ripejskim gorama iza daha bure. A kada stupi na među Skita i Tračana, tamo se cijepa u dvoje i jedna voda navire ovamo prema našemu moru, a druga ide odostraga prema dubokom zaljevu koji se pruža iznad Trinakrijskog mora (...)

4.316–328

Εἰαμενῆσι δ᾽ ἐν ἄσπετα πώεα λεῖπον / ποιμένες ἄγραυλοι νηῶν φόβῳ, οἷά τε θῆρας / ὀσσόμενοι πόντου μεγακήτεος ἐξανιόντας / οὐ γάρ πω ἁλίας γε πάρος ποθὶ νῆας ἴδοντο / οὔτ᾽ οὖν Θρήιξιν μιγάδες Σκύθαι οὐδὲ Σίγυννοι, / οὔτ᾽ αὖ Γραυκένιοι, οὔθ᾽ οἱ περὶ Λαύριον ἤδη / Σίνδοι ἐρημαῖον πεδίον μέγα ναιετάοντες. / Αὐτὰρ ἐπεί τ᾽ Ἄγγουρον ὄρος καὶ ἄπωθεν ἐόντα / Ἀγγούρου ὄρεος σκόπελον παρὰ Καυλιακοῖο, / ᾧ πέρι δὴ σχίζων Ἴστρος ῥόον ἔνθα καὶ ἔνθα / βάλλει ἁλός, πεδίον τε τὸ Λαύριον ἠμείψαντο, / δή ῥα τότε Κρονίην Κόλχοι ἅλαδ᾽ ἐκπρομολόντες, / πάντη, μή σφε λάθοιεν, ὑπετμήξαντο κελεύθους.

Divlji su pastiri od straha pred brodovima ostavljali bezbrojna stada na močvarnim livadama jer im je izgledalo da nemani izlaze iz mora u kojem su velika čudovišta; jer još nikada nisu prije vidjeli morske brodove, niti Skiti pomiješani s Tračanima, niti Sigini, niti pak Graukenci, niti Sindi koji stanuju već oko pustoga Laurijskog polja. A kada su prošli goru Angur i, daleko od gore Angura, kraj Kaulijačke stijene, kod koje se Ister cijepa i teče ovamo i onamo u more i kada su prošli Laurijsko polje, tada su Kolšani već bili izašli u Kronovo more i svuda prepriječili putove da im ne bi neopazice promakli.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:32

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

OKTAVIJAN AUGUST

Πράξεις Σεβαστοῦ θεοῦ */ Res gestae divi Augusti* ili *Index rerum a se gestarum*

26

Πασῶν ἐπαρχειῶν δήμου Ῥωμαίων, αἷς ὅμορα ἦν ἔθνη τὰ μὴ ὑποτασσόμενα τῆι ἡμετέραι ἡγεμονίαι, τοὺς ὅρους ἐπεύξησα. Γαλατίας καὶ Ἱσπανίας, ὁμοίως δέ καὶ Γερμανίαν καθὼς Ὠκεανὸς περικλείει ἀπὸ Γαδείρων μέχρι στόματος Ἄλβιος ποταμοῦ ἐν εἰρήνη κατέστησα. Ἄλπης απὸ κλίματος τοῦ πλησίον Εἰονίου κόλπου μέχρι Τυρρηνικῆς θαλάσσης εἰρηνεύεσχαι πεπόηκα, οὐδενὶ ἔθνει ἀδίκως ἐπενεχθέντος πολέμου.

Omnium provinciarum populi Romani, quibus finitimae fuerunt gentes, quae non parerent imperio nostro, fines auxi. Gallias et Hispanias provincias item Germaniam, qua includit Oceanus a Gadibus ad ostium Albis fluminis, pacavi. Alpes a regione ea, quae proxima est Hadriano mari, ad Tuscum pacari feci nulli genti bello per iniuriam inlato.

Povećao sam granice svih provinicija rimskog naroda kojima su susjedna bila plemena što se nisu pokoravala našoj vlasti. Podložio sam provincije Galije i Hispanije, a jednako tako i Germaniju, tamo gdje je zatvara Ocean od Gada do ušća rijeke Labe. Učinio sam podložnima Alpe od onog dijela koji je najbliže Jadranskome moru do Tirenskog mora, ne zametnuvši rat nepravedno ni s jednim plemenom.

29

Σμηέας στρατιωτικὰς πλείστας ὑπὸ ἄλλων ἡγεμόνων ἀποβεβλημένας νικῶν τοὺς πολεμίους ἀπέλαβον ἐξ Ἱσπανίας καὶ Γαλατίας καὶ παρὰ Δαλματῶν.

Signa militaria complura per alios duces amissa devictis hostibus recepi ex Hispania et Gallia et a Dalmateis.

Pobijedivši neprijatelje, vratio sam iz Hispanije, Galije i od Dalmata većinu vojničkih znakova koje su izgubili drugi vojskovođe.

30

Παννονίων ἔθνη, οἷς πρὸ ἐμοῦ ἡγεμόνος στράτευμα Ῥωμαίων οὐκ ἤνγισεν, ἡσσηθέντα ὑπὸ Τιβερίου Νέρωνος, ὃς τότε μου ἦν πρόγονος καὶ πρεσβευτής, ἡγεμονίαι δήμου Ῥωμαίων ὑπέταξα τά τε Ἰλλυρικοῦ ὅρια μέχρι Ἴστρου ποταμοῦ προήγαγον. Οὗ ἐπεί ταδε Δάκων διαβᾶσα πολλὴ δύναμις ἐμοῖς αἰσίοις οἰωνοῖς κατεκόπη, καὶ ὕστερον μεταχθέν τὸ ἐμὸν στράτευμα πέραν Ἴστρου τὰ Δάκων ἔθνη προστάγματα δήμου Ῥωμαίων ὑπομένειν ἠνάγκασεν.

Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Ti. Neronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani subieci protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danui. Citra quod Dacorum transgressus exercitus meis auspicis victus profligatusque est et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit.

Podložio sam vlasti rimskog naroda panonska plemena na koja, prije nego što sam postao prvakom, nikada nije nasrnula rimska vojska i koja je pobijedio Tiberije Neron, moj pastorak i u to vrijeme legat. Proširio sam i granice Ilirika do obala rijeke Dunava. Prešavši ga, vojska je Dačana bila pobijeđena i razbijena pod mojim vrhovnim zapovjedništvom. Poslije je preko Dunava dovedena moja vojska koja je natjerala plemena Dačana da podnose vlast rimskog naroda.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:32

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

DION KASIJE

Ῥωμαικὴ ἱστορία

49.34,1–3

Καῖσαρ δὲ ἐν τούτῳ, ἐπειδή ὅ τε Σέξτος ἀπωλώλει καὶ τὰ ἐν τῇ Λιβύῃ καταστάσεως ἐδεῖτο, ἦλθε μὲν ἐς τὴν Σικελίαν ὡς καὶ ἐκεῖσε πλευσούμενος, ἐγχρονίσας δὲ ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ χειμῶνος οὐκέτ᾽ ἐπεραιώθη. Οἵ τε γὰρ Σάλασσοι καὶ οἱ Ταυρίσκοι Λιβυρνοί τε καὶ Ἰάπυδες οὐδὲν μὲν οὐδὲ ἐκ τοῦ πρὶν μέτριον ἐς τοὺς Ῥωμαίους ἔπρασσον, ἀλλὰ τήν τε συντέλειαν τῶν φόρων ἐξέλιπον καὶ ἐσβάλλοντες ἔστιν ὅτε ἐς τὰ ὁμοροῦντά σφισιν ἐκακούργουν τότε δὲ φανερῶς πρὸς τὴν ἀπουσίαν αὐτοῦ ἐπανέστησαν. Δι᾽ οὖν τοῦτ᾽ ἀναστρέψας τά τε ἄλλα ἐπ᾽ αὐτοὺς παρεσκευάσατο.

U međuvremenu je Cezar (*sc*. Oktavijan), sad kad je Seksto poginuo a prilike su u Africi zahtijevale smirenje, otišao na Siciliju kao namjeravajući onamo ploviti, ali nakon što je boravio ondje neko vrijeme zbog lošeg vremena, odustao je od nauma prijelaska, jer su Salasi, Taurisci, Liburni i Japidi, koji su se i ranije ponašali neprilično prema Rimljanima, ne samo propustili platiti porez nego su više nego jednom provalili i pljačkali susjedna područja, a tada se otvoreno pobunili dok je on bio odsutan. Stoga se vratio i počeo s raznim pripremama protiv njih.

49.36,2–4

Οἱ δὲ δὴ Παννόνιοι νέμονται μὲν πρὸς τῇ Δελματίᾳ, παρ᾽ αὐτὸν τὸν Ἴστρον, ἀπὸ Νωρικοῦ μέχρι τῆς Μυσίας τῆς ἐν τῇ Εὐρώπῃ, κακοβιώτατοι δὲ ἀνθρώπων ὄντες (οὔτε γὰρ γῆς οὔτε ἀέρων εὖ ἥκουσιν οὐκ ἔλαιον, οὐκ οἶνον, πλὴν ἐλαχίστου καὶ τούτου κακίστου, γεωργοῦσιν, ἅτε ἐν χειμῶνι πικροτάτῳ τὸ πλεῖστον διαιτώμενοι, ἀλλὰ τάς τε κριθὰς καὶ τοὺς κέγχρους καὶ ἐσθίουσιν ὁμοίως καὶ πίνουσιν) ἀνδρειότατοι δ᾽ οὖν διὰ πάντων ὧν ἴσμεν νομίζονται θυμικώτατοι γὰρ καὶ φονικώτατοι, οἷα μηδὲν ἄξιον τοῦ καλῶς ζῆν ἔχοντες, εἰσί. Ταῦτα δὲ οὐκ ἀκούσας οὐδ᾽ ἀναγνοὺς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἔργῳ μαθὼν ὥστε καὶ ἄρξας αὐτῶν, οἶδα μετὰ γάρ τοι τὴν ἐν τῇ Ἀφρικῇ ἡγεμονίαν τῇ τε Δελματίᾳ, ἧς ποτε καὶ ὁ πατήρ μου χρόνον τινὰ ἦρξε, καὶ τῇ Παννονίᾳ τῇ ἄνω καλουμένῃ προσετάχθην, ὅθεν ἀκριβῶς πάντα τὰ κατ᾽ αὐτοὺς εἰδὼς γράφω.

Panonci žive blizu Dalmacije, duž same obale Istera, od Norika do europske Mizije, i od svih ljudi vode krajnje bijedan život. Jer nemaju sreće što se tiče tla niti podneblja, ne uzgajaju masline i ne prave vino osim u vrlo malim količinama, a i to nevaljale kakvoće, jer je zima vrlo oštra i zauzima veći dio godine, nego piju, kao i jedu, ječam i proso. Zbog svega toga smatraju se najhrabrijima od svih za koje mi znamo, jer su vrlo srčani i krvoželjni, kao ljudi koji ne posjeduju ništa što čini častan život vrijednim. To znam ne samo prema pričanju ili čitanju, nego sam doznao iz vlastitog iskustva kao njihov negdašnji namjesnik, jer sam nakon namjesništva u Africi i Dalmaciji (zapovjedništvo u Dalmaciji neko je vrijeme imao i moj otac) bio postavljen u ono što je poznato kao Gornja Panonija, i otuda točno poznajem sve tamošnje uvjete o kojima pišem.

49.38,3

Καὶ Παννονίους μὲν ὁ Γέμινος, καίτοι τῆς Σισκίας ἐκπεσών, ὅμως μάχαις ἀνεκτήσατο, τούς τε Σαλάσσους καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς μετ᾽ αὐτῶν νεωτερίσαντας ὁ Μεσσάλας <ὁ> Οὐαλέριος ἐχειρώσατο· ἐπὶ δὲ δὴ τοὺς Δελμάτας πρότερος μὲν ὁ Ἀγρίππας, ἔπειτα δὲ καὶ ὁ Καῖσαρ ἐπεστράτευσε.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:32

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Iako je bio istjeran iz Siscije, Gemin je ipak u nekoliko bitaka natrag zadobio Panoniju. A Valerije Mesala je porazio Salase i druge koji su im se pridružili u pobuni. Poduzeti su pohodi protiv Delmata – prvo Agripa, a zatim i Cezar.

49.43,8

Ἐπειδή τε οἱ Δελμάται παντελῶς ἐκεχείρωντο, τάς τε στοὰς ἀπὸ τῶν λαφύρων αὐτῶν καὶ τὰς ἀποθήκας τῶν βιβλίων τὰς Ὀκταουιανὰς ἐπὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ κληθείσας κατεσκεύασεν.

Nakon što su Delmati bili posve pokoreni, podigao je (Oktavijan) od plijena ondje dobivenog trijemove i knjižnice zvane Oktavijinima, po svojoj sestri.

50.24,3–5

Τὸ γάρ τοι Ῥωμαίους τε ὄντας καὶ τῆς πλείστης καὶ ἀρίστης οἰκουμένης ἄρχοντας καταφρονεῖσθαι καὶ καταπατεῖσθαι πρὸς γυναικὸς Αἰγυπτίας ἀνάξιον μὲν τῶν πατέρων ἡμῶν τῶν τὸν Πύρρον τὸν Φίλιππον τὸν Περσέα τὸν Ἀντίοχον καθελόντων, τῶν τοὺς Νουμαντίνους τοὺς Καρχηδονίους ἀναστησάντων, τῶν τοὺς Κίμβρους τοὺς Ἄμβρονας. Κατακοψάντων, ἀνάξιον δὲ καὶ ἡμῶν αὐτῶν τῶν τοὺς Γαλάτας κατεστραμμένων, τῶν τοὺς Παννονίους κεχειρωμένων, τῶν μέχρι τοῦ Ἴστρου προκεχωρηκότων, τὸν Ῥῆνον διαβεβηκότων, ἐς Βρεττανίαν πεπεραιωμένων.

»(...) Jer da nas koji smo Rimljani i gospodari najvećeg i najboljeg dijela svijeta prezre i baci pod noge egipatska žena, nedostojno je naših očeva koji su zbacili Pira, Filipa, Perzeja i Antioha, koji su istjerali Numantinjane i Kartažane iz njihovih domova, koji su posjekli Kimbre i Ambrone; nedostojno je i nas samih koji smo potčinili Galate (*sc*. Gale), pokorili Panonce, napredovali sve do Istera, prešli Rajnu i prešli preko mora u Britaniju (...)«.

50.28,3–4

Καίτοι μεῖζον οὐδὲν <ἂν> ἄλλο φήσαιμι ὑμῖν προκεῖσθαι τοῦ τὸ ἀξίωμα τὸ τῶν προγόνων διασῶσαι, τοῦ τὸ φρόνημα τὸ οἰκεῖον φυλάξαι, τοῦ τοὺς ἀφεστηκότας ἀφ᾽ ἡμῶν τιμωρήσασθαι, τοῦ τοὺς ὑβρίζοντας ὑμᾶς ἀμύνασθαι, τοῦ πάντων ἀνθρώπων νικήσαντας ἄρχειν, τοῦ μηδεμίαν γυναῖκα περιορᾶν μηδενὶ ἀνδρὶ παρισουμένην. Ἢ πρὸς μὲν Ταυρίσκους καὶ Ἰάπυδας καὶ Δελμάτας καὶ Παννονίους προθυμότατα αὐτοὶ ὑμεῖς οἱ νῦν παρόντες ὑπὲρ ὀλίγων τινῶν τειχῶν καὶ γῆς ἐρήμου πολλάκις ἐμαχέσασθε, καὶ πάντας αὐτοὺς καίτοι πολεμικωτάτους ὁμολογουμένως ὄντας ἐχειρώσασθε.

»(...) Pa ipak ne mogu vam navesti veću nagradu koja vam se nudi nego da čuvate slavu svojih predaka, da očuvate vlastite ponosite tradicije, da se osvetite onima koji se pobune protiv vas, da odbijete one koji vas napadaju, da osvojite i vladate čitavim čovječanstvom, da ne dopustite nijednoj ženi da se učini jednakom muškarcu. Protiv Tauriska, Japida, Delmata i Panonaca vi ste se sami, ovdje prisutni, borili s mnogo žara, često da biste zauzeli nekoliko bedema i jalovu zemlju, i potčinili ste sva ta plemena, iako su, što je opće poznato, vrlo ratoborna (...)«.

54.22,1–4

Δροῦσος δέ ἐν τούτῳ καὶ Τιβέριος τάδε ἔπραξαν. Ῥαιτοὶ οἰκοῦντες μεταξὺ τοῦ τε Νωρίκου καὶ τῆς Γαλατίας, πρὸς ταῖς Ἄλπεσι ταῖς πρὸς τῇ Ἰταλίᾳ ταῖς Τριδεντίναις, τῆς τε Γαλατίας τῆς προσόρου σφίσι πολλὰ κατέτρεχον καὶ ἐκ τῆς Ἰταλίας ἁρπαγὰς ἐποιοῦντο, τούς τε ὁδῷ τῶν Ῥωμαίων ἢ καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν διὰ τῆς σφετέρας γῆς χρωμένους ἐλυμαίνοντο. (...) Δι᾽ οὗν ταῦτα ὁ Αὔγουστος πρῶτον μέν τὸν Δροῦσον ἐπ᾽ αὐτοὺς ἔπεμψε (...)

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:32

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Ἔπειτα δέ ἐπειδὴ τῆς μέν Ἰταλίας ἀπεκρούσθησαν, τῇ δέ δὴ Γαλατίᾳ καὶ ὡς ἐνέκειντο, τὸν Τιβέριον προσαπέστειλεν.

U međuvremenu su Druz i Tiberije bili angažirani u sljedećim pothvatima. Rećani, koji žive između Norika i Galije, blizu Tridentinskih Alpa uz Italiju, pustošili su velik dio susjednoga galskog područja i odnosili plijen čak iz Italije, a napadali su one Rimljane ili njihove saveznike koji bi putovali kroz njihovu zemlju. (...) Zbog toga je August na njih prvo poslao Druza (...) Zatim, kada su (*sc*. Rećani) bili odbijeni od Italije, ali su još napadali Galiju, August je poslao i Tiberija.

54.28,1–2

Κἀν τούτῳ τὸν Ἀγρίππαν ἐκ τῆς Συρίας ἐλθόντα τῇ τε δημαρχικῇ ἐξουσίᾳ αὖθις ἐς ἄλλα ἔτη πέντε ἐμεγάλυνε καὶ ἐς τὴν Παννονίαν πολεμησείουσαν ἐξέπεμψε, μεῖζον αὐτῷ τῶν ἑκασταχόθι ἔξω τῆς Ἰταλίας ἀρχόντων ἰσχῦσαι ἐπιτρέψας. Καὶ ὃς τὴν μὲν στρατείαν καίτοι τοῦ χειμῶνος, ἐν ᾧ Μᾶρκος τε Οὐαλέριος καὶ Πούπλιος Σουλπίκιος ὑπάτευον, ἐνεστηκότος ἐποιήσατο, ἐκπλαγέντων δὲ τῶν Παννονίων πρὸς τὴν ἔφοδον αὐτοῦ καὶ μηδὲν ἔτι νεωτερισάντων ἐπανῆλθε, καὶ ἐν Καμπανίᾳ γενόμενος ἐνόσησε. Πυθόμενος δὲ τοῦτο ὁ Αὔγουστος (ἔτυχε δὲ ἐν τοῖς Παναθηναίοις ὁπλομαχίας ἀγῶνας τῷ τῶν παίδων ὀνόματι τιθείς) ἐξωρμήθη, καὶ καταλαβὼν αὐτὸν τεθνηκότα ἔς τε τὸ ἄστυ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐσεκόμισε καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ προέθηκε, τόν τε λόγον τὸν ἐπ᾽ αὐτοῦ εἐπε, παραπέτασμά τι πρὸ τοῦ νεκροῦ παρατείνας.

U međuvremenu je povećao moć Agripe, koji se vratio iz Sirije, davši mu ponovno tribunsku moć na pet godina, i poslao ga je u Panoniju koja je žudjela za ratom, povjerivši mu veći autoritet od onoga koji su službenici izvan Italije obično imali. I Agripa je pošao u pohod usprkos činjenici da je zima već bila počela (to je bila godina u kojoj su Marko Valerije i Publije Sulpicije bili konzuli); no kad su se Panonci prestravili njegova približavanja i odustali od nauma o pobuni, on se vratio i stigavši u Kampaniju obolio. August je u to vrijeme uime svojih sinova prikazivao natjecanja naoružanih ratnika na Panatenejskim igrama (*sc*. u Ateni) i kad je saznao za Agripinu bolest, otišao je u Italiju. Našavši ga mrtvoga, otpremio je njegovo tijelo u prijestolnicu i dao da svečano počiva na Forumu.

54.31

Ὡς δ᾽ οὖν ὁ Ἀγρίππας, ὅνπερ που δι᾽ ἀρετὴν ἀλλ᾽ οὐ δι᾽ ἀνάγκην τινὰ ἠγάπα, ἐτεθνήκει, καὶ συνεργοῦ πρὸς τὰ πράγματα πολὺ τῶν ἄλλων καὶ τῇ τιμῇ καὶ τῇ δυνάμει προφέροντος, ὥστε καὶ ἐν καιρῷ καὶ ἄνευ φθόνου καὶ ἐπιβουλῆς πάντα διάγεσθαι, ἐδεῖτο, τὸν Τιβέριον καὶ ἄκων προσείλετο· οἱ γὰρ ἔγγονοι αὐτοῦ ἐν παισὶν ἔτι καὶ τότε ἦσαν. Καὶ προαποσπάσας καὶ ἐκείνου τὴν γυναῖκα, καίτοι τοῦ τε Ἀγρίππου θυγατέρα ἐξ ἄλλης τινὸς γαμετῆς οὖσαν, καὶ τέκνον τὸ μὲν ἤδη τρέφουσαν τὸ δὲ ἐν γαστρὶ ἔχουσαν, τήν τε Ἰουλίαν οἱ ἠγγύησε καὶ ἐπὶ τοὺς Παννονίους αὐτὸν ἐξέπεμψε· τέως μὲν γὰρ τὸν Ἀγρίππαν φοβηθέντες ἡσύχασαν, τότε δὲ τελευτήσαντος αὐτοῦ ἐπανέστησαν. Καί σφας ὁ Τιβέριος, πολλὰ μὲν τῆς χώρας πορθήσας πολλὰ δὲ καὶ τοὺς ἀνθρώπους κακώσας, ἐχειρώσατο, τοῖς Σκορδίσκοις, ὁμόροις τε αὐτῶν καὶ ὁμοσκεύοις οὖσι, συμμάχοις ὅτι μάλιστα χρησάμενος. Καὶ τά τε ὅπλα σφῶν ἀφείλετο, καὶ τῆς ἡλικίας τὸ πλεῖον ἐπ᾽ ἐξαγωγῇ ἀπέδοτο. Καὶ αὐτῷ διὰ ταῦτα ἡ μὲν βουλὴ τά γε ἐπινίκια ἐψηφίσατο, ὁ δ᾽ Αὔγουστος ταῦτα μὲν οὐκ ἐπέτρεψεν ἑορτάσαι, τὰς δὲ τιμὰς τὰς ἐπινικίους ἀντέδωκε.

Kad je sad Agripa, kojeg je volio poradi njegove odličnosti a ne poradi rodbinstva, bio mrtav, Augustu je bio potreban pomoćnik u javnim poslovima, netko tko bi daleko nadmašivao sve druge i po položaju i po utjecaju, kako bi mogao spremno obaviti sve poslove a da ne bude predmetom

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:32

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

zavisti ili intriga. Stoga je nerado odabrao Tiberija udavši Juliju za njega, i poslao ga na Panonce. Taj je narod već neko vrijeme bio miran iz straha od Agripe, ali su se sada, nakon njegove smrti, pobunili. Tiberije ih je pokorio opustošivši veći dio njihove zemlje i učinivši mnoge nepravde stanovništvu, služeći se što je više mogao svojim saveznicima Skordiscima, koji su bili susjedi Panoncima i vrlo slično naoružani. On je zaplijenio neprijateljsko oružje i prodao većinu muškaraca sposobnih za borbu u ropstvo, odvevši ih iz zemlje. Za ta postignuća senat mu je izglasao trijumf, ali mu August nije dopustio da ga proslavi, nego mu je umjesto toga dodijelio trijumfalne časti.

54.34,3

῾Ο τε Τιβέριος τούς τε Δελμάτας νεοχμώσαντας καὶ τοὺς Παννονίους μετὰ τοῦτο πρός τε τὴν ἐκείνου καὶ πρὸς τὴν τοῦ πλείονος στρατοῦ ἀπουσίαν νεωτερίσαντας ἐχειρώσατο, πολεμῶν τε ἅμα ἀμφοτέροις, καὶ τοτὲ μὲν τῇ τοτὲ δὲ τῇ μεθιστάμενος, ὥστε καὶ τῶν ἄθλων τῶν αὐτῶν τῷ Δρούσῳ τυχεῖν. Κἀκ τούτου καὶ ἡ Δελματία τῇ τοῦ Αὐγούστου φρουρᾷ, ὡς καὶ ὅπλων τινῶν ἀεὶ καὶ δι᾽ ἑαυτὴν καὶ διὰ τὴν τῶν Παννονίων γειτονίαν δεομένη, παρεδόθη.

Tiberije je pokorio Delmate koji su digli ustanak, a kasnije i Panonce koji su se također pobunili iskoristivši odsutnost njegovu i većeg dijela njegove vojske. Ratovao je istovremeno s obojima, prebacujući se sad na jedno, sad na drugo bojište. Kao rezultat svoga uspjeha dobio je ista odličja kao i Druz. Nakon toga Delmatija je predana Augustu na čuvanje, jer se smatralo da će ondje uvijek biti potrebne oružane snage i zbog nje same i zbog susjedstva s Panonijom.

54.36,2–3

῾Εψηφίσθη μὲν οὖν τὸν ῾Ιανὸν τὸν γέμινον ὡς καὶ πεπαυμένων τῶν πολέμων (ἀνέῳκτο γάρ) κλεισθῆναι, οὐ μέντοι καὶ ἐκλείσθη οἵ τε γὰρ Δακοὶ τὸν ῞Ιστρον πεπηγότα διαβάντες λείαν ἐκ τῆς Παννονίας ἀπετέμοντο, καὶ οἱ Δελμάται πρὸς τὰς ἐσπράξεις τῶν χρημάτων ἐπανέστησαν. καὶ τούτους μὲν ὁ Τιβέριος ἐκ τῆς Γαλατίας, ἐς ἣν μετὰ τοῦ Αὐγούστου ἐσεληλύθει, καταπεμφθεὶς ἀνεκτήσατο.

Izglasano je da se hram Jana Gemina, koji je bio otvoren, zatvori, jer su ratovi prestali. Ipak se nije zatvorio, jer su Dačani, prešavši Ister po ledu, odnijeli plijen iz Panonije, a Delmati su se pobunili protiv utjerivanja poreza. Protiv tih naroda poslan je Tiberije iz Galatije (*sc*. Galije), kamo je otišao zajedno s Augustom. I ponovno ih je prisilio na pokornost.

55.2,4

῾Ο δὲ δὴ Τιβέριος τῶν τε Δελματῶν καὶ τῶν Παννονίων ὑποκινησάντων τι αὖθις ζῶντος ἔτι αὐτοῦ κρατήσας, τά τε ἐπὶ τοῦ κέλητος ἐπινίκια ἔπεμψε, καὶ τοῦ δήμου τοὺς μὲν ἐν τῷ Καπιτωλίῳ τοὺς δ᾽ ἄλλοθι πολλαχόθι ἐδείπνισε.

Dok je Druz još bio živ, Tiberije je pregazio Delmate i Panonce, koji su se još jednoć pobunili, i proslavio je viteški trijumf i gozbom počastio narod, neke na Kapitoliju a ostale na mnogim drugim mjestima.

55.29

Ταῖς γὰρ ἐσφοραῖς τῶν χρημάτων οἱ Δελμάται βαρυνόμενοι τὸν μὲν ἔμπροσθε χρόνον καὶ ἄκοντες ἡσύχαζον ὡς δ᾽ ὅ τε Τιβέριος ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς τὸ δεύτερον ἐστράτευσε, καὶ Οὐαλέριος Μεσσαλῖνος ὁ τότε καὶ τῆς Δελματίας καὶ τῆς Παννονίας ἄρχων αὐτός τε σὺν ἐκείνῳ ἐστάλη καὶ τὸ πολὺ τοῦ στρατοῦ συνεξήγαγε, καί τινα καὶ σφεῖς δύναμιν πέμψαι κελευσθέντες συνῆλθόν τε ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν ἡλικίαν σφῶν ἀνθοῦσαν εἶδον, οὐκέτι διεμέλ-

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:32

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

λησαν, ἀλλ᾽ ἐνάγοντος αὐτοὺς ὅτι μάλιστα Βάτωνός τινος Δησιδιάτου τὸ μὲν πρῶτον ὀλίγοι τινὲς ἐνεωτέρισαν καὶ τοὺς Ῥωμαίους ἐπελθόντας σφίσιν ἔσφηλαν, ἔπειτα δὲ ἐκ τούτου καὶ οἱ ἄλλοι προσαπέστησαν. Καὶ μετὰ τοῦτο καὶ Βρεῦκοι Παννονικὸν ἔθνος, Βάτωνα καὶ αὐτοὶ ἕτερον προστησάμενοι, ἐπί τε τὸ Σίρμιον καὶ ἐπὶ τοὺς ἐν αὐτῷ Ῥωμαίους ὥρμησαν. Καὶ ἐκεῖνο μὲν οὐκ ἐξεῖλον (αἰσθόμενος γὰρ τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῶν Καικίνας Σεουῆρος ὁ τῆς πλησιοχώρου Μυσίας ἄρχων ἐπῆλθέ τε αὐτοῖς διὰ ταχέων περὶ τὸν Δράουον ποταμὸν οὖσι καὶ συμβαλὼν ἐνίκησεν), ἀναμαχέσεσθαι δέ πῃ διὰ βραχέος, ἐπειδὴ καὶ τῶν Ῥωμαίων συχνοὶ ἐπεπτώκεσαν, ἐλπίσαντες πρὸς παράκλησιν συμμάχων ἐτράποντο. Καὶ οἱ μὲν συνίστων ὅσους ἐδύναντο, ἐν δὲ τούτῳ ὁ Βάτων ὁ Δελμάτης ἐπὶ Σάλωνα στρατεύσας αὐτὸς μὲν λίθῳ χαλεπῶς πληγεὶς οὐδὲν ἔπραξεν, ἑτέρους δέ τινας πέμψας πάντα τὰ παραθαλάσσια μέχρι τῆς Ἀπολλωνίας ἐλυμήνατο, καί τινα ἐνταῦθα μάχην δι᾽ αὐτῶν τοὺς προσμίξαντάς σφισι Ῥωμαίους, καίπερ ἡττηθείς, ἀντεπεκράτησε.

Delmati, buneći se zbog nametanja poreza, dotad su bili mirni, iako ne dobrovoljno. Ali kad je Tiberije krenuo u svoj drugi pohod protiv Germana, a Valerije Mesalin, namjesnik Delmatije i Panonije u to doba, bio poslan s njime, povevši i većinu vojske, i Delmatima je bilo naloženo da pošalju kontingent. Sakupivši se u tu svrhu i vidjevši snagu svojih ratnika, nisu više oklijevali nego su se, pod žestokim nagovorima jednog Batona, Desitijata, prvo ponovno pobunili i porazili Rimljane koji su došli protiv njih, a zatim se i ostatak pobunio zbog tog uspjeha. Zatim su Breuci, panonsko pleme, postavili sebi na čelo drugog Batona i krenuli na Sirmij i na Rimljane u tom gradu. Ipak, nisu zauzeli mjesto jer je Cecina Sever, namjesnik susjedne provincije Mezije, brzo krenuo na njih kad je čuo o njihovom ustanku, i sukobivši se s njima blizu rijeke Dravus, porazio ih. Ali u nadi da će ubrzo nekako obnoviti bitku, jer su i mnogi Rimljani pali, okrenuli su pozornost skupljanju saveznika i prikupljali su kolikogod su ih mogli. U međuvremenu delmatski je Baton krenuo na Salonu, gdje je bio teško ranjen kamenim projektilom i tako nije ništa postigao; no, poslao je neke druge koji su pustošili duž cijele obale sve do Apolonije i tada su, usprkos tome što je prvo bio poražen, dobili bitku protiv Rimljana koji su ih napali.

EUTROPIJE

Breviarium ab urbe condita

7.9

Nullo tempore ante eum magis Romana res floruit. Nam exceptis civilibus bellis, in quibus invictus fuit, Romano adiecit imperio Aegyptum, Cantabriam, Dalmatiam saepe ante victam, sed penitus tunc subactam, Pannoniam, Aquitaniam, Illyricum, Raetiam, Vindelicos et Salassos in Alpibus, omnes Ponti maritimas civitates, in his nobilissimas Bosphorum et Panticapaeum. (...) Hoc tamen bellum (sc. Germanicum*) per Drusum, privignum suum, administravit, sicut per Tiberium, privignum alterum, Pannonicum, quo bello XL captivorum milia ex Germania transtulit et supra ripam Rheni in Gallia conlocavit.*

Niti u jedno vrijeme prije ovoga prilike u Rimu nisu toliko cvale. Naime, nakon građanskih ratova, iz kojih je izašao kao pobjednik, rimskom je imperiju pripojio Egipat, Kantabriju, Dalmaciju, često i prije pobjeđivanu ali tek tada posve pokorenu, Panoniju, Akvitaniju, Ilirik, Retiju, Vindelike i Salase u Alpama, sve primorske gradove na Pontu među kojima su najodličniji Bospor i Pantikapeja (...) Napokon je vodio i taj (germanski) rat posredstvom svog pastorka Druza, a tako i panonski posredstvom drugog pastorka Tiberija, u kojem je iz Germanije dopremio 40.000 zarobljenika i smjestio ih u Galiju, na drugoj obali Rajne.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:32

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

RUFIJE FEST

Breviarium rerum gestarum populi Romani

7

Sub Iulio Octaviano Caesare Augusto per Alpes Iulias iter factum est. Alpinis omnibus victis, Noricorum provinciae accesserunt. Bathone Pannoniarum rege subacto in dicionem nostram Pannoniae venerunt. Amantinis inter Savum et Dravum prostratis regio Saviensis ac secundorum loca Pannoniarum obtenta sunt.

Pod Julijem Oktavijanom Cezarom Augustom otvoren je put preko Julijskih Alpa. Nakon što su svi alpski narodi bili pobijeđeni, noričke provincije su se pridružile (*sc*. Carstvu). Nakon poraza Batona, kralja Panonaca, Panonije su potpale pod našu vlast. S Amantincima koji se nalaze između Save i Drave, stečene su Savska pokrajina i krajevi Druge Panonije.

LUCIJE/PUBLIJE/ANEJ FLOR

Epitome ex Tito Livio sive bellorum omnium annorum DCC

2.24

Pannonii duobus acribus fluviis, Dravo Savoque vallantur. Populati proximos intra ripas se recipiebant. In hos domandos Vinnium misit. Caesi sunt in utrisque fluminibus. Arma victorum non ex more belli cremata, sed capta sunt et in profluentem data, ut Caesaris nomen eis qui resistebant sic nuntiaretur.

Panonci su opkoljeni dvjema silovitim rijekama, Dravom i Savom. Nastanjeni između najbližih obala, uzmaknuli su. Poslao je Vini<ci>ja da ih pokori. Posječeni su na obje rijeke. Oružje poraženih nije spaljeno po ratnom običaju, nego zarobljeno i bačeno u rijeku, da se Cezarovo ime tako objavi onima koji su se odupirali.

2.28

Daci montibus inhaerent. Inde Cotisonis regis imperio, quotiens concretu gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. Visum est Caesari Augusto gentem aditu difficillimam submovere, misso igitur Lentulo ultra ulteriorem perpulit ripam; citra praesidia constituta. Sic tum Dacia non victa, sed submota atque dilata est.

Dačani se drže planina. Odatle su se, kadgod bi led spojio zamrznute obale Dunava, običavali spuštati u Kotisonovo kraljevstvo i pustošiti susjedne krajeve. Cezaru Augustu činilo se ispravnim da odagna taj nepristupačan narod, i poslavši stoga Lentula protjerao ih je preko druge obale rijeke; s ovu stranu uspostavljene su posade. Tako Dakija tada nije bila pobijeđena, nego odagnana i odgođena.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:33

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

SEKST JULIJE FRONTIN

Strategemata

2.1,15

Ti. Nero adversus Pannonios, cum barbari feroces in aciem oriente statim die processissent, continuit suos passusque est hostem nebula et imbribus, qui forte illo die crebri erant, verberari. Ac deinde, ubi fessum standо et pluvia non solum sed et lassitudine deficere animadvertit, signo dato adortus superavit.

Tiberije Neron je protiv Panonaca, kad su divlji barbari izašli u bojnom redu u cik zore, svoje držao na okupu i dao je da neprijatelja šibaju magla i kiša koje su toga dana slučajno bile guste. A zatim, kad je opazio da je (neprijatelja) umorilo ne samo stajanje i pljuskovi, nego i da je malaksao od umora, davši znak digao se i nadvladao ga.

HERODIJAN

Τὴς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι

2.9,11

Ὥσπερ δέ τὰ σώματα οἱ ἐκεῖσε ἄνθρωποι γενναιότατοί τε καὶ μεγάλοι εἰσὶ καὶ πρὸς μάχας ἐπιτήδειοι καὶ φονικώτατοι, οὕτω καὶ τὰς διανοίας παχεῖς καὶ μὴ ῥᾳδίμως συνεῖναι δυνάμενοι, εἴ τι μετὰ πανουργίας ἢ δόλου λέγοιτο ἢ πράττοιτο.

Stanovnici (Panonije) su vrlo jaki i visoki ljudi, u ratovanju vrlo vješti i žestoki, ali troma duha jer ne baš lako shvaćaju ako što lukavo ili podmuklo učiniš ili kažeš.

6.7,6

Μέγιστοι γὰρ δὴ οὗτοι ποταμῶν ὑπ᾽ ἄρκτῳ ῥέουσι, Ῥῆνός τε καὶ Ἴστρος ὁ μέν Γερμανοὺς ὁ δέ Παίονας παραμείβων. Οἱ θέρους μέν ναυσίπορον ἔχουσι τὸ ῥεῖθρον διὰ βάθος τέ καὶ πλάτος, τοῦ δέ χειμῶνος παγέντες ὑπὸ τοῦ κρύους ἐν πεδίου σχήματι καθιπ-πεύονται.

Rajna i Dunav su dvije najveće sjeverne rijeke; prva je granica Germanije, a druga Peonije. Ljeti njihova dubina i širina čine plovni put, ali zimi one su smrznute zbog niskih temperatura, i konjima služe kao da su čvrsto tlo.

HERODOT

Ἱστορίαι

4.49

Ἐκ δὲ τοῦ Αἵμου τῶν κορυφέων τρεῖς ἄλλοι μεγάλοι ῥέοντες πρὸς βορέην ἄνεμον ἐσβάλλουσι ἐς αὐτόν, Ἄτλας καὶ Αὖρας καὶ Τίβισις· δι δὲ Θρηίκης καὶ Θρηίκων τῶν Κροβύζων ῥέοντες Ἄθρυς καὶ Νόης καὶ Ἀρτάνης ἐκδιδοῦσι ἐς τὸν Ἴστρον· ἐκ δὲ Παιόνων καὶ ὄρεος Ῥοδόπης Σκίος ποταμὸς μέσον σχίζων τὸν Αἷμον ἐκδιδοῖ ἐς αὐτόν. Ἐξ Ἰλλυριῶν

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:33

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

δὲ ῥέων πρὸς βορέην ἄνεμον Ἄγγρος ποταμὸς ἐσβάλλει ἐς πεδίον τὸ Τριβαλλικὸν καὶ ἐς ποταμὸν Βρόγγον, ὁ δὲ Βρόγγος ἐς τὸν Ἴστρον· οὕτω ἀμφοτέρους ἐόντας μεγάλους ὁ Ἴστρος δέκεται. Ἐκ δὲ τῆς κατύπερθε χώρης Ὀμβρικῶν Κάρπις ποταμὸς καὶ ἄλλος Ἄλπις πρὸς βορέην ἄνεμον καὶ οὗτοι ῥέοντες ἐκδιδοῦσι ἐς αὐτόν. Ῥέει γὰρ δὴ διὰ πάσης [τῆς] Εὐρώπης ὁ Ἴστρος, ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν (...) ῥέων δὲ διὰ πάσης [τῆς] Εὐρώπης ἐς τὰ πλάγια τῆς Σκυθικῆς ἐσβάλλει.

S vrhova Hema tri druge velike rijeke, Atlant, Aura i Tibisis, teku prema sjeveru i utječu u Istar; kroz Trakiju i područje tračkih Krobiza teku Atris, Noa i Artan i ulijevaju se u nj; iz zemlje Peonaca i Rodopskih planina rijeka Skij teče posred Hema i utječe u nj. Iz zemlje Ilira prema sjeveru teče rijeka Angar i utječe u Tribalsku ravnicu i u rijeku Brong, a Brong utječe u Istar: tako Istar prihvaća ove dvije velike rijeke. Iz područja iznad Umbra teku rijeka Karpis i druga, Alpis, prema sjeveru, pa i one u nj utječu. Istar teče kroz cijelu Europu, izvire kod Kelta (...) tako teče kroz cijelu Europu i utječe u rubnu oblast Skitije.

GAJ PLNIJE CECILIJE SEKUNDO (PLINIJE MLAĐI)

Panegyricus Traiani

12.4

An audeant, qui sciant te adsedisse ferocissimis populis eo ipso tempore, quod amicissimum illis, difficillimum nobis cum Danubius ripas gelu iungit duratusque glacie ingentia tergo bella transportat, cum ferae gentes non telis magis quam suo caelo, suo sidere armantur.

Kako li se usuđuju kad znaju da si se utaborio nasuprot najsurovijih naroda, upravo u vrijeme koje je njima bilo najviše, a nama najmanje prikladno: kad su dunavske obale spojene ledom i kad se preko smrznute površine obavljaju opsežne pripreme za rat; tako divlja plemena uživaju dvostruku zaštitu vlastitog oružja i zimskog vremena na koje su navikli.

GAJ PLINIJE SEKUNDO (PLINIJE STARIJI)

Naturalis historia

3.18,127–128

(127) *Formio amnis, ab Ravenna CLXXXIX, anticus auctae Italiae terminus, nunc vero Histriae; quam cognominatam a flumine Histro in Hadriam effluente e Danuvio amne eodemque Histro exadversum Padi fauces, contrario eorum percussu mari interiecto dulcescente, plerique dixere falso, et Nepos etiam Padi accola.* (128) *Nullus enim ex Danuvio amnis in mare Hadriaticum effunditur. Deceptos credo quoniam Argo navis flumine in mare Hadriaticum descendit non procul Tergeste; nec iam constat quo flumine. Umeris travectam Alpes diligentiores tradunt, subisse autem Histro, dein Savo, dein Nauporto, cui nomen ex ea causa est, inter Aemonam Alpesque exorienti.*

(127) Mnogi su krivo ustvrdili da je ova (sc. rijeka Formion) nazvana po rijeci Isteru koja u Jadran utječe iz rijeke Dunava, i to po onom istom Isteru koji da je preko puta ušća Pada, te da te rijeke iz nasuprotnih smjerova utječu u more i čine ga slatkim. Tako i Nepot, koji je živio uz Pad. (128) Nikakva, međutim, rijeka ne utječe iz Dunava u Jadransko more. Vjerujem da su se prevarili, jer se lađa Argo rijekom u Jadransko more spustila nedaleko od Tergeste, ali se ne zna kojom

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oûujak 2007 9:25:33

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

rijekom. Oni pomniji kazuju da su je prenijeli na ramenima preko Alpa, da se zatim spustila Isterom, pa Savom, pa Nauportom, koji se po tome i naziva i koji izvire između Emone i Alpa.

3.19,129

Tuditanus qui domuit Histros in statua sua ibi inscripsit: Ab Aquileia ad Tityum flumen stadia MM.

Tuditan, koji je pokorio Histre, na svoj je kip ondje napisao: Od Akvileje do rijeke Titija dvije tisuće stadija.

3.22,142–143

(142) *Petunt in eam iura viribus discriptis in decurias CCCXLII Delmataei, XXV Deuri, CCXXXIX Ditiones, CCLXIX Maezaei, LII Sardeates. (...) M. Varro LXXXIX civitates eo ventitasse auctor est;* (143) *nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIV, Daursi XVII, Desitiates CIII, Docleates XXXIII, Deretini XIV, Deraemestae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIV, Melcumani XXIV, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIV, populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. Praeter hos tenuere tractum eum Ozuaei, Partheni, Hemasini, Arthitae, Armistae.*

(142) U njoj (*sc*. Saloni) traže prava Delmati, po glavi popisani u 342 dekurije, Deuri u 25, Ditioni u 239, Mezeji u 269, Sardeaćani u 52 dekurije. (...) Marko Varon tvrdi da ovamo (*sc*. u Naronitanski konvent) zalazi 89 općina. (143) Sada se znade gotovo još samo za Keraune u 24 dekurije, Daorse u 17, Desitijate u 103, Dokleate u 33, Deretince u 14, Deramiste u 30, Dindare u 33, Glinditione u 44, Melkumane u 24, Naresijce u 102, Skirtare u 72, Sikuloćane u 24 dekurije, te Vardejce, nekadašnje pljačkaše Italije, u ne više od 20 dekurija.

3.25,147–148

(147) *Inde glandifera Pannoniae, qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli in dextra ac laeva devexitate considunt. Quae pars ad mare Hadriaticum spectat appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit: finitur inde Danuvio. In ea coloniae Aemona, Siscia. Amnes clari et navigabiles in Danuvium defluunt Draus e Noricis violentior, Saus ex Alpibus Carnicis placidior, centum viginti milia intervallo, Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque.* (148) *Populorum haec capita; praeterea Arviates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani, mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. Insula in Savo Metubarbis, amnicarum maxima. Praeterea amnes memorandi Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur, alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensium et Amantinorum. Inde quadraginta quinque milia Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus; supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles.*

(147) Slijede žironosni krajevi Panonije, gdje se obronci Alpa sve više ublažavaju što više zalaze u središte Ilirika sa sjevera prema jugu, te blago završavaju i na lijevoj i na desnoj padini. Onaj dio koji gleda prema Jadranskome moru naziva se Delmacija i Ilirik koji je već prije spomenut; prema sjeveru pruža se Panonija – ondje završava na Dunavu. U njoj su kolonije Emona i Siscija. Slavne i plovne rijeke koje utječu u Dunav su Drava koja iz zemlje Noričana teče silovito, i Sava koja iz Karnskih Alpa teče mirno; između njih je prostor od 120 tisuća koraka. Drava teče kroz zemlju Serećana, Serapilaca, Jasa i Andizeta, Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. (148) To su glavna plemena. Osim njih, tu su Arvijati, Azali, Amantini, Belgiti, Katari, Kornakati, Eravisci,

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:33

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varcijani, planina Klaudij kojoj su sprijeda Skordisci a straga Taurisci. Na Savi je otok Metubarb, najveći među riječnim otocima. Druge rijeke vrijedne spomena su Kolapis, koja kod Siscije utječe u Savu dvama tokovima i ondje čini otok koji zovu Segestika; druga rijeka je Bakuntij koja u Savu utječe kod naselja Sirmija, gdje je općina Sirmijaca i Amantinaca. Slijedi Taurun udaljen 45 tisuća koraka, gdje se Danuvij miješa sa Savom; iznad tog područja utječu Valdas i Urpan, i sami ne baš neznatni.

PLUTARH

Βίοι παράλληλοι

Καῖσαρ**, 58**

Ἐπεὶ δὲ τὸ φύσει μεγαλουργὸν αὐτοῦ καὶ φιλότιμον αἱ πολλαὶ κατορθώσεις οὐ πρὸς ἀπόλαυσιν ἔτρεπον τῶν πεπονημένων, ἀλλ' ὑπέκκαυμα καὶ θάρσος οὖσαι πρὸς τὰ μέλλοντα μειζόνων ἐνέτικτον ἐπινοίας πραγμάτων καὶ καινῆς ἔρωτα δόξης, ὡς ἀποκεχρημένῳ τῇ παρούσῃ, τὸ μὲν πάθος οὐδὲν ἦν ἕτερον ἢ ζῆλος αὑτοῦ καθάπερ ἄλλου καὶ φιλονικία τις ὑπὲρ τῶν μελλόντων πρὸς τὰ πεπραγμένα, παρασκευὴ δὲ καὶ γνώμη στρατεύειν μὲν ἐπὶ Πάρθους, καταστρεψαμένῳ δὲ τούτους καὶ δι' Ὑρκανίας παρὰ τὴν Κασπίαν θάλασσαν καὶ τὸν Καύκασον ἐκπεριελθόντι τὸν Πόντον εἰς τὴν Σκυθικὴν ἐμβαλεῖν, καὶ τὰ περίχωρα Γερμανοῖς καὶ Γερμανίαν αὐτὴν ἐπιδραμόντι διὰ Κελτῶν ἐπανελθεῖν εἰς Ἰταλίαν, καὶ συνάψαι τὸν κύκλον τοῦτον τῆς ἡγεμονίας τῷ πανταχόθεν Ὠκεανῷ περιορισθείσης.

Kako njegovu prirodnu sklonost velikim pothvatima i njegovo slavoljublje mnogobrojni uspjesi nisu skrenuli na uživanje s mukom postignutoga, nego su, rasplamsavajući ga i potičući na buduća dostignuća, rađali u njemu planove za još veća djela i strast za novom slavom kao da je potrošio onu koju je već stekao, taj njegov prirođeni poriv nije bio ništa drugo nego nadmetanje sa samim sobom, kao da je to netko drugi i neko rivalstvo između onoga što je uradio i onoga što je još namjeravao uraditi pa je naumio i spremao se na Parte, a pošto njih pokori, kroz Hirkaniju uz Kaspijsko more i preko Kavkaza obišavši Pont, provaliti u Skitiju pa nakon što pregazi zemlje što graniče s Germanijom i samu Germaniju, vratiti se kroz Galiju u Italiju i tako zatvoriti taj krug Rimskog Carstva omeđen sa svih strana Okeanom.

KLAUDIJE PTOLEMEJ

Γεωγραφικὴ ὑφήγησις

2.14,2

Κατέχουσι δέ τὴν ἐπαρχίαν ἐν μέν τοῖς πρὸς ἄρκτους μέρεσιν Ἄζαλοι μέν δυσμικώτεροι, Κύτνοι δ΄ἀνατολικώτεροι, ἐν δέ τοῖς μεσημβρινοῖς Λατόβικοι μέν ὑπὸ τὸ Νώρικον, Οὐαρκιανοὶ δέ τὰ πρὸς ἀνατολάς, ἐν δέ τοῖς μεταξὺ Βοιοί μεν πρὸς δυσμὰς καὶ ὑπ΄αὐτοὺς Κολανιανοί, Ἰάσιοι δέ πρὸς ἀνατολὰς καὶ ὑπ΄αὐτοὺς Ὀσεριάτες.

Tu provinciju drže Azali na krajnjem sjeverozapadu, Kitni (*sc*. Kotini) na sjeveroistoku, na jugu Latobici ispod Norika, Varcijani prema sjeveru, a između Boji prema zapadu i ispod njih Kolanijani (*sic*!), Jasi prema istoku i ispod njih Oserijati.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:33

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

2.15,2

Κατέχουσι δέ [καὶ] ταύτην τὴν ἐπαρχίαν ἐν μέν τοῖς δυσμικοῖς μέρεσιν ᾽Αμαντινοὶ ἀρκτικώτεροι, ὑφ΄οὕς ῾Ερκουνίατες, εἶτα ᾽Ανδίζητες, εἶτα Βρεῦκοι; ἐν δέ τοῖς ἀνατολικοῖς ἀρκτικώταιοι μέν ᾽Αραυίσκοι, μεσημβρινώτεροι δέ Σκορδίσκοι.

Cijelu tu provinciju drže na sjeverozapadu Amantini, ispod njih Herkunijati, zatim Andizeti, pa Breuci. Na sjeveroistoku su Eravisci, a na jugu Skordisci.

2.16,5

Κατέχουσι δε [τὴν ἐπαρχίαν] <τὴν Λιβουρνίαν> ἐχόμενοι μεν τῆς ᾽Ιστρίας ᾽Ιάπυδες, ὑπέρ <τούτους> τὴν Λιβουρνίαν δυσμικώτεροι Μαιζαῖοι, εἶτα Δερριόπες καὶ Δέρριοι καὶ ὑπέρ τοὺς Δερρίοπας Δίνδαροι, ὑπέρ οὓς Διτίωνες, ὑπέρ δέ τοὺς Δερρίους Κεραύνιοι (...).

Liburnijsku provinciju i Histriju drže Japodi, nad ovima i Liburnijom na krajnjoj zapadnoj strani su Mezeji, zatim Deriopi i Deriji, a iznad Deriopa Dindari, iznad ovih Ditioni; iznad Derija Kerauni (...).

STRABON

Γεωγραφικά

4.6,9

Μετὰ δὲ τούτους οἱ ἐγγὺς ἤδη τοῦ ᾽Αδριατικοῦ μυχοῦ καὶ τῶν κατὰ ᾽Ακυληίαν τόπων οἰκοῦσι, Νωρικῶν τέ τινες καὶ Κάρνοι· τῶν δὲ Νωρικῶν εἰσι καὶ οἱ Ταυρίσκοι. Πάντας δ‘ ἔπαυσε τῶν ἀνέδην καταδρομῶν Τιβέριος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Δροῦσος θερείᾳ μιᾷ, ὥστ‘ ἤδη τρίτον καὶ τριακοστὸν ἔτος ἐστὶν ἐξ οὗ καθ‘ ἡσυχίαν ὄντες ἀπευτακτοῦσι τοὺς φόρους.

Odmah nakon tih plemena dolaze ona koja žive u blizini vrha Jadrana i u područjima uokolo Akvileje, to jest Karni i neki od Noričana; Taurisci također pripadaju Noričanima. Tiberije i njegov brat Druz zaustavili su upade svih tih plemena u samo jednom ljetnom pohodu, tako da su ona sada već 33 godine mirna i redovito plaćaju danak.

4.6,10

῾Η δ‘ ῞Οκρα τὸ ταπεινότατον μέρος τῶν ῞Αλπεών ἐστι καθ‘ ὃ συνάπτουσι τοῖς Κάρνοις, καὶ δι‘ οὗ τὰ ἐκ τῆς ᾽Ακυληίας φορτία κομίζουσιν ἁρμαμάξαις εἰς τὸν καλούμενον Ναύπορτον, σταδίων ὁδὸν οὐ πολὺ πλειόνων ἢ τετρακοσίων· ἐκεῖθεν δὲ τοῖς ποταμοῖς κατάγεται μέχρι τοῦ ῞Ιστρου καὶ τῶν ταύτῃ χωρίων. Παραρρεῖ γὰρ δὴ τὸν Ναύπορτον [Κορκόρας] ποταμὸς ἐκ τῆς ᾽Ιλλυρίδος φερόμενος πλωτός, ἐκβάλλει δ‘ εἰς τὸν Σάον, ὥστ‘ εὐμαρῶς εἰς τὴν Σεγεστικὴν κατάγεται καὶ τοὺς Παννονίους καὶ Ταυρίσκους. Συμβάλλει δ‘ εἰς τὸν Σάον κατὰ τὴν πόλιν καὶ ὁ Κόλαπις· ἀμφότεροι δ‘ εἰσὶ πλωτοί, ῥέουσι δ‘ ἀπὸ τῶν ῞Αλπεων.

Okra je najniži dio Alpa u onom području u kojem Alpe dopiru do zemlje Karna – preko nje se roba iz Akvileje prevozi kolima do (grada) zvanog Nauport; udaljenost je ne više od 400 stadija. Odatle se odvozi rijekama sve do Istera i područja u tom dijelu zemlje. Jer ondje rijeka (Korkora) protječe uz Nauport, dolazeći iz Ilirije; plovna je i utječe u Savu, tako da se roba lako prevozi do Segestike i zemlje Panonaca i Tauriska. I Kolapis utječe u Savu blizu grada. Obje su rijeke plovne i teku iz Alpa.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oûujak 2007 9:25:33

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

4.6,12

Ἔτι φησὶ Πολύβιος ἐφ' ἑαυτοῦ κατ' Ἀκυληίαν μάλιστα ἐν τοῖς Ταυρίσκοις τοῖς Νωρικοῖς εὑρεθῆναι χρυσεῖον οὕτως εὐφυὲς ὥστ' ἐπὶ δύο πόδας ἀποσύραντι τὴν ἐπιπολῆς γῆν εὐθὺς ὀρυκτὸν εὑρίσκεσθαι χρυσόν, τὸ δ' ὄρυγμα μὴ πλειόνων ὑπάρχειν ἢ πεντεκαίδεκα ποδῶν, εἶναι δὲ τοῦ χρυσοῦ τὸν μὲν αὐτόθεν καθαρὸν κυάμου μέγεθος ἢ θέρμου, τοῦ ὀγδόου μέρους μόνον ἀφεψηθέντος, τὸν δὲ δεῖσθαι μὲν χωνείας πλείονος σφόδρα δὲ λυσιτελοῦς. Συνεργασαμένων δὲ τοῖς βαρβάροις τῶν Ἰταλιωτῶν ἐν διμήνῳ, παραχρῆμα τὸ χρυσίον εὐωνότερον γενέσθαι τῷ τρίτῳ μέρει καθ' ὅλην τὴν Ἰταλίαν, αἰσθομένους δὲ τοὺς Ταυρίσκους μονοπωλεῖν ἐκβαλόντας τοὺς συνεργαζομένους. Ἀλλὰ νῦν ἅπαντα τὰ χρυσεῖα ὑπὸ Ῥωμαίοις ἐστί. Κἀνταῦθα δ', ὥσπερ κατὰ τὴν Ἰβηρίαν, φέρουσιν οἱ ποταμοὶ χρυσοῦ ψῆγμα πρὸς τῷ ὀρυκτῷ, οὐ μέντοι τοσοῦτον.

Polibije dalje kaže da je u njegovo doba preko puta Akvileje, u zemlji noričkih Tauriska, bio otkriven rudnik zlata na tako dobrom položaju, da ako bi čovjek sastrugao površinski sloj zemlje u dubinu od samo dvije stope, našao bi odmah zlato, a iskop nikad nije bio dublji od 15 stopa. Nadalje kaže da je dio zlata već čist, veličine zrna graha ili vučjeg boba, te da se samo osmina ispere, a da je, iako ostatak iziskuje više taljenja, ono vrlo unosno. (Kaže) da je dva mjeseca nakon što su se Italci njima pridružili u eksploataciji rudnika, cijena zlata iznenada (naglo) opala za trećinu diljem cijele Italije. No, kad su Taurisci to saznali, izbacili su svoje suradnike i uveli monopol. No, sada su svi rudnici zlata pod nadzorom Rimljana. I ovdje, kao i u Iberiji, osim što se iskopava, zlato se i ispire iz rijeka, iako nije iste kakvoće kao ondje.

5.1,8

Ἀκυληία δ' ἥπερ μάλιστα τῷ μυχῷ πλησιάζει, κτίσμα μέν ἐστι Ῥωμαίων, ἐπιτειχισθέν τοῖς ὑπερκειμένοις βαρβάροις (...) Ἀνεῖται δ' ἐμπόριον τοῖς περὶ τὸν Ἴστρον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνεσι· κομίζουσι δ' οὗτοι μέν τὰ ἐκ θαλάττης, καὶ οἶνον ἐπὶ ξυλίνων πίθων ἁρμαμάξαις ἀναθέντες καὶ ἔλαιον, ἐκεῖνοι δ' ἀνδράποδα καὶ βοσκήματα καὶ δέρματα.

Akvileju, (grad) od svih najbliži kutu zaljeva, osnovali su Rimljani kao utvrdu prema barbarima koji su živjeli iznad. (...) Akvileja je bila prepuštena kao emporij za one zajednice Ilira koje žive blizu Istera. Ovi na kola natovaruju i prevoze u unutrašnjost morske proizvode, vino spremljeno u drvene posude i maslinovo ulje, dok oni prvi (*sc*. Italci) u zamjenu dobivaju robove, stoku i kože.

7.1,1

(...) μέγιστος τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ποταμῶν, ῥέων πρὸς νότον κατ' ἀρχάς, εἶτ' ἐπιστρέφων εὐθὺς ἀπὸ τῆς δύσεως ἐπὶ τὴν ἀνατολὴν καὶ τὸν Πόντον. Ἄρχεται μὲν οὖν ἀπὸ τῶν Γερμανικῶν ἄκρων τῶν ἑσπερίων, πλησίον δὲ καὶ τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀδριατικοῦ, διέχων αὐτοῦ περὶ χιλίους σταδίους· τελευτᾷ δ' εἰς τὸν Πόντον οὐ πολὺ ἄπωθεν τῶν τοῦ Τύρα καὶ τοῦ Βορυσθένους ἐκβολῶν, ἐκκλίνων πως πρὸς ἄρκτους.

To je najveća europska rijeka; u početku teče prema jugu, a zatim skreće ravno sa zapada prema istoku i prema Pontu. Izvire u zapadnom završetku Germanije i blizu najdubljeg kuta Jadrana – udaljen od njega oko tisuću stadija – a završava kod Ponta, nedaleko od ušća Tira i Boristena, skrećući od svog istočnog toka otprilike prema sjeveru.

7.5,2

Τὸ δὲ λοιπὸν ἔχουσι Παννόνιοι μέχρι Σεγεστικῆς καὶ Ἴστρου πρὸς ἄρκτον καὶ ἕω· πρὸς δὲ τἆλλα μέρη ἐπὶ πλέον διατείνουσιν. Ἡ δὲ Σεγεστικὴ πόλις ἐστὶ Παννονίων ἐν συμβολῇ ποταμῶν πλειόνων, ἁπάντων πλωτῶν, εὐφυὲς ὁρμητήριον τῷ πρὸς Δακοὺς πολέμῳ·

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:34

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ὑποπέπτωκε γὰρ ταῖς Ἄλπεσιν, αἳ διατείνουσι μέχρι τῶν Ἰαπόδων, Κελτικοῦ τε ἅμα καὶ Ἰλλυρικοῦ ἔθνους· ἐντεῦθεν δὲ καὶ ποταμοὶ ῥέουσι πολλοὶ καταφέροντες εἰς αὐτὴν τόν τε ἄλλον καὶ τὸν ἐκ τῆς Ἰταλίας φόρτον. Εἰς γὰρ Ναύπορτον ἐξ Ἀκυληίας ὑπερτιθεῖσι τὴν Ὄκραν εἰσὶ στάδιοι τριακόσιοι πεντήκοντα, εἰς ἣν αἱ ἁρμάμαξαι κατάγονται, τῶν Ταυρίσκων οὖσαν κατοικίαν· ἔνιοι δὲ πεντακοσίους φασίν. Ἡ δ' Ὄκρα ταπεινότατον μέρος τῶν Ἄλπεών ἐστι τῶν διατεινουσῶν ἀπὸ τῆς Ῥαιτικῆς μέχρι Ἰαπόδων· ἐντεῦθεν δ' ἐξαίρεται τὰ ὄρη πάλιν ἐν τοῖς Ἰάποσι καὶ καλεῖται Ἄλβια. Ὁμοίως δὲ καὶ ἐκ Τεργέστε κώμης Καρνικῆς ὑπέρθεσίς ἐστι διὰ τῆς Ὄκρας εἰς ἕλος Λούγεον καλούμενον. Πλησίον δὲ τοῦ Ναυπόρτου ποταμός ἐστι Κορκόρας ὁ δεχόμενος τὰ φορτία· οὗτος μὲν οὖν εἰς τὸν Σάβον ἐμβάλλει, ἐκεῖνος δ' εἰς τὸν Δράβον, ὁ δὲ εἰς τὸν Νόαρον κατὰ τὴν Σεγεστικήν. Ἐντεῦθεν δ' ἤδη ὁ Νόαρος πλήθει προσλαβὼν τὸν διὰ τῶν Ἰαπόδων ῥέοντα ἐκ τοῦ Ἀλβίου ὄρους Κόλαπιν συμβάλλει τῷ Δανουίῳ κατὰ τοὺς Σκορδίσκους. Ὁ δὲ πλοῦς τὰ πολλὰ τοῖς ποταμοῖς ἐπὶ τὰς ἄρκτους ἐστίν· ὁδὸς δ' ἀπὸ Τεργέστε ἐπὶ τὸν Δανούιον σταδίων ὅσον χιλίων καὶ διακοσίων. Ἐγγὺς δὲ τῆς Σεγεστικῆς ἐστι καὶ ἡ Σισκία φρούριον καὶ Σίρμιον ἐν ὁδῷ κείμεναι τῇ εἰς Ἰταλίαν.

Ostali dio zemlje drže Panonci sve do Segestike i Istera na sjeveru i istoku, iako se njihovo područje pruža i dalje u drugim smjerovima. Grad Segestika koji pripada Panoncima na utoku je nekoliko rijeka, svih plovnih, i po prirodi je povoljan kao baza za ratne pohode protiv Dačana, jer leži ispod onog dijela Alpa koji se pruža sve do zemlje Japoda, plemena koje je istovremeno i keltsko i ilirsko. I odatle također teku rijeke koje donose u Segestiku mnogo robe iz drugih zemalja i iz Italije. Jedna prelazi preko planine Okre od Akvileje do Nauporta, naselja Tauriska, kamo se dovoze kola; udaljenost je 350 stadija, iako neki kažu 500. Okra je najniži dio tog dijela Alpa koji se proteže od zemlje Reta do zemlje Japoda. Zatim se planine opet uzdižu u zemlji Japoda, i zovu Albijskima. Ondje je i prolaz koji vodi preko Okre od Tergeste, karnskog naselja, do močvare zvane Lugej. Blizu Nauporta je rijeka Korkoras, koja prima tovare. Ta se rijeka ulijeva u Savu, Sava u Dravu, a ova u Noar blizu Segestike. Odmah ispod Nauporta Noar se obogaćuje vodom od Kolapisa koji teče od Albijske planine kroz zemlju Japoda i susreće se s Dunavom blizu zemlje Skordiska. Tim rijekama se većinom putuje prema sjeveru. Cesta od Tergeste do Dunava duga je oko 1.200 stadija. Blizu Segestike i na cesti za Italiju smješteni su utvrda Siscija i Sirmij.

7.5,3

Ἔθνη δ' ἐστὶ τῶν Παννονίων Βρεῦκοι καὶ Ἀνδιζήτιοι καὶ Διτίωνες καὶ Πειροῦσται καὶ Μαζαῖοι καὶ Δαισιτιᾶται, ὧν Βάτων ἡγεμών, καὶ ἄλλα ἀσημότερα μικρά, ἃ διατείνει μέχρι Δαλματίας σχεδὸν δέ τι καὶ Ἀρδιαίων ἰόντι πρὸς νότον· ἅπασα δ' ἡ ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀδρίου παρήκουσα ὀρεινὴ μέχρι τοῦ Ῥιζονικοῦ κόλπου καὶ τῆς Ἀρδιαίων γῆς [Ἰλλυρική ἐστι] μεταξὺ πίπτουσα τῆς τε θαλάττης καὶ τῶν Παννονίων ἐθνῶν.

Panonska plemena su: Breuci, Andizetiji, Ditioni, Piruste, Mazeji i Desitijate čiji je vođa Baton, i druga manja plemena, manje važna, koja se pružaju sve do Dalmacije i, kako se ide na jug, gotovo sve do zemlje Ardijejaca. Cijela planinska zemlja koja se proteže duž Panonije, od krajnjeg kuta Jadrana sve do Rizonskog zaljeva, i zemlja Ardijejaca ilirske su i nalaze se između mora i panonskih plemena.

7.5,10

Ἡ δ' ὑπερκειμένη ταύτης πᾶσα ὀρεινὴ καὶ ψυχρὰ καὶ νιφόβολός ἐστιν, ἡ δὲ προσάρκτιος καὶ μᾶλλον, ὥστε καὶ τῶν ἀμπέλων σπάνιν εἶναι καὶ ἐν ταῖς ὑψώσεσι καὶ ἐν τοῖς ἐπιπεδωτέροις. Ὀροπέδια δ' ἐστὶ ταῦτα ἃ κατέχουσιν οἱ Παννόνιοι, πρὸς νότον μὲν μέχρι

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:34

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Δαλματέων καὶ Ἀρδιαίων διατείνοντα, πρὸς ἄρκτον δὲ ἐπὶ τὸν Ἴστρον τελευτῶντα, πρὸς ἕω δὲ Σκορδίσκοις συνάπτοντα τῇ δὲ παρὰ τὰ ὄρη τῶν Μακεδόνων καὶ Θρᾳκῶν.

Cijela zemlja smještena iznad (obale) je planinska, hladna i podložna snijegu, osobito sjeverni dio, tako da ondje vlada oskudica vinove loze ne samo na visinama nego i u ravnici. To su planinske udoline koje zauzimaju Panonci. Na jugu oni se pružaju sve do zemlje Dalmata i Ardijejaca, na sjeveru završavaju kod Istera, a na istoku graniče sa zemljom Skordiska, to jest sa zemljom koja se pruža duž makedonskih i tračkih planina.

7.5,12

Ὤικησαν δ᾽ οὗτοι παρὰ τὸν Ἴστρον διῃρημένοι δίχα, οἱ μὲν μεγάλοι Σκορδίσκοι καλούμενοι οἱ δὲ μικροί· οἱ μὲν μεταξὺ δυεῖν ποταμῶν ἐμβαλλόντων εἰς τὸν Ἴστρον, τοῦ τε Νοάρου τοῦ παρὰ τὴν Σεγεστικὴν ῥέοντος καὶ τοῦ Μάργου (τινὲς δὲ Βάργον φασίν), οἱ δὲ μικροὶ τούτου πέραν, συνάπτοντες Τριβαλλοῖς καὶ Μυσοῖς.

Skordisci su živjeli duž Istera i bili su podijeljeni na dva plemena zvana Veliki Skordisci i Mali Skordisci. Prvi su živjeli između dvije rijeke koje utječu u Ister: Noara koji protječe mimo Segestike i Marga koju neki zovu Barg, dok su Mali Skordisci živjeli na daljoj strani te rijeke i njihovo je područje graničilo s područjem Tribala i Miza.

GAJ SUETONIJE TRANKVIL

De vita caesarum

Augustus, 20

Externa bella duo omnino per se gessit, Delmaticum adulescens adhuc et Antonio devicto Cantabricum. (...) Reliqua per legatos administravit, ut tamen quibusdam Pannonicis atque Germanicis aut interveniret aut non longe abesset, Ravennam vel Mediolanium vel Aquileiam usque ab urbe progrediens.

Od vanjskih ratova, ukupno je dva osobno vodio: delmatski još kao mlad čovjek i kantabrijski nakon pobjede nad Antonijem. (...) Ostale je ratove vodio posredstvom svojih legata, ali tako da je kod nekih, na primjer u Panoniji i Germaniji, ili češće dolazio k vojsci ili se nalazio negdje u blizini, odlazeći iz Rima sve do Ravene, Mediolana ili Akvileje.

Augustus, 21

Domuit autem partim ductu partim auspiciis suis Cantabriam, Aquitaniam, Pannoniam, Delmatiam cum Illyrico omni, item Raetiam et Vindelicos ac Salassos, gentes Inalpinas. Coercuit et Dacorum incursiones (...)

Pokorio je djelomice pod osobnim vodstvom, djelomice posredstvom svojih legata Kantabriju, Akvitaniju, Panoniju, Dalmaciju s cijelim Ilirikom, jednako tako Retiju te alpske narode Vindeličane i Salašane. Zaustavio je i provale Dačana (...)

Tiberius, 9

Exin Raeticum Vindelicumque bellum, inde Pannonicum, inde Germanicum gessit. Raetico atque Vindelico gentis Alpinas, Pannonico Breucos et Dalmatas subegit (...) Quas ob res et ovans et curru urbem ingressus est, prius, ut quidam putant, triumphalibus ornamentis honoratus, novo nec antea cuiquam tributo genere honoris.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:34

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Kasnije je vodio rat protiv Retije i Vindelikije, zatim protiv Panonije i napokon protiv Germanije. U ratu protiv Retije i Vindelikije pokorio je alpska plemena, u panonskom ratu Breuke i Dalmate (...). Poradi tih zasluga proslavio je mali trijumf i ušao u grad na kolima, pošto je prije toga, kako neki pišu, bio počašćen trijumfalnim odličjima, a to je bila nova vrsta počasti koja još nikome nije bila dodijeljena.

Tiberius, 21

(...) sed vitiis Tiberii virtutibusque perpensis potiores duxisse virtutes, praesertim cum et rei publicae causa adoptare se eum pro contione iuraverit et epistulis aliquot ut peritissimum rei militaris utque unicum populi Romani praesidium prosequatur.

Mislim da je (August) savjesno proučio Tiberijeve mane i vrline, pa je smatrao da su mu vrline vrednije, pogotovo kad se i pred narodom zakleo da ga posinjuje radi dobra države, i u nekim ga pismima naziva najvještijim vojskovođom i jedinom zaštitom rimskoga naroda.

ALBIJE TIBUL

Panegyricum Messallae

3.7,106–112

At non per dubias errant mea carmina laudes: / nam bellis experta cano. Testis mihi victae / fortis Iapydiae miles, testis quoque fallax / Pannonius, gelidas passim disiectus in Alpes, / testis Arupinis et pauper natus in arvis / quem si quis videant vetus ut non fregerit aetas, / terna minus Pyliae miretur saecula famae.

Moje pjesme ne lutaju kroz dvojbena pohvalna djela: pjevam, naime, o onome što je iskušano u ratovima. Svjedok mi je srčani ratnik pobijeđene Japidije, svjedok mi je i varavi Panonac raspršen po ledenim Alpama, svjedok mi je i siromah rođen na arupinskim njivama; ako bi tko vidio kako ga nije slomila starost, manje bi se čudio trima pokoljenjima u pilskoj priči.

GAJ VELEJ PATERKUL

Historia Romana

2.39,3

At Ti. Caesar, quam certam Hispanis parendi confessionem extorserat, parem Illyriis Delmatisque extorsit. Raetiam autem et Vindelicos ac Noricos Pannoniamque et Scordiscos novas imperio nostro subiunxit provincias. Ut has armis (...)

Tiberije Cezar je od Ilira i Delmata iznudio konačno priznanje poraza, kao što je bilo ono koje je August iznudio u Hispaniji. On je našem imperiju dodao kao nove provincije Retiju, Vindelikiju, Norik, Panoniju i Skordiske. Njih je pokorio oružjem (...)

2.96,2–3

Subinde bellum Pannonicum, quod inchoatum ab Agrippa, Marco Vinicio, avo tuo consule, magnum atroxque et perquam vicinum imminebat Italiae, per Neronem gestum est. Gentes Panno-

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:34

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

niorum Delmatarumque nationes situmque regionum ac fluminum numerumque et modum virium excelsissimasque et multiplices eo bello victorias tanti imperatoris alio loco explicabimus: hoc opus servet formam suam. Huius victoriae compos Nero ovans triumphavit.

Uskoro potom (*sc*. nakon Agripine smrti) panonski je rat, koji je bio počeo Agripa za konzulovanja tvojega djeda Marka Vinicija, poveo Neron, rat koji je bio dovoljno važan i strašan i zbog svoje blizine i prijetnje Italiji. Na drugome ću mjestu opisati narode Panonaca i plemena Delmata, smještaj njihove zemlje i njenih rijeka, broj i raspored njihovih snaga i mnoge slavne pobjede koje je tijekom toga rata izvojevao ovaj veliki zapovjednik. Moj sadašnji rad mora se držati zacrtanoga. Stekavši tu pobjedu, Neron je proslavio ovaciju.

2.104,3–4

Hoc tempus me, functum ante tribunatu, castrorum Ti. Caesaris militem fecit: quippe protinus ab adoptione missus cum eo praefectus equitum in Germaniam, successor officii patris mei, caelestissimorum eius operum per annos continuos novem praefectus aut legatus spectator, tum pro captu mediocritatis meae adiutor fui. Neque illi spectaculo, quo fructus sum, simile condicio mortalis recipere videtur mihi, cum per celeberrimam Italiae partem tractumque omnem Galliae provinciarum veterem imperatorem et ante meritis ac virtutibus quam nomine Caesarem revisentes sibi quisque quam illi gratularentur plenius. At vero militum conspectu eius elicitae gaudio lacrimae alacritasque et salutationis nova quaedam exultatio et contingendi manum cupiditas non continentium protinus quin adiicerent, »videmus te, imperator? Salvum recepimus?« Ac deinde »ego tecum, imperator, in Armenia, ego in Raetia fui, ego a te in Vindelicis, ego in Pannonia, ego in Germania donatus sum« neque verbis exprimi et fortasse vix mereri fidem potest.

U to sam vrijeme postao vojnikom u taboru Tiberija Cezara, dovršivši prije toga tribunat; naime, odmah nakon (njegove) adopcije bio sam s njime poslan u Germaniju kao konjanički prefekt, naslijedivši službu svojega oca. Tijekom devet uzastopnih godina, kao prefekt i legat, promatrao sam njegova preuzvišena djela kojima sam i pripomogao, u granicama svoje osrednjosti. Mislim da nijedan smrtnik neće imati prilike kao ja uživati u sličnom prizoru, kada su po najnapučenijem dijelu Italije i diljem galskih provincija ljudi, vidjevši ponovno svog starog zapovjednika i po zasluženim vrlinama već Cezara mnogo prije nego po imenu, čestitali više sebi nego njemu. Doista, riječima se ne može izraziti i možda se neće činiti vjerojatnim da su vojnici, ugledavši ga, od radosti zaplakali, da (ih je obuzelo) oduševljenje i neka nova razdraganost pri pozdravljanju, da su željeli dotaknuti mu ruku i da nisu mogli više izdržati a da ne dobace: »Jesi li to doista ti, zapovjedniče? Živ li si nam se vratio?«, i još: »Ja sam s tobom, vojskovođo, bio u Armeniji!«, »A ja u Retiji!«, »Ti si me odlikovao u Vindelikiji!«, »Mene u Panoniji!«, »A mene u Germaniji!«.

2.107

Non tempero mihi quin tantae rerum magnitudini hoc, qualecumque est, inseram. Cum citeriorem ripam praedicti fluminis castris occupassemus et ulterior armata hostium virtute fulgeret, sub omnem motum conatumque nostrarum navium protinus refugientium, unus e barbaris aetate senior, corpore excellens, dignitate, quantum ostendebat cultus, eminens, cavatum, ut illis mos est, ex materia conscendit alveum solusque id navigii genus temperans ad medium processit fluminis et petiit, liceret sibi sine periculo in eam, quam armis tenebamus, egredi ripam ac videre Caesarem. Data petenti facultas. Tum adpulso lintre et diu tacitus contemplatus Caesarem, nostra quidem, inquit, furit iuventus, quae cum vestrum numen absentium colat, praesentium potius arma metuit quam sequitur fidem. Sed ego beneficio ac permissu tuo, Caesar, quos ante audiebam, hodie vidi deos, nec feliciorem ullum vitae meae aut optavi aut sensi diem. Impetratoque ut manum contingeret, reversus in naviculam, sine fine respectans Caesarem ripae suorum adpulsus est. Victor

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:34

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

omnium gentium locorumque, quos adierat Caesar, incolumi inviolatoque et semel tantummodo magna cum clade hostium fraude eorum temptato exercitu in hiberna legiones reduxit, eadem qua priore anno festinatione urbem petens.

Ne mogu a da u okviru tih važnih događaja ne spomenem ovaj, pa kakav god bio, događaj. Dok smo bili utaboreni s ove strane te rijeke, a na drugoj obali svjetlucalo oružje neprijateljske vojske, spremne na bijeg na svaki pokret ili nakanu našeg brodovlja, jedan stariji barbarin izrazitog stasa i, koliko je suditi po vanjštini, istaknutog dostojanstva, ukrcao se na čamac izduben, po njihovu običaju, iz debla i sâm upravljajući tom vrstom plovila došao do sredine riječnog toka zatraživši da mu bude dopušteno bez opasnosti izaći na onu obalu koju smo držali oružjem i vidjeti Cezara. Bilo je udovoljeno njegovoj molbi. Dotjerao je čun, dugo šutke promatrao Cezara i napokon kazao: »Naša mladež je mahnita, jer štuje vaše božanstvo dok vas nema, a u vašoj prisutnosti strahuje od oružja radije nego da se pouzdaje u vašu zaštitu. Ali ja sam, po tvojoj dobrohotnosti i po tvojem dopuštenju, Cezare, danas vidio bogove o kojima sam ranije slušao, ne nadajući se da ću ikada doživjeti sretniji dan u svojem životu«. I postigavši to da mu dotakne ruku, vratio se u čamac i bez prekida promatrajući Cezara otplovio na svoju obalu. Cezar, pobjednik nad svim plemenima i mjestima do kojih je došao, poveo je vojsku netaknutu i na broju koja je bila napadnuta samo jednom, i to zbog varke neprijatelja i uz velike njihove gubitke, natrag u zimski tabor, a zatim krenuo u Rim istom žurbom kao i prošle godine.

2.109,2–3

(...) eratque etiam eo timendus, quod cum Germaniam ad laevam et in fronte, Pannoniam ad dextram, a tergo sedium suarum haberet Noricos, tamquam in omnes semper venturus ab omnibus timebatur.

A trebalo je od njega (*sc*. Marobodua) strahovati i stoga što je, s Germanijom slijeva i sprijeda, Panonijom zdesna, a Norikom iza svojih sjedišta, bio opasnost za sve, jer je uvijek mogao krenuti na svaku (od tih zemalja).

2.110,5–6

Omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio. Itaque hercules nulla umquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac decreta patravit. Oppressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus, occupata armis Macedonia, omnia et in omnibus locis igni ferroque vastata. Quin etiam tantus huius belli metus fuit, ut stabilem illum et firmatum tantorum bellorum experientia Caesaris Augusti animum quateret atque terreret.

Sada su svi Panonci posjedovali ne samo znanje o rimskoj stegi nego i o rimskom jeziku, a mnogi su u stanovitoj mjeri znali i pisati i među njima nije bila nepoznata ni vještina u rukovanju oružjem. I tako se dogodilo, tako mi Herkula, da nijedan narod nije nikada pokazao toliku hitrost u pridruživanju ratu svojih vlastitih nakana o ratu i u ostvarivanju svojih odluka. Rimski građani bili su nadvladani, trgovci poubijani, a znatno odjeljenje veterana, stacionirano u kraju koji je bio najudaljeniji od njihova zapovjednika, istrijebljeno do posljednjeg čovjeka. Makedonija je zauzeta vojnom silom, posvuda je vladalo posvemašnje pustošenje vatrom i mačem. Štoviše, taj je rat potaknuo takvu paniku da je čak i odvažnost Cezara Augusta, prikazana postojanom i čvrstom zahvaljujući iskustvu u toliko mnogo ratova, bila potresena strahom.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:34

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

2.115,2

Initio aestatis Lepidus educto hibernis exercitu per gentis integras immunesque adhuc clade belli et eo feroces ac truces tendens ad Tiberium imperatorem (...)

Početkom ljeta Lepid je izveo svoju vojsku iz zimskih tabora, nastojeći stići do zapovjednika Tiberija, kroz područja plemenâ koja dotad još nisu pogodile i dotaknule nesreće rata i stoga su još bila žestoka i ratoborna.

2.115,4–5

Illa aestas maximi belli consummavit effectus: quippe Perustae et Desidiates Delmatae, situ locorum ac montium, ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia et praecipue angustiis saltuum paene inexpugnabiles, non iam ductu, sed manibus atque armis ipsius Caesaris tum demum pacati sunt, cum paene funditus eversi forent. Nihil in hoc tanto bello, nihil in Germania aut videre maius aut mirari magis potui, quam quod imperatori numquam adeo ulla opportuna visa est victoriae occasio, quam damno amissi pensaret militis semperque visum est gloriosissimum, quod esset tutissimum, et ante conscientiae quam famae consultum nec umquam consilia ducis iudicio exercitus, sed exercitus providentia ducis rectus est.

Taj pohod pripomogao je uspješnom završetku važnoga rata, jer su delmatski Perusti i Desidijati, koji su bili gotovo nepobjedivi zbog položaja svojih uporišta u planinama, svoje ratoborne naravi, svog čudesnog poznavanja ratovanja i iznad svega zbog uskih prolaza u kojima su živjeli, tada napokon bili umireni, sada ne pod običnim zapovjedništvom nego od oružane vještine samoga Cezara, a i to tek nakon što su bili gotovo istrijebljeni. Ništa tijekom toga velikoga rata, ništa u pohodima u Germaniji nije mi palo na um što bi bilo veće, niti je više pobudilo moje divljenje od tih značajki njegova vojskovođe. Prilika za pobjedu nikada mu se nije činila tako prikladna da bi ju morao postići žrtvovanjem svojih vojnika; najsigurniji put uvijek je smatrao najboljim; prvo bi preispitao svoju savjest, zatim svoj ugled te konačno planovima vojskovođe nikada nije upravljalo mišljenje vojske, nego se vojska ravnala prema mudrosti svojega vođe.

ZOSIM

Ἱστορία νέα

2.18,2

Πόλις δὲ αὕτη Παιονίας ἐστίν, ἐπὶ λόφου κειμένη· στενὴ δὲ ὁδὸς ἡ ἐπὶ τὴν πόλιν ἀνάγει, ἧς τὸ πολὺ μέρος ἐπέχει λίμνη βαθεῖα, σταδίων πέντε τὸ εὖρος ἔχουσα, τὸ δὲ λειπόμενον ὄρος ἐστίν, ἐν ᾧ καὶ ὁ λόφος ἐφ᾽ οὗπερ ἡ πόλις· ἐντεῦθεν πεδίον ἀναπεπταμένον ἐκδέχεται πολύ τι καὶ ἐς ἄποψιν ἄπειρον.

(Cibala) je panonski grad, smješten na brežuljku. Do grada gore vodi uzak put koji većinom prolazi kroz prostranu močvaru široku pet stadija, dok ostatak puta vodi uzbrdo, na brežuljak na kojemu je grad. Odatle se proteže veoma prostrana ravnica i pruža beskrajan vidik.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

EPIGRAFIČKI IZVORI

CIL III 3198a = 10156a + 3200 (Solin/*Salona*)

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [Aug]ustus imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib[unicia)] potest[ate) XIIX co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan(a) / [ad f]in[es) provinciae Illyrici / [———] / cuius viai milia passus sunt / CLXVII munit per vexillarios / leg(ionum) VII et XI / item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII

CIL III 3201 = 10159 + 3198b = 10156b (Solin/*Salona*)

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad Hedum castel(lum) / Daesitiatium per mil[i]a passuum / CLVI munit / et idem viam ad Batinum flumen / quod dividit Breuc[o]s Oseriatibus / a Salonis munit per mi[li]a passuum / CLVIII / et idem viam [...] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per milia passuum / a Salonis LXXVII D / P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore)

CIL III 3224 (Putinci)

[S]cemaes Liccav[i] / f(ilius) Amantinus / ho[b]se<s> amnorum (sic!) *dec[e]/m gente Undius / centuria secun/da in flumen per/it Hemona posu/ere Liccaus pate/r Loriqus et Lica/ios cognati*

CIL III 4121 (Varaždinske Toplice/*Aquae Iasae*)

Imp(erator) Caes(ar) Fl(avius) Val(erius) Constantinus Pius Felix Maximus Aug(ustus) / Aquas Iasas olim vi ignis consumptas cum porticibus / et omnib(us) ornamentis ad pristinam faciem restituit / provisione etiam pietatis sue nundinas / die Solis perpeti anno constituit / curante Val(erio) Catullino v(iro) p(erfectissimo) p(rae)p(osito) p(rovinciae) P(annoniae) Super(iori)

CIL III 4372 (Gyor/*Arrabona*)

Bato Buli f(ilius) / Colap(ianus) eq(ues) ala / Pannonoirum / tur(ma) Sceni Sce/nobarvi f(ilii) ann(orum) / XXX stip(endiorum) IX / h(ic) s(itus) e(st) / Scenus Scenobarvi / f(ilius) heres pos(u)it

CIL III 4376 (Gyor/*Arrabona*)

[...] / Crali f(ilius) / Col(apianus) {a}equ(es) / ala Panno(niorum) / sign(ifer) tur(mae) Arti / ann(orum) XXXIIII stip(endiorum) / XVI h(ic) s(itus) e(st) / Lirus Plassari f(ilius) / her(es) pos(u)it

CIL III 9796 (Balina glavica/*municipium Magnum*)

Vercaius Me/[.]di f(ilius) eques ala Nova Cla/udia [...] / domo Varcianus anno[r(um)...] / stupendior(um) XX[...] / h(ic) s(itus) e(st) posu[it] Max/imus Regini f(ilius)

CIL III 10223 (Srijemska Mitrovica/*Sirmium*)

[...]uli f(ilii) Derini / [equitis? al]ae II Pannon(iorum) / [...] XXXII

CIL III 11227 (Deutsch-Altenburg/*Carnuntum*)

[...] / [Li]ccai [f(ilius)] / c(o)ho(rtis) I Ulp(iae) [Pan(noniorum)] / an(norum) VL st(i)p(endiorum) [...] / h(ic) s(itus) e(st) Pre[cio?] / Ta[...]

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

CIL III tab. cer. VI (*exterioris I*) (Verespatak/*Alburnus Maior*)

Maximus Batonis puellam / nomine Passiam sive ea / quo alio nomine est anno/rum circiter p(lus) m(inus) sex emp/ta sportellaria emit man/cipioque accepit de / Dasio Verzonis Pirusta / ex Kavieretio (denariis) ducen/tis et quinque (...)

CIL V 6985 + 6986 (Torino/*Taurinum*)

[...] civitas [Cornacatium] / ex Panno[nia...]

[... civitas Cor]nacatium / [ex Pannon]ia patrono

CIL IX 2564 (*Bovianum Undecimanorum*, Samnij)

[Imp(eratori) Caes]ari Vespasia[no] / [Aug(usto) pont(ifici)] max(imo) trib(unicia) potes-[t(ate) VI] / [co(n)s(uli) VI desig]n(ato) VII imp(eratori) XIIII p(atri) p(atriae) c[ens(ori)] / ex testam[ent(o)] / [...] Marcelli (centurionis) leg(ionis) XI Cl(audiae) [p(iae) f(idelis)] / [pr(aefecti) leg(ionis) eiusd(em) pr]aef(ecti) civitatis Maeze[ior(um)] / [et civitat(is) Daesiti]atium praef(ecti) c(o)hor(tis) III Alp(inorum) [et] / [civitatis Melco]manorum duumvir(i) i(ure) d(icundo) quinqu-[enn(alis)] / [patr]oni coloniae

Čitanje prema: Rendić-Miočević 1962., bilj. 42, 329–330.

CIL XVI 2 (Bela Crkva)

(...) cohort(i) II Hispanorum cui praest / C(aius) Cavarius Priscus / equiti / Dasenti Dasmeni f(ilio) Cornac(ato) (...)

CIL XVI 4 (Beč /*Vindobona*)

(...) coh(ortis) II Hispan(orum) cui praest C(aius) Caesius / Aper equiti Iantumaro Andedunis f(ilio) / Varciano (...)

CIL XVI 17 (Grabarje)

[...] [veteranis qui militaverunt in classe... sub...] (...) [...]lensi f(ilio) P(annonio) (...)

ArchÉrt 1905, 14 (*Tusculum*)

[M. Vini?]cius [P(ubli) f(ilius)?] / [co(n)s(ul) XV] vir s(acris) f(aciundis) [pr(aetor) q(uae-stor)?] / [leg(atus) pr(o)] pr(aetore) Augusti Caesaris in [Illyrico?] / [primus t]rans flumen Danuvium [missus Daco] / [ru]m et Baternarum exer[citum vicit pro]/[fli]gavitque Cotinos O[sos... Teuris]/[co]s et Anartio[s imperia p(opuli) R(omani)] / [et A]ugusti [Caesaris perferre coegit]

Čitanje prema: **ArchÉrt** 1905., 14; usp. ILS 8965

ArchÉrt 1909, 235 = 1938, 13 (Samarija)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / mil(ites) vexil(lationis) coh(ortium) / Pa(nnoniae) Sup(erioris) / cives Sisc(iani) / et Varcian(i) / et Latobici / sacrum fecer(unt)

AIJ 586 (Daruvar /*Aquae Balizae*)

Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Ant(onio) / Gordiano Pio / Felici Aug(usto) R(es) P(ublica) Ias(orum)

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

AIJ 587 (Daruvar /*Aquae Balizae*)

Sabini/ae Tran/quilli/nae / Aug(ustae) / R(es) P(ublica) Ias(orum)

ILJug 1591 (Župča)

Batoni Liccai f(ilio) / Teuta Vietis / Sceno Batonis f(ilius) / maxime natus / [S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(ilio) / Calloni Batonis f(ilio) [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius) / minime natus ex eis si[bi et] / [s]uis de sua pecunia fieri i(ussit)

ČREMOŠNIK – SERGEJEVSKI 1930: 8–9 (Breza)

Ulpiae T(iti) f(iliae) / Procul(a)[e] an(norum) XX / t(itulum) f(ecit) Valens Varron(is) / f(ilius) princeps Desitiati(um) / et Aelia Iusta / [S]ceno[b]a[rbi...]

DUŠANIĆ 1978: 462 (Negoslavci)

(...) peditibus et equitibus qui militant in cohor/tibus tribus quae appellantur I et II Thr/acum et VII Breucorum et sunt in Germa/nia sub P(ublio) Sulpicio Scribonio Proculo (...) pediti coh(ortis) VII Breucorum cui praest / C(aius) Numisius C(ai) f(ilius) Vel(ina) Maximus / Liccaio Liccai f(ilio) Breuco

DUŠANIĆ 1999: 51–52 (Vukovar)

(...) alae II Hisp(anorum) et Aravacor(um) cui praeest Sex(tus) / Gavius Gallus decurioni Dasio Carmai f(ilio) Breuco (...)

MIŠKIV 1998:a: 91 (Slavonski Brod/*Marsonia*)

(...) veteranis qui militaverunt in classe / Misenensi sub Sex(to) Lucilio Basso (...) (centurioni) Liccaius Birsi f(ilio) Marsunnia (...)

MÓCSY 1957: 488 (Novi Slankamen/*Acumincum*)

T(itus) Fl(avius) Proculu[s] / pr(inceps) praef(ectus) Scor(discorum) / an[n(orum)] XXXXI / h(ic) [s(itus)] e(st) / T(itus) Fl(avius) [D]ulcis / pater [filio su]o / pientissimo / fecit

KRATICE

ARR, 3	*Quintus congressus internationalis limitis Romani studiosorum*. Zagreb, 1963.
AVes, 74	*Kelti in romanizacija / Die Kelten und die Romanisierung. Mednarodno posvetovanje (Ptuj, 31. III. – 1. IV. 1996)*. Ljubljana, 1996
IzdHAD, 1	*Arheološka problematika Like (Znanstveni skup. Otočac, 22.–24. IX. 1974)*. Split, 1975
IzdHAD, 2	*Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Znanstveni skup. Varaždin, 22.–25. X. 1975)*. Zagreb, 1978
IzdHAD, 4	*Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*.Vinkovci, 1979[2]
IzdHAD, 6	*Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici (Znanstveni skup o 100. obljetnici Društva. Zagreb, 14.–16. X. 1978)*. Zagreb, 1981

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

IzdHAD, 10	*Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području (Znanstveni skup. Karlovac, 12.–14. X. 1983)*. Zagreb, 1986
IzdHAD, 15	*Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj zagori (Znanstveni skup održan u Kninu, 13.–15. listopada 1987)*. Zagreb, 1992
Materijali SADJ, 4	*Referati i koreferati sa VII kongresa arheologa Jugoslavije, maj 1966*. Herceg–Novi, 1967
Materijali SADJ, 10	*Naseljavanje i naselja u antici (X. kongres arheologa Jugoslavije. Prilep, oktobar 1976)*. Prilep, 1978
Materijali SADJ, 13	*Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima (Referati i koreferati održani na simpozijumu oktobra 1875. godine u Varaždinu)*. Beograd, 1977
OA, 27	*Nives Majnarić-Pandžić uz 65. obljetnicu života*. Zagreb, 2003
PriloziIPZ	*Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu*. (Zagreb)
RIEB	*Revue internationale des etudes balkaniques*. (Beograd)
SBWien	*Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*. (Wien)
Situla, 30	*Jaroslav Šašel. Opera selecta*. Ljubljana, 1992
Situla, 42	*The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien* (M. ŠAŠEL KOS – P. SCHERRER, ur.). Ljubljana, 2004
Tyche	*Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*. (Wien)
ZborKM	*Zbornik krajiških muzeja*. (Banja Luka)
ZborSM	*Zbornik slavonskih muzeja*. (razni gradovi)

BIBLIOGRAFIJA

ADRIATICA – *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*. Zagreb, 1970.

ALFÖLDY, G.
1964a – Municipium Iasorum. *Epigraphica*, 26(1–4)/1964: 95–106.
1964b – Eine römische Strassenbauinschrift aus Salona. *ActaAHung*, 16(3–4)/1964: 247– 256.
1974 – *Noricum. The Provinces of the Roman Empire*. London – Boston, 1974.
1995 – *La Pannonia e l'Impero romano*. U: LA PANNONIA E L'IMPERO ROMANO: 25–40.

ARHEOLOŠKI LEKSIKON – *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, *Tom 1* (B. ČOVIĆ, ur.). Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1988.

ARP – *The Archaeology of Roman Pannonia* (A. LENGYEL – G. T. B. RADAN, ur.). Budapest, 1980.

BARRINGTON ATLAS – *Atlas of the Greek and Roman World* (R. J. A. TALBERT, ur.). Princeton University Press. Princeton – Oxford, 2000.

BENAC, A. 1987 – O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. Etnogenetska pitanja. *PJZ*, V/1987: 737–802.

BEZECZKY, T.
1994 – Amphorae from the forum of Emona. *AVes*, 45/1994: 81–93.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

1995 – *Roman Amphora Trade in Pannonia*. U: LA PANNONIA E L'IMPERO ROMANO: 155–175.

BILIĆ–DUJMUŠIĆ, S. 2000 – *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49.–47. pr. Kr.* Magistarski rad. Sveučilište u Zagrebu. Zadar (*sic*!), 2000.

BOJANOVSKI, I.
1974 – Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. *DjelaCBI*, 47(2)/1974.
1975 – Le municipe inconnu dans le pays Ditiones (Bosnie occidentale). *ŽA*, 25(1–2)/1975: 265–271.
1976 – Toponim »Ad Fines« i njegova značenja. *GCBI*, 13(11)/1976: 307–326.
1984 – Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (4. dio). Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija. *GCBI*, 22(20)/1984: 145–265.
1987 – Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (5. dio). Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija. *GCBI*, 25(23)/1987: 63–174.
1988 – Bosna i Hercegovina u antičko doba. *DjelaCBI*, 66(6)/1988, Sarajevo.

BOJČIĆ, Z. – BULAT, M. 1985 – Mursa, Donji grad Osijeka – rimska kolonija. *AP*, 24/1985: 87–90.

BOŽIĆ, D. 1888 – Odkriće starogrčkih novaca u Bosni. *VHAD*, 10/1888: 127.

BRUKNER, O. 1987 – *Importovana i panonska keramička produkcija sa aspekta društveno-ekonomskih promena*. U: POČECI ROMANIZACIJE: 25–44.

BRUNŠMID, J.
1895 – Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji (II). Našašće rimskih obiteljskih denara između Valpova i Osieka. *VHAD*, n. s. 1/1895: 108–114.
1900 – Colonia Aurelia Mursa. *VHAD*, 4/1899–1900: 21–42.
1979[2] – Colonia Aurelia Cibalae. *IzdHAD*, 4/1979[2]: 55–104.

BULAT, M.
1977 – Nalazi s donjogradskog pristaništa u Osijeku (1. dio). *OZ*, 16/1977: 11–77.
1990 – Neuere Untersuchungen des antiken Mursas. U: LA VENETIA DELL'AREA PADANO-DANUBIANA: 419–431.

BULIĆ, F. 1919–1922 – Stridone (Grahovo polje in Bosnia), luogo natale di s. Girolamo. *BASD*, 40–42/1919–1922: 3–80.

CAH, X*The Cambridge Ancient History. Vol. X. The Augustan Empire, 44 B. C. – A. D. 70* (S. A. COOK – F. E. ADCOCK – M. P. CHARLESWORTH, ur.). Cambridge, 1934.

CARY, M. – SCULLARD, H. H. 1975[3] – *A History of Rome down to the Reign of Constantine*. London, 1975[2].

CLARKE, K. 1997 – In Search of the Author of Strabo's Geography. JRS, 87/1997: 92–110.

CONS, H. 1882 – *La province romaine de Dalmatie*. Paris, 1882.

ČAČE, S.
1993a – Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139–141). *RadFilZad*, 32(19)/1992–1993 (1993): 1–36.
1993b – Civitates Dalmatiae u »Kozmografiji« Anonima Ravenjanina. *Diadora*, 15/1993: 347–440.
1995 – Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7.5,5). *Diadora*, 16–17/1995: 101–129.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ČOVIĆ, B.
1970 – Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata. *GCBI*, 8(6)/1970: 67–98.
1976 – *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo, 1976.
1987a – Grupa Donja Dolina – Sanski Most. *PJZ*, V/1987: 232–286.
1987b – Srednjobosanska grupa. *PJZ*, V/1987: 481–528.

ČREMOŠNIK, G. – SERGEJEVSKI, D. 1930 – Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo. Novitates, 9/1930: 8–16.

DAUTOVA RUŠEVLJAN, V. 1987 – Numizmatički nalazi i trgovački promet. U: *POČECI ROMANIZACIJE*: 45–64.

De MARIA, S. 1995 – *Cassio Dione, Ammiano Marcellino e gli archi trionfali della Pannonia. Architettura e termi dell'ideologia imperiale*. U: LA PANNONIA E L'IMPERO ROMANO: 299–312.

DEGMEDŽIĆ, I.
1958 – De Atheniensium in Adriatico thalassocratia opinata (Ad CIA II, 809). *VAMZ*, 1/1958: 61–73.
1959 – Poraz Boja i Tauriska na Tisi. *RVM*, 8/1959: 21–43.
1967 – Sjeverna i istočna granica Ilira. U: *Simpozijum o Ilirima u antičko doba* (održan 10. do 12. maja 1966. godine). *Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja*, 5(2)/1967: 55–61.
1968 – Sjeverno i istočno područje Ilira. *VAMZ*, 3/1968: 53–62.

DEMO, Ž. 1982 – Prilog topografiji križevačke regije u antičko doba s osvrtom na numizmatičke nalaze. Križevački zbornik, 2/1982: 75–92.

DIMITRIJEVIĆ, D.
1961 – Nekoliko podataka o rimskom limesu u Istočnom Sremu. U: *Limes u Jugoslaviji*, 1 (Zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine). Beograd, 1961: 93–103.
1971 – Spätlatènezeitliche Oppida in Jugoslawien. *ArchRoz*, 23(5)/1971: 567–584.
1979 – Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla. *IzdHAD*, 4/1979: 133–200.

DIZDAR, M. 2001 – Latenska naselja na vinkovačkom području. Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza. *DisMonZg*, 3/2001.

DOMIĆ KUNIĆ, A.
2003 – *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*. Disertacija. Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 2003.
2005 – Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis historia* Plinija Starijeg. *VAMZ*, 37/2005: 119–171.

DURMAN, A. 1992 – O geostrateškom položaju Siscije. *OpA*, 16/1992: 117–131.

DUŠANIĆ, S.
1978 – A Military Diploma of A. D. 65. *Germania*, 56/1978: 461–475.
1999 – An Early Diploma Militare. *Starinar*, n. s. 49/1998 (1999): 51–62.

EVANS, A. 1885 – *Antiquarian Researches in Illyricum. Parts III and IV*. Westminster, 1885.

FILIPOVIĆ, S.
1997 – Rimljani. U: J. ŠIMIĆ – S. FILIPOVIĆ, *Kelti i Rimljani na području Osijeka* (Katalog izložbe. Osijek, siječanj – travanj 1997). Osijek, 1997: 51–104.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

2004 – Colonia Aelia Mursa. *Situla*, 42/2004: 157–168.

FITZ, J.
1977 – Die Eroberung Pannoniens. *ANRW*, 2(6)/1977: 543–556.
1990 – *La direttrice Emona – Aquincum*. U: LA VENETIA DELL'AREA PADANO-DANUBIANA: 337–347.

FLUSS, M.
1921 – Scirtari. *RE*, II A_1/1921: st. 825.
1923 – Siculotae. *RE*, II A_2/1923: st. 2207.
1931 – Melcumani. *RE*, XV_1/1931: st. 442.

GABLER, D. 1971 – Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. *AcAn*, 23(1–4)/1971: 83–91.

GLAVIČIĆ, A. 1981–1982 – Arheološki nalazi iz Senja i okolice (5. dio). *SenjZb*, 9/1981–1982: 63–90.

GOLDSTEIN, A. 1994. – *Historia Augusta* (A. GOLDSTEIN, ur.; D. N. HRASTE, prev.). Zagreb, 1994.

GÖRICKE LUKIĆ, H.
1996 – *Istočna nekropola rimske Murse*. Magistarski rad. Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 1996.
2000 – *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*. Biblioteka Slavonije i Baranje, knj. 3. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad Osijek – Muzej Slavonije Osijek. Zagreb – Osijek, 2000.

GRAČANIN, H. 2005 – Illyricum of the 2nd and 3rd centuries AD in the works of Latin and Greek historians. U: ILLYRICA ANTIQUA: 287–298.

GROAG, E. 1900 – Cn. Cornelius Lentulus. *RE*, IV_1/1900: br. 180, st. 1361–1364.

GUŠTIN, M. – BEKIĆ, L. 2002 – Autocesta Ljubljana–Zagreb, iskustvo na dionici kod Brežica. ObHAD, 34(3)/2002: 60–66.

GWYN MORGAN, M. 1971 – »Lucius Cotta and Metellus«. Roman Campaigns in Illyria during the Late Second Century. *Athenaeum*, 49(3–4)/1971: 271–301.

HANSLIK, R. 1961 – M. Vinicius. *RE*, IX A_1/1961: br. 6, st. 112–116.

HOFFILLER, V.
1904 – Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije u Narodnom muzeju u Zagrebu. *VHAD*, 7/1903–1904 (1904): 98–123.
1911 – Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva (1. dio). *VHAD*, 11/1911: 145–240.
1912 – Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva (2. dio). *VHAD*, 12/1912: 16–123.
1937 – Nove rimske vojničke kacige. *ČZN (Kovačičev zbornik)*, 32(1–4)/1937: 29–32.

HORVAT, J. 1990 – Nauportus (Vrhnika). *Dela*, 33(16)/1990.

HOTI, M. 1992 – Sisak u antičkim izvorima. *OpA*, 16/1992: 133–163.

ILLYRICA ANTIQUA – *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić–Miočević*. Radovi s Međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije (Zagreb, 6.–8. XI. 2003). Zagreb.

ISKRA–JANOŠIĆ, I.
2001 – Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta. *Posebna izdanja HAZU*, knj. 13. Zagreb – Vinkovci, 2001.
2004 – Colonia Aurelia Cibalae. Entwicklung der Stadt. *Situla*, 42/2004: 169–195.

JOSIFOVIĆ, S. 1956 – Oktavijanovo ratovanje u Iliriku. *ŽA*, 6(1)/1956: 138–165.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

JOVANOVIĆ, A. 1984 – Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije. *Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet*, knj. 3. Beograd, 1984.

JOVANOVIĆ, B. 1987 – Keltska kultura u Jugoslaviji. Istočna grupa. *PJZ*, V/1987: 815–854.

KATIČIĆ, R.
1963 – Das mitteldalmatische Namengebiet. *ŽA*, 12(2)/1963: 51–76.
1965 – Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien. *GCBI*, 3(1)/1965: 53–76.
1995 – Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina. U: Illyricum mythologicum. Zagreb, 1995: 31–114 (prva objava: GCBI, 7(5)/1970: 71–132).

KELEMEN, M. H. 1993 – Roman Amphorae in Pannonia (IV). *ActaAHung*, 45(1–4)/1993: 45–73.

KLEMENC, J.
1961 – Limes u Donjoj Panoniji. U: *Limes u Jugoslaviji I* (Zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine). Beograd, 1961: 5–34.
1963 – Der pannonische Limes in Jugoslawien. *ARADRASPR*, 3/1963: 55–68.

KNEZ, T. – PETRU, P. – ŠKALER, S. 1961 – *Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum. Opis antičnega mesta in njegove predzgodovine*. Novo Mesto, 1961.

KOLEDIN, J. 1999–2000 – Rimska vojnička diploma iz Vukovara. *GlasSAD*, 15–16/1999–2000: 231–239.

KOŠČEVIĆ, R. – MAKJANIĆ, R. 1995 – Siscia, Pannonia Superior (Finds and Metalwork Production. Terra sigillata). *BAR International Series*, 621. Oxford, 1995.

KRIŽ, B. – ŠKOBERNE, Ž. 2002 – Pregled prazgodovinskih arheoloških raziskovanj na Žumberku – Gorjancih. U: *Oživljene kulture. Arheološka odkritja na Gorjancih/Žumberku od prazgodovine do zgodnjega srednjega veka* (Katalog izložbe). Ljubljana, 2002: 34–73.

LA PANNONIA E L'IMPERO ROMANO – *La Pannonia e l'Impero Romano. Atti del convegno internazionale »La Pannonia e l'Impero Romano«*. Accademia d'Ungheria e l'Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13–16 gennaio 1994) (a cura di G. HAJNÓCZI). Roma, 1995.

LA VENETIA NELL'AREA PADANO–DANUBIANA – *La Venetia nell'area padano–danubiana. Le vie di communicazione* (Convegno internazionale. Venezia, 6–10 aprile 1988). Padova, 1990.

LESKY, A. 2001 – Povijest grčke književnosti. Zagreb, 2001.

LEVICK, B. 1999 – *Tiberius the Politician*. London – New York, 1999.

LISIČAR, P. 1971 – *Grci i Rimljani*. Zagreb, 1971.

LUKIĆ, H.
1987 – Nalazi rimskog novca s donjogradskog pristaništa u Osijeku. *OZ*, 18–19/1987: 77–87.
1989 – Nalazi rimskog novca u Donjem gradu u Osijeku (zaštitna arheološka istraživanja 1982.–1986.). *OZ*, 20/1989: 53–82.

MAJNARIĆ–PANDŽIĆ, N.
1970 – Keltsko–latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. *Acta MusCib*, 2/1970.
1972–1973 – Kasnolatenski keltski grobovi iz Sotina. VAMZ, 6–7/1972–1973: 55–74.
1978 – Pregled istraživanja keltsko–latenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj. *IzdHAD*, 2/1978: 149–158.
1996 – Einige Beispiele der spätlatènezeitlichen Siedlungen in Nordkroatien und ihre Beziehung zu den Zentren der frühen Romanisation. *AesV*, 74/1996: 257–265.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

1997 – Nalaz vindeličkog statera iz Vinkovaca. *OpA*, 21/1997: 29–35.

MARIĆ, R. 1955 – Prilozi antičkoj istoriji Srbije. *Starinar*, n. s. 3–4/1952–1953 (1955): 25–44.

MARIĆ, Z.
1963 – Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine. *GZM*, n. s. 18/1963: 63–81.
1964 – Donja Dolina. *GZM*, n. s. 19/1964: 5–128.
1968 – Japodske nekropole u dolini Une. *GZM*, n. s. 23/1968: 5–79.
1975 – Istočna granica Japoda. *IzdHAD*, 1/1975: 39–44.

MARKOVIĆ, Z. 1992 – Najstarija naseljavanja i kulture Podravine i kalničko–bilogorske regije. Muzej grada Koprivnice. Koprivnica, 1992.

MATASOVIĆ, R. 2003 – Jezični tragovi Kelta u Iliriku, L & G, n. s. 3/2003: 5–23.

MAYER, A.
1935 – Iasi. *VHAD*, n. s. 16(1–2)/1935: 69–82.
1991^2 – *Bosna u ilirsko doba*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., knj. 1* (više autora). Hrvatsko kulturno društvo Napredak. Sarajevo, 1991^2: 103–120.

MIKL–CURK, I. 1983 – Značilnosti materijalne kulture Poetovia v I. stoletju n. št. *PtujZb*, 3/1983: 31–36.

MILIN, M. 2003 – Pitanje ilirske komponente stanovništva jugoistočnog dela Donje Panonije u savremenim istraživanjima. *Balcanica*, 32–33/2003: 49–60.

MILOŠEVIĆ, A. 1998 – *Arheološka topografija Cetine*. Split, 1998.

MILOŠEVIĆ, P.
1987 – Naoružanje i oprema rimskog ratnika u doba osvajanja i konsolidacije doline Save. U: POČECI ROMANIZACIJE: 11–24.
2001 – *Arheologija i istorija Sirmijuma*. Novi Sad, 2001.

MINICHREITER, K. 1987 – Arheološko blago Baranje. *AnZavJAZU*, 5/1987: 43–142.

MIRKOVIĆ, M.
1968 – Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji. *DissBg*, 6/1968.
1971. – Sirmium – Its History from the I Century A. D. to 582 A. D. U: *Sirmium. Archaeological Investigations in Syrmian Pannonia / Arheološka istraživanja u Sremu*, *I* (Đ. BOŠKOVIĆ, ur.). Beograd, 1971: 5–94.
1975 – Iz istorije Polimlja u rimsko doba. *GCBI*, 14(12)/1975: 95–108.
2004 – Sirmium. *Situla*, 42/2004: 145–156.

MIRNIK, I. 1981 – Coin Hoards in Yugoslavia. *BAR International Series*, 95. Oxford, 1981.

MIŠKIV, J. 1998 – Rimska vojnička diploma iz Slavonskog Broda. *VAMZ*, 30–31/1997–1998 (1998): 83–101.

MÓCSY, A.
1957 – Zur Geschichte der peregrinen Gemeinden in Pannonien. Historia, 6(4)/1957: 488–498.
1962 – Pannonia. *RE*, *Supplementband*, 9/1962: st. 516–776.
1971 – Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien. *ActaAHung*, 23(1–4)/1971: 41–46.
1974 – Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London – Boston, 1974.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

1979 – Illyricum északi határa Claudius elött / Die Nordgrenze Illyricums vor Claudius. AE, 106(2): 177–186.

MOMMSEN, Th. 1999[3] – *A History of Rome under the Emperors*. London – New York, 1999[3].

NAGY, T. 1970 – Der Aufstand der pannonisch–dalmatinischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums. U: ADRIATICA: 459–466.

NENADIĆ, V. 1986–1987 – Prilog proučavanju antičke Siscije. *PriloziIPZ*, 3–4/1986–1987: 71–102.

LA PANNONIA E L'IMPERO ROMANO – *La Pannonia e l'Impero Romano. Atti del convegno internazionale »La Pannonia e l'Impero Romano«*. Accademia d'Ungheria e l'Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13–16 gennaio 1994) (a cura di G. HAJNÓCZI). Roma, 1995.

PAPAZOGLU, F. 1969 – Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. *DjelaCBI*, 30(1)/1969.

PAŠALIĆ, E.
1956 – Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque. *GIDBH*, 8/1956: 245–300.
1967 – Rimsko osvajanje Ilirika i problemi periodizacije antičkog doba. *Materijali SADJ*, 4/1967: 222–224.

PAŠKVALIN, V.
1975 – »Kamenjača«, Ul. 6. april, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska desitijatska nekropola. *AP*, 17/1975: 57–62.
1996 – Prilozi proučavanju ilirsko–panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba. *GZM*, n. s. 47/1992–1995 (1996): 93–116.
2000 – Contribution to the Study of the Illyrian–Pannonian Tribe of Daesitiates and its Territory in the Region of Central Bosnia in Pre–Roman and Roman Times. *WMBH*, Heft A, Band 7/2000: 63–81.

PATSCH, K.
1896 – Japodi. *GZM*, 8/1896: 113–139.
1899a – Ceraunii. *RE*, III_2/1899: st. 1967.
1899b – Arheološko–epigrafska istraživanja. *GZM*, 11/1899: 69–123.
1902 – Nahogjaji novaca. *GZM*, 14/1902: 391–438.
1903 – Patsch, Dindari. *RE*, V_1/1903: st. 650–651.
1910 – Glinditiones. *RE*, VII_1/1910: st. 1425.

PAVAN, M. 1995 – *La Pannonia tra l'Occidente e l'Oriente*. U: LA PANNONIA E L'IMPERO ROMANO: 365–373.

PETRU, P. 1960–1961 – K trem novim napisom s spodnjega Posavja. *AVes*, 11–12/1961–1962: 27–45.

PETRU, S. 1968 – Nekaj antičnih zemljepisnih pojmov o naših krajih. *AVes*, 19/1968: 375–392.

PETRU, S. – PETRU, P. 1978 – Neviodunum (Drnovo pri Krškem). *KatMon*, 15/1978.

PINTEROVIĆ, D.
1956 – Prilog topografiji Murse. *OZ*, 5/1956: 55–94.
1967 – Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature. *OZ*, 11/1967: 23–65.
1969 – Problemi u istraživanju limesa na sektoru Batina Skela – Ilok. *OZ*, 13/1969: 53–69.
1973–1975 – Nepoznata Slavonija. *OZ*, 14–15/1973–1975: 123–166.
1977 – Što znamo o urbanom razvoju Murse?. *Materijali SADJ*, 13/1977: 89–104.
1978 – Mursa i njeno područje u antičko doba. *Posebno izdanje Centra za znanstveni rad JAZU – Osijek*. Osijek, 1978.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

PLESNIČAR–GEC, Lj.
1972 – Urban Characteristics of Emona Based on New Discoveries. *AJug*, 13/1972: 45–50.
1977a – Urbanističke značilnosti Emone. *Materijali SADJ*, 13/1977:19–34.
1977b – Keramika emonskih nekropol. *DissMonLj*, 20/1977.

POČECI ROMANIZACIJE – O. BRUKNER – V. DAUTOVA–RUŠEVLJAN – P. MILOŠEVIĆ, *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*. Novi Sad, 1987.

POPOVIĆ, P.
1987 – Novac Skordiska / Le monnayage des Scordisques. *Posebna izdanja / Monographies*, knj. 19. Beograd – Novi Sad, 1987.
1994 – The Territories of Scordisci. *Starinar*, n. s. 43–44/1992–1993 (1994): 13–21.

POPOVIĆ, V. 1963 – Sirmium – Sremska Mitrovica, rimski grad. *AP*, 5/1963: 63–73.
1977 – Glavne etape urbanog razvoja Sirmiuma. *Materijali SADJ*, 13/1977: 111–122.

POTREBICA, H. 2003 – Požeška kotlina i Donja Dolina u komunikacijskoj mreži starijeg željeznog doba. *OpA*, 27/2003: 217–242.

PRAŽIĆ, R. 1990 – R. PRAŽIĆ (ur.), *Trideset godina Muzeja Moslavine*. Muzej Moslavine. Kutina, 1990.

PREMK, A. – JEREMIĆ, M. 1996 – Sirmium – antički grad. *Starinar*, 47/1996: 300–303.

RADIMSKY, V.
1893 – Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine. Nastavak 1. *GZM*, 5/1893: 479–497.
1894 – Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, Nastavak 2. *GZM*, 6/1894: 428–448.

RADIVOJAC, M. 1982 – Mezeji. *ZborKM*, 7/1982: 111–133.

RADMAN–LIVAJA, I. 2004 – Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu. *MAZ CatMon*, 1/2004.

RADOVČIĆ, J. – ŠKOBERNE, Ž. 1989 – *Zagreb prije početaka. Najstarija prošlost grada i okolice*. Zagreb, 1989.

RAUNIG, B. 1996 – Krčana – naselje mlađeg željeznog doba u selu Trnovi u sjeverozapadnoj Bosni. *OpA*, 20/1996: 39–69.

RENDIĆ–MIOČEVIĆ, D.
1948 – Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije. *VAHD*, 52/1948: III. prilog.
1962 – »Princeps municipi Riditarum«.Uz novi epigrafski nalaz u Danilu. *ARadRaspr*, 2/1962: 315–334.

ROHDE, G. 1942 – Ovatio. *RE*, XVIII$_2$/1942: st. 1890–1903.

SCHEJBAL, B.
2003 – Nova razmatranja o Aquae Balissae i narodu Jaza. *OpA*, 27/2003: 393–416.
2004 – Municipium Iasorum (Aquae Balissae). *Situla*, 42/2004: 99–129.

SERGEJEVSKIJ, D.
1930 – Nalaz rimskog novca kod Livna. *GZM*, 42(2)/1930: 119–132.
1931 – Rimski spomenici iz Livna i Prekaje. *GZM*, 43(2)/1931: 19–23.

SMITH, W.1875 – *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, 1875: 846.

SOPRONI, S. 1979 – Municipium Halicanum. *FolArch*, 30/1979: 91–98.

SPAJIĆ, E. 1971 – Rimski novci nađeni u Baranji. *OZ*, 13/1971: 3–78.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

SPINOSA, A. 1991[3] – *Tiberio. L'imperatore che non amava Roma*. Milano, 1991[3].

STEIN, A. 1899 – Nero Claudius Drusus. *RE*, III$_2$/1899: br. 139, st. 2703–2719.

SWOBODA, E. 1932 – Octavian und Illyricum. *Parerga*, 1. Wien, 1932.

SYME, R.
1933a – Some Notes on the Legions under Augustus. *JRS*, 23/1933: 14–33.
1933b – Octavian and Illyricum. A Review. *JRS*, 23/1933: 66–71.
1934a – Lentulus and the Origin of Moesia. *JRS*, 24/1934: 113–137.
1934b – The Northern Frontiers under Augustus. U: *CAH*, X/1934: 340–381.
1937 – Augustus and the South Slav Lands. *RIEB*, 1(5)/1937: 33–46.
1939 – *The Roman Revolution*. Oxford, 1939.
1971a – M. Vinicius (cos. 19 B. C.). U: *Danubian Papers*. Bucharest, 1971: 26–39.
1971b – Governors of Pannonia. U: *Danubian Papers*. Bucharest, 1971: 177–191.

ŠAŠEL, J.
1984 – Tisućljeće prije rimskog osvajanja. U: *Keltoi. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije* (D. BOŽIČ – L. BAKARIĆ, ur.). Ljubljana, 1984: 10–17.
1985 – K rimskim napisom v Beli Krajini. *AVes*, 36/1985: 325–336.
1992a – Die Limes–Entwicklung in Illyricum. *Situla*, 30/1992: 397–403 (prva objava: *Actes su IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Romaines. Mamaïa, 6–13 septembre 1972*. Bucharest – Cologne – Vienna, 1974: 193–199).
1992b – Iuliae Alpes. *Situla*, 30/1992: 432–449 (prva objava: *Atti VII*. Ce.S.D.I.R. 1975–1976: 601–618).
1992c – Aquileia, Ravenna e Poetovio: Contatti e rapporti. Situla, 30/1992: 634–644 (prva objava: AntAlt , 13/1978: 135–145).

ŠAŠEL KOS, M.
1986 – *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*. Ljubljana, 1986.
1999 – Octavian's Campaigns (35–33 B. C.) in Southern Illyricum. U: *L'Illyrie méridionale et l'Empire dans l'Antiquité. Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16–10 Octobre 1996)*. Paris, 1999: 255–264.
2002 – The Noarus River in Strabo's Geography. *Tyche*, 17/2002: 145–153.
2005 – Appian and Illyricum. *Situla*, 43/2005.

ŠKEGRO, A. 1999 – *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Zagreb, 1996.

ŠKILJAN, D. 1996. – *Leksikon antičkih autora* (D. ŠKILJAN, prir.). Zagreb, 1996.

TODOROVIĆ, J. 1971 – Die Oppida der Skordisker im jugoslawischen Donaugebiet. *ArchRoz*, 23(5)/1971: 559–566.

TÓTH, E.
1976 – Pannónia provincia kialakulásához / Zur Entstehung der Provinz Pannonien. *AE*, 108(1)/1976: 197–202.
1977 – »... protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii«. *AVes*, 28/1977: 278–287.

TRUHELKA, Ć.
1914 – Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. *GZM*, 26(1–2)/1914: 43–140.
1991[2] – *Bosna u doba prehistoričko*. U: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., knj. 1. Sarajevo, 1991[2]: 78–102 (pretisak izdanja iz 1942).

VEITH, G. 1914 – *Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien*. SBWien, 7/1914.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

VIČIČ, B. 1994 – Zgodnjerimsko naselje pod Grajskim gričem v Ljubljani. Gornji trg 30, Stari trg 17 in 32. *AVes*, 45/1994: 25–80.

VIDOVIĆ, J. 1990 – Osvrt na jedan brončani nalaz antike i antičku urbanizaciju područja Međimurja. *MuzV*, 13/1990: 30–32.

VIKIĆ–BELANČIĆ, B. 1981 – Etape urbanog razvitka Andautonije i antičko nasljeđe Zagreba. *IzdHAD*, 6/1981: 129–154.

VIKIĆ, B. – GORENC, M. – DAMEVSKI, V. 1981 – Andautonia, Šćitarjevo. *AP*, 22/1981: 66–69.

VIRC, Z.
1969 – Plandište – novi arheološki lokalitet. *ZborSM*, 1/1969: 137–140.
1978 – Urbane faze razvitka Cibala. U: *Materijali SADJ*, 10/1978: 87–102.

VULIĆ, N. 1926 – Dalmatinsko–panonski ustanak 6–9 po Hr. *Glasnik SAN*, 121/1926.

VULPE, R. 1925 – Gli Illiri dell'Italia imperiale romana. *EphDR*, 3/1925: 129–258.

WILKES, J. J. 1969 – *Dalmatia. History of the Provinces of the Roman Empire*. London, 1969.

ZACCARIA, C. 1995 – Il ruolo di Aquileia e dell'Istria nel processo di romanizzazione della Pannonia. U: LA PANNONIA E L'IMPERO ROMANO: 51–70.

ZANIER, W. 1994 – Eine römische Katapultpfeilspitze der 19. Legion aus Oberammergau – Neues zum Alpenfeldzug des Drusus im Jahre 15 v. Chr. *Germania*, 72(2)/1994: 587–596.

ZANINOVIĆ, M.
1984 – Stanovništvo velebitskog Podgorja u antici. *SenjZb*, 10–11/1986: 29–40.
1986 – Pojava antike u središnjoj Hrvatskoj. *IzdHAD*, 10/1986: 59–67.
1992 – Od Ninije do Promone. IzdHAD, 15/1992: 33–40.
2003 – Breuci od Sirmija do Marsonije. OpA, 27/2003: 443–449.

ZIPPEL, G. 1974[2] – *Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*. Leipzig, 1974[2] (pretisak izdanja iz 1877)

ANTIČKI IZVORI

a) Literarni izvori

ANONIM IZ RAVENNE, *Cosmographia* [*Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. M. PINDER – G. PARTHEY, ur. Berlin, 1860]

APIJAN, Ιλλυρικά (*Illyrica*) [*Appian's Roman History*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1979]

APOLONIJE IZ RODA, Ἀργοναυτικά (*Argonautica*) [*Apollonius' Rhodius, The Argonautica*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1967]

OKTAVIJAN AUGUST, *Index rerum a se gestarum* ili *Res gestae divi Augusti* (Πράξεις Σεβαστοῦ θεοῦ) [*Junačka djela božanskog Augusta*. M. ŠKILJAN, ur. Latina & Graeca. Zagreb, 1990]

SEKST AURELIJE VIKTOR, *Epitome de caesaribus* [*Sexti Aurelii Victoris Liber de caesaribus / Aurelii Victoris Historiae abbreviatae*. http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes]

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

DION KASIJE KOKEJAN, Ῥωμαικὴ ἱστορία (*Historia Romana*) [*Dio's Roman History*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1982–]

MAGNO FELIKS ENODIJE, *Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico* [*Magno Felice Ennodio, Panegirico del clementissimo re Teodorico*. S. ROTA, ur. Biblioteca di cultura romanobarbarica, 6. Roma, 2002]

EUTROPIJE, *Breviarium ab Urbe condita* [*Eutropi Breviarium ab Urbe condita*. G. BOITONI, ur. Milano, 1934]

EXPOSITIO TOTIUS MUNDI ET GENTIUM [*Geographi latini minores. Collegit, recensuit, prolegomenis instruxit Alexander Riese*. G. OLMS, ur. Hildesheim – Zürich – New York, 1995]

RUFIJE FEST, *Breviarium rerum gestarum populi Romani* [*Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani*. C. WAGENER, ur. Lipsia – Praga, 1886]

LUCIJE (ili PUBLIJE) ANEJ FLOR, *Epitome ex Tito Livio* ili *Epitome bellorum omnium annorum DCC* [*L. Annaei Flori quae exstant*. H. MALCOVATI, ur. Roma, 1938]

SEKST JULIJE FRONTIN, *Strategemata* [*Frontinus, Strategemata*. D. SAVIĆ, ur. Demetra. Zagreb, 2004]

HERODIJAN SIRIJAC, Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι (*Historiae imperii post Marcum*) [*Herodian's History of the Empire from the Time of Marcus Aurelius*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1969]

HERODOT, Ἱστορίαι (*Historiae*) [*Herodotus*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1996.–]

HIGIN GROMATIK, *Constitutio limitum* [*Hyginus Gromaticus, Constitutio limitum*. http://www.forumromanum.org/literature/hyg_con.html]

ISIDOR IZ SEVILLE, *Etymologiae seu Origines* [*Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum*. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Isidore/home.html]

JULIJE OBSEKVENT, *Ab anno Urbis conditae DV prodigiorum liber* [*Julius Obsequens, A Book of Prodigies after the 505th Year of Rome*. U: *Livy, Summaries, Fragments, General Index*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1987]

TIT LIVIJE, *Ab urbe condita* i *Periochae* [*Livy, History of Rome*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1997.– ; *Livy, Summaries, Fragments, General Index*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1987]

MAMERTIN, *Panegyricus Maximiano Augusto dictus* [*Panegyrici Latini XII*. R. A. B. MYNORS, ur. Oxford, 1964; *In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini. Introduction, Translation and Historical Commentary*. C. E. V. NIXON – B. S. RODGERS, ur. Berkeley, 1994]

PAULO OROSIJE, *Historiae adversus paganos* [*Paulus Orosius, Historiarum adversum paganos libri VII*. http://www.attalus.org/latin/orosius.html]

GAJ PLINIJE CECILIJE SEKUNDO (PLINIJE MLAĐI), *Panegyricus Traiani* [*Pliny, Letters and Panegyricus*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1969]

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:37

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

GAJ PLINIJE SEKUNDO (PLINIJE STARIJI), *Naturalis historia* [*Pliny, Natural History*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1997[8]–]

PLUTARH, Βίοι παράλληλοι (*Vitae parallelae*) [*Plutarch, Lives*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1999–]

POLIBIJE IZ MEGALOPOLA, Ἱστορίαι (*Historiae*) [*Polybius, The histories*. http://www.perseus.tufts.edu/cgi–bin/ptext?lookup=Plb.+1.1]

KLAUDIJE PTOLEMEJ, Γεωγραφικὴ ὑφήγησις (*Geographica*) [*Claudii Ptolemaei Geographia*. C. MÜLLER, ur. Paris, 1883]

SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE [Historia Augusta. *A. GOLDSTEIN, ur. Antibarbarus izdanja. Zagreb, 1994*]

STRABON, Γεωγραφικά (*Geographia*) [*The Geography of Strabo*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1969]

SUDA (Σοῦδα) [*[Suda] Suidae lexicon: A–Ω*; *Index*. A. ADLER, ur. Lexicographi Graeci, 5. München – Leipzig, 2001]

GAJ SUETONIJE TRANKVIL, *De vita caesarum* [*C. Suetoni Tranquilli opera. Vol. I. De vita caesarum libri VIII*. M. IHM, ur. Lipsiae, 1908]

KORNELIJE TACIT, *Annales sive Ab excessu divi Augusti* [*P. Cornelii Taciti Ab excessu divi Augusti*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1969]

ALBIJE TIBUL, *Panegyricus Messallae* (*Corpus Tibullianum*) [*Tibullus*, u: *Catullus, Pervigilium Veneris*. Loeb Classical Library. London – Cambridge, 1968]

GAJ VELEJ PATERKUL, *Historia Romana* [*Vellei Paterculi Historia Romana*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1967]

PUBLIJE VERGILIJE MARON, *Aeneis* [*Virgil, Aeneid 7–12; The Minor Poems*. Loeb Classical Library. Cambridge – London, 1969]

ZOSIM, Ἱστορία νέα (*Historia nova*) [*Zosimus*, u: *Corpus scriptorum historiae Byzantinae.* I. BEKKER, ur. Bonn, 183]

b) Epigrafički izvori

AIJ = V. HOFFILLER – B. SARIA, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*. *Heft 1* (Noricum und Pannonia Superior). Zagreb, 1938.

AE = L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives a l'antiquité romaine (fondée par R. Cagnat). Paris, 1888–

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1892–

ILJug = A. ŠAŠEL – J. ŠAŠEL, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX / MCMLX et MCMLXX / MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*. Situla, 5/1963, 19/1978, 25/1986.

Inscr. It. = *Inscriptiones Italiae*. Roma, 1931–

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:37

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

c) Kartografski izvori

IA = *Itinerarium Antonini Augusti* [*Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum ex libris manu scriptis ediderunt G. Parthey et M. Pinder*. Berolini, 1848]

TP = *Tabula Peutingeriana* [*Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. K. MILLER, ur. Suttgart, 1916; L. BOSIO, *La Tabula Peutingeriana: una descrizione pittorica del mondo antico*. I monumenti dell'arte classica, 2. Rimini, 1983]

Itinerarium Hierosolymitanum (*Burdigalense*) [*Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum ex libris manu scriptis ediderunt G. Parthey et M. Pinder*. Berolini, 1848]

SLIKE – FIGURES

Sl. 1. Južna granica Strabonove i Apijanove Panonije (crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 1. South border of Strabo's and Appian's Pannonia (drawing: Zvonimir Grbašić)

Sl. 2. Veća južnopanonska naselja (crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 2. Major south-Pannonian towns (drawing: Zvonimir Grbašić)

Sl. 3. Etnička slika prostora između Drave i Zadinarja (crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 3. Ethnical picture of the territory between the Drava river and the area north of the Dinara mountain (drawing: Zvonimir Grbašić)

Sl. 4. Pravac prodora rimske vojske prema Segestici 35. pr. Kr. (prema: ŠAŠEL KOS 2005: 423, Fig. 99)
Fig. 4. Direction of the movement of the Roman troops toward Segestica in 35 B. C. (according to: ŠAŠEL KOS 2005: 423, Fig. 99)

Sl. 5. Rimski posjed u Iliriku nakon Oktavijanova pohoda 35.–33. pr. Kr. (crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 5. Roman possession in Illyricum after Octavian's expedition in 35–33 B. C. (drawing: Zvonimir Grbašić)

Sl. 6. Rimski logori koji kontroliraju posjed stečen 35.–33. pr. Kr. (prema: ŠAŠEL KOS 2005: 470, Fig. 108)
Fig. 6. Roman military camps in control of the Roman territory acquired in the war 35–33 B. C. (according to: ŠAŠEL KOS 2005: 470, Fig. 108)

Sl. 7. Mogući pravci Tiberijevog prodora u Panoniju 12. pr. Kr. (crtež: Zvonimir Grbašić).
Fig. 7. Possible directions of Tiberius' conquest of Pannonia in 12 B. C. (drawing: Zvonimir Grbašić)

Sl. 8. Rimski posjed u Iliriku nakon Tiberijeva panonskog rata 12.–11. pr. Kr. (crtež: Zvonimir Grbašić)
Fig. 8. Roman territory in Illyricum after Tiberius' Pannonian war in 12–11 B. C. (drawing: Zvonimir Grbašić)

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:37

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

SUMMARY

BELLUM PANNONICUM (12–11 B.C.).

THE FINAL STAGE OF THE CONQUEST OF SOUTHERN PANNONIA

Greek and Roman authors mention Pannonia as a mountaineous country rich in forests and marshes and very cold in winter (Tibullus, *Panegyr. Mess*., 3.7,108–109; Strabo, 7.5,2 and 7.5,10; Ovid, Ad Liviam, 390; Velleius Paterculus, 2.115,4; Pliny the Elder, *Nat. hist.*, 3.25,147; Pliny the Younger, *Panegyr. Traiani*, 12.4; Tacitus, *Ann.*, 1.17; Florus, 1.39,3; Appianus, *Illyr.*, 4.18–19, 4.22, 5.25 and 27; Herodian, 6.7,6 and 8.1,1; Cassius Dio, 49.36,2–4 and 55.32,3; Aurelius Victor, *Epit. de Caes*., 41.5; *SHA*, *Probus*, 21.2; Enodius, *Panegyr. ad Theod.*, 7.206; Zosimus, 2.18,2). Nevertheless, Pannonian territory was of considerable strategical, trading and even economic importance to the Roman world from the late Republican times onwards. Therefore it is not surprising that already in the 2nd century B.C. Rome showed its interest in the area southeast of the Alps, as it is obvious from Polybius' report on the rich gold layer in the land of the Taurisci (in Strabo, 4.6,12), from Strabo's report on early trading between Rome and the Danubian region (5.1,8; 4.6,10 and 7.5,2) (see also Pliny the Elder, *Nat. hist*., 3.18,128; Tacitus, *Ann*., 1.20) and also from Polybius' fragment on what was probably the first war waged in Pannonia (*frg*. 64 Suda). As the most important trading points mentioned were *Nauportus* (Vrhnika on the Ljubljanica river), *Emona* (Ljubljana) and *Segestica* (Sisak, both on the Sava river), and *Poetovio* (Ptuj) as their counterpart on the Drava.

Until the middle of the 1st century AD, the term *Pannonia* covered the territory between the Drava and the Sava rivers, stretching to the south as far as the northern slopes of the Dinara mountain range (Strabo, 7.5,3 and 7.5,10; Florus, 2.24; Appian, *Illyr.*, 3.14 and 4.22; Isidorus, *Etymolog*., 14.16). Not until Augustus' administrative measures was the province of Illyricum divided into two separate provinces, Dalmatia and Pannonia, and after the annexation of the area north of the Drava river during the reign of Claudius, the name of Pannonia embraced the western part of Hungary as well, its south reaches stretching to the northern slopes of the Bosnian mountains.

Pannonia was a part of the Mediterranean oecumene, representing the northernmost edge of the world known to the Greeks (Herodotus, 4.49; Apollonius, *Argonaut*., 4.282–292 and 4.324–326; Pliny the Elder, *Nat. hist*., 3.18,128), The Danube and the Sava rivers (as well as the Ljubljanica) were a part of the praehistorical trans-European communication network which combined overland and fluvial routes intersecting the whole continent. Most important was the Amber Road, a much travelled trade route beginning on the Baltic shore and ending in the north corner of the Adriatic. Nevertheless, the Greek knowledge of Pannonia was both incomplete and distorted (Strabo, 2.1,41, 7.5,1 and 7.5,9 – on Theopompus, Eratosthenes, Timosthenes and Polybius), excluding Posidonius (*passim* in Strabo, especially in 7.5,2, 7.5,10 and 7.5,12 for the land of the Scordisci).

Therefore, Rome could not have inherited much of the knowledge on Pannonia. During 150 years of conquering of the Pannonia, Rome gradually came to know well its geographical features and its inhabitants. The first reliable information on the area was gathered during the expedition of Octavianus Augustus (35–33 B.C.) and was recorded in Strabo's and especially in Appian's books. The inhabitants of Pannonia were known as very brave and belligerent people (Velleius Paterculus, 2.110,5 and 2.115,4; Appian, *Illyr.*, 4.24; Herodian, 2.9,11; Cassius Dio, 49.36,3; Mammertinus, *Panegyr. Maxim. Aug*., II(10)2). Their society was organized on a clan system, their settlements were mainly rural, with several protourban exceptions at important communication points (Nauportus, Emona, Segestica and Sirmium on the Save trade route, Poetovio and Mursa on the Drave – see Fig. 2).

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:37

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

This paper attempts to give an accurate distribution of ethnical communities in Pannonia south of the Drava based primarily on authoress' analysis of classical literary and epigraphic sources. It is, of course, only a suggestion. Unfortunately, the promise Velleius Paterculus gave to his readers (*In another place I shall describe the tribes of the Pannonians and the races of Dalmatians, the situation of their country and its rivers, the number and extent of their forces, and the many glorious victories won in the course of this war by this great commander*, 2.96,2–3) was not fulfilled, at least as far as we know. So, the proposed ethnical picture is based on other literary sources (Strabo, Pliny the Elder, Appian, Cassius Dio) which were themselves, based on the *Orbis Pictus* of Marcus Vipsanius Agrippa, dating from the very end of the 1st century B.C. The authoress proposes the following ethnical distribution (Fig. 3): in general, the area west of the *Mons Claudius* (mountains surrounding the Požega basin) was occupied by the Taurisci and the area east of the mountain by the Scordisci, both of the Celtic origin. The Taurisci, who settled the upper Sava valley, were predominant over several Pannonian communities, i. e. the *Serretes* and the *Serapilli* (upper Drava valley), the Iasi (between *Aquae Iasae*/ Varaždinske Toplice and *Aquae Balizae*/Daruvar, extending to the south as far as Pakrac and Lipik), the Varciani (from Žumberačka Gora and Medvednica along the Sava north of *Segestica*/Sisak), the Colapiani (along the river Kupa, as far as its confluence with the Sava, with eastern border in the lower Una valley) and the Osseriates (between the mouths of the Una and the Vrbas, probably as far as the mouth of the river Bosna).

The Scordisci were settled along the confluence of the Sava and the Danube. The area of their political influence covered the Andizeti (the lower Drava valley, Baranja and eastern Slavonia probably with *Cibalae*/Vinkovci as the southernmost point), the Amantini (Srijem), the Breuci (the Sava valley, from the mouth of the Orljava river eastwards, holding both banks of the Sava and reaching the Danube in the vicinity of Vukovar) and the community of the Cornacati (around Sotin, south of Vukovar) who were probably of Breucian origin.

South of the Sava river, in the area where the political influence of the Pannonian Celts was reduced to their more or less noticeable cultural influence, there were some of the most powerful Pannonian communities, mentioned by Strabo (7.5,3). Their ethnical territories spread over the vast mountaineous area ending on the northern slopes of the Velebit and the Dinara mountains in the hinterland of the Adriatic sea. There lay, according to Strabo (7.5,3) and Appian (*Illyr.*, 3.14 and 4.22) the southernmost ethnical border of the Pannonians towards the non-Pannonian communities. The southern Pannonians were the Maezaei (between the lower Una and Vrbas valleys, as far as the northern slopes of Grmeč and Srnetica to the south), the Ditiones (south of Maezaei, between the Mount Plješevica to the west, the Vijenac and Šator mountains or perhaps even Dinara to the south, and the easternmost slopes of Klekovača and Lunjevača to the east), and the Daesitiates (between the Vrbas and perhaps the Drina valleys, extending as far as the mountains south of Sarajevo). There were also several smaller ethnical communities (cfr. Strabo, 7.5,3), probably the Deretini, the Dindari, the Glinditiones and the Melcumanni, all probably within the vast area of the Daesitiates who, according to the authoress, politically dominated the communities mentioned.

* *
*

According to Greek and Roman written sources, Roman interest in Pannonia dates back to the beginning of the 2nd century B.C. at the latest. According to Polybius (in Strabo, 4.6,12), rich gold deposits were found in the land of the Taurisci. Rome showed interest in its northeastern neighbourhood during the final stage of the Roman Republic, and probably evolved a long-term plan for conquering the area beyond the southeastern Alps. The starting point of all Roman military expeditions to Pannonia was Aquileia, founded in the 2nd century B.C. as a trading post and a military base in the northern corner of the Adriatic.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:37

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

It is widely supposed that the first historically confirmed armed conflict between the Romans and the Pannonians (Polybius, frg. 64 Suda) took place in the territory of Pannonian Segestica. If so, Segestica was the first and the principal target of the Roman army as early as 156 B.C., and was periodically attacked during the next 120 years. In the same year there was a war against the Delmatae and the Scordisci (Livy, *Per.*, 47; Strabo, 7.5.5; Florus, 2.25; Cassius Dio in Zonaras, 9.25; Iulius Obsequens, *Prodig*., 16). The Scordisci probably took part as the allies of the Delmatae, although it is possible that there was another (separated) war against them in the same year. During the 2nd and 1st centuries B.C. Rome waged several wars against the Scordisci, all of them on the northern border of the province of Macedonia, far away south of the Scordiscian central region around the mouth of the Sava (Livy, *Per.*, 56 and 63; Eutropius, 4.24 and 4.27; Velleius Paterculus, 2.8.3; Appian, *Illyr.*, 1.5). Only after the victorious expedition of Caius Scribonius Curio (*cos*. 76 B.C.), did the scene of further fighting move far north, to Scordiscian territory (Orosius, 5.23.20; Florus, 1.39.6); between 16 and 12 B.C. the Scordisci were subdued and became Roman allies (Cassius Dio, 54.20.3; 54.31,3; Suetonius, *Tib*., 9)

The next historically testified military campaign in Pannonia was the penal expedition of Tiberius Sempronius Tuditanus (*cos*. 129 B.C.) against the Histri, the Carni, the Taurisci and the Iapodes (Pliny the Elder, *Nat. hist*., 3.19.129; Appian, *Illyr.*, 2.10; Livy, *Per.*, 59). It is possible that Tuditanus reached Pannonian communities which were politically dependent on the Taurisci, at least those in the Sava valley, i. e. the Varciani. Tuditanus' victory over the Iapodes south of Velika and Mala Kapela was the prior condition for further military successes in Pannonia, because the Roman legions controlled the upper course of the river, with Pannonian Segestica at arm's reach. The city was attacked ten years later (in 119 B.C.) by the consul Lucius Aurelius Cotta and by Lucius Caecilius Metellus Diadematus (*cos*. 117 B.C.), the cousin of the actual consul and his namesake (nicknamed Delmaticus). Although Appian gives contradictory information (*Illyr.*, 2.10 and 4.22), it seems very probable that Segestica was not seized, although it was besieged for the second time in its history. During the same time, the second war against the Delmatae was completed successfully by L. Caecilius Metellus Delmaticus (Livy, *Per.*, 62; Appian, *Illyr.*, 2.10; Eutropius, 4.23; Orosius, 5.24).

The 1st century B.C. was a crucial period for the Roman Republic. During that time, Rome experienced the *Bellum Italicum* (the allied war, 91 B.C.) as well as the civil war (Marius vs. Sulla), and started long-term wars against the kingdom of Parthia. Given these circumstances, Pannonia was probably not in the focus of interest of Roman foreign policy. Not even Caius Iulius Caesar, appointed as governor of the provinces of Gallia Cisalpina and Illyricum, was interested in the military advancing in Pannonia, although he planned to attack the Dacians, Pannonian northern neighbours, who were menacing Roman possession east of Italy (Strabo, 7.3.11; Suetonius, *Caes*., 44; Appian, *Illyr.*, 4.18 and 3.15). Namely, holding Segestica was the main prerequisite to a successful campaign against the Dacians (Appian, *Illyr.*, 4.22 and 4.23; Strabo, 4.6.10 and 7.5.2).

The final stage in conquering Segestica was the military expedition waged by Caius Iulius Caesar Octavianus in 35–33 B.C. The future emperor not only captured the city, but also subdued the territory south of the city, conquering the Kupa valley (the land of the Colapiani) as well as the regions of Lika and Gorski Kotar (the land of the northern Iapodes) (Appian, *Illyr.*, 4.18–24; Cassius Dio, 49.35 and 49.37; Strabo, 7.5.4; Florus, 2.23; Livy, *Per.*, 131; Rufius Festus, 7). Octavianus also waged war against the Delmatae (Appian, *Illyr.*, 5.25–27; Cassius Dio, 49.38; Livy, *Per.*, 132 and 133; Strabo, 7.5.5; Suetonius, Aug., 20 and 22), reaffirming the Roman control over the Adriatic coast and its hinterland. It seems that Octavianus did not attempt to advance further east along the Sava, but concentraded on his principal goal – taking Segestica. Possession over this settlement was the prior precondition for conquering the rest of Pannonia and reaching the Danube. The area

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:37

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

conquered or pacified by Octavianus during the Illyrian war (35–33 B.C.) is outlined in Appian's account of these events; the eastern border of Roman Illyricum probably did not extend eastwards of the territories of the Iasi (in the Drava valley) and the Colapiani (in the Sava valley), reaching the westernmost slopes of the mountains surrounding the Požega basin (Fig. 5; Fig. 6 shows the position of the Roman military camps controlling the Roman possessions after the campaign 35–33 B.C.).

Tiberius Claudius Nero, the adopted son of Octavianus Augustus and one of his best army commanders, completed the conquest of Pannonia in the Pannonian war 12–11 B.C. (Cassius Dio, 54.24.3; 54.28.1–2; 54.31; 54.34.3; 54.36.2–3; 55.2.4; Velleius Paterculus, 2.39.3; 2.96.2–3; Suetonius, *Aug*., 20 and 21; Suetonius, *Tib*., 9 and 14; Res gestae, 30; Frontinus, *Strateg*., 2.1.5; Livy, *Per.*, 141; Florus, 2.24; Festus, *Brev.*, 7; Eutropius, 7.9). This war was traditionally dated to 13–9 B.C., but historical sources are quite clear concerning its beginning early in 12 B.C. (Cassius Dio, 54.28.1–2) as well as its termination in 11 B.C. (Cassius Dio, 54.36.2; 55.2.4).

During the campaign Tiberius subdued all Pannonian communities east of the Požega basin (including the basin itself), and reached the Danube in its reaches between the mouths of the Drava and the Sava rivers (*Res gestae*, 30). In this way the Andizeti in the Drava valley with their main centre in Mursa (Osijek), came under direct Roman control and also the Breuci (Cibalae/ Vinkovci, Marsonia/ Slavonski Brod) and the Amantini (Sirmium/ Srijemska Mitrovica), both in the Sava valley; as is mentioned above, the Scordisci were acting as Roman allies during the war. After a thorough analysis of written sources regarding the Pannonian war 12–11 B.C. (above mentioned) and the great Batonian rebellion 6–9 AD (Velleius Paterculus, 2.110–115; Cassius Dio, 55.28–34; 56.11 and 16–17; Suetonius, *Tib*., 16 and 17), authoress concluded that Tiberius' legions also overran the territories of Pannonian communities south of the Sava, in today's Bosnia (Osseriates, Maezaei, Ditiones and Daesitiates) (Fig. 8).

Although Tiberius was only rewarded with an *ovatio*, his accomplishments in the Pannonian war were crucial for further Roman policy towards the Danube region. Rome could at last consolidate in the area between the Drava river and the Adriatic and organize the province of Illyricum as an integral entity. The province would soon be divided into two separate administrative units – Dalmatia and Pannonia. During Claudius' principate Pannonia would expand to the areas of the present-day western Hungary, reaching the middle Danube and embracing Celtic communities who were not hostile to Rome (there is no evidence of armed conflicts between the north-Pannonian Celts and Roman legions).

Tiberius' Pannonian war thus represents the final stage of the conquering of Pannonia and the precondition for reaching the middle Danube as the final northeast border of the Roman Empire.

Rukopis primljen: 18.IX.2006.
Rukopis prihvaćen: 20.IX.2006.

U:\Arh-vjesnik2006\domic-kunic - ispravak.vp
14. oŭujak 2007 9:25:37

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

MILJENKA GALIĆ
IVAN RADMAN-LIVAJA

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 Zagreb

VTERE FELIX – POJASNA GARNITURA IZ VARAŽDINSKIH TOPLICA

UDK 73.923.3: 739.71 (36)
Izvorni znanstveni rad

Autori obrađuju jedan stari nalaz iz Varaždinskih Toplica, odnosno okove pojasne garniture tipa VTERE FELIX pronađene 1962. godine u unutrašnjosti južne prigradnje kupališne bazilike. S obzirom da se takve pojasne garniture pripisuju vojnicima, čini se da bi ovaj nalaz predstavljao još jedan prilog hipotezi o vojnicima kao redovitim posjetiteljima ovog kupališnog kompleksa.

Dugogodišnje istraživanje foruma i kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*) značajno je pridonijelo boljem poznavanju urbanog života u tom dijelu Panonije.[1] Istraživanje tog lokaliteta obogatilo je naše spoznaje i saznanja ne samo o rimskoj arhitekturi – kako sakralnoj tako i svjetovnoj – već i o rimskoj skulpturi, a brojni epigrafički nalazi dodatno su rasvijetlili brojna pitanja o prošlosti tog dijela Panonije. Brojnost atraktivnih nalaza, primjerice kamena plastika, zidne slikarije i natpisi donekle je u publikacijama posvećenima lokalitetu *Aquae Iasae* zasjenila sitni arheološki materijal, koji uostalom i nije brojan. Ipak, i među manje spektakularnim arheološkim nalazima s tog lokaliteta postoje vrlo zanimljivi predmeti koji nedvojbeno zaslužuju detaljniju znanstvenu obradu.[2] Jedan takav nalaz je pojasna garnitura pronađena 25. srpnja 1962. godine. U izvješću o iskopavanjima objavljenom 1970. godine u Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu, istraživači Branka Vikić i Marcel Gorenc spominju da su u unutrašnjosti južne prigradnje kupališne bazilike pronađeni brončani okovi pojasa u obliku slova te kao mogućnost čitanja nude TEOFILEAE, uz napomenu da će pojasna garnitura biti naknadno znanstveno obrađena (VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1970: 132). Terenska nam dokumentacija daje uvid u

1 VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1958; VIKIĆ 1961; VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1961; von PETRIKOVITS 1968; VIKIĆ – GORENC 1969: 10–15; VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1970; VIKIĆ-BELANČIĆ 1973; GORENC – VIKIĆ 1975; GORENC – VIKIĆ 1980; cf. redovita izvješća koja su B. Vikić-Belančić i M. Gorenc objavljivali u Arheološkim pregledima od 1959. do 1973. te od 1976. do 1980. god.; VIKIĆ-BELANČIĆ 1996; za novija istraživanja cf. NEMETH-EHRLICH 1997; NEMETH-EHRLICH 1997bis; NEMETH-EHRLICH – KUŠAN 1999; KUŠAN-ŠPALJ 1999; NEMETH-EHRLICH – KUŠAN 2003; NEMETH-EHRLICH – KUŠAN 2006

2 Zahvaljujemo kolegicama Dori Kušan i Dorici Nemeth-Ehrlich, voditeljima istraživanja u Varaždinskim Toplicama, koje su nam ljubazno omogućile pristup terenskoj dokumentaciji i dale sve potrebne informacije o okolnostima nalaza.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oujak 2007 9:45:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Ilustracija 1

dodatne podatke o okolnostima nalaza. Tako B. Vikić-Belančić u dnevniku iskopavanja na dan 25. srpnja 1962. god. piše kako su u samom jugoistočnom uglu, iznad još neotvorenog odvodnog kanala, između zida južne prigradnje i istočne stijene iskopa nađeni dijelovi jednog brončanog pojasa sa slovima, na relativnoj dubini od 3,10 m. U službenom izvješću o istraživanjima i preliminarnoj zaštiti antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama od 7. rujna 1962. godine, M. Gorenc i B. Vikić-Belančić također opširno opisuju kontekst nalaza. Na temelju tlocrta i njihovih opisa može se točno odrediti mjesto nalaza, a zanimljiv je i podatak da je nedaleko od pojasa otkrivena i jedna zlatna perla u obliku profiliranog valjka. Pojasni okovi pronađeni su u blizini jedne ploče od pješčenjaka, odnosno poklopca na istočnom kraju velikog južnog kanala, kojih 30 cm iznad njezina nivoa.

Usprkos iscrpnom opisu arheološkog konteksta, nije lako dati odgovor na pitanje kako je ova pojasna garnitura uopće tamo završila. Nema dvojbe da su okovi pronađeni iznad kanala unutar južne prigradnje, no kako je cijeli taj prostor pretrpio višestruke preinake tijekom kasne antike, teško je sa sigurnošću tvrditi da je mjesto nalaza pojasne garniture ujedno i mjesto gdje je pojasna garnitura prvotno bila odložena. Naime, tijekom niveliranja podova i nasipavanja terena u kasnoj antici pojasni okovi su lako mogli biti pomaknuti. Ipak, treba napomenuti da je pojasna garnitura, izuzev dva okova, pronađena gotovo cjelovita, što implicira da nije riječ o slučajno otpalim okovima već o opasaču koji je s pripadajućom garniturom ukrasnih okova svojedobno bio odbačen, odnosno pohranjen. Kožni opasač je razumljivo istrunuo, no okovi su ostali na okupu, te se stoga može pretpostaviti da građevinski radovi izvođeni tijekom kasne antike nisu bitno poremetili njihov izvorni stratigrafski položaj.

Kao što je već spomenuto, garnitura je gotovo kompletna jer je od izvornih 12 elemenata sačuvano 10 elemenata. Iako pojedinačni nalazi elemenata *VTERE FELIX* pojasnih garnitura nisu rijetki jedina dva primjera gotovo cjelovitih garnitura potječu iz dva grobna nalaza. Prvi registrirani nalaz te vrste potječe iz jednog groba otkrivena 1950. godine tijekom zaštitnih istraživanja u francuskom gradu Lyonu.[3] Riječ je o iznimnom otkriću jer su uz kostur pokojnika pronađeni i njegov

3 WUILLEUMIER 1950: 146–148; Treba napomenuti da je već 1896. godine Josip Brunšmid objavio jedan fragmentirani okov u obliku slova V, pronađen u Novim Banovcima. Taj je okov nesumnjivo pripadao nekoj *VTERE FELIX* garnituri, ali ga je Brunšmid, u nedostatku analogija, interpretirao kao brončano slovo nekog natpisa. BRUNŠMID 1896: 178–179, sl. 149.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:07

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

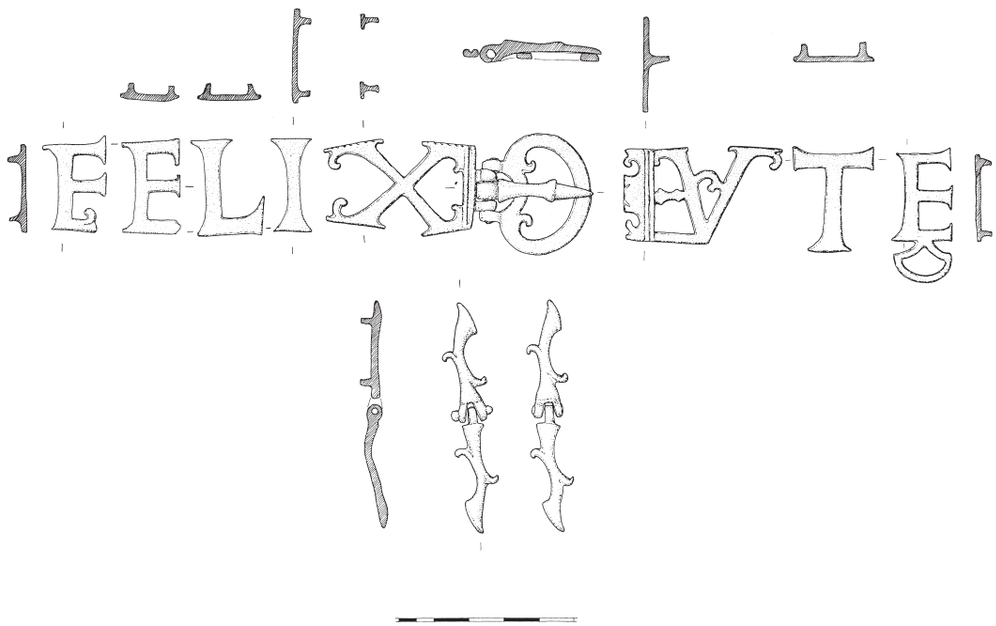

Ilustracija 2

mač, dijelovi korica mača, okovi opasača i remena za mač, jedna koljenasta fibula i 13 komada novca (jedan brončani te 12 denara među kojima su najrecentniji bila dva Komodova denara i jedan Septimija Severa). Wuilleumier je grob doveo u vezu s bitkom kod Lyona 197. godine između Septimija Severa i Klodija Albina, a s tom datacijom su se složili i istraživači koji su naknadno obrađivali lyonski nalaz (BULLINGER 1972: 278; ULBERT 1974: 211). Iako je Wuilleumier ispravno procijenio da je riječ o formuli *VTERE FELIX*, bio je mišljenja da slova *V* i *T* nedostaju, jer je slovo *V* pogrešno interpretirao kao ligaturu *AE*, kojoj nije mogao odgonetnuti smisao pa je pretpostavio da je riječ o genitivnom završetku neke riječi ženskog roda, možda naziva postrojbe. Duži niz godina nakon prve objave, Hermann Bullinger se pozabavio lyonskim nalazom i objavio analogije iz nekoliko europskih muzeja[4] gdje je otkrio pojedinačne okove u obliku slova koji su nedvojbeno izvorno bili dijelom *VTERE FELIX* pojasnih garnitura, te tako dokazao da lyonski primjerak nije izoliran slučaj. Međutim, ni on nije ponudio zadovoljavajuće rješenje za čitanje tzv. ligature *AE* (BULLINGER 1972: 278–282). Koju godinu kasnije, Günter Ulbert ponudio je točan odgovor: iako i on taj okov čita kao ligaturu, okrenuvši ga za 180°, čita ga kao *VT* i tako odbacuje sve špekulacije o značenju ligature *AE*. Ujedno je pravilno zaključio, za razliku od Wuilleumiera i Bullingera, da su okovi u obliku slova pripadali opasaču (*cingulum*) a ne remenu za mač (u suvremenoj literaturi često nazivan i *balteus*) te tako ponudio konačnu interpretaciju za lyonski vojnički grob (ULBERT 1974: 211–215). Potkraj 70-ih godina 20. stoljeća objava još jednog grobnoga nalaza dopunjava saznanja i spoznaje o pojasnim garniturama tipa *VTERE FELIX*. U bugarskom selu Ljuben otkriven je jedan ograđeni tumul sa dva paljevinska ukopa, po svemu sudeći dvoje supružnika. Muškarac je očito bio liječnik s obzirom na priloge, a osim medicinskih instrumenata u

4 Bad Deutsch-Altenburg, Museum Carnuntinum; Beč, Kunsthistorisches Museum; Ljubljana, Narodni Muzej; Budimpešta, Nemzeti Muzeum; Komárno, Podunajské múzeum

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:47

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

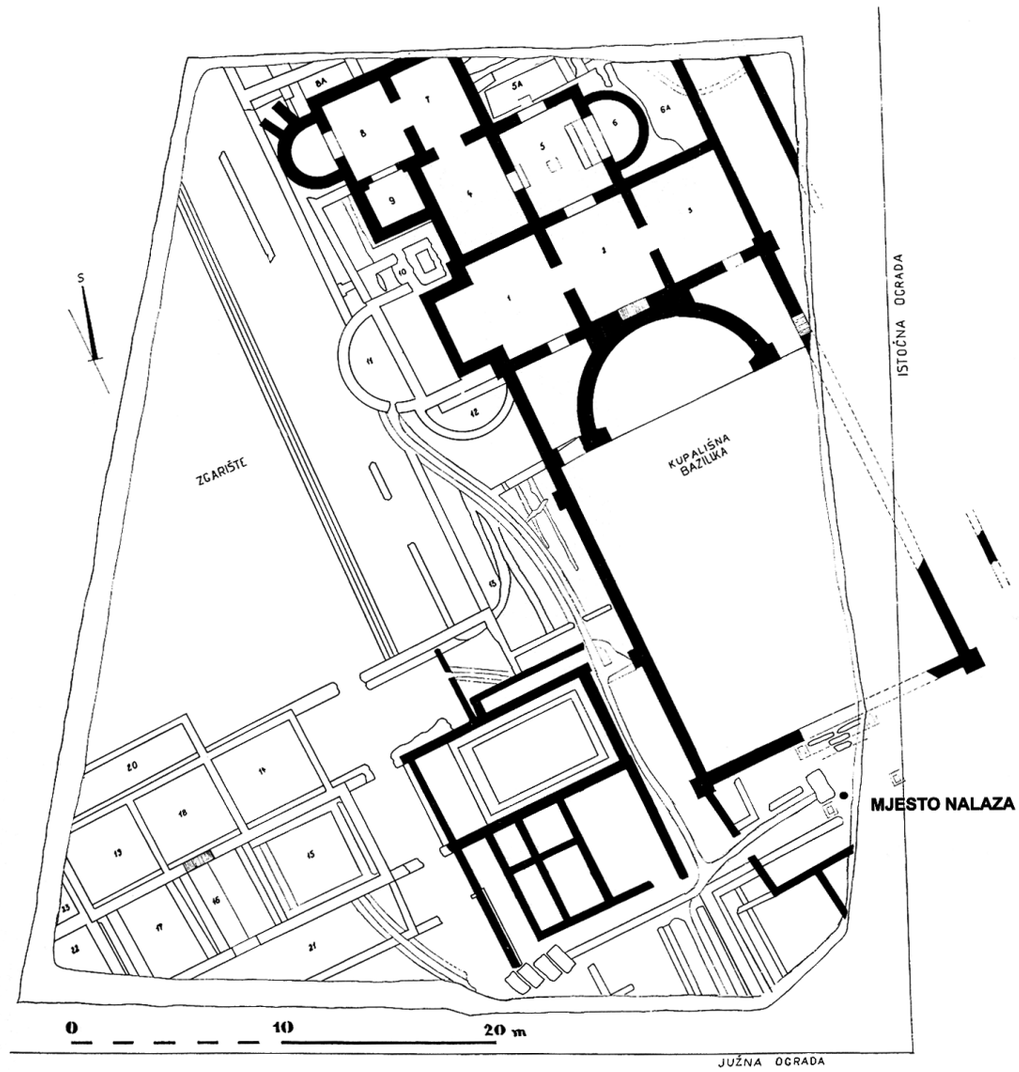

PLAN KUPALIŠNOG KOMPLEKSA NAKON ZAVRŠETKA ISTRAŽIVANJA 1960.-1962.
U BIJELOJ TEHNICI SU PRIKAZANI DIJELOVI ARHITEKTURE ISTRAŽENI TIJEKOM
TOG ISTRAŽIVANJA DOK JE RANIJE ISTRAŽENA ARHITEKTURA PRIKAZANA U CRNOJ TEHNICI.
(prema VIKIC-BELANCIC & GORENC 1970, sl. 17)

Ilustracija 3

grobu je bio odložen i njegov opasač od kojega su se sačuvali srebrni okovi u obliku slova koji zajedno oblikuju rečenicu *VTERE FELIX* (nedostaje samo slovo L). Inače se ukop, zahvaljujući nalazu novca ali i ostalim predmetima, datira u kraj prve četvrtine 3. stoljeća, a Ovčarov ga pripisuje pripadnicima lokalne aristokracije (OVČAROV 1979: 33–34, 37–45). Liviu Petculescu se osvrnuo, u svom radu o *VTERE FELIX* okovima iz Dakije, i na ostale dotad poznate nalaze te zaključio da su takve pojasne garniture po svemu sudeći bile dijelom vojne nošnje tipične za trupe u podunavskim provincijama u razdoblju od posljednje četvrtine 2. st. do otprilike sredine 3. st., možda čak i do

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:49

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

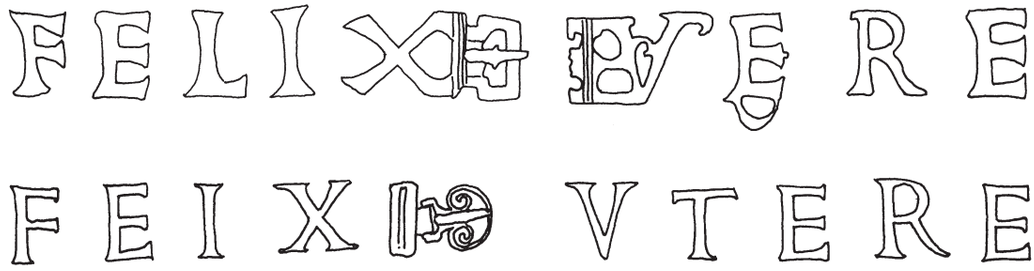

Ilustracija 4 a i b

270-ih godina.[5] Hipoteza se temelji na činjenici da većina nalaza pojedinačnih okova potječe iz vojnih utvrda u tom dijelu carstva. Kad je o cjelovitim garniturama riječ, lyonska pojasna garnitura je nesumnjivo pripadala vojniku[6] a Petculescu ujedno smatra da je i pokojnik iz Ljubena bio vojno lice, odnosno vojni liječnik.

Okovi u obliku slova pojasne garniture iz Varaždinskih Toplica, iako srodni garniturama iz Lyona i Ljubena, pokazuje i određene tipološke razlike. Oni svojim oblikom odgovaraju kapitali te se tako ne razlikuju od onih iz Lyona i Ljubena te većine ostalih pojedinačnih nalaza.[7] Ipak, za razliku od lyonskih i ljubenskih okova, slova *F* i *X* iz Varaždinskih Toplica posjeduju male izbojke, odnosno svijene nastavke, a alka na dnu slova *E* nije spojena s donjom hastom u dvije točke (kao što je to slučaj s lyonskim primjerkom) već se spaja pomož središnjeg izbojka. Jedno slovo *E* sa slično oblikovanom alkom čuva se u muzeju u Komárnu, drugo je pronađeno u Rumunjskoj, u auksilijarnom logoru Micia a još jedno pronađeno je u Brigeciju i čuva se u Narodnom muzeju u Budimpešti (BULLINGER 1972: 281, fig. 3a; PETCULESCU 1991: 392–393, fig 74.1.2; TÓTH 1981: 147–148.). Najveća razlika u odnosu na lyonsku i ljubensku garnituru tiče se dvodijelne kopče, odnosno predice spojene sa slovom *X*. Varaždinskotopličke predice ima polukružni okvir te zglobni pregib pomoću kojeg je spojena sa slovom *X*. S unutarnje strane okvira nalaze se dva izbojka, inače posve tipična za ovaj tip predice. Trn ima zadebljanu bazu te zadebljani prelaz na zašiljeni vrh,a zanimljivo je da svojim oblikom dosta podsjeća na lyonski primjerak.

Konstrukcijski varaždinskotopličke garnitura odgovara lyonskoj garnituri samo što potonja ima predicu s pravokutnim okvirom, dok bugarski primjerak nema šarnir već se za pojasni okov spajao pomoću limene pločice savijene oko rubova manjeg pravokutnog okvira smještenog iza

5 Pretpostavku o podunavskom porijeklu *VTERE FELIX* garniture iznio je i Ulbert, predloživši sličnu dataciju, od sredine 2. do sredine 3. st.; ULBERT 1974: 213; OLDENSTEIN 1976: 88; PETCULESCU 1991: 392–394; U međuvremenu je u dunavskim provincijama registrirano još pojedinačnih okova *VTERE FELIX* garnitura, što dodatno osnažuje navedenu hipotezu; TÓTH 1981: 147–148; RADMAN-LIVAJA 2004: 95, kat. 286–287; 2005: 940–941, kat. 21; Na 15. ROMEC kongresu u Budimpešti 2005. godine, I. Radman-Livaja prezentirao je 8 okova *VTERE FELIX* garnitura iz Novih Banovaca koji će biti publicirani u jednom od slijedećih brojeva *Journal of Roman Military Equipment Studies*; možda se *VTERE FELIX* garniturama mogu pripisati i neki nalazi iz Ptuja, MIKL-CURK 1976: 32, kat. 2068–2070

6 Taj je vojnik možda skončao u Lugdunumu došavši s dunavskog limesa. Iako je Wuilleumier vjerovao da je riječ o vojniku poražene vojske, dakle pripadniku britanskih trupa Klodija Albina, čini se ipak vjerojatnijim da je pali vojnik pripadao Septimijevoj vojsci. Jedan nalaz okova iz Dura Europosa (slovo V) možda također potječe iz podunavskih provincija jer nije isključeno da je garnizon Dure bio pojačan trupama dovedenim s dunavskog limesa, cf. ULBERT 1974: 213; OLDENSTEIN 1976: 88; BISHOP – COULSTON 1993: 153; JAMES 2004: 24–25, 79 (cat. 78), 240–241

7 Jedina slova koja svojim izgledom izrazito odudaraju od uobičajenog oblika su okovi s nekih lokaliteta u Dakiji kod kojih su slova okružena stiliziranim viticama: PETCULESCU 1991: 393; PETCULESCU 1995: 119.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:52

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

trna.[8] Inače se dvodijelne kopče s pređicom »D» oblika i središnjim zglobnim spojem datiraju u drugu polovinu 2. st. a uporaba im se nesumnjivo proteže i u 3. st. (OLDENSTEIN 1976: 212). Okov u obliku slova *V*, koji se na zakopčanom opasaču nalazio nasuprot kopči, vrlo je sličan lyonskom primjerku. Za razliku od ostalih slova u garnituri (ali i slova *V* iz Ljubena), to slovo ne odgovara izgledom standardnom slovu *V* rimske kapitale već je izvedeno s okomitim pločastim nastavkom s lijeve strane. Taj je nastavak spojen sa slovom *V* s tri prečke a vanjski rub mu je raščlanjen s dva svijena nastavka i središnjim pravokutnim izbočenjem ukrašenim urezima. Ujedno su i krakovi slova *V* spojeni središnjom prečkicom izvijenog oblika, a završetak desnog kraka ukrašen je svijenim nastavkom identičnim onima na slovima *F* i *X*. Okov u obliku slova *V* iz Varaždinskih Toplica vrlo je sličan istoznačnom lyonskom okovu[9] te jednom okovu iz Carnuntuma (BULLINGER 1972: 279, fig. 2.b), no čini se najsličniji fragmentiranom okovu iz Dura Europosa (ULBERT 1974: 214, Abb. 5.1; JAMES 2004: 79, cat. 78).

S obzirom da većina sačuvanih okova u obliku slova *V* ima i pločasti nastavak s lijeve strane (cf. BULLINGER 1972: 279, fig. 2; ULBERT 1974: 214, Abb. 5), nije začuđujuće da je tako oblikovano slovo *V* dugo vremena zbunjivalo istraživače koji su u njemu prvo vjerovali prepoznati ligaturu *AE*, a zatim *VT*. Ova potonja interpretacija, zbog nedostatka slova *T* u lyonskoj garnituri, činila se logičnom, no postojanje slova *T* u varaždinskotopličkoj garnituri, u kombinaciji sa slovom *V* koje izgledom odgovara lyonskom okovu, ukazivalo bi na veliku vjerojatnost da je i na lyonskom opasaču izvorno postojao okov u obliku slova *T* koji je, po svemu sudeći, otpao prije nego što je vojnik sahranjen. Uostalom, nađeno je više okova u obliku slova *T*,[10] te se s velikom sigurnošću može pretpostaviti da je svako slovo formule *VTERE FELIX* izvorno imalo svoj okov na pojasnim garniturama ovog tipa te da ligature na njima zapravo nisu ni bile korištene.

Pojasnoj garnituri iz Varaždinskih Toplica nedostaju dva slova, odnosno jedno slovo *R* i jedno slovo *E*, zadnja slova riječi *VTERE* (odnosno imperativa prezenta glagola *utor, uteris, uti*). Nedostajuće slovo E nesumnjivo se nije razlikovalo od sačuvana dva okova s tim slovom (iako vjerojatno nije imalo alkicu poput prvog *E* u riječi *VTERE*), a za *R* možemo pretpostaviti da izgledom nije odudaralo od uobičajenog kapitalnog *R*.

Lyonska pojasna garnitura imala je i dva privjeska koji su izvorno bila zakačena za dvokraki kraj remena koji se provlačio kroz pređicu. Privjesci izduženog, čunjastog oblika poput onih s lyonske garniture nisu rijetki i datiraju se uglavnom od sredine 2. st. do prvih desetljeća 3. st. (OLDENSTEIN 1976: 144–146), no zabilježeni su i dvodijelni zglobni privjesci pojasnih garnitura, datirani otprilike u isto razdoblje, odnosno u drugu polovinu 2. st. i prvu polovinu 3. st. (OLDENSTEIN 1976: 147; JAMES 2004: 84–85). Dvodijelni zglobni privjesci iz Varaždinskih Toplica svojim izgledom su srodni tzv. trubljastim ornamentima, odnosno ukrasnim okovima s pojasnih garnitura i konjskih ormi koji svojim oblikom podsjećaju na isprepletene trube (OLDENSTEIN 1976: 203– 207; KOŠČEVIĆ 1991: 74). Zanimljivo je da su u Sisku pronađena dva fragmenta vrlo sličnih dvodijelnih zglobnih privjesaka koje također možemo pripisati pojasnim garniturama i koji zasada oprimjenjuju nama jedinu poznatu direktnu analogiju topličkim privjescima.[11] Inače se trubljasti ornamenti datiraju od sredine 2. st. do u rano 3. st., no pitanje je može li se njihova uporaba protegnuti do sredine 3. st.

8 Takva konstrukcija kopče je dosta tipična za drugu polovinu 2. i prvu polovinu 3. st.; OLDENSTEIN 1976: 213–216

9 BULLINGER 1972: 279, fig. 2.a; ULBERT 1974: 212, Abb. 4.2; BISHOP – COULSTON 1993: 133, fig. 92

10 BULLINGER 1972: 281–282, fig. 3. f, g; OVČAROV 1979: 37. fig. 6; TÓTH 1981: 147–148; Dva okova u obliku slova T pronađena su u Novim Banovcima (objavu priprema I. Radman-Livaja)

11 RADMAN-LIVAJA 2004: 95, kat. 288–289; iz Siska potječu još 2 okova u obliku slova iz *VTERE FELIX* garnitura, jedno »I« slično topličkom okovu te jedno stilizirano »R« (RADMAN-LIVAJA 2004: 95, kat. 286–287)

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:52

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

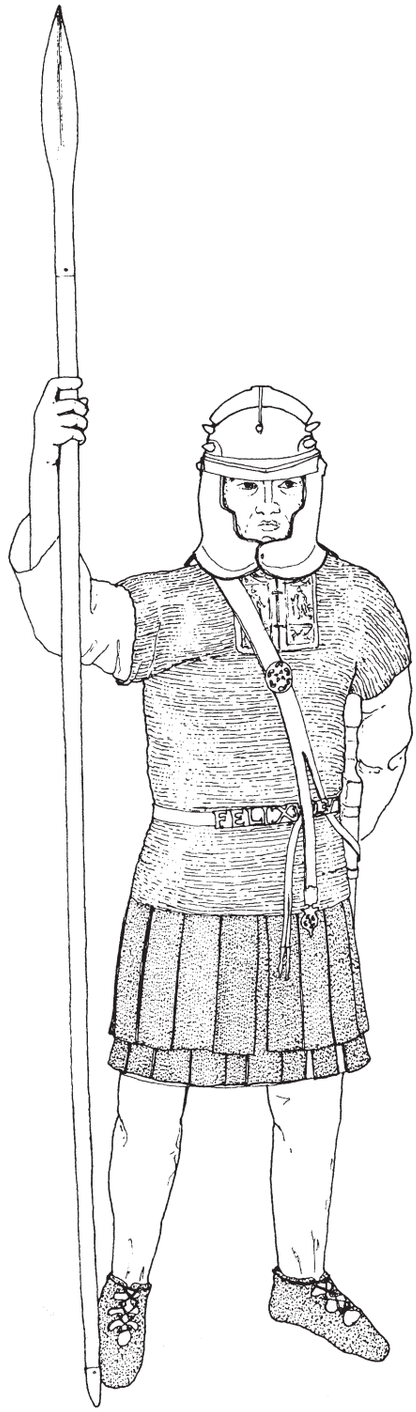

Ilustracija 5

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:54

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

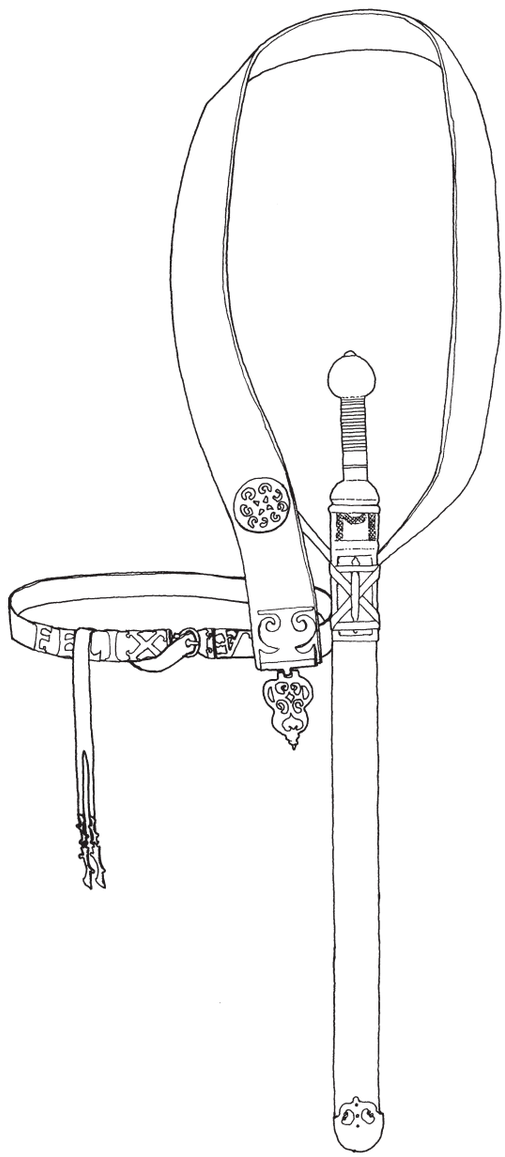

Ilustracija 6

S obzirom na sve navedeno, šira datacija pojasne garniture iz Varaždinskih Toplica nije uopće sporna te se takve pojasne garniture okvirno mogu datirati od sredine 2. do sredine 3. st., možda čak i koje desetljeće duže.[12] Nažalost, kontekst nalaza ne pomaže nam osobito za uže dati-

12 ULBERT 1974: 213; KOŠČEVIĆ 1991: 74, 100; PETCULESCU 1991: 394; BISHOP – COULSTON 1993: 153

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:57

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ranje varaždinskotopličke garniture *VTERE FELIX*. S obzirom na sličnosti s lyonskom garniturom, bili bi skloni datirati je malo ranije u okviru tog razdoblja, odnosno na prijelaz iz 2. st. u 3. st. Budući da se dvodijelna kopča sa središnjim zglobnim pregibom i trubljasto ornamentirani dvodijelni privjesci također mogu datirati u to vrijeme, takva uža datacija nije isključena, no trebalo bi je prihvatiti s oprezom. Primjerice, bliska analogija za okov *V* iz Varaždinskih Toplica, izrazito sličan okov iz Dura Europosa nije precizno datiran u razdoblje od 165. do 256. godine, a ukoliko pretpostavimo da potječe iz razdoblja opsade Dura Europosa, to bi značilo da je bio u uporabi tijekom 255. ili 256. godine. Dakako, čak i ako to jest slučaj, ne može se isključiti mogućnost da je bio korišten više desetljeća. Ipak, takve nas nedoumice i nepoznanice sprečavaju da sa sigurnošću preciznije datiramo pojasnu garnituru iz Varaždinskih Toplica te se moramo zadovoljiti okvirnom datacijom od posljednje četvrtine 2. st. do sredine 3. st.

Ostaje pitanje kako se ova pojasna garnitura našla u Varaždinskim Toplicama, s obzirom da se taj tip prvenstveno dovodi u vezu s vojskom. Čini se posve vjerojatnim da je ovaj vojnički opasač bio odložen, odnosno poklonjen kao votivni dar. Nema dvojbe da kupališni kompleks u *Aquae Iasae* nije isključivo imao svjetovnu namjenu već je zahvaljujući izvoru također imao i ulogu svetišta (GORENC – VIKIĆ 1975: 38; VIKIĆ-BELANČIĆ 1975: 38–41; 1996: 12). Osim, naravno, hramova tome u prilog svjedoče brojni votivni natpisi posjetitelja kupališta.

Običaj zavjetnog odbacivanja predmeta u rijeke, jezera ili izvore potječe iz pretpovijesti i nije prekinut ni u rimskom razdoblju. S obzirom na motive ljudi koji su dolazili u termalna lječilišta, davanje zavjetnih darova božanstvima od kojih se očekivala pomoć, odnosno ozdravljenje, nije nimalo začuđujuće. Jedno od najbolje istraženih svetišta sagrađenih uz termalna vrela u rimskom svijetu je nedvojbeno svetište Sulis Minerve u mjestu *Aquae Sulis*, današnji Bath u Velikoj Britaniji (CUNLIFFE 1971; CUNLIFFE – DAVENPORT 1985). Riječ je o termalnom kupalištu povezanom s velikim hramskim zdanjem, te je usporedba s kupališno-hramskim kompleksom u Varaždinskim Toplicama posve primjereno. Tijekom iskopavanja svetog izvora u sklopu svetišta Sulis Minerve otkriveni su brojni predmeti koji se većinom mogu interpretirati kao votivni darovi (CUNLIFFE 1971: 27–28). Riječ je ne samo o novcima (SELLWOOD 1988: 279–380; WALKER 1988: 281–358) i olovnim pločicama s kletvama – *defixiones* (TOMLIN 1988: 59–277) već i osobnim predmetima kao što su dijelovi nošnje te nakit (HENIG et alii 1988: 21–33), brončano posuđe[13] pa čak i vojna oprema.[14]

S obzirom na primjer svetišta Sulis Minerve, nema razloga odbaciti mogućnost da je neki vojnik svoj opasač posvetio kao zavjetni dar nekom božanstvu tijekom svog boravka u *Aquae Iasae*.

Prisustvo vojnika među posjetiteljima i korisnicima termalnog kompleksa *Aquae Iasae* posvjedočeno je s nekoliko votivnih natpisa koji potvrđuju da su vojnici posjećivali to kupalište tijekom dužega razdoblja (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975: 43–44; 1991–1992: 74; VIKIĆ-BELANČIĆ 1996: 21–22). Na natpisima se tako spominju pripadnici XIII. legije *Gemina* i XIV. legije

13 Svaka brončana posuda nije nužno morala biti votivni dar s obzirom na očiglednu praktičnu namjenu takvih predmeta u jednom kupalištu, no kako više posuda nosi ugravirane posvete poput *Deae Suli Minervae*, votivni karakter barem dijela posuda nije upitan; HENIG et alii 1988: 5, 9–21; TOMLIN 1988 bis: 55–57

14 Riječ je o jednom brtvenom prstenu katapulta (*modiolus*), u ovom kontekstu nesumnjivo votivnom daru. Zavjetno poklanjanje oružja bilo je posve uobičajeno u antici, premda je mahom riječ o osobnom naoružanju. Ipak, barem jedan arheološki nalaz u Španjolskoj (Azaila) kao i neki helenistički i rimski reljefni prikazi dokazuju da votivno odlaganje artiljerijskih sprava u svetištima nije bio izniman slučaj. Nalaz iz Batha je interpretiran kao votivni poklon vojnika božici Minervi, zaštitnici mehaničkog umijeća; HENIG et alii 1988: 5, 8–9; Zanimljiva je podudarnost da je prema riječima istraživača B. Vikić i u Varaždinskim Toplicama pronađen jedan kameni projektil, unutar temelja zapadnog drvenog objekta. U nedostatku fotografija, crteža i preciznijih detalja, nemoguće je odrediti točnu prirodu i namjenu tog predmeta, pa nećemo špekulirati o značenju tog nalaza; VIKIĆ-BELANČIĆ 1973: 123, bilješka 101

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:58

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Gemina.[15] Istraživači Varaždinskih Toplica, B. Vikić i M. Gorenc, uostalom, smatrali su da su vojnici u nekim razdobljima bili i glavni posjetitelji toplica, posebice u ranocarskom razdoblju.[16]

Publicirani natpisi, iako malobrojni, nedvojbeno upućuju da su vojnici u toplice zalazili još od 1. st. te da su ih posjećivali i tijekom idućih stoljeća.[17] Većina posjetitelja, bilo da su bili civili ili vojnici, vjerojatno nije za sobom ostavljala votivne natpise već su se zadovoljavali manjim zavjetnim darovima. S obzirom na izraženu simboličku važnost vojničkog opasača u rimskom svijetu, posebice u očima vojnika,[18] posve je moguće da je netko zavjetovao svoj opasač i ostavio ga u svetištu. Čak i ako pretpostavimo da vlasnik opasača nije bio vojnik (iako zasada gotovo svi nalazi, izuzev ljubenskoga čija atribucija ostaje nesigurna, upućuju da je riječ o elementu vojne nošnje), nema razloga odbaciti interpretaciju da je riječ o votivnom daru.

Ukoliko se prihvati ova hipoteza, ostaje neriješeno pitanje mjesta gdje su takvi zavjetni darovi odlagani. Glavni izvor u središtu forumskog prostora, odnosno Nimfej-bunar,[19] činio bi se kao vjerojatno mjesto za odlaganje votivnih darova, no ova pojasna garnitura zasigurno ne potječe iz izvora. Mjesto nalaza garniture nam nažalost ne daje nikakve podatke o eventualnoj sakralnoj ili votivnoj namjeni te lokacije u razdoblju kad se inače datiraju pojasne garniture tipa *VTERE FELIX* (okvirno druga polovina 2. st. i prva polovina 3. st.). Opsežni građevinski radovi izvedeni u 4. stoljeću izbrisali su tragove prethodnih građevina na tome mjestu, ako je nešto uopće tamo i postojalo. Kako nema indicija o postojanju nekih objekata na lokaciji južne prigradnje uz baziliku prije 4. st., bespredmetno je nagađati o njihovoj eventualnoj funkciji. Stoga do daljnjega ostaje otvoreno pitanje kako ali i kada je pojas završio u nasipu u prostoru južne prigradnje.

Ipak, iako je smatramo malo vjerojatnom, treba spomenuti i hipotezu da je opasač mogao biti izgubljen, bilo nepažnjom vlasnika, bilo tijekom nekog dramatičnog događaja, primjerice požara ili neprijateljskog napada na *Aquae Iasae*. Po svemu sudeći, požari nisu bili rijetka pojava. B. Vikić-Belančić je tako identificirala jedan paljevinski sloj u naseobinskom kompleksu (otprilike na kilo-

15 **CIL III 10890** (LJUBIĆ 1879: 42; BRUNŠMID 1906/1907, 85–86 br. 196; HOFFILLER – SARIA 1938: 205, AIJ 458), *Marcus Aurelius Cassius, beneficiarius consularis*; **CIL III 10893** (HOFFILLER – SARIA 1938: 207, AIJ 462; von PETRIKOVITS 1968: 90), *Marcus Rutilius Lupus, legatus Augusti legionis XIII Geminae*; **CIL III 4118** (LJUBIĆ 1879: 41–42; HOFFILLER – SARIA 1938: 207, AIJ 463; von PETRIKOVITS 1968: 90), *Marcus Fabius Fabullus, legatus Augusti legionis XIII Geminae*; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975: 37–46 (ŠAŠEL 1978: 195–196, ILIug 1167), *Titus Flavius Domitius Valerianus, centurio legionis XIIII Geminae Martiae Victricis Severianae*; ŠAŠEL 1978: 196, ILIug 1172, nepublicirani žrtvenik posvećen Nimfama od strane primipila Lucija Larija Celera. D. Rendić-Miočević (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975: 43, bilj. 27) ispravlja čitanje B. Vikić i M. Gorenca (VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1970: 151, bilj. 13) koji su mislili da je riječ o časniku XIV. legije, no čini se da je riječ o pripadniku XIII. legije; U literaturi se također spominje nekoliko nepubliciranih votivnih natpisa koje su vojnici i beneficijari posvetili nimfama i Fortuni (ŠAŠEL 1978: 196, ILIug 1171, VIKIĆ – GORENC 1969: 11). Na jednom se natpisu (CIL III 10893; HOFFILLER – SARIA 1938: 207, AIJ 462) spominje i XXII. legija ali u sklopu *cursus honorum* dedikanta Marka Rutilija Lupa, koji je u trenutku posvećivanja natpisa bio legat XIII. legije, a u mlađim danima služio je kao tribun u XXII. legiji. Iz natpisa nije razvidno da li je riječ o *legio XXII Primigenia* ili *legio XXII Deioteriana*.

16 VIKIĆ 1961: 49; GORENC – VIKIĆ 1963: 116–117; VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1970: 151–152; VIKIĆ-BELANČIĆ 1973: 123; Tu hipotezu, navodeći analogije, zastupao je i von Petrikovits (von PETRIKOVITS 1968: 90–93)

17 Natpis CIL 4118 (*Marcus Fabius Fabullus, legatus Augusti legionis XIII Geminae)* datira se u vrijeme Neronove vladavine, a CIL III 10893 (*Marcus Rutilius Lupus, legatus Augusti legionis XIII Geminae)* datira se u flavijevsko razdoblje, odnosno u vrijeme od 69. do 84. godine. Natpis koji je objavio D. Rendić-Miočević (*Titus Flavius Domitius Valerianus, centurio legionis XIIII Geminae Martiae Victricis Severianae*), zahvaljujući datiranju po konzulima, može se pouzdano datirati u 231. godinu. Natpis beneficijara Marka Aurelija Kasija je teže precizno datirati, no s obzirom na onomastičku formulu (*tria nomina*) i gentilicij *Aurelius*, razdoblje od kraja 2. do sredine 3 st. bilo bi prihvatljiv okvir za dataciju.

18 KOŠČEVIĆ 1991: 93–94; BISHOP – COULSTON 1993: 196; FEUGÈRE 1993: 225–231; RADMAN-LIVAJA 2004: 86

19 GORENC – VIKIĆ 1975: 39–42; GORENC – VIKIĆ 1980: 12; KUŠAN-ŠPALJ 1999: 111–114

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:58

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

metar udaljenosti od kupališnog kompleksa) koji je nalazima datiran u vrijeme vladavine Marka Aurelija, i koji autorica pripisuje elementarnoj nepogodi, odnosno razornom požaru ili možda neprijateljskom djelovanju tijekom neke provale za markomanskih ratova.[20] Istraživači su pretpostavljali da su *Aquae Iasae* pretrpjele razaranja i tijekom neke gotske provale u drugoj polovini 3. st. (GORENC – VIKIĆ 1975: 41), a postoji i jedan nepobitan epigrafički dokaz da je kupalište svakako barem jednom stradalo u požaru: u poznatom natpisu CIL III 4121 (LJUBIĆ 1879: 34–35; HOFFILLER – SARIA 1938: 210, AIJ 469) izričito se spominje da je car Konstantin obnovio kupalište nakon razornog požara. Konačan kraj, po svemu sudeći nasilan, naselje je zadesilo vjerojatno za vrijeme rata Teodozija Velikog i uzurpatora Maksima 395. godine (GORENC – VIKIĆ 1975: 38; VIKIĆ-BELANČIĆ 1996: 30).

Premda zapravo nema pokazatelja da je pojasna garnitura iz Varaždinskih Toplica izgubljena zbog nekog dramatičnog događaja, ta se hipoteza ipak ne može potpuno odbaciti, barem ne dok se ne pronađu pouzdani materijalni dokazi o odlaganju zavjetnih darova u sklopu kupališnog kompleksa.

Iako nije bitno pridonio rješavanju kronoloških pitanja u vezi s pojasnom garniturom tipa *VTERE FELIX*, nalaz varaždinskotopličke pojasne garniture barem je razriješio nedoumicu u interpretaciji okova s prikazom slova *V*. Treba se nadati da će neki budući nalazi dodatno rasvijetliti preostale nedoumice.

BIBLIOGRAFIJA

BISHOP, M. – J.C.N. COULSTON 1993 – *Roman Military Equipment*. London, 1993.

BRUNŠMID, J. 1896 – Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. *VHAD*, ns 1/1896: 148–183.

BRUNŠMID, J. 1906/1907 – Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu – nastavak. *VHAD*, ns 9/1906/1907: 81, 184.

BULLINGER, H. 1972 – VTERE FELIX: A propos de la garniture de ceinturon de Lyon. *Gallia*, 30/1972: 276–283.

CUNLIFFE, B. 1971 – *Roman Bath discovered*. London, 1971.

CUNLIFFE, B. ed.1988 – The Temple of Sulis Minerva at Bath, Vol. 2, The Finds from the Sacred Spring. *Oxford University Committee for Archaeology, Monograph* No 16. Oxford, 1988.

CUNLIFFE, B. – P. DAVENPORT 1985 – The Temple of Sulis Minerva at Bath, Vol. 1, The Site. *Oxford University Committee for Archaeology, Monograph* No 7. Oxford, 1985.

GORENC, M. – B. VIKIĆ

– 1963. Die Aquae Iasae und ihr Verhältnis zum pannonischen Limes. Fifth International Congress of Roman Frontier Studies, 11th–16th September 1961. *ARadRaspr*, 3, 1963: 111–117.

– 1975. Das fünf und zwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der antiken Lokalität Aquae Iasae (Varaždinske Toplice). *AJug*, 16/1975: 32–50.

– 1980. *Varaždinske Toplice – Aquae Iasae u antičko doba*. Varaždinske Toplice, 1980.

20 VIKIĆ-BELANČIĆ 1973: 116, 118–119, 121; GORENC – VIKIĆ 1975: 45; VIKIĆ-BELANČIĆ 1975: 41; 1996: 15, 29

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:59

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

HENIG, M. et alii 1988 – HENIG, M. – D. BROWN – D. BAATZ – N. SUNTER – L. A. JONES. Objects from the Sacred Spring. In: B. CUNLIFFE ed. The Temple of Sulis Minerva at Bath, Vol. 2. The Finds from the Sacred Spring. *Oxford University Committee for Archaeology, Monograph* No 16. Oxford, 1988: 5–53.

HOFFILLER, V. – B. SARIA 1938 – *Antike Inschriften aus Jugoslawien I*. Zagreb, 1938.

JAMES, S. 2004 – *Excavations at Dura-Europos 1928–1937. Final Report VII. The Arms and Armour and other Military Equipment*. London, 2004.

KOŠČEVIĆ, R. 1991 – *Antička bronca iz Siska*. Zagreb, 1991.

KUŠAN-ŠPALJ, D. 1999 – Forum rimskog naselja Aquae Iasae – njegov razvoj i značaj tijekom stoljeća. *HistAnt,* 5/1999: 109–119.

LJUBIĆ, Š. 1879 – Aquae Jasae (Toplice Varaždinske). *VHAD*, 1/1879, *2*: 33–43.

MIKL-CURK, I. 1976 – Poetovio I. *KatMon,* 13, 1976.

NEMETH-EHRLICH, D. 1997 – Varaždinske Toplice – radovi na zaštiti antičkog lokaliteta. *ObHAD*, 29/1997, *2*: 73–78.

NEMETH-EHRLICH, D. ur. 1997bis – *Aquae Iasae – Varaždinske Toplice, Vizualizacija rimske arhitekture*. Zagreb, 1997.

NEMETH-EHRLICH, D. – D. KUŠAN
– 1999. Konzervatorsko-restauratorski radovi i zaštitna istraživanja na antičkom kompleksu u Varaždinskim Toplicama u godini 1997. i 1998., *ObHAD*, 31/1999, *1*: 68–74.
– 2003. Konzervatorsko-restauratorski radovi i zaštitna istraživanja na antičkom kompleksu u Varaždinskim Toplicama od 1999. do 2001. *ObHAD*, 35/2003, *1*: 91–101.
– 2006: Dorica Nemeth-Ehrlich i Dora Kušan, Konzervatorsko-restauratorski radovi i zaštitna arheološka istraživanja na antičkom kompleksu u Varaždinskim Toplicama od godine 2002. do 2005., *ObHAD,* 38/2006, *1*: 101–112.

OLDENSTEIN, J. 1976 – Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *BRGK*, 57/1976: 51–284.

OVČAROV, D. 1979 – Trakiiska nadgrobna mogila i svetilišće ot III. v. na. n. e. pri s. Ljublen. *Arheologija*, 3/1979: 33–46.

PETCULESCU, L. 1991 – VTERE FELIX and OPTIME CON(SERVA) mounts from Dacia. In: V. A. MAXFIELD – M. J. DOBSON eds. *Roman Frontier Studies* 1989. Exeter, 1991: 392–396.

PETCULESCU, L. 1995 – Military equipment graves in Roman Dacia. *JRMES*, 6/1995: 105–145.

PETRIKOVITS, H. von 1968 – Aquae Iasae. *AVes***,** 19/1968: 89–93.

RADMAN-LIVAJA, I. 2004 – Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu. *Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae*, vol. 1. Zagreb, 2004.

RADMAN-LIVAJA, I. 2005 – Finds of Roman military equipment from Teutoburgium. In Z. VISY ed. *Proceedings of the 19th International Congress of Roman Frontier Studies, Pécs, Hungary, September 2003*. Pécs, 2005: 939–952.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1975 – *Jedan novi legionarski spomenik iz Varaždinskih Toplica*. Résumé: Un nouveau monument légionnaire provenant de Varaždinske Toplice. *VAMZ*, 3.s., 9/1975: 37–47.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:59

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1991–1992 – O akvajasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kultnih dedikacija. Summary: On the epigraphic heritage of Aquae Iasae and the peculiarities of its cult dedications. *VAMZ*, 3.s., 24–25/1991–1992: 67–76.

SELLWOOD, L. 1988 – The Celtic Coins. In: B. CUNLIFFE ed. The Temple of Sulis Minerva at Bath, Vol. 2. The Finds from the Sacred Spring. *Oxford University Committee for Archaeology, Monograph* No 16, Oxford, 1988: 279–280.

ŠAŠEL A. et J. 1978. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. *Situla*, 19/1978.

TOMLIN, R.S.O. 1988. – The curse tablets. In: B. CUNLIFFE ed. The Temple of Sulis Minerva at Bath, Vol. 2. The Finds from the Sacred Spring. *Oxford University Committee for Archaeology, Monograph*, No 16, Oxford, 1988: 59–277.

TOMLIN, R.S.O. 1988bis – Inscriptions on Metal Vessels. In B. CUNLIFFE ed., The Temple of Sulis Minerva at Bath, Vol. 2, The Finds from the Sacred Spring, Oxford *University Committee for Archaeology, Monograph* No 16. Oxford, 1988: 55–57.

TÓTH, E. 1981 – Römische Metallgegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum: Instrumenta domestica. *FolArch,* 32/1981: 145–167.

ULBERT, G. 1974 – Straubing und Nydam. Zu römischen Langschwerten der späten Limeszeit. *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*. München, 1974.

VIKIĆ, B.

– 1961. Neki novi podaci iz Varaždinskih Toplica o životu u pozadini panonskog limesa. *Limes u Jugoslaviji, Zbornik radova sa Simposiuma o limesu 1960. godine* (red. M. GRBIĆ). Beograd, 1961: 47–49.

– 1973. Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, VAMZ VI–VII, 3. serija, 1972–1973., 75–132.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1975: Branka Vikić Belančić, *Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (u svjetlu novijih istraživanja)*, Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima, Materijali XIII, Simpozijum Antičke sekcije Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Varaždin, 1975, 35–47.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1996: Branka Vikić Belančić, Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta u Varaždinskim Toplicama, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU, Varaždin, 1996, 11–34.

VIKIĆ-BELANČIĆ, B. – M. GORENC

– 1958. Arheološka istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1953.–1955. godine. [Summary:] The Archaeological Excavations of Antique Thermas at Varaždinske Toplice – Aquae Jasae. *VAMZ*, 3. s., 1/1958: 75–127.

– 1961. Istraživanje antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956. do 1959. godine. Zusammenfassung: Untersuchungen in den Thermen von Varaždinske Toplice (Aquae Jasae) von 1956 bis 1959. *VAMZ,* 3. s., 2/1961: 181–223.

– 1969. Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. [Summary:] A Contribution to the Research of the Antique Settlements and Roads in North-West Croatia. *Izdanje Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture*. Zagreb, 1969.

– 1970. Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama. Zusammenfassung: Abgeschlossenen Ausgrabungen des Antiken Badekomplexes in Varaždinske Toplice (Aquae Iasae). *VAMZ*, 3. s., 4/1970: 121–157.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:47:59

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

WALKER, D. 1988 – The Roman Coins, in Barry CUNLIFFE ed.: The Temple of Sulis Minerva at Bath, Vol. 2. The Finds from the Sacred Spring. *Oxford University Committee for Archaeology, Monograph* No. 16, Oxford, 1988: 281–358.

WUILLEUMIER, P. 1950 – La bataille de 197. *Gallia*, 8/1950: 146–148.

POPIS ILUSTRACIJA – LIST OF ILLUSTRATIONS

(crteži Miljenka Galić, fotografija Filip Beusan – drawings by Miljenka Galić, photograph by Filip Beusan)

1. Fotografija pojasne garniture.
   Photograph of the belt set.
2. Crtež pojasne garniture iz Varaždinskih Toplica.
   Drawing of the belt set from Varaždinske Toplice.
3. Tlocrt lokaliteta nakon istraživanja 1962. godine, s označenim mjestom nalaza.
   The site after the 1962 excavation, with the finding spot indicated.
4. a) Pojasna garnitura iz Lyona; b) pojasna garnitura iz Ljubena.
   a) The Lyons belt set; b) the Ljuben belt set.
5. Rekonstrukcija hipotetičnog izgleda rimskog vojnika na prelazu 2. u 3. st.
   Reconstruction of the hypothetical appearance of a Roman soldier at the transition from the 2nd to the 3rd century AD.
6. Rekonstrukcija hipotetičnog izgleda opasača zajedno s remenom za mač.
   Reconstruction of the hypothetical appearance of the belt together with a balteus.

VTERE FELIX BELT SET FROM VARAŽDINSKE TOPLICE

The several year long investigation of the forum and bathing complex in Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*) has significantly contributed to a better understanding of urban life in that part of Pannonia.[1] The investigation of the site has enriched our knowledge not only of Roman architecture, both sacral and secular, but also of Roman sculpture. The many epigraphic finds shed additional light on a number of questions regarding the history of that part of Pannonia. Because of the quantity of interesting discoveries, such as stone sculptures, wall paintings and inscriptions, small archaeological objects – which do not appear in great numbers – have been somewhat relegated to the background in publications dedicated to the site of *Aquae Iasae.* Nevertheless, there are very interesting artefacts even among the less spectacular archaeological finds from the site, which

1 VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1958; VIKIĆ 1961; VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1961; von PETRIKOVITS 1968; VIKIĆ – GORENC 1969: 10–15; VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1970; VIKIĆ-BELANČIĆ 1973; GORENC – VIKIĆ 1975; 1980; cf. Regular reports published by B. Vikić-Belančić and M. Gorenc in Arheološki pregled (Archaeological Reports) from 1959 to 1973 and from 1976 to 1980; VIKIĆ-BELANČIĆ 1996; for more recent investigations cf. NEMETH-EHRLICH 1997; 1997bis; NEMETH-EHRLICH – KUŠAN 1999; KUŠAN-ŠPALJ 1999; NEMETH-EHRLICH – KUŠAN 2003; 2006.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:48:00

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

undoubtedly merit detailed scientific analysis.[2] One such find is a belt set found on 25 July 1962. In the excavation report published in 1970 in the Journal of the Archaeological Museum in Zagreb, the excavators Branka Vikić and Marcel Gorenc mention that letter-shaped bronze belt fittings were found in the interior of the southern annex of the baths' basilica. They put forward their reading of the text as TEOFILEAE, adding that the belt set would undergo scientific analysis at a later time (VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1970: 132). Fieldwork documentation gives us additional information regarding the circumstances of the discovery. Thus in the excavation diary entry on 25 July 1962, B. Vikić-Belančić says that in the southeastern corner, above the as yet unexcavated channel, between the wall of the southern annex and the eastern section of the trench, pieces of a bronze belt with letters were found at the relative depth of 3.10 m. In their official report on the investigation and preliminary protection of the ancient thermal complex in Varaždinske Toplice of 7 September 1962, M. Gorenc and B. Vikić-Belančić also give a lengthy description of the context of discovery. The ground plan and their descriptions make it possible to precisely determine the finding spot, and it is also interesting that a gold bead in the shape of a profiled cylinder was found in the vicinity of the belt. The belt fittings were found near a sandstone slab, that is a lid at the eastern end of the great southern channel, some 30 cm above its level.

In spite of the detailed description of the archaeological context, exactly how this belt set ended up there in the first place is not an easy question to answer. There is no doubt that the belt fittings were found above the ditch within the southern annex, but because the entire area underwent repeated reconstruction during late antiquity, it can hardly be claimed with certainty that the finding spot of the belt set is also the place of its original deposition. This is because the levelling of the floors and accummulation of soil in late antiquity may easily have contributed to the displacement of the belt fittings. Still, it should be mentioned that the belt set, with the exception of two fittings, was found almost complete, which suggests that we are not dealing with some accidentally disattached fittings but with a belt that was discarded or deposited, together with the accompanying set of decorative fittings. The leather belt has understandably decayed, but the fittings remained together and it can thus be presumed that construction works carried out during late antiquity did not substantially disturb their original stratigraphic position.

As has already been mentioned, the set is almost complete, because 10 of the original 12 elements have been preserved. Although individual finds of elements of the *VTERE FELIX* belt sets are not rare, the only two specimens of almost complete sets come from two grave assemblages. The first registered find of that type originates from a grave discovered in 1950 during salvage excavations in the French city of Lyon.[3] This was an exceptional discovery, because, along with the skeleton of the deceased, his sword, pieces of the sword scabbard, fittings from a belt and a balteus, a knee fibula and 13 coins (1 bronze coin and 12 denarii, the most recent of which were 2 Commodus' denarii and one of Septimius Severus) were also discovered. Wuilleumier linked the grave with the battle at Lugdunum in 197, fought between Septimius Severus and Clodius Albinus, and this dating was accepted by the researchers who subsequently analysed the Lyon find (BULLINGER 1972: 278; ULBERT 1974: 211). Even though Wuilleumier correctly concluded that the letters made up the formula *VTERE FELIX*, he believed that the letters *V* and *T* were missing, as he

2 We thank our colleagues Dora Kušan and Dorica Nemeth-Ehrlich, in charge of the excavations in Varaždinske Toplice, who kindly gave us access to fieldwork documentation and provided us with all the necessary information on the circumstances of the find.

3 WUILLEUMIER 1950: 146–148; It should be mentioned that already in 1896 Josip Brunšmid published a fragmented fitting in the shape of the letter V, found at Novi Banovci. This fitting undoubtedly belonged to a VTERE FELIX set, but, lacking analogies, Brunšmid interpreted it as the bronze letter from an inscription. BRUNŠMID 1896: 178–179, sl. 149.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oûujak 2007 9:48:00

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

incorrectly interpreted the letter *V* as the ligature *AE*, to which he was not able to attribute any meaning, so he assumed that he was dealing with a genitive ending of a word of female gender, possibly the name of a unit. Many years after the first publication, Hermann Bullinger tackled the Lyon find and published analogies from several European museums[4] where he discovered individual fittings in the shape of letters that undoubtedly originally formed parts of *VTERE FELIX* belt sets, thus demonstrating that the Lyon specimen is not an isolated case. However, he did not offer a satisfactory solution for the reading of the so-called ligature *AE* either (BULLINGER 1972: 278–282). A few years later, Günter Ulbert offered the correct answer: even though he also read the fitting as a ligature, by rotating it 180° he read it as *VT* and thus discarded all conjectures about the meaning of the ligature *AE*. At the same time, he correctly concluded, in contrast to Wuilleumier and Bullinger, that the fittings in the shape of letters belonged to a waist belt (*cingulum*) and not to a sword belt (in contemporary literature often also termed a *balteus*), thus offering the final interpretation for the Lyon military grave (ULBERT 1974: 211–215). At the end of the 1970s another publication of a grave find complemented our knowledge on the belt sets of the *VTERE FELIX* type. An enclosed tumulus with two cinerary burials, most likely representing a married couple, was discovered in the Bulgarian village of Ljuben. The man had obviously been a physician, judging by the grave goods, and in addition to medical instruments the grave also contained his belt, of which were preserved silver fittings in the shape of letters, together forming the sentence *VTERE FELIX* (only the letter L is missing). The find of a coin but also some other objects were the basis for dating the burial to the end of the first quarter of the 3rd century, and Ovčarov attributes it to members of the local aristocracy (OVČAROV 1979: 33–34, 37–45). In his work on the *VTERE* FELIX fittings from Dacia, Liviu Petculescu commented on the remaining finds known at that time and concluded that in all likelihood such belt sets formed part of the military outfit typical of the troops in the Danubian provinces in the period between the last quarter of the 2nd until approximately the middle of the 3rd century, perhaps as late as the 270s.[5] This hypothesis is based on the fact that most finds of individual fittings originate from military forts in that part of the Empire. When it comes to complete sets, the Lyon belt set undoubtedly belonged to a soldier,[6] and Petculescu also believes that the deceased from Ljuben had been in the army, i.e. a military physician.

The letter-shaped fittings of the belt set from Varaždinske Toplice, although similar to the sets from Lyon and Ljuben, exhibit certain typological differences. In terms of shape they correspond to Roman capitals, and therefore do not differ from those from Lyon and Ljuben and the majority of the remaining individual finds.[7] Still, in contrast to the Lyon and Ljuben fittings, the

4 Bad Deutsch-Altenburg, Museum Carnuntinum; Vienna, Kunsthistorisches Museum; Ljubljana, Narodni Muzej; Budapest, Nemzeti Muzeum; Komárno, Podunajské múzeum

5 The assumption on the Danubian origin of the VTERE FELIX set was also put forward by Ulbert, who proposed a similar dating, from the middle of the 2nd to the middle of the 3rd century; ULBERT 1974: 213; OLDENSTEIN 1976: 88; PETCULESCU 1991: 392–394; In the meantime, additional individual fittings from the VTERE FELIX sets were registered in the Danubian provinces, lending further support to the mentioned hypothesis; TÓTH 1981: 147–148; RADMAN-LIVAJA 2004: 95, cat. 286–287; 2005: 940–941, kat. 21; At the 15th ROMEC congress in Budapest in 2005, I. Radman-Livaja presented 8 fittings from VTERE FELIX sets from Novi Banovci which will be published in one of the forthcoming issues of the Journal of Roman Military Equipment Studies; it is possible that certain finds from Ptuj can also be attributed to VTERE FELIX sets, MIKL-CURK 1976: 32, cat. 2068–2070

6 This soldier may have ended up in Lugdunum, having arrived there from the Danubian limes. Although Wuilleumier believed that it was a soldier from a defeated army, that is, a member of the British troups led by Clodius Albinus, it seems more likely that the fallen soldier belonged to Septimus' army. A find of fittings from Dura Europos (the letter V) may also originate from the Danubian provinces, because it is possible that the Dura garrison was reinforced by troups brought in from the Danubian limes, cf. ULBERT 1974: 213; OLDENSTEIN 1976: 88; BISHOP – COULSTON 1993: 153; JAMES 2004: 24–25, 79 (cat. 78), 240–241

7 The only letters whose appearance distinctly differs from the usual shape are fittings from some sites in Dacia,

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oûujak 2007 9:48:00

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

letters *F* and *X* from Varaždinske Toplice contain small projections, i.e. curved extensions, while a ring at the base of the letter *E* is not connected with the bottom bar at two points (as is the case with the Lyon specimen), but is joined by means of a central projection (one letter *E* with a similarly shaped ring is in the museum in Komárno, another one was found in Romania, in the auxiliary camp Micia, while a further one was discovered in Brigetio and is in the National Museum in Budapest; BULLINGER 1972: 281, fig. 3a; PETCULESCU 1991: 392–393, fig 74.1.2; TÓTH 1981: 147–148). The biggest difference with regard to the Lyon and Ljuben sets consists in the buckle attached to the letter *X*. The Toplice buckle has a semi-circular frame and a hinged joint, by means of which it was attached to the letter *X*. In the interior side of the frame there are two projections, quite typical for this type. The tongue has a thickened base and a thickened transition to the pointed end, and it is interesting that its shape is rather reminiscent of the Lyon specimen.

In terms of construction, the Toplice set corresponds to the Lyon one, only the latter has a buckle with a rectangular frame, while the Bulgarian piece does not have a hinged joint. Instead, it was attached to the belt fitting by means of a small plate of sheet metal, bent around the edges of a smaller rectangular frame, positioned behind the pin.[8] The two-piece buckles with a ''D''-shaped frame and a central hinged joint are dated to the second half of the 2nd century, and their use undoubtedly continues into the 3rd century (OLDENSTEIN 1976: 212). A fitting in the shape of the letter *V*, positioned on the belt opposite the buckle, is very similar to the Lyon specimen. In contrast to the other letters in the set (but also the letter *V* from Ljuben), this letter does not correspond in terms of shape to the standard letter *V* of the Roman capital letters, but is executed with a vertical plate-shaped extension on the left side. This extension is joined with the letter *V* by means of three bars, and its outer edge is executed in the form of two curved extensions and a central rectangular projection decorated with incisions. At the same time, the arms of the letter *V* are joined with a curved central small bar, while the terminal of the right arm is decorated with a bent extension, identical to those on the letters *F* and *X*. The V-shaped fitting from Varaždinske Toplice is very similar to the corresponding fitting from Lyon (BULLINGER 1972: 279, fig. 2.a; ULBERT 1974: 212, Abb. 4.2; BISHOP – COULSTON 1993: 133, fig. 92) and a fitting from Carnuntum (BULLINGER 1972: 279, fig. 2.b), but its most similar match might be a fragmented fitting from Dura Europos (ULBERT 1974: 214, Abb. 5.1; JAMES 2004: 79, cat. 78).

Considering that the majority of the preserved *V*-shaped fittings also have a plate-shaped extension on the left side (cf. BULLINGER 1972: 279, fig. 2; ULBERT 1974: 214, Abb. 5), it is not surprising that the letter *V* shaped in this manner had been a cause of confusion among researchers, who at first believed they had recognized the ligature *AE* and subsequently *VT*. The latter interpretation, on account of the lack of the letter *T* in the Lyon set, seemed logical, but the existence of the letter *T* in the set from Varaždinske Toplice, in combination with the letter *V*, shaped correspondingly to the Lyon fitting, would indicate that in all probability the Lyon belt originally contained a *T*-shaped fitting, which had, it seems, fallen off before the soldier was buried. After all, fittings in the shape of the letter *T* were found in several instances,[9] and it can be quite safely assumed that each of the letters of the formula *VTERE FELIX* originally had its fitting on belt sets of this type, and that no ligatures were in fact used on them at all.

where the letters are surrounded by stylized tendrils: PETCULESCU 1991: 393; PETCULESCU 1995: 119.

8 This kind of buckle contruction is quite typical for the second half of the 2nd and first half of the 3rd century; OLDENSTEIN 1976: 213–216.

9 BULLINGER 1972: 281–282, fig. 3. f, g; OVČAROV 1979: 37. fig. 6; TÓTH 1981: 147–148; Two fittings in the shape of the letter T were found in Novi Banovci (their publication is being prepared by I. Radman-Livaja).

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:48:01

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Two letters are missing from the belt set from Varaždinske Toplice i, i.e. the letter *R* and the letter *E*, the last two letters of the word *VTERE* (that is the imperative of the present of the verb *utor, uteris, uti*). The missing letter *E* undoubtedly did not differ from the two preserved fittings with that letter (although it probably did not have a small ring like the first *E* in the word *VTERE*), and in the case of *R* we can assume that its shape did not differ from the usual capital *R*. The Lyon belt set also contained two pendants, originally attached to the two-armed belt terminal that passed through the buckle. Elongated conical pendants such as those from the Lyon set are not rare and are generally dated from the mid-2nd century until the first decades of the 3rd century (OLDENSTEIN 1976: 144–146). However, two-piece hinged pendants of belt sets are also documented, dated approximately to the same period, i.e. the second half of the 2nd and the first half of the 3rd century (OLDENSTEIN 1976: 147; JAMES 2004: 84–85). The two-piece hinged pendants from Varaždinske toplice are similar in shape to the so-called trumped-shaped ornaments, i.e. decorative fittings from belt sets and horse harnesses, whose shape is reminiscent of intertwined trumpets (OLDENSTEIN 1976: 203–207; KOŠČEVIĆ 1991: 74). It is interesting that in Sisak two fragments of very similar two-piece hinged pendants were found, which we can likewise attribute to belt sets and which at the moment represent the only direct analogy to the Varaždinske Toplice pendants known to us.[10] Otherwise, the trumpet-shaped ornaments are dated from the middle of the 2nd century until early in the 3rd century, but it is questionable whether their use can be extended until the middle of the 3rd century.

Taking into account all that has been said, the wider dating of the belt set from Varaždinske Toplice is not contentious in the least, and such belt sets can be approximately dated from the middle of the second until the middle of the 3rd century, perhaps even a decade or two later.[11] Unfortunately, the context of the find is not very helpful for a more precise dating of the Toplice *VTERE FELIX* set. Considering the similarities with the Lyon set, we would be inclined to date it somewhat earlier within that period, that is to the transition from the 2nd to the 3rd century. As the two-piece buckle with the central hinged joint and the trumpet-shaped decorated two-piece pendants can likewise be dated to that period, such narrower dating is not excluded, but should be accepted with caution. For instance, a close analogy for the *V* fitting from Varaždinske Toplice, a remarkably similar fitting from Dura Europos, has not been precisely dated within the period between the years 165 and 256 AD, but if we suppose that it originates from the time of the siege of Dura Europos, this would mean that it was in use during the year 255 or 256 AD. Of course, even if this were the case, the possibility that it was used over the course of several decades cannot be excluded. Still, such ambiguities and unknowns prevent us from securely dating with more precision the belt set from Varaždinske Toplice, so we have to satisfy ourselves with a general dating from the last quarter of the 2nd until the middle of the 3rd century.

The question remains as to how this belt set came to be found in Varaždinske Toplice, considering that this type is primarily connected with the army. It seems quite probable that the belt set was deposited, that is offered as a votive gift. There is no room for doubt that the thermal complex in *Aquae Iasae* did not serve an exclusively secular purpose, but that because of its spring it also played the role of a sanctuary (GORENC – VIKIĆ 1975: 38; VIKIĆ-BELANČIĆ 1975: 38–41; 1996: 12.). In addition to the temples, numerous votive inscriptions by the visitors to the baths also underpin such an assumption.

10 RADMAN-LIVAJA 2004: 95, kat. 288–289; Sisak is the place of origin of a further two fittings in the shape of the letters from the VTERE FELIX sets, one »I» similar to the fitting from Varaždinske Toplice and one stylized »R» (RADMAN-LIVAJA 2004: 95, kat. 286–287).

11 ULBERT 1974: 213; KOŠČEVIĆ 1991: 74, 100; PETCULESCU 1991: 394; BISHOP – COULSTON 1993: 153.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:48:01

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

The custom of the votive disposal of items into rivers, lakes or springs has its roots in prehistory and was not interrupted in the Roman period. Considering the motives of people visiting the thermal spa, the offering of votive gifts to the divinities from which help or a cure was expected is not in the least surprising. One of the best investigated sanctuaries built next to thermal springs in the Roman world is without doubt the sanctuary of Sulis Minerva in *Aquae Sulis*, present-day Bath in Great Britain (CUNLIFFE 1971; CUNLIFFE – DAVENPORT 1985). This is a thermal bath connected with a large temple building, and the comparison with the bathing and temple complex in Varaždinske Toplice is more than fitting. During the excavation of the sacred spring within the sanctuary of the Sulis Minerva numerous items were discovered, the majority of which can be interpreted as votive gifts (CUNLIFFE 1971: 27–28). These are not only coins (SELLWOOD 1988: 279–380; WALKER 1988: 281–358) and lead curse tablets (TOMLIN 1988: 59–277), but also personal items such as costume fittings and jewellery (HENIG et alii 1988: 21–33), bronze vessels[12] and even military equipment.[13]

Taking into account the example of the Sulis Minerva sanctuary, there is no reason to reject the possibility that a soldier dedicated his belt as a votive gift to a deity during his sojourn in *Aquae Iasae.*

The presence of soldiers among the visitors and users of the *Aquae Iasae* bathing complex is testified by several votive inscriptions confirming that the soldiers frequented the baths over an extended period of time.[14] The inscriptions thus mention members of the XIII Legion *Gemina* and the XIV Legion *Gemina*.[15] The excavators of Varaždinske Toplice, B. Vikić and M. Gorenc were, after all, of the opinion that during certain periods soldiers formed the mainstay of the bath's users, particularly in the early imperial period.[16]

12 Every bronze vessel was not necessarily a votive gift, if we keep in mind the obvious practical use of such objects in a bath. However, as several vessels carry engraved dedications such as Deae Suli Minervae, the votive nature of at least a some of the vessels is beyond doubt; HENIG et alii 1988: 5, 9–21; TOMLIN 1988bis: 55–57.

13 This is a catapult washer (modiolus), in this context undoubtedly a votive gift. The votive offering of weapons was quite usual in antiquity, although it mostly involved personal weapons. Still, at least one archaeological find in Spain (Azaila), as well as some Helenistic and Roman relief scenes prove that the votive depositing of artillery gear in sanctuaries was not an exceptional occurence. The Bath find has been interpreted as a soldier's votive gift to the goddess Minerva, the patron of mechanical skills; HENIG et alii 1988: 5, 8–9; It is an interesting coincidence that, according to researcher B. Vikić, a stone projectile was also found in Varaždinske Toplice, within the foundation of the western wooden building. The lack of photographs, drawings and more precise details makes it impossible to determine the precise nature and purpose of this object, so we will not speculate on the significance of the find; VIKIĆ-BELANČIĆ 1973: 123, note 101.

14 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975: 43–44; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1991–1992: 74; VIKIĆ-BELANČIĆ 1996: 21–22.

15 CIL III 10890 (LJUBIĆ 1879: 42; BRUNŠMID 1906/1907, 85–86 br. 196; HOFFILLER&SARIA 1938: 205, AIJ 458), Marcus Aurelius Cassius, beneficiarius consularis; CIL III 10893 (HOFFILLER – SARIA 1938: 207, AIJ 462; von PETRIKOVITS 1968: 90), Marcus Rutilius Lupus, legatus Augusti legionis XIII Geminae; CIL III 4118 (LJUBIĆ 1879: 41–42; HOFFILLER – SARIA 1938: 207, AIJ 463; von PETRIKOVITS 1968: 90), Marcus Fabius Fabullus, legatus Augusti legionis XIII Geminae; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975: 37–46 (ŠAŠEL 1978: 195–196, ILIug 1167), Titus Flavius Domitius Valerianus, centurio legionis XIIII Geminae Martiae Victricis Severianae; ŠAŠEL 1978: 196, ILIug 1172, an unpublished altar dedicated to the Nymphs by primus pilus Lucius Larius Celer.
D. Rendić-Miočević (1975: 43, note 27) corrects the reading by B. Vikić and M. Gorenc (1970: 151, note 13) who thought that it was an officer of the XIV Legion, whereas it would seem that it was in fact a member of the XIII Legion; The literature also mentions a few unpublished votive inscriptions dedicated to the Nymphs and Fortuna by soldiers and beneficiaries (ŠAŠEL 1978: 196, ILIug 1171, VIKIĆ – GORENC 1969: 11). One inscription (CIL III 10893; HOFFILLER – SARIA 1938: 207, AIJ 462) mentions also the XXII Legion but as part of the *cursus honorum* of the dedicant Marcus Rutilius Lupus who, at the time of the dedication of the inscription was a legate of the XIII Legion, while as a younger man he had served as a tribune in the XXII Legion. It is not clear from the inscription whether it was the *legio XXII Primigenia* or the *legio XXII Deioteriana*.

16 VIKIĆ 1961: 49; GORENC – VIKIĆ 1963: 116–117; VIKIĆ-BELANČIĆ – GORENC 1970: 151–152; VIKIĆ-BELANČIĆ 1973: 123; Stating analogies, von Petrikovits also supported this hypothesis (von PETRIKOVITS 1968: 90–93).

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:48:01

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Published inscriptions, albeit scarce, undeniably indicate that soldiers frequented the baths from as early as the 1st century, and that they continued to visit them in the centuries that followed.[17] Most visitors, whether civilians or soldiers, most probably did not leave behind votive inscriptions but satisfied themselves with smaller votive gifts. Considering the prominent symbolic significance of a military belt in the Roman world, especially from a soldier's point of view,[18] it is perfectly possible that someone offered his belt and left it in the sanctuary. Even if we assume that the owner of the belt was not a soldier (although virtually all the finds discovered so far, except the Ljuben find whose attribution remains uncertain, seem to be items of military outfit) there is no reason not to interpret it as a votive gift.

If this hypothesis is accepted, we are left with the unsolved question as to the location of the place where such votive gifts were deposited. The main spring in the centre of the forum space, that is the Nympheum-basin (GORENC – VIKIĆ 1975: 39–42; 1980: 12; KUŠAN-ŠPALJ 1999: 111–114), would appear to be a likely location for the deposition of votive gifts, but this belt set definitely does not originate from the spring. Unfortunately, the finding spot does not offer any information as to the possible sacral or votive purpose of the location in the period to which belt sets of the *VTERE FELIX* type are usually dated (roughly the second half of the 2nd and the first half of the 3rd century). Large-scale construction during the 4th century erased the traces of previous buildings on that spot, if any had in fact existed at all. As there is nothing to indicate the existence of buildings on the location of the southern annex next to the basilica prior to the 4th century, there is no point in speculating about their possible function. Therefore, there is as yet no answer to the question of how or when the belt ended up in the southern annex.

Still, even though we do not consider it very likely, we should mention the hypothesis that the belt could have been lost, either through the owner's negligence or during some dramatic event, such as a fire or an enemy attack on *Aquae Iasae*. It seems that fires were not a rare event. B. Vikić-Belančić identified a conflagration layer in the settlement complex (at about a kilometre's distance from the bathing complex), which was dated by finds into the period of Marcus Aurelius' reign, and which the author attributes to a natural disaster, i.e. a destructive fire or perhaps an enemy action during an incursion at the time of the Marcomannic wars (VIKIĆ-BELANČIĆ 1973: 116, 118–119, 121; GORENC – VIKIĆ 1975: 45; VIKIĆ-BELANČIĆ 1975: 41; 1996: 15, 29). The excavators supposed that *Aquae Iasae* suffered further destruction during a Gothic incursion in the second half of the 3rd century (GORENC&VIKIĆ 1975: 41), and there is also indisputable epigraphic proof of at least one fire in the baths: the well-known inscription CIL III 4121 (LJUBIĆ 1879: 34–35; HOFFILLER – SARIA 1938: 210, AIJ 469) states that emperor Constantine reconstructed the baths after a destructive fire. The settlement met its final end – a violent one it would seem – probably during the war between Theodosius the Great and the usurper Maximus in 395 AD (GORENC – VIKIĆ 1975: 38; VIKIĆ-BELANČIĆ 1996: 30).

Although there are actually no indications that the belt set from Varaždinske Toplice was lost in the course of a dramatic event, this hypothesis nevertheless cannot be entirely discarded, at least

17 The inscription CIL 4118 (Marcus Fabius Fabullus, legatus Augusti legionis XIII Geminae) is dated to the period of Nero's rule, while CIL III 10893 (Marcus Rutilius Lupus, legatus Augusti legionis XIII Geminae) is dated to the Flavian period, that is the period from 69 to 84. The inscription published by D. Rendić-Miočević (Titus Flavius Domitius Valerianus, centurio legionis XIIII Geminae Martiae Victricis Severianae) can be dated with certainty to the year 231 AD, on the basis of consular Fasti. The inscription of the beneficiarius Marcus Aurelius Cassius is more difficult to date precisely, but taking into account the onomastic formula (tria nomina) and the gentilicium Aurelius, the period from the end of the 2nd to the middle of the 3rd century would be an acceptable framework for dating.

18 KOŠČEVIĆ 1991: 93–94; BISHOP – COULSTON 1993: 196; FEUGÈRE 1993: 225–231; RADMAN-LIVAJA 2004: 86.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:48:02

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

not until reliable material proof has been found regarding the deposition of votive gifts within the bathing complex.

Despite the fact that it has not contributed to solving the chronological questions connected with belt sets of the *VTERE FELIX* type, the find of the Toplice belt set has at least resolved the ambiguity regarding the interpretation of the fittings in the shape of the letter *V*. We hope that future finds will shed additional light on the remaining uncertainties.

Rukopis primljen: 14.VIII.2006.
Rukopis prihvaćen: 6.XI.2006.

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:48:02

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

U:\Arh-vjesnik2006\galic-radman.vp
14. oŭujak 2007 9:48:02

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ADNAN BUSULADŽIĆ

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za arheologiju
Zmaja od Bosne 3
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

ZBIRKA ANTIČKIH SVJETILJKI IZ MOGORJELA

UDK 738.83 (36)
Izvorni znanstveni rad

Pisac obrađuje skupinu antičkih svjetiljki iz Mogorjela, pronađenih prigodom arheoloških iskopavanja C. Patscha 1900–1903. godine. Unatoč činjenici da svojim brojem (16 primjeraka) ne predstavlja reprezentativnu muzejsku kolekciju, analiza antičkih svjetiljki iz Mogorjela dozvoljava neke kraće napomene i daje uvid u tipološku i hronološku determinaciju ove vrste nalaza.

UVOD

Razmjerno mala zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela prispjela je u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine kao dio materijala pronađenog prilikom arheoloških iskapanja tijekom 1900–1903. godine, pod vodstvom C. Patscha.

Kao i ostali pokretni nalazi iz Mogorjela, i svjetiljke su stigle u muzejsku zbirku bez odgovarajuće znanstvene osnove i obrade. Kao posljedica rečenoga, pisani podaci o ovoj zbirci gotovo da i ne postoje, a o pojedinim primjercima pisano je isključivo u kontekstu tipološke i ikonografske analize, i to samo dijela kruškolikih svjetiljki (PAŠKVALIN 1963: 148; MARIJANOVIĆ 1990: 111–115).

Cjelokupnu zbirku prate i oskudni prateći podaci. U muzejskim inventarnim knjigama je šturo zabilježena samo informacija o lokalitetu, godinama iskapanja (1900–1903. g.), bez preciznijeg datiranja i godina unosa u inventarne knjige. Zbog svega navedenoga, cilj ovog rada je dati kompletan tipološki i kronološki kontekst ovih nalaza.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:02:12

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

SVJETILJKE UGLATA NOSA SA VOLUTAMA

Ovoj tipološkoj determinaciji iz Mogorjela pripada samo jedna svjetiljka (inv. br. 1582). Nihova osnovna karakteristika prema kojoj su i dobile naziv odnosi se na trokutast nos završen flankiranim volutama. Prema širini nosa, podijeljene su na tri varijante.[1]

U datacijskom kontekstu, dat je široki vremenski okvir bez mogućnosti preciznije datacije (VIKIĆ-BELANČIĆ 1976: X). Međutim, uvid u materijal iz južne Panonije upućuje na proizvodnju i upotrebu od kraja I. do početka III. stoljeća (VIKIĆ-BELANČIĆ 1976: X).

Od konstrukcijskih elemenata koji upućuju na zaključak o dataciji svjetiljki ovog tipa treba spomenuti kanalić koji vodi od diska do nosa. Takva izrada je karakteristična za augustovsko--tiberijansko doba. Rupica za zrak je također pratila razvojne procese. U I. stoljeću je bila slična prorezu, zatim je izrađivana u četverokutnom obliku, a u najmlađoj fazi (od vremena Klaudija) dobila je okrugao oblik. U Augustovo doba svjetiljke su dobile kvalitetnije izrađen sistem voluta, a u mlađem periodu volute su postale šire i plosnatije.

Primjerak svjetiljke iz Mogorjela pokazuje da su stranice nosa blago uže od voluta pa se može definirati kao varijanta B po Loeschckeu. Karakteristika ovog tipa je i bogatstvo različitih ukrasnih detalja.[2] Na primjerku s Mogorjela može se konstatirati postojanje reljefa delfina.[3]

Velika rasprostranjenost svjetiljki uglata nosa s volutama potvrđuje se i u mnogobrojnom materijalu koji se pronalazi.[4]

SVJETILJKE OBLO ZAVRŠENA NOSA S VOLUTAMA

Svjetiljke ovog tipa zastupljene su samo jednim fragmentom otvora nosa (inv. br. 1798). Ove svjetiljke imaju sužen i na vrhu zaobljen nos. Na stranama nosa su volute. Disk im je uvučen i okrugao, često s reljefom. Ponajčešće im je dno ravno, ali se na starijim primjercima može konstatirati i stajaći prsten. Pojedini primjerci imaju drške s kanelirama ili prstenasti oblik. Malokad se pojavljuje jezičac, isključivo u ukrasnoj funkciji. Ramena su raščlanjena prstenovima i koncentričnim krugovima, pa se stoga zamjećuju i novi oblici profila.[5]

U razvojnom kontekstu, preteča oblika nosa može se pratiti od helenističkih svjetiljki, a neposredne preteče su augustovske svjetiljke sa spiralnim volutama. Iako su malo mlađe od tipa uglata nosa sa volutama, javljaju se uporedo. Njihova upotreba se datira sve do druge polovine II. Stoljeća (VIKIĆ-BELANČIĆ 1976: XII, s opaskama 24–27).

Unatoč činjenici da ponuđeni fragment ne omogućuje analizu eventualnih motiva na disku, na ovom tipu svjetiljki on je čest. Ukrasni elementi su veoma različiti i izvedeni su u rasponu od prikaza ptica i drugih životinjskih vrsta do prikaza gladijatorskih borbi i mitoloških motiva.

1 LOESCHCKE 1919: 28; IVÁNYI 1935: 10; VIKIC--BELANCIC 1976: IX. Zbog nepostojanja veceg broja primjeraka iz Mogorjela, detaljna obrada varijanti nije potrebna.

2 Motivi mogu biti životinjski (delfin, riba, zec, ovan), mitološki i floralni.

3 Najbliža analogija je u Arheološkome muzeju u Zagrebu, VIKIC-BELANCIC 1976: X; tabla XX, sl. 13. Delfin se kao ukrasni motiv javlja cesto na svjetiljkama; CUKMAN NIKOLIC 1999., 15.

4 PATSCH 1900: 104, sl. 78 i 79; 106, sl. 81–83; 107, sl. 86; 108, sl. 87–89; 111, sl. 96–98; 112, sl. 99 i 100; CELESTIN 1901: 35, sl. 10 i 36 sl. 11; ABRAMIC 1925: 87, sl. 23; 89, sl. 25 i 26; MENZEL 1954: 31, 33 i 35, sl. 29; 36, sl. 6–10, HAKEN 1958: 39, T. II, sl. 38; DAUTOVA--RUŠEVLJANIN 1970: 153, sl. 1; RUBRIGHT 1973: T. I, sl. 1–6; T. II, sl. 7–10, 16 i 25; BJELAJAC 1982: 14, T. I, sl. 1–3, PALÁGYI 2002: 20, sl. 30 i 32.

5 LOESCHCKE 1919: 28 i sl.; 2. VIKIC-BELANCIC 1976: XI, XII dala je pregled tipova profila. Zbog postojanja samo jednog fragmentiranog primjerka otvora nosa detaljnija analiza profila je nemoguca.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:02:12

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

OVALNE SVJETILJKE ORGANSKI POVEZANA NOSA

Ovaj tip svjetiljke koji se može uvrstiti među one iz Mogorjela, zastupljen je samo jednim fragmentiranim primjerkom (inv. br. 1581). Prema komparativnom materijalu može se pretpostaviti njihovo provincijalno porijeklo. Osnovna njihova karakteristika odnosi se na ovalno ili jajoliko tijelo, kao i disk malen i ovalan. Ramena ponajviše primjeraka su ispupčena a rjeđe i viseća. Dno im je ravno, udubljeno ili izbočeno. Drška može biti klinasta ili pločasta, a rađena je u kalupu.

Posebite treba izdvojiti vrste ukrasnih motiva na ovim svjetiljkama. Vrlo često je to o detalj floralnog karaktera ili ornamenta. Ukrasi na ramenima imaju jače iznešenu plošnost i stilizaciju (VIKIĆ-BELANČIĆ 1976: XXI). Primjerak iz Mogorjela pokazuje klasične karakteristike ovog tipa, kada je riječ o ukrasnom segmentu. Na malo širim ramenima uočljiv je ukrasni floralni detalj izveden kao vitica vinove loze. Na stražnjoj strani sačuvana je i pločasta drška, također karakteristična za ovaj tip.

Ovalne svjetiljke organski povezana nosa očituju helenističke utjecaje nastale na tlu Galije u I. stoljeću. Međutim, ovaj tip je ponajviše karakterističan za period III. i IV. stoljeća. Vrlo često se ukrasni elementi mogu okarakterizirati u svjetlu starokršćanske simbolike, što potvrđuje prethodnu dataciju. Pojedini autori, međutim, ovaj tip datiraju znatno kasnije.[6]

KRUŠKOLIKE SVJETILJKE

Jedan od tipova koji brojnije zastupljen svojim primjercima iz Mogorjela jest tip kruškolikih svjetiljki. Riječ je o četiri cijela ili fragmentirana primjerka. Kruškolike svjetiljke nastale su u Africi pa se stoga nazivaju i afričke (MENZEL 1954: 90). Zamjetljivi znatni ukrasi koje se može definirati starokršćanskima. Upravo zbog toga ih neki autori svrstavaju u grupu starokršćanskih svjetiljki.[7]

Ove svjetiljke imaju kruškoliko–ovalno tijelo. Disk i ravni nos spojeni su plitkim i širokim kanalom. Ramena su ravna i široka ukrašena raznim ornamenitma i prstenom odvojena od diska. Otvor za fitilj je često vrlo širok, a s obzirom na reljef na disku, ima dvije rupice za ulje na disku. Drške mogu biti pločaste, klinaste ili prizmatične, a rađene su također pomoću kalupa. Na dnu imaju stajaći prsten. Dekorativni elementi su najčešće geometrijsko – ornamentalni i floralni, te vrlo rijetko figuralni.

Nastale su u IV. stoljeću, a proširile su se po cijelom Sredozemlju, dopirući čak i do Dacije (VIKIĆ-BELANČIĆ 1976: XXII, s opaskom 75). S obzirom na dugotrajnu upotrebu i proizvodnju do VI. stoljeća (MENZEL 1954: 90), mogu se konstatirati i stanovite varijante. D. Iványi ih, pretpostavljajući im italsko porijeklo, datira u malo stariji period IV–V. stoljeća (IVÁNYI 1935: 14–15). Kao i mnogi drugi tipovi, i kruškolike su svjetiljke izrađivane u provincijalnim radionicama. Ovakvi primjerci raspoznavaju se prema grubljoj fakturi, primitivnijoj izradi i slabije izrađenim reljefnim prikazima.

Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine posjeduje četiri primjerka ili fragmenta ovog tipa. Na temelju analize fakture, kontura reljefa, kvaliteta pečenja i premaza za veći dio kruškolikih svjetiljki s Mogorjela se može konstatirati da pripadaju italskom importu.

Među najreprezentativnije primjerke, osobito u kontekstu starokršćanske simbolike, može se uvrstiti svjetiljka inv. br. 2056. Poznata je po ukrasu na disku, koji prikazuje židovsku menoru

6 BJELAJAC 1982: 22 s opaskom 40. Spomenuti autor ih datira u period IV – VII stoljeca i uvrštava ih u grupu »maloazijskih lampi«.

7 VIKIC-BELANCIC 1976: XXII s opaskom 74. Aleksandrija je imala važnu ulogu u izvozu raznih tipova starokrščanskih svjetiljki. Vidi: VIKIC-BELANCIC 1954: 133 s opaskom 20.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:02:12

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

(PAŠKVALIN 1963: 148). Disk je okružen dekorativnim elementima borovih grančica. Prema nekim autorima, reljef menore može se okarakterizirati u svjetlu starozavjetne simbolike (MARIJANOVIĆ 1990: 111–113, s opaskama 11–16). Način izrade, faktura i postojana boja svrstavaju ovu svjetiljku kao import najvjerovatnije iz Aleksandrije ili Italije. Najbliži primjerci istog tipa i ikonografije mogu se naći u priobalnom dijelu provincije Dalmacije (BULIĆ 1926/27: 118, 120), ali i u Panoniji (IVÁNYI 1935: T. XL, sl. 5).

Grupi italskog importa mogu se pripisati i dva fragmenta. Primjerak (inv. br. 1586) čini gornji dio oboda i dna svjetiljke sa crvenim premazom. Na disku je vidljiv spiralni ornament i rozete obrubljen prstenom.[8] Jedan mali detalj reljefa na disku upućuje i na postojanje Kristova monograma koji je izveden kao ukras na križevima, čest počam od IV. stoljeća (*Leksikon ikonografije* 360).

Drugi fragment (inv. br. 1585) čini klinasta drška i dio ramena s ukrasnim detaljima izvedenim u obličju borovih grančica, premazan crvenom bojom.

Karakterističan po ukrasu na disku je i fragment (inv. br. 2770). Riječ je o dijelu kruškolike svjetiljke na čijem je disku rozeta,[9] obrubljena kružnicom isprekidanih linija.

Fragmentiranom primjerku kruškolike svjetiljke s Mogorjela treba pripisati i primjerak (inv. br. 2660). Očuvan je dio dna s klinastom drškom. Na dnu je konstatirano postojanje kružnice koja je povezana s drškom.

Analizom ponuđenih primjeraka može se utvrditi visokokvalitetna izrada, faktura, oštrih kontura reljefa, bogato dekorativni sadržaj i intenzivne premazne boje. Prema navedenim karakteristikama, može se ustvrditi da tip kruškolikih svjetiljki s Mogorjela pripada kasnoantičkom materijalu koji je zahvaljujući trgovini pristigao do datog lokaliteta.

Bogata zastupljenost ukrasnih elemenata upućuje na dominantno kršćansko opredjeljenje vlasnika predmeta ili pak onih koji su ih izrađivali. Ponajprije treba istaknuti židovsku menoru[10] i Kristov monogram. K tome, konstatirano je i postojanje različitih floralnih i geometrijskih motiva koji se također mogu pripisati kasnoantičkoj i starokršćanskoj tradiciji.

FIRMA SVJETILJKE

Posebnoj i najmnogobrojnijoj grupi pripadaju primjerci firma svjetiljki. Već od republikanskog doba na svjetiljke su utiskivani žigovi kao oznake proizvođača. To je ujedno bio i početak proizvodnje posebnog tipa, danas poznatog kao firma svjetiljke. Osnovna karakteristika im je pečat na dnu predmeta. Naši primjerci zbog fragmentiranosti ne pokazuju veliku zastupljenost pečata. Iznimke su svjetiljka inv. br. 1794 i fragment inv. br. 1584[11] s pečatom FORTIS.[12]

Zahvaljujući svojoj funkcionalnosti firma svjetiljke su se brzo raširile i postale najdominantniji tip svjetiljke. Specifičan običaj utiskivanja pečata proizvođača bio je povodom da je Fischbach u stručnu terminologiju uveo termin firma svjetiljke, koji se upotrebljava i danas (FISCHBACH 1896: 16).

8 Komparativan motiv spirale i rozete publicirao je ABRAMIC 1925: 90, sl. 29.

9 Rozeta kao ukrasni motiv na svjetiljkama je dosta cesta pojava; MODRZEWSKA-MARCINIAK 1989: 233, sl. 15.

10 Prema nekim autorima menoru bi trebalo tumaciti kao starokrščanski znak starozavjetne tradicije; MARIJANOVIC 1990: 111 – 113, s opaskama 11–16.

11 Na ponudenom fragmentu vidljiva su samo dva zadnja slova IS.

12 Fortis je bio jedan od najvecih proizvodaca i izvoznika firma svjetiljki. Vidi: VIKIC-BELANCIC 1971a: 98, s opaskom 26.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oûujak 2007 10:02:12

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Kod firma svjetiljki recipijent je kruškolik, zdjelica je okrugla, a nos izduženiji. Na disku mogu postojati i reljefni ukrasi, što je rjeđe. Disk je obrubljen zatvorenim ili otvorenim prstenom. Prema vrsti i načinu zatvaranja prstena, S. Loeschcke je uočio nekoliko varijanti kod tipa IX. U tipu X predložio je dvije varijante; s nosom i bez nosa.

Na temelju analize svih primjeraka iz Mogorjela, može se potvrditi da pripadaju tipu X, varijanti D po Loeschckeu. Svjetiljke koje se obrađuju pokazuju postojanje vrata nosa i prsten koji spaja disk s kanalom nosa.

Firma svjetiljke karakterizira i bradavica na ramenima. Što se tiče ranijih oblika, riječ je o ušicama za ovjes. S vremenom, ti su izraštaji, izgubivši funkcionalnost, postali bradavice. Broj bradavica varira od dvije do tri i nalaze se na stranama ramena i na leđnoj strani. Oblici im mogu biti različiti; kružni, polukružni, prizmatični, kvrgasti i duguljasti (VIKIĆ-BELANČIĆ 1976: XXIX).

Primjerci iz Mogorjela imaju kvrgaste bradavice.

U datacijskom pogledu najraniju fazu proizvodnje ovih svjetiljki možemo svrstati u kraj I. i početak II. stoljeća i smjestiti u prostor sjeverne Italije. Iz sjeverne Italije njihova proizvodnja se proširila, pa su mnogobrojni kalupi pronalaženi diljem Carstva. Na temelju konteksta nalaza neki autori su preciznije definirali početak proizvodnje firma svjetiljki u šezdesete i sedamdesete godine I. stoljeća (FREMERSDORF 1912: 125; LOESCHCKE 1919: 289). Komparativnom metodom materijala pronađenog u Emoni i Ptuju vremenska granica početka proizvodnje može se precizirati od sredine I. stoljeća. Starije varijante korištene su do II. a novije do IV. stoljeća (VIKIĆ-BELANČIĆ 1976: XXXIII, s napomenom 102).

Analizirajući datacijski segment ne smije se iz vida izgubiti ni činjenica da su stariji primjerci bili bolje kakvoće, za razliku od mlađih koji su zapravo proizvod masovne, mahom provincijalne proizvodnje. Masovna proizvodnja uzrokom je lošije izrade, zanemarivanja detalja, neadekvatnih kalupa i slabije fakture. Provincijalne firma svjetiljke nemaju pečat, zdepastog su oblika, debelih stijenki, loše izvedenih detalja, nakrivljene i neravnomjerno pečene. Neke od ovih osobina mogu se pripisati primjerku (inv. br. 2769).

Sve ostale firma svjetiljke i fragmenti iz Mogorjela (inv. br. 1794, 1584, 3498, 1583, 1797 i neinventarizirani fragment) pokazuju nešto bolju kvalitetu izrade, finiju fakturu, tanju stijenku i ravnomjernu pečenost, što bi ih trebalo klasificirati kao svjetiljke starijeg tipa, najvjerovatnije import iz sjeverne Italije.

ZAKLJUČAK

Unatoč činjenici da svojim brojem ne znači reprezentativnu muzejsku kolekciju, analiza antičkih svjetiljki iz Mogorjela dopušta neke kraće napomene i daje uvid u tipološku i kronološku determinaciju ove vrste nalaza.

Kao rezultat arheoloških iskapanja tijekom 1900–1903. godine, u muzejsku zbirku je prispjelo 16 primjeraka svjetiljki koje se prema tipološkoj analizi mogu svrstati u pet tipova. Riječ je o *svjetiljkama uglata nosa sa volutama, oblo završena nosa sa volutama, ovalnim svjetiljkama organski povezana nosa, kruškolikim i firma svjetiljkama*. Prva tri tipa zastupljena su s po jednim primjerkom ili fragmentom. Kruškolike i firma svjetiljke su najzastupljenije sa 13 primjeraka ili fragmenata.

U kronološkom pogledu može se primjetiti da je zastupljenost u korelaciji s konstatiranim građevinskim fazama Mogorjela. Prva dva tipa (svjetiljke uglata nosa s volutama i oblo završena

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:02:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

nosa s volutama) upućuju na zaključak da se njihovo nalaženje može tumačiti kao dio inventara prvobitne rustične vile i poljoprivrednog imanja od I. do III. stoljeća.

Ovalne svjetiljke organski povezana nosa karakteristične su za III. i IV. stoljeće kada se na Mogorjelu završila prva i počela druga građevinska faza velikog državnog poljoprivrednog dobra s utvrđenom zgradom (vilom) – kastronom.

Periodu kasne antike mogu se pripisati kruškolike svjetiljke, zastupljene u nešto većem broju i kod kojih je zamjetljiva bogata reljefna dekoracija, najčešće u starokršćanskom kontekstu. Ovaj tip svjetiljki svakako se može pripisati pokretnom materijalu iz kršćanskih bazilika.[13]

Nešto duži vremenski okvir proizvodnje i korištenja firma svjetiljki od I. do IV. stoljeća ne daje mogućnost preciznije definicije kronološkog i društvenog okvira upotrebe naših primjeraka. S obzirom na bolju kvalitetu izrade gotovo svih svjetiljki, slobodan sam pretpostaviti mogućnost da primjerke (inv. br. 1794, 1584, 3498, 1583, 1797, 2651 i neinventarizirani fragment) datiramo u period I. i II. stoljeća tj. u prvu građevinsku fazu Mogorjela kao isključivo rustične vile. Djelomično oštećen primjerak firma svjetiljke (inv. br. 2769) zbog slabije izrade i debljih stijenki može se uvrstati u mlađu grupu, tj. fazu kada je Mogorjelo postalo utvrđena vila – kastron.

13 O bazilikama je opširno pisao BASLER 1958: 45–62. O primjercima kruškolikih svjetiljki iz Mogorjela inv. br. 2056, 1586 i 1585 pisala je MARIJANOVIC 1990: 110 – 115.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:02:13

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

KATALOG

SVJETILJKE UGLATA NOSA SA VOLUTAMA

1) Nalazište: Mogorjelo pokraj Čapljine. Inv. br. 1582. Svjetiljka od crvenkasto – žućkaste zemlje. Oko diska jedan koncentrični zatvoreni krug. U sredini diska reljef delfina. Iznad reljefa rupa. Strane nosa malo uže od voluta. Na otvoru nosa tragovi gareži. Na dnu teško vidljiva oznaka »I«.

Veličina: dužina: 8, 5 cm; širina: 6 cm; visina: 2, 5 cm.

Neobjavljeno.

SVJETILJKE OBLO ZAVRŠENA NOSA SA VOLUTAMA

2) Nalazište: Mogorjelo pokraj Čapljine. Inv. br. 1798. Fragment nosa svjetiljke s otvorom. Crvene boje.

Neobjavljeno.

OVALNE SVJETILJKE ORGANSKI POVEZANA NOSA

3) Nalazište: Mogorjelo pokraj Čapljine. Inv. br. 1581. Gornji, oštećeni dio svjetiljke od crvene gline. Oko diska zatvoreni prsten. U sredini rupa. Na ramenima motiv vitice vinove loze. Sa leđne strane pločasta drška. Literatura: I. MARIJANOVIĆ. Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini. *GZM*, 1990: 113, sl. 4.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:02:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

KRUŠKOLIKE SVJETILJKE

4) Nalazište: Mogorjelo nedaleko Čapljine. Inv. br. 2056. Svjetiljka od crvene gline, dobro čuvana. U sredini diska nalazi se reljef menore – sedmosvijećnjaka. S lijeve i desne strane od reljefa dvije su rupe. Rub diska, koji okružuje reljef, sastavljen je od okvira sa crticama u obliku borovih iglica. Sa stražnje strane puna, pločasta drška.
Veličina: dužina: 11, 5 cm; širina: 7, 5 cm; visina: 3 cm.
Literatura: V. PAŠKVALIN. Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. *GZM*, 1963: 148; E. IMAMOVIĆ. *Antički kultni i votivni spomenici na tlu Bosne i Hercegovine*. 1977: 287 – 289; I. MARIJANOVIĆ. Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini. *GZM* 1990: 111–112 i sl. 1.

5) Nalazište: Mogorjelo blizu Čapljine.
Inv. br. 1586. Fragment gornjeg dijela, oboda i dna svjetiljke od crvene gline. Na rubu diska ornament spiralnih krugova i rozeta. Najvjerovatnije kršćanskog horizonta.
Literatura: I. MARIJANOVIĆ. Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini. *GZM*, 1990: 113 i sl. 2.

6) Nalazište: Mogorjelo pokraj Čapljine.
Inv. br. 2770. Fragment kruškolike svjetiljke crvene boje. Dio dna, zida i diska. Na disku fragmentiran reljef rozete okružen krugom isprekidanih linija.
Neobjavljeno.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:02:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

7) Nalazište: Mogorjelo nadomak Čapljine.
Inv.br. 1585. Fragment klinaste drške i diska od crvene gline. Drška duguljastog oblika visoko podignuta, na disku vidljiv ukrasni stilizirani motiv borovih grančica.
Literatura: I. MARIJANOVIĆ. Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini. *GZM*, 1990: 113 i sl. 3.

8) Nalazište: Mogorjelo blizu Čapljine.
Inv. br. 2660. Fragment kruškolike svjetiljke od crvene gline. Očuvan dio dna, stijenke i pločasta drška. Na dnu vidljiv krug koj se spaja prema drški.
Neobjavljeno.

FIRMA SVJETILJKE

9) Nalazište: Mogorjelo blizu Čapljine.
Inv. br. 2769. Svjetiljka od sive gline. Oštećena nosa. Oko diska plitak prsten, koji ga spaja s nosom. Nos je bez izduženog vrata. Na početku kanala nosa je rupica. Na ramenima uz prsten tri su male bradavice.
Veličina: širina: 7, 3 cm; visina: 2, 8 cm.
Neobjavljeno.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:02:53

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

10) Nalazište: Mogorjelo pokraj Čapljine.
Inv. br. 1794. Svjetiljka od svijetlo – crvene gline, dobro očuvana. Napuknuta sa strane. Oko diska prsten koji se spaja s nosom. Na ramenima su tri bradavice. U sredini diska jedna je rupa. Na korijenu nosa mala je rupica za zrak. Na nosa tragovi od čađi. Na dnu natpis FORTIS, obrubljen sa dva koncentrična kruga.
Veličina: dužina: 11 cm;širina: 7, 5 cm; visina: 3, 3 cm.
Neobjavljeno.

10a) Nalazište: Mogorjelo pokraj Čapljine.
Inv. br. 1794. Dno svjetiljke s natpisom FORTIS, obrubljen sa dvije koncentrične kružnice, od svjetlo crvene gline.
Neobjavljeno.

11) Nalazište: Mogorjelo nadomak Čapljine.
Inv. br. 1584. Fragment firma svjetiljke crvene boje, dna i zida prema nosu. Na dnu vidljiva dva slova IS od natpisa FORTIS, obrubljen s dvije koncentrične kružnice.
Neobjavljeno.

12) Nalazište: Mogorjelo blizu Čapljine.
Inv. br. 3498. Gornji dio svjetiljke od crvene gline, leđni dio ramena oštećen. Na otvoru od nosa tragovi gareži. Oko diska prsten koji ga spaja s nosom. U kanalu vrata nosa nema rupe. Na ramenima dvije bradavice. U sredini diska rupa.
Veličina: širina: 6, 5 cm.
Neobjavljeno.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:03:09

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

13) Nalazište: Mogorjelo blizu Čapljine.
Neinventarizirano. Disk firma svjetiljke crvenkaste boje. Oko diska prsten koji ga spaja s nosom tvoreći kanal. Na ramenima tri bradavice. U sredini diska rupa.
Nobjavljeno.

14) Nalazište: Mogorjelo nadomak Čapljine.
Inv. br. 1583. Fragment gornjeg dijela svjetiljke od žućkaste gline. Vidljiv prsten oko diska i na ramenu jedna bradavica.
Neobjavljeno.

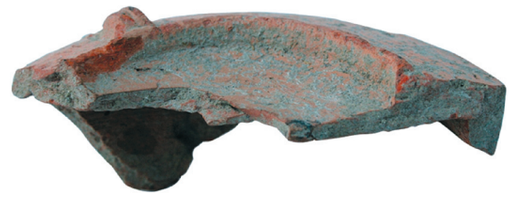

15) Nalazište: Mogorjelo pokraj Čapljine.
Inv. br. 1797. Fragment firma svjetiljke trbuha i diska. Crvenkaste boje.
Neobjavljeno.

16) Nalazište: Mogorjelo pokraj Čapljine.
Inv. br. 2651. Fragment dna firma svjetiljke od žućkaste gline.
Neobjavljeno.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:03:23

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

LITERATURA

ABRAMIĆ, M. 1925 – *Poetovio. Vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta.*. Ptuj, 1925: Ptuj, muzejsko društvo (poglavlje »Glinene svjetiljke«).

BASLER, Đ. 1958 – Bazilike na Mogorjelu. Zusammenfassung: Zwei Kirchen auf dem Mogorjelo. *NašeStar*, 5/1958: 45–62.

BJELAJAC, Lj. 1982 – Nalazi keramičkih žišaka na Beogradskoj tvrđavi. *GodGB*, 29/1982.

BULIĆ, F. 1926/27. Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu. Résumé: Sur les monuments juifs à Salone. *VAHD*, 49/1926–27: 116–124.

CELESTIN, V. 1901 – Rimske svjetiljke iz Osijeka. *VHAD*, 5/1901: 21–43.

ČUKMAN NIKOLIĆ, I. 1999 – Rimske i ranokršćanske glinene svjetiljke iz Muzeja Mimara. *Studije muzeja Mimara*, 13. Zagreb 1999.

DAUTOVA-RUŠEVLJANIN 1970. Rimske svjetiljke u zbirci Pomorskog i povijesnog muzeja u Rijeci. Riassunto: Collezione di lucerne romane nel Museo marittimo e storico di Rijeka. *Diadora*, 5/1970: 147–160.

FREMERSDORF, F – 1922. *Römische Bildlampen. Unter besonderer Berücksichtigung einer neuentdeckten Mainzer Manufaktur; ein Beitrag zur Technik und Geschichte der frühkaiserzeitlichen Keramik*. Bonn – Leipzig, 1922.

FISCHBACH, O. 1896 – Römische Lampen aus Poetovio im Besitze des Steiermärkischen Landesmuseums »Joanneum». *MdHVS*, 44/1896: 3–64.

HAKEN, R. 1958 – Rímské lampy v Národním Museu v Praze a v jiných československých sbírkách. Roman lamps in the Prague National Museum and in other Czechoslovak collections. *SBNMP*, 12/1958, *1–2*.

IVÁNYI, D. 1935 – *A pannóniai mécsesek: tipológiai és kronológiai áttekintés címu munkája* (Text). *Die pannonischen Lampen* (Tafeln). Budapest, 1935.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb, 1979.

LOESCHCKE, S. 1919. Lampen aus Vindonissa. Zürich, 1919.

MARIJANOVIĆ, I. 1990. Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini. *GZM*, n. s., 45/1990.

MENZEL, H. 1954. Antike Lampen im Römisch–germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Mainz, 1954.

PALÁGYI, S.K. 2002 – Római kori világítóeszközök a Veszprémi Laczkó Dezso Múzeum Gyujteményébol. Veszprém, 2002.

PAŠKVALIN, V. 1963 – Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. Résumé: Cultes de l'époque sur le territoire de Bosnie-Herzégovine. *GZM*, n. s., 18/1963: 127–153.

PATSCH, C. 1900 – Archäologisch–epigrapische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. IV. Theil. *WMBH*, 7/1900: 33–166.

RUBRIGHT, J.C. 1973 – Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica. *Sirmium II*. Beograd, 1973.

VIKIĆ-BELANČIĆ, B.
– 1971. Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Zusammenfassung: Antike Lampensammlung im Archäologischen Museum zu Zagreb. *VAMZ*, 3 s., 5/1971: 97–182.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oûujak 2007 10:03:24

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

– 1971a Karakter rimske keramike južne Panonije i problematika njene tipologije i kronologije. (Kratki osvrt). Summary: The character of Roman ceramic of South Pannonia and the problem of its typology and chronology. *Radovi sa Simpozijuma »Hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji«*. Zenica, 1971: 93–115.
– 1975. Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu. II dio. Zusammenfassung: Antike Lampensammlung im Archäologischen Museum zu Zagreb. II. Teil. *VAMZ*, 3. s, 9/1975: 49–160 +T. XXIX–LVI.
– 1976. *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*. Zagreb, 1976.

SUMMARY

COLLECTION OF ANTIQUE LAMPS FROM MOGORJEL0

Although in number they are not a representative museum collection these lamps from Mogorjelo are worthy of a short note and provide an insight into the kinds of lamps used and the period in which they were used.

As a result of archaeological research 1900–1903 the Sarajevo musem received 16 lamps which, on analysis, can be seen to be of five different types. These are lamps with*: angular beak and volutae, rounded beak and volutae, oval with incorporated beak, pear shaped and Firma lamps.* There is only one lamp and some fragments of the first three types. There are thirteen lamps and some fragments of the last two types.

These different types can be seen to represent the various building periods of Mogorjelo. We may conjecture that the first two (angular beak and volutae, rounded beak and volutae) come from the original rustic villas and agricultural estates of the first and second centuries.

The oval lamps with incorporated beak were characteristic of the third and fourth centuries when the first phase of building of Mogorjelo was ending and the the second, which involved the development of a large state-owned agricultural estate and fortified camp with villa was beginning.

The pear shaped lamps date from late antiquity. There is a rather larger number of these and they have much more and much richer relief decoration, most of them can be dated to the Early Christian era. Lamps of this type were usually part of the movable furnishings of Christian basilicas[14]

Firma lamps were produced and used for a much longer period, from the first to the fourth century and it is not possible to give a precise definition of when or by whom they were used. Because of the better quality work on our examples I would hazard the opinion that the ones in our possession (inv. nos. 1794, 1584, 3498, 1583, 1797, 2651 and unregistered fragments) can be dated to the first and second centuries that is to the first building phase of the villa rustica. A partly damaged example of one of these lamps (inv. no. 2769) because of poorer workmanship and thicker sides may be placed among the earlier items, that is to the period when Mogorjelo was becoming a fortified camp.

Rukopis primljen: 7.VIII.2006.
Rukopis prihvaćen: 6.XI.2006.

14 BASLER 1958: 45–62. gave detailed description of basilica. For pear shaped lamps from Mogorjelo see inv. nos . 2056, 1586 and 1585 MARIJANOVIC 1990: 110 – 115. wrote about pear shaped laps from Mogorjelo.

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:03:24

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

U:\Arh-vjesnik2006\busulajdzic.vp
14. oŭujak 2007 10:03:24

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

VLATKA VUKELIĆ

Sveučilište u Zagrebu
Hrvatski studiji
Ul. Grada Vukovara 68
HR – 10000 Zagreb
vlatka.vukelic@sk.htnet.hr

PRILOG ISTRAŽIVANJU ANTIČKE SISCIJE PRVI PISANI SPOMEN SEVERILLINA SARKOFAGA U RANOM NOVOVJEKOVLJU I POKUŠAJ REKONSTRUKCIJE NJEGOVOG IZVORNOG NALAZIŠTA

UDK 726.829:73.023.2 (36)
Izvorni znanstveni rad

U radu je obrađen prvi u literaturi objavljeni spomen Severillina sarkofaga, koji je u lokalnim prilikama važan za prikaz postojanja ranokršćanske zajednice na području Siska, a time i kontinentalne Hrvatske. Stoljetna rasprava o ovom sarkofagu rijetko se osvrtala na njegovu originalnu lokaciju, kao i na datume njegova mogućeg iskapanja, a time i prve nesustavne obrade. Dvadeseto stoljeće donijelo je vrlo pedantnu arheološku obradu ovog sarkofaga, a ovim radom pokušat će se tome dodati i povijesni pregled zbivanja koja su ga pratila od samoga iskapanja do pohrane u Arheološki muzej u Zagrebu. Stoga je rad nadopunjen pisanim izvorima koji pridonose rješavanju tog pitanja i rekonstrukciji zadanog cilja.

Jedan od najvažnijih epigrafičkih spomenika pronađenih na području na kojem se nalazila antička Siscija, u širem smislu, svakako je tzv. Severillin sarkofag, a njegova obrada i datacija proširili su saznanja o ranokršćanskom horizontu na području kontinentalne Hrvatske.[1]

Sustavnu tipološku obradu sarkofaga najcjelovitije daju Mommsen (1902: CIL III, 3996), a nakon njega Josip Brunšmid (1908/1909: 159–160), i svi autori kasnijih razdoblja uglavnom se koriste njihovim radom.

Brunšmid donosi precizne mjerne podatke koje potvrđuju dimenzije sarkofaga: duljina 227 cm; visina: 0,90 cm (veličina poklopca 238x144 cm; visine 0,55 cm) i dubljina (mjerna oznaka karakteristična za arheologiju 19. stoljeća i prvu polovinu 20. stoljeća) 119 cm, nakon čega slijedi materijalni opis spomenika. Prema tome jasno je da je sarkofag izrađen od vapnenca. U cjelini to je velika kamena škrinja, sastavljena od velikog lijevanog i osam manjih, netočno spojenih komada na

1 Cf. Ž. DEMO 1994: 82–97.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:19:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

desnoj strani, između kojih su pukotine premazane cementom. Na bazi sarkofaga nalazi se golem poklopac u obliku kućnog krova, koji čini integralni dio istoga, koji je početkom 20. stoljeća bio u stanju polomljenosti napola. Na uglovima poklopca nalaze se akroteriji u obliku isječaka polukugle, a s jedne i druge strane uspinju se na krov četiri reda žlijebnjaka. Na stražnjoj strani odbijen je velik dio poklopca, a oštećen je i sam sarkofag. Pretpostavlja se da je oštećenja prouzročeno pljačkom, koja se svakako zbila, jer su početkom 19. stoljeća u njemu bile samo kosti i zemlja, koja se s vremenom nataložila. Taj je otvor naposljetku zagrebačko gradsko poglavarstvo dalo zazidati, jer je ustanovljno da je u sarkofagu *svakojaka klatež prenoćivala* (BRUNŠMID 1908/1909: 159–160). Sredinu prednje strane sarkofaga zauzima nepravilna četvrtasta *tabula ansata* na kojoj je uklesan natpis. U jednom i drugom uhu tabule nalazi se po jedan Kristov monogram, i u njih upisana spojena slova XP. Prostor lijevo i desno od natpisa zauzima loza, koja niče iz dvije nezgrapno isklesane velike vaze s kaneliranim tijelom i ručkama posebna oblika. Uz lozu, iz obje vaze izniklo je šest žitnih klasova. Na jednom od njih i na lozi s lijeve strane sjede dvije ptice. Ispod natpisnog polja vidi se na desnoj strani pas koji u trku progoni zeca. Evidentirane su i interpunkcije u obliku malih listića na početku redaka.

Formula *famula Christi* u natpisnom polju i dva uklesana kristograma određuju navedenu vjersku pripadnost pokojnice, dok ukrasi s prikazima vinove loze, vaze, žitarica, ptice, psa i zeca, u ovom primjeru, aludiraju na rajski vrt (WIEWEGH 2004: 25).

Cjelovit natpis ispisan u sedam redova tabule ansate glasi:

HVIC ARCAE INEST SEVE
RILLA FAMVLA XPI(sti) QVAE
VIXIT CVM VIRO NOVEM
CONTINVIS ANNIS CVIVS
POST OBITVM MARCELLIANVS SE
DEM HANC VIDETVR CONLOCASSE MARI
TVS[2]

što u prijevodu s latinskog znači: *U ovoj je škrinji Severila, sluškinja Kristova, koja je s mužem živjela devet neprekinutih godina, kojoj dužni Marcelijan poslije smrti ovo počivalište za ogled podiže* (DEMO 1994: 82)

Brunšmid navodi kako tumačenje natpisa i datacija ovog sarkofaga nije nikakva iznimka ili posebnost, već bi se prije dalo zaključiti da je to tipičnost, pa se na to u daljnjem tekstu ne treba više osvrtati.

Ono čemu treba posvetiti pažnju jest pitanje originalne lokacije Severillina sarkofaga i prvi zabilježeni spomen o pronalasku sarkofaga.

Poznato je da je sarkofag dar Prvostolnog kaptola zagrebačkog tadašnjem Narodnome muzeju u Zagrebu,[3] gdje se i danas nalazi pod inventarnim brojem KS 351 (DEMO 1994: 82), čineći jedan od vrijednijih komada tzv. Sisačke zbirke, no mnogo je manje poznato da je isti sarkofag u literaturi opisan još 1551. godine. Prijepis natpisa sa sarkofaga u cijelosti donosi Wolfgang Lazius (Laz; *Wien, 31.X.1514 †19.VI.1565) u svom djelu *Commentariorum reipublicae Romanae illius*

2 Ž. DEMO 1994: 82.

3 Dossier Siscija: *Sisak od 1851 – 1935*, 42/25, 1871. godina; isti je pohranjen u Arheološkome muzeju u Zagrebu a uvid u njega omogućio mi je moj mentor Ivan Mirnik, kojem ovom prigodom najljepše zahvaljujem na ukazanom povjerenju, strpljenju i prepoznavanju mojih kapaciteta. Također zahvaljujem kolegama iz Bologne na dozvoli za objelodanjenje arhivskog materijala iz ostavštine grofa Marsiglija, a to su: Biancastella Antonino, Laura Miani, kao i Gianni Roncaglia.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:19:21

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Sl. 1. – Plan Siscije prema Marsigliju (kopija, Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)
Fig. 1. – Plan of Siscia according to Marsigli (copy, Zagreb Archaeological Museum Archives)

in exteris provinciis acquisitis Constitutae libri duodecim (LAZIUS 1551: 1185). Brunšmid napominje kako se i sam Lazius koristio prijepisom Primusa Lachnera iz Celja (Primi Lachneri Celeiani) (BRUNŠMID 1908/1909: 159–161, br. 351), no njegovo je djelo *Gruterii inscriptiones antiquae* objelodanjeno tek 1603. godine u Heidelbergu (BRUNŠMID 1908/1909: 159), pa tu napomenu ne treba uzimati *ad hoc*.

Koliko se da iščitati iz Laziusovih napomena (LAZIUS 1551: 1185) njih obojica (Lazius i Lachner) sakupljala su po nalogu cara Ferdinanda (1503–1564. g.) prijepise svetih starina, pa je vjerojatnije da su usko surađivali (čak je Lachner Celeianus Laziusu bio pretpostavljeni), čime se negira plagijatorstvo u Laziusovu prijepisu natpisa sa Severillina sarkofaga.

Ono što dodatno zbunjuje svakoga tko je upoznat sa siscijanskom i današnjom, sisačkom topografijom, napomene su koje Lazius bilježi poput uvoda prije transkripcije natpisa.

Naime, na istoj stranici u njegovu djelu paralelno su zabilježena dva natpisa. Uz onaj s lijeve strane navedeno je da se nalazi među siscijanskim ostacima, dok je uz onaj s desne strane, natpis sa Severillina sarkofaga, navedeno da se nalazi u Sisciji (*Zyzye*) koja je otok Segestice! (*In Zyzya, hoc est Segestica insula*). Tu je uočljiva još antička predaja o Sisciji kao gradu otoku (PLINIUS 1906: 148),[4] koja je očito poznata i samom Laziju, uz pretpostavku da se i sam nalazio na terenu o kojem piše kada su još vidljivi siscijanski opkopi u pejzažu. Isto pretpostavljam da je u ovom kontekstu Lazius mislio na Sisciju u širem smislu, dakle ne na sam grad *intra muros*, već i na suburbane

4 Plinije, doduše, spominje Segestiku kao otok i ta će toponimska konfuzija biti prenesena i na mnoge novovjeke autore. Tabula pak Peutingeriana koja je nastala za Aleksandra Severa, ali se sačuvala u srednjovjekovnom prijepisu, prikazuje Sisciju kao otok, što je odgovaralo antičkom izgledu Siscije.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:19:39

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

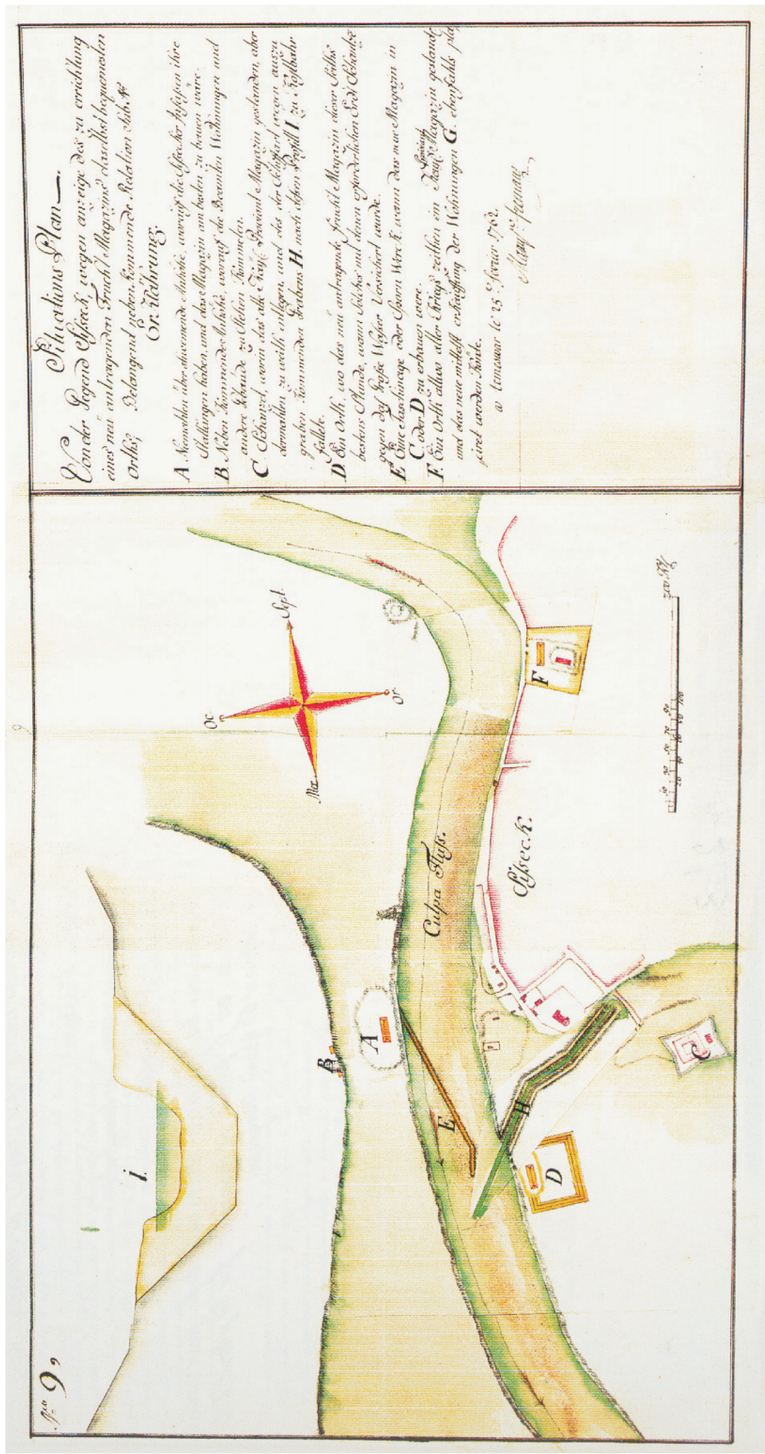

Sl. 2. – Plan Maximiliana Freumata iz 1762. godine gdje je pod oznakom C pribilježen opkop na kojem je stajao stari Kraljevski magazin.
Fig. 2. – Plan by Maximilian Freumat, 1762. Under C there is the moat, where the Royal Magazine once stood.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:20:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

siscijanske zone koje su sastavni dio antičkog grada, iako ih bedemi fizički odvajaju. Treba napomenuti da su siscijanski bedemi, u dimenzijama u kojima nam se danas otkrivaju kao arheološko nasljeđe s izrazito obrambenom ulogom, nastali 2. – 3. stoljeće, u vrijeme djelovanja Septimija Severa u Panoniji (LOLIĆ 2001: 98), a da se i do tada naselje širilo u krajoliku, pazeći da se ne poremeti antički arhitektonski i urbanistički slijed.

Istaknula bih tu i važnost korištenja drukčijeg toponima, jer za natpis na lijevoj strani Lazius lijepo kaže da se nalazi *In ruinis Sisaci*, što označava užu specifikaciju prostora i orijentaciju na ono što se nalazilo unutar ostataka grada (LAZIUS 1551: 1185). Dio Siscije o kojem konkretno govorimo: istočna nekropola, (WIEWEGH 2003: 10)[5] u neposrednoj je blizini antičkih bedema, pa je mogao nastati nesporazum o tome da li je taj dio bio unutar ili izvan gradskih zidina (sl. 6). Uz to, u obzir treba uzeti i stanje koje je Lazius ovdje zatekao u 16. stoljeću, ako pretpostavljamo da su ostaci antičkih bedema prilično osiromašavali sliku onoga što su bili u antici.

Postavlja se pitanje gdje je to Lazius vidio Severillin sarkofag i kojoj bi to današnjoj sisačkoj lokaciji odgovaralo. Relevantni objavljeni tekstovi o ovom spomeniku dovest će do najizglednijeg odgovora, u koji se nužno mora uključiti i povijesni i kartografski faktor.

Brunšmid navodi da se sarkofag već prije 1551. godine nalazio na zemljištu rimokatoličkog župnika, a koje je sada vlasništvo gospodina Andrije Colussija. Navodno ga je na tom istome mjestu vidjela i Terezija pl. Artner 1825. godine. Ona će to mjesto opisati kao brežuljak na kojem je zasijan kukuruz (BRUNŠMID 1908/1909: 160; VUKOVIĆ 1994: 76). Tada je sarkofag imao i podnožje od velikog kamena i bio je čitav, a samo je na poklopcu imao izbijenu rupu kroz koju se moglo vidjeti da se unutra nalaze kosti i zemlja. Brunšmid navodi kako je sarkofag kasnije, dakle nakon 1825. godine, po župniku Josipu Voloviću prenesen u grad, gdje je potom smješten pred župnom crkvom, kada je, prema njegovu mišljenju (BRUNŠMID 1908/1909:159), i polomljen.

Onome tko poznaje topografiju Siska i tko ima uvid u planove Siska iz 18. i 19. stoljeća postaje jasno da je nemoguće da je Terezija pl. Artner vidjela Severillin sarkofag na zemljištu čiji će vlasnik 10. listopada 1883. god. postati Andrija Colussi. Naime, to zemljište nalazilo se na tadašnjoj katastarskoj čestici broj 3,[6] a na istoj toj čestici su Ludovik Zelenka 1824. god. (SLUKAN–ALTIĆ 2004: 175) i Ivan Fistrović 1829. godine na svom regulacijskom planu zabilježili izgrađen objekt,[7] što znači da na tom mjestu nije mogao biti brežuljak na kojem je posijan kukuruz. S obzirom da je riječ o ovećem komadu zemlje koji je imao i podosta zelenila, Dragutin Jagić obavijestio je Ljubića kako je Colussi kupio »*župnikovu bašću*«,[8] što ide u prilog činjenici da tamo nije bio brežuljak. K tome to zemljište nalazilo se unutar gradskih zidina (*intra muros*), ako uzmemo u obzir okvir antičke Siscije, gdje je teren izravnat još od antičkog doba, kada je pripreman za kolonizaciju. Spomenuti brežuljak mogao bi biti onaj koji se nalazio 30-tak metara jugoistočno od crkve Sv. Križa izvan zidina rimskoga grada (*extra muros*), a koji nam je označen pod slovom B na rukopisnom planu Starog Siska kartografske zbirke Ratnog arhiva u Beču iz 1783. godine (SLUKAN – ALTIĆ 2004: 57) (sl. 3).

5 Autor na suvremenom planu grada Siska ucrtava položaj siscijanskih nekropola,temeljem najnovijih stupnjeva arheološke i arhivske istraženosti. Kako je prikazano na preuzetomplanu,vidljiva je jasna diferencijacija istočne i jugoistočne nekropole. Stoga ćemo i mi u daljnjem tekstu koristiti naziv istočna nekropola za područje koje opisujemo.

6 Gruntovna napisnica broj 344, Zbirka isprava Zemljišno-knjižnog odjela Općinskog suda u Sisku.

7 *Planum neo regulandi Oppidi Sissek tam fundorum intravillanorum quam et tenutorum extravillanorum ad idem oppidum spectantium, confectum anno 1829. per Ioannem Fistrovich*, KP zbirka Gradski muzej Sisak.

8 Jagićevo pismo od 16. listopada 1883. iz dossiera Siscija, Sisak od 1851 – 1935, 42/25, 1883. godina.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:20:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

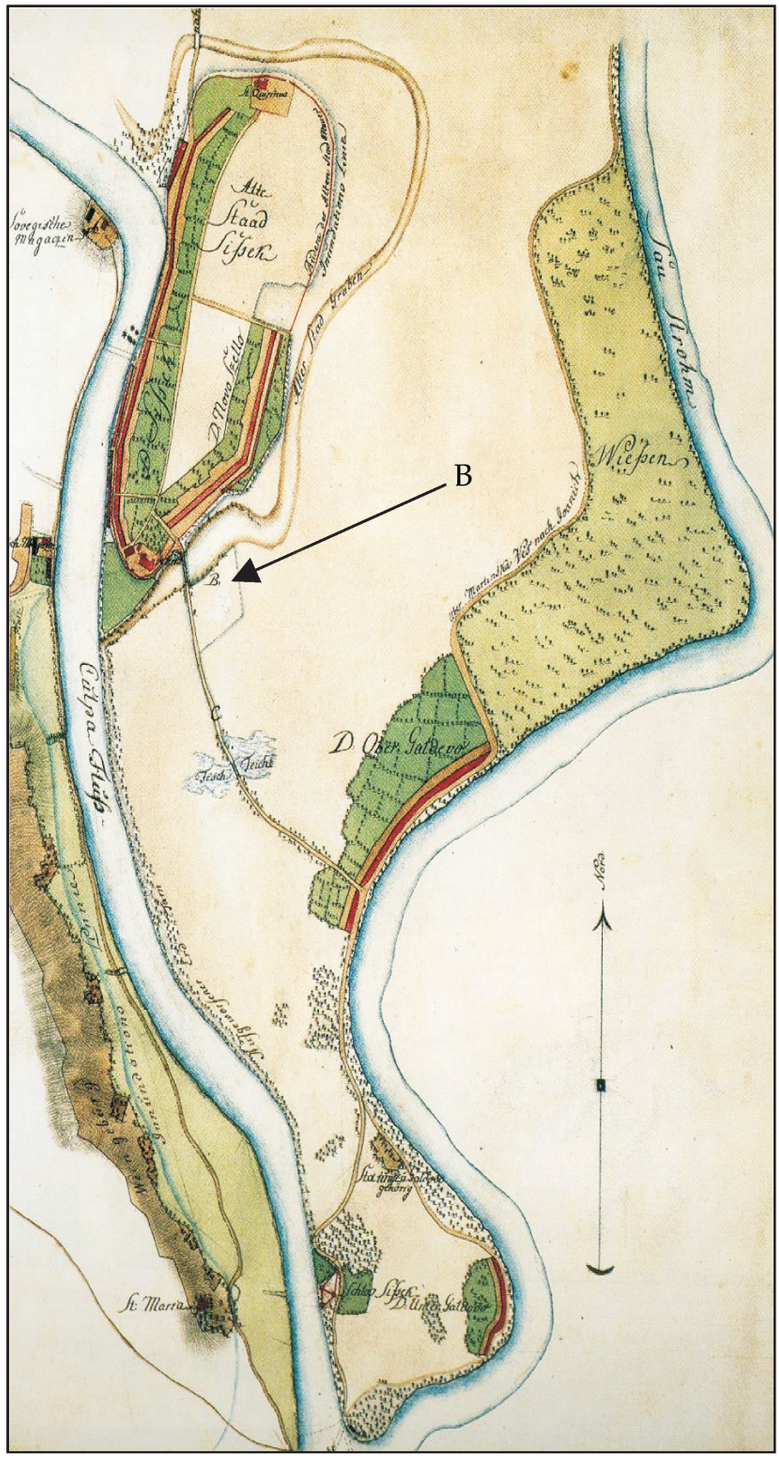

Sl. 3. – Rukopisni plan Starog Siska kartografske zbirke Ratnog arhiva u Beču iz 1783. godine. Spomenuti brežuljak mogao bi se nalaziti pod oznakom B.

Fig 3. – Hand-drawn plan of old Sisak from the collection of maps of the Military Archives in Vienna, 1783. The hill ought to be sought for under B.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:20:40

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Taj prostor je i lokacija istočne siscijanske nekropole na kojoj su otkriveni ranokršćanski grobovi (MIGOTTI 1994: 46), a moguće i otkriva Laziusovu lokaciju spomenika koji se nalazi *in Zyzya* i koji je od iste odijeljen samo ostacima rimskog obrambenog opkopa.

Jednako tako, katastarski plan Siska iz 1861. godine (SLUKAN–ALTIĆ 2004: 75) navodi da je i ta čestica bila u vlasništvu župe katoličke, a da cijela priča bude još zanimljivija, tu će česticu potkraj 19. stoljeća kupiti brat spomenutog Andrije Colussija, Anton.[9] Tako da je evidentno da je kod suvremenih autora koji se nisu bavili problematikom promjene pejzaža koja je u slučaju Siscija/Sisak pozajmašna, vrlo lako mogla nastati zabuna u pretpostavci originalnog smještaja Severillina sarkofaga.

Sam Brunšmid napominje kako je kasnije, dakle nakon svjedočanstva Terezije pl. Artner, po župniku Volovićuu sarkofag prenesen »u grad«, što, čini mi se u ovom slučaju ima preneseno zna-

Sl. 4. Topografska karta Siska iz 1813. godine. Na njoj je ucrtan položaj Severillina sarkofaga, koji odgovara položaju istočne siscijanske nekropole.
Fig 4. A map of Sisak from 1813, with the indication of Severilla's sarcophagus, which corresponds to the position of the eastern necropolis of Siscia.

9 Gruntovna napisnica broj 297, Zbirka isprava Zemljišno-knjižnog odjela Općinskog suda u Sisku.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:21:08

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

čenje, smatra se unutar gradskih zidina antičkoga grada (iako su te lokacije vrlo blizu, govorimo o vrlo malim udaljenostima, nekoliko desetaka metara), gdje je bio smješten pred župnu crkvu. To je lokacija čestice koju će kupiti Andrija Colussi![10] On je kupio zemljište koje graniči sa župnim dvorom i tamo je sarkofag mogao biti prebačen s lokacije nekropole, sve do svog trajnog preseljenja u Zagreb.

Treba još istaknuti da su siscijanske nekropole bile smještene u blizini samoga grada, ali i cesta, koje su grad okruživale, što je u skladu s antičkom tradicijom. Međutim, kod Siscije možemo posvjedočiti i nekropolu nadomak bedemima grada, koja odgovara opisu ranokršćanske nekropole (što je u skladu s kršćanskom tradicijom), s obzirom na materijalne nalaze koji su pronađeni na tom lokalitetu (BUZOV 2000: 284). To je vjerojatno integralni dio kasnoantičke nekropole koja se nalazila istočno od bedema, a prostirala se u jugoistočnom pravcu, obuhvaćajući površinu Trga Josipa Broza (nekad Trg Moše Pijade) i tzv. Fuline grabe (VRBANOVIĆ 1981: 198). I Branka Migotti donosi podatak da su kršćanski ukopi ustanovljeni na sjevernom dijelu istočne nekropole (MIGOTTI 1994: 47–48).

U literaturi se malo ili gotovo uopće ne navodi da je i grof Luigi Fernando Marsigli (*Bologna, 10.VII. 1658 +1.XI. 1730) imao prilike vidjeti Severillin sarkofag u svom obilasku novovjekog Siska početkom 18. stoljeća, kada je kao predsjednik Komisije za razgraničenje Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije imao zadatak obići cijelu dužinu granice, označiti liniju razgraničenja u prirodi, te izraditi pripadajuće karte (SLUKAN 2000: 24). U svom djelu *Danubius Pannonico Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus* koju je objavio kao rezultat terenskih obilazaka uz objavu plana Siscije i opisa samog stanja koje je zatekao na terenu, Marsigli je Severillin sarkofag zabilježio u svojim crtežima, i to kao sarkofag koji je još sačuvan u cijelosti (u jednom komadu), dakle tada još nije bio oštećen (MARSIGLI 1726: 113). Možda je nedovoljno informiranje prijašnjih čitača ovog djela u tome što je Marsigli opis naselja koje je nastalo na antičkoj Siscij dao na str. 47 i 48, a crtež sarkofaga i pripadajući mu natpis donosi na stranici 113 u pripadajućoj tabeli broj 44 (MARSIGLI 1726: 47, 48, 113). Zanimljivo i nerazjašnjivo je da on prije poznatog početka natpisa bilježi još četiri retka koja ovom prethode (vidljivi su naime na spomeniku ispod Severillina, Sl. 6), ali je zanimljiv i njegov prijepis samog »poznatog« teksta koji se proteže u osam (a ne spomenutih sedam) redova i sadržajno je neznatno izmijenjen, pa u njegovu prijepisu natpis s ovog sarkofaga izgledao ovako:

SIS....A....
C.VITALIVS.VITAL....
EIVSDEM ET VITAL...
PARENTIBVS.....RISSIM
HVIC ARCAE INEST SEVE
RILLA FAMVLA XPI.QVAE
CUM VIRO SVO VIXIT
NOVEM CONTINVISAN
NIS. CVIVIS POST OBI.
TVM MACELLIANVS HANC
SEDEM VIDETVR COLOCAS.
SE MARITVS [11]

10 Gruntovna napisnica 344

11 MARSIGLI 1726: 113; Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu, sign. 41; BRIZZI 1982.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:21:08

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Sl. 5 Rekonstrukcija nekropola Zorana Wiewegha iz 2003.godine
Fig. 5. The reconstruction of the necropoleis by Zoran Wiewegh, 2003.

Adam Baltazar Krčelić (*Brdovec, 5.II. 1715 +Zagreb, 29.III. 1778) dao je najviše korisnih informacija o Severillinu sarkofagu u svom djelu *Povijest Stolne crkve zagrebačke*, točnije o mjestu njegova originalnog smještaja. Naime, ono što donose Lazius, Marsigli i Katančić nije korisno u tom smislu, iako je vrlo važno što svi oni bilježe ovaj sarkofag na otvorenom terenu, i to još od 16. stoljeća.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:21:46

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Moguće da je sarkofag iskopan upravo kad se počeo izgrađivati sisački kaštel na utoku Kupe u Savu, obzirom da je za isti korištena upravo građa onoga što je ostalo od antičke Siscije (KRČELIĆ 1994: 10), a vremenski se periodi poklapaju. Godine 1544. počela je izgradnja kaštela koja je potrajala do 1550. godine (SLUKAN–ALTIĆ 2004:144), a 1551. Lazius je objavio svoje djelo u kojem donosi i opis Severillina sarkofaga.

Krčelić je mnogo jasniji u opisu terena na kojem je vidio sarkofag: *Kršćanskih je bilo i kod korita nazvanog Kocarica, gdje se danas nalazi Kraljevska žitnica, jer se sve do danas ovdje može vidjeti sarkofag s ovim natpisom: hvic arcae inest Severilla famvla Xpi qvae vixit cvm viro novem continvis annis cvivs post obitvm Marcellianvs sedem hanc videtvr conlocasse maritvs*[12], *a i drugi izašli iz različitih kopova u moje doba, osobito 1739*.(KRČELIĆ 1994: 13). S obzirom da je bilo teško u prostoru otkriti gdje se nalazi spomenuto korito Kocarica,[13] kao putokaz mi je poslužila Kraljevska žitnica, za koju se ne može sa sigurnošću reći gdje je bila locirana, ali Mirela Slukan Altić navodi da je jedna od tada dvije postojeće žitnice na lijevoj obali Kupe izgrađena 1738. godine (SLUKAN–ALTIĆ 2004: 54), što se savršeno poklapa s godinom Krčelićeva pisanja, pa ovim možemo i potvrditi njezinu pretpostavku da je to bila Kraljevska žitnica. Nepobitnu potvrdu o tome da je riječ o Kraljevskoj žitnici daje plan Maximiliana Freumauta iz 1762. godine (SLUKAN–ALTIĆ 2004: 167), koji je zapravo prijedlog lokacije izgradnje novog žitnog magazina u Sisku, a time bilježi i postojeće stanje na terenu. Tako je on na svome planu pod oznakom C pribilježio opkop (schanzel) na kojem je stajao stari Kraljevski magazin (sl. 2). Zamjetljivo je da on već tada o magazinu govori u perfektu, pa nije čudo da ga sisački nazivi i predaja ne pamte, ako je postojao malo više od 20 godina. Lokacija na kojoj je ucrtan magazin odgovara lokaciji istočne siscijanske nekropole i prema već navedenoj pretpostavci, tu je Krčelić vidio Severillin sarkofag. Moguće je da je nakon što ga je Lazius vidio u 16. stoljeću sarkofag zbog utjecaja vremena bio uklopljen u okoliš, no izgradnja Kraljevske žitnice, opet ga iznosi na svjetlo dana.

Da se tamo nalazio i početkom 19. stoljeća, te da je upravo to lokacija s koje je prenesen u blizinu župne crkve sv. Križa, potvrđuje nam topografska karta Siska iz 1813. godine (SLUKAN--ALTIĆ 2004: 174), koja nam daje pregled stanja na terenu Starog i Vojnog Siska u vrijeme francuske uprave (1809–1813. g.). Na njoj je jasno ucrtano mjesto na kojem se nalazi Severillin sarkofag, a ono jednako tako odgovara lokaciji istočne siscijanske nekropole (sl. 5). Karta donosi i natpis koji odaje da je riječ o crkvenom posjedu što ga uživa ima neki viši svećenik (prebenda)[14], što također odgovara spomenutoj lokaciji. Sad postaje jasno da postoji kontinuitet ovog sarkofaga, te da postoje i pisani tragovi kao i usmena svjedočanstva o istom, samo što je zbog dugotrajnih prepisivanja zapostavljen segment sveobuhvatnijih istraživanja, koja, koliko je sada jasno, moraju uključiti i topografiju terena koja se najbolje sagleda s karata i planova minulih stoljeća. I koliko god se činilo da minulih stoljeća – 19., 18. ili 17. st. – na nisu nikako u izradnoj vezi sa sustavnom arheologijom antičkog perioda, njihova ostavština, pogotovo ako je pasivna, otkrit će nam više nego primaran antički izvor koji se ne nalazi u svom originalnom okružju.

12 *Hic & Christianorum & gentilitium sepulchra fuisse, docent tumbae, quae erutae, etiam meis sunt temporibus. Et Christianorum quidem penes alveum Koczaricza dictum ubi hodie Domus Annonaria Regia est, cum ibidem Tumbam cum hac Inscriptione videre hodedum fit. HUIC ARCHAE INEST SEVERILLA FAMULA CHRISTI QUAE CUM VIRO SUO VIXIT NOVEM CONTINUIS ANNIS, CUJUS POST OBITUM MARCELLIANUS HANC SEDEM VIDETUR COLOCASSE MARITUS*. (KERCSELICH 1770: 11) Natpis je istovjetan Katančićevu (KATANČIĆ 1795: 173).

13 Eventualna sličnost u nazivu očituje se usporedbom naziva korita Kocarica i naziva Kontroba ili Kontraba, koji je označavao močvarne jame kojih je na sisačkompodručju zbog niskog terena i čestih poplava bilo više, a koji vjerojatno potječe od izraza *contra aquam*, što znači da osim sličnosti u nazivu ima i sličnosti u terenskom opisu!

14 Branislav GRUJIĆ, *Rječnik francusko – srpskohrvatski*,1968.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:21:46

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

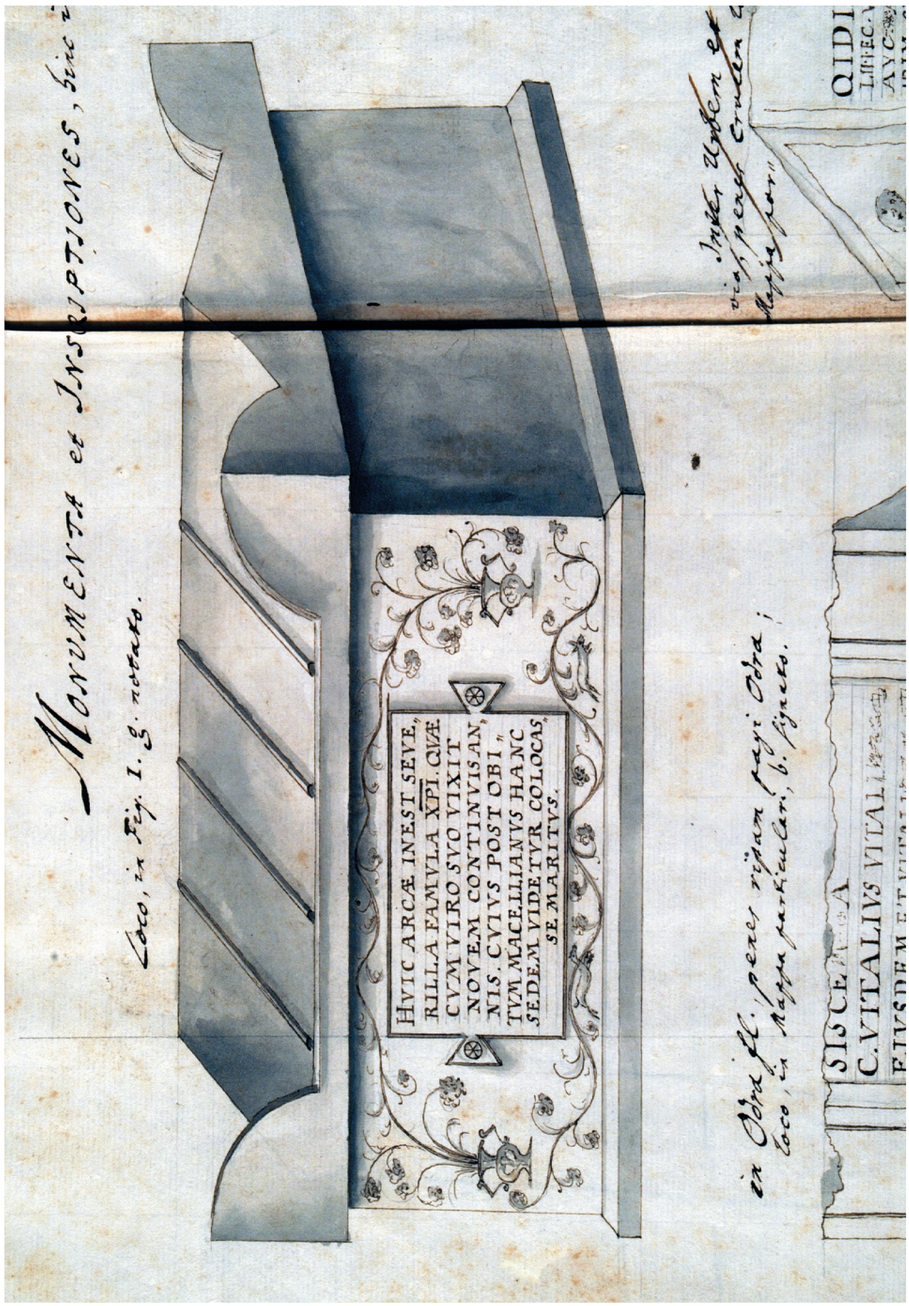

Sl. 6 Slika Severilina sarkofaga prema Marsigliju. Università di Bologna, Biblioteca, B.U.B. – BUB ms. Marsili, 101, A, n. 1: *Sirsii Vetusta Monumenta*, c. 6 (»*Monumenta et Inscriptiones, hinc inde, Siscii inventa*«),

Fig. 6. Picture of Severilla's sarcophagus according to Marsigli. Università di Bologna, Biblioteca, B.U.B. – BUB ms. Marsili, 101, A, n. 1: *Sirsii Vetusta Monumenta*, c. 6 (»*Monumenta et Inscriptiones, hinc inde, Siscii inventa*«)

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:22:39

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Sl. 7. – Marsiglijev crtež Severillina sarkofaga. (Kopija, Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu).
Fig. 7 – Severilla's sarcophagus as drawn by Marsigli. (Copy, The Zagreb Archaeological Museum Archives).

Kod Krčelića se jasno očituje i konfuzija oko rijeka/ potoka koji tada još oplahuju Sisak, odnosno naselje koje se u 18. stoljeću nalazilo na području Siscije *intra muros* (ostaci rimskog opkopa zatrpani su tek potkraj 19. stoljeća, pa je gradu od tada dopušteno urbanističko širenje prema jugu i istoku).

Naime, još i sada je uvriježeni naziv za taj predio (današnju gradsku jezgru) grad otok, a koji je kao termin preuzet još od antičkih pisaca. Prema Marsigliju, istočna strana grada omeđena je rijekom Kupom, a zapadna i sjeveroistočna dvama potocima Swibitza i Sculetz.[15] Današnjom usporedbom uviđamo da je sa sjeverzapada Sisak omeđen rijekom Odrom koja zauzima gotovo istovjetan zemljopisni položaj kao i kod Marsiglija spomenuti potok Sculetz, s vidljivo manje riječnih rukavaca. Krčelić je očito morao misliti da rijeka Odra okružuje naselje ulijevajući se na jugu u rijeku Kupu stvarajući tako grad – otok, jer govoreći o grobljima na sisačkom području kazuje: *Pogansko je pak bilo odmah pošto se prijeđe rijeka Odra, gdje je u mojoj nazočnosti 1745. godine iskopan kamen na kojem su bez ikakva natpisa bili vrlo skladno urezani likovi muškarca i žene, a u raci unutra pronađene su kosti pokojnika sa svjetiljkama.....Da su na istom tom* ***otoku*** *bili vrtovi, pokazuju šparoge koje se beru premda podivljale. A danas je na njemu župna crkva s naslovom Sv. Križa i selo dosta protegnuto u dužinu ponad obale Kupe, a na njegovu je kraju drvena kapela sv. Kvirina.* (KRČELIĆ 1994: 13). I uistinu Krčelić daje dobar opis terena novovjekog naselja koje se smjestilo na ruševinama Siscije *intra muros* (novovjeki Sisak) u 18. stoljeću, ali bune ga lokalni, toliko puta prepisani i iskrivljeni topografski nazivi. Prema nazivima crkava koje spominje na tom **otoku**, ipak nam je dao točnu lokaciju predjela koji je obišao, čime je olakšao ovaj pokušaj rekonstrukcije povijesnog slijeda događaja.

Severillin sarkofag spomije i Matija Petar Katančić (*Valpovo, 12.VIII. 1750 +Budim, 24.V. 1825) u svom djelu *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum* u »poglavlju« o Sisciji

15 Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu, sign. 41.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:23:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Sl. 8 – današnje stanje Severillina sarkofaga u lapidariju Arheološkoga muzeja u Zagrebu.
Fig. 8. – The actual state of Severillas sarcophagus in the lapidarium of the Zagreb Archaeological Museum.

(KATANCSICH 1795: 173; KUNTIĆ-MAKVIĆ – ŠEGVIĆ 1992: 181).[16] Bruna Kuntić–Makvić i Marina Šegvić ističu kako epigrafski korpus koji Katančić donosi u spomenutom djelu obuhvaća 11 natpisa različitih sadržaja, od toga tri nadgrobna od kojih je jedan kršćanski. Iako to ne specificiraju, u Prilogu II svog članka donose natpise iz Katančićeva opisa Siscije u kojem se nalazi i natpis sa Severillina sarkofaga, i to pod brojem 173 (KUNTIĆ-MAKVIĆ – ŠEGVIĆ 1992: 181). Istim prijepisom koristio se i Mommsen u svojoj obradi epigrafije siscijanskog agera (MOMMSEN 1902: CIL III,3996).

16 *HVIC ARCAE INEST. SEVE/ RILLA FAMVLA. XPI. QVAE/ VIXIT. CVM. VIRO. NOVEM/ CONTINVIS. ANNIS. CVIVS/ POST. OBITVM. MARCELLIANVS SE/ DEM HANC VIDETVR. CONLOCASSE MARI/ TVS. IX. Singulare antiquitatis monumentum, quod tot barbaris gentibus, agro hoc grassantibus, urbeque solo aequata, unicum, loco, quo positum erat, in monumentis, quorum aream fossa urbana seiungi diximus, laevo Savum petentis latere, superavit. Et, quia nullis hodie tolli machinis potest, eodem ultro persistet loco curiosorum oculos demulsurum. Urna sepulcralis, uno marmoris frusto, e genere silicum, particulis schistosis, operculo ea glutinis specie sibi copulato, ut nulla ratione avelli queat; quam ob rem a querentibus thesauros, ferro parte postica non nihil vitiatum. Area, quam occupat scriptura, quinque spithamas et dimidiam longa, duas et metiam lata. Marsilius sarcophagum depinxit, epigraphes ordine paullum variato: e cuius dimensione, universa moles in longum sex pedes et octo pollices, in altum pedes quatuor, totidem uncias: in latum quatuor pedes, unam ac dimidiam unciam protenditur. Epigrapen, post Lazium, edidere plures; at neque serie versuum, neque textus integritate servata. Et haec quidem erant monumenta, quae huic de Siscia libro subiungi operae pretium esse putabamus. His unam addere liceat, pro coronide, epigraphen.* (KATANCSICH 1795: 173)

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:23:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

POPIS LITERATURE:

BRIZZI, G. 1982. – Le antichità Pannoniche di Luigi Fernando Marsili: Nuovi elementi per la topografia di Siscia. *Atti e memorie della Deputazione di storia patria per le province di Romana*, n s, 31–32/ 1980 – 8; *La deputazione di storia patria*. Bologna, 1982: 33–52.

BRUNŠMID, J. 1908./1909. Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. *VHAD*, 10/ 1908–1909: 159–160.

BUZOV, M. 2000. – *Topografija antičke Siscije na temelju arheološke baštine*. Disertacija, Zadar, 2000.

DEMO, Ž. 1994 ur. – *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*. Zagreb, 1994: Arheološki muzej u Zagrebu.

GRUJIĆ, B. 1968. – *Rječnik francusko – srpskohrvatski*. 1968.

HOTI, M. 1992. Sisak u antičkim izvorima, *OpA*, 16/1992: 133–163.

KATANCSICH, M. P. 1795 – *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum in quo de origine lingua et literatura Croatorum simul de Sisciae Andautonii Nevioduni Peotovionis urbium in Pannonia olim celebrium et his interiectarum via militari mansionum situ disseritur auctore Math. Petro Katancsich in Archigymn. Zagrab. schol. human. professore p.o*. Zagrabiae, 1795: Typis episcopalibus.

KERCSELICH DE KORBAVIA, B. A. 1770 – *Historiarum Cathedralis Eccclesiae Zagrabiensis Partis Primae Tomus I. Praemissis Praeliminaribus, continens Seriem Episcoporum ab anno M.X.C.I ad annum MDCIII. & tam Episcoporum quam & alias Notitias. Studio, Labore, ac Impensis Nobili et Reverendissimi Domini Balthasaris Adami Kercselich de Crobavia Apostolicae-Regiae Majestatis Clementia Abbatis infulati SS. Apostolorum Petri et Pauli de Kács: & in Regnis Dalmatiae, Croatiae, & Sclavoniae Tabulae Judiciariae Cojudicis, & Assessoris, nec non ejusdem Cathedralis Ecclesiae Zagrabiensis humilis Canonici*. Zagrabiae (1770).

KRČELIĆ, B. A. 1994 – *Povijest Stolne crkve zagrebačke*. Zagreb, 1994: Institut za suvremenu povijest.

KUNTIĆ–MAKVIĆ, B. – ŠEGVIĆ, M. 1992 – Katančićev opis Siscije. *OpA,* 16/1992: 165–181.

LAZIUS, W. 1551 – *Commentariorum reipublicae Romanae illius in exteris provinciis acquisitis Constitutae libri duodecim*. Basileae, 1551.

MARSIGLI, L. F. 1726 – *Danubius Pannonico Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*. Amsterdam, 1726.

MIGOTTI, B. 1994 – Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj. *Od nepobjedivog sunca do sunca pobjede*. Zagreb, 1994: Arheološki muzej u Zagrebu.

MOMMSEN, T. 1902 – *CIL* III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Graecarum, Illyrici Latinae. 1902.

PLINIUS C. SECUNDUS 1906 – *Naturalis historia III*. Lipsiae, 1906: 148.

SLUKAN, M. 2000 – *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*. Zagreb, 2000: Hrvatski državni arhiv/ Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

SLUKAN–ALTIĆ, M. 2004 – *Povijesni atlas gradova, II. svezak, Sisak*. Sisak, 2004: Državni arhiv Sisak/ Hrvatski državni arhiv.

VRBANOVIĆ, S. 1981 – Prilog proučavanju Siscije. *IzdHAD*, 6. Zagreb, 1981.

VUKOVIĆ, D. 1994 – *Siscija vizija rimskog grada u Panoniji*. Sisak, 1994: CZK »Vladimir Nazor«.

WIEWEGH, Z. 2003 – *Jugoistočna nekropola Siscije*. Sisak, 2003: Gradski muzej.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:23:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

WIEWEGH, Z. 2004 – Kasna antika i razvoj kršćanstva. *Pro sancto Quirino e.s. – confessio fidei*. Sisak, 2004: Gradski muzej Sisak.

KARTOGRAFSKI IZVORI:

Planum neo regulandi Oppidi Sissek tam fundorum intravillanorum quam et tenutorum extravillanorum ad idem oppidum spectantium, confectum anno 1829. per Ioannem Fistrovich. KP zbirka Gradski muzej Sisak

ARHIVSKI IZVORI:

Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu, sign. 41.

Dossier Siscija, *Sisak od 1851 – 1935*, 42/25. Arheološki muzej, Zagreb.

Gruntovna napisnica broj 297, Zbirka isprava Zemljišno-knjižnog odjela Općinskog suda u Sisku.

Gruntovna napisnica broj 344, Zbirka isprava Zemljišno-knjižnog odjela Općinskog suda u Sisku.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO RESEARCH IN ROMAN SISCIA THE FIRST WRITTEN REFERENCE CONCERNING SEVERILLA'S SARCOPHAGUS IN MODERN HISTORY AND AN ATTEMPT TO RECONSTRUCT ITS ORIGINAL LOCATION

The first written description of Severilla's sarcophagus and the inscription on it dates from 1551 and was published in *Commentariorum reipublicae Romanae illius in exteris provinciis acquisitis Constitutae libri duodecim*, by Wolfgang Lazius. On the orders of the Emperor Ferdinand and his superior Primus Lachner from Celje, Lazius carred out research in, among other places, the Sisak area to discover Roman remains and transcribe anything referring to Christian antiquities. In his works he called the area in which he worked *Zyzya*. He had the opportunity to see Severilla's sarcophagus and transcribed the inscription on it published in his work. At the time he was there the building of the Sisak fortress had just been completed (1544–1550) and is known to have been constructed of material from the ruins of Siscia so we may suppose that Severilla's sarcohagus was also excavated at that time. In my opinion the sarcophagus was part of the inventory of the east Siscian necropolis, one part of which (that nearest the city walls) was early Christian as can be seen from typical material relics.

This sarcophagus must have been seen in the same place by Luigi Fernando Marsigli, almost unknown among our researchers, details about which, incuding a drawing he published in his *Danubius Pannonico Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*, which is often quoted in reconstructions of the topography of ancient Siscia. Baltazar Adam Krčelić left the most detailed description of the place where he saw the sarcophagus standing in the countryside. His History of the Zagreb Cathedral has valuable information allowing us to reconstruct its original position which was supplemented in the twentieth century by Brunšmid. The most reliable transcription from Severilla's sarcophagus known to date is that by Matija Petar Katančić in his *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum*. Since neither of these came from Sisak they somewhat indiscriminately used local toponyms to give

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:23:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

a precise explanation of the position on the terrain, but detailed cartographic and cadastral research has made it possible to make a fuller reconstruction of its location.

A careful reading of the source material combined with a study of maps and historical observation has made it possible to add something to descriptions where it seemed that everything had aready been said, and any apparent confusion in the works can be avoided by taking into account all elements affecting any research work. This requires long and arduous concentration and is often open to contradiction, but any dilemmas may well be solved by discussion.

Rukopis primljen: 16.XI.2006.
Rukopis prihvaćen: 20.XI.2006.

U:\Arh-vjesnik2006\vukelic.vp
14. oŭujak 2007 10:23:21

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 Zagreb

MUHAMED ŽDRALOVIĆ

Orijentalna zbirka Arhiva HAZU
Šenoina ulica 4
HR – 10000 Zagreb

SKUPNI NALAZI NOVCA IZ HRVATSKE XIV. SKUPNI NALAZ ZLATNOG I SREBRNOG NOVCA 16. ST. IZ SVINJAREVACA

UDK 737.122.1/2 (439.24) »15«
Izvorni znanstveni rad

Pisci obrađuju jedan od najznačajnijih skupnih nalaza zlatnog i srebrnog novca 16. st. Otomanskog Carstva (filuri i akče) i europskih država (taliri), do kojeg je slučajno došlo 1881. god. u Svinjarevcima. Prvi je o tome blagu pisao Šime Ljubić iste 1881. god., no do danas ostava nije objelodanjena u tančine.

O Svinjarevcima (Orolik, Vinkovci) malo prije nalaska zakopanoga blaga, Vinko Sabljar, brat zaslužnog majora Mijata Sabljara, pisao je sljedeće: *SVINJAREVCI, s.u.ž. Sriem., k: Tovarnik, pšt: Orolik, bilj: Berak, sdč. za se; 95 kuć. 500 st. (50 nem. 115 mgj. 5 in nar.) – 495 rkž: Jankovci stari 5 židov.* (SABLJAR 1866: 411). God. 1895. stanje bilo je sljedeće: Svinjarevci bili su selo s pučkom učionicom, kuća bijaše 148, stanovnika 760, potpadalo je pod rimokatoličku župu u Starim Jankovcima i grkoistočnu u Negoslavcima; pokrivalo je površinu od 2.219 jutara i 1.270 hvati. Potpadali su pod upravnu općinu Negoslavci, upravnog kotara Vukovar, u županiji Srijemskoj (*Razdieljenje* 1895: 200). U Korenčićevoj knjizi možemo slijediti porast broja stanovništva: 1857. god. – 500, 1869. god. – 610, 1880. god. – 691, 1890. god. – 760, 1900. god. – 726, 1910. god. – 771, 1921. god. – 760, 1931. god. – 810, 1948. god. – 851, 1953. god. – 838, 1961. god. – 917, 1971. god. – 956 (KORENČIĆ 1979: 746).

Kao arheološko nalazište Svinjarevci postali su poznati zahvaljujući Nuberovim iskopavanjima starohrvatskoga groblja, a u nekim grobovima nađeni su ugarski denari kraljeva Bele I (1048–1063) i Ladislava I (1077–1995) (BRUNŠMID1904 : 87–90: MIRNIK 2002: 110, 113; 2004: 217).

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:09

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

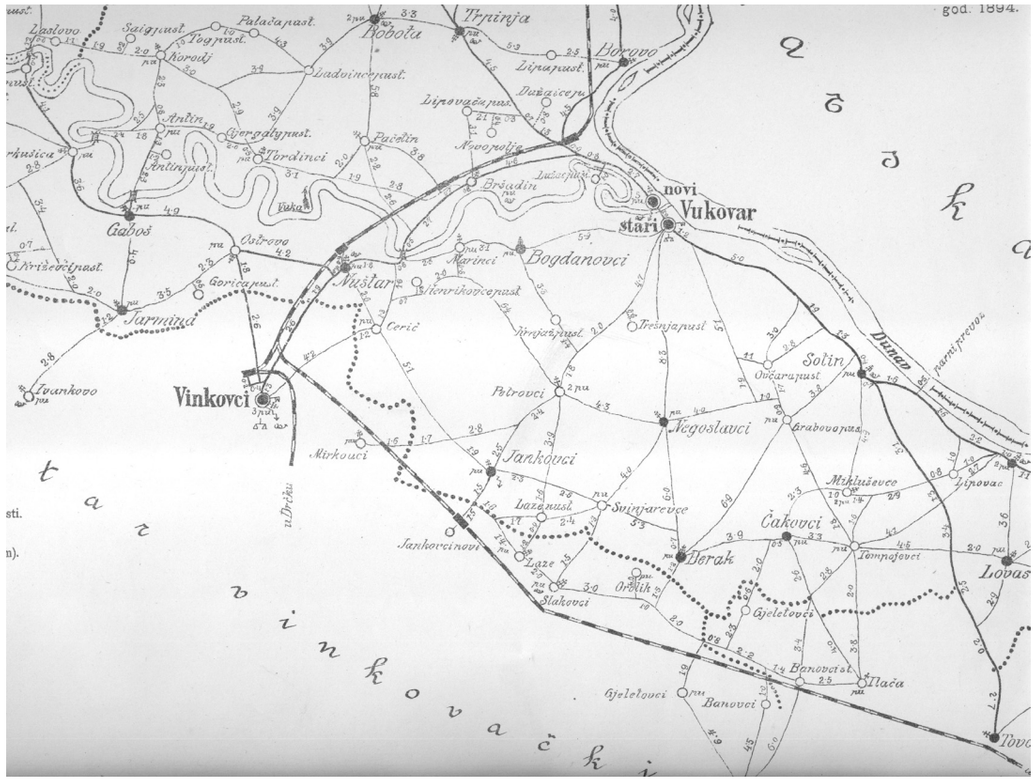

Karta 1. (*Kilometričke karte*, 1894)

Skupni nalaz novca iz Svinjarevaca prvi je opisao Šime Ljubić 1881. god. sljedećim riječima:

Numismatičko odkriće u Svinjarevcih. *– Dne 29. lipnja t.g. Luka Parmanac, čoban iz Svinjarevaca, iduć brežuljkom nazvanim* vlaško groblje, *ležećim uz cestu, koja iz Svinjarevaca polazi u Orolik, po svoj prilici kilometar daleko od Svinjarevaca, na desnom obromku one visočine, a upravo na njivi Josipa Rikarda, opazi na tlu razbacano njekoliko sitnih srebrnih novaca. Pokupivši nješto njih, pohiti do Ivana Petkova čobana tu na blizu ležeća u groznici, da mu jih pokaže. Nadošav medjutim Grgo Ambruš takodjer onomjestni čoban, ovaj po nagovoru Petkovu donese motiku, te se stavi kopati, gdje mu Parmanac bilježio. Jedva posegnuo do pol druge stope u dubljini, kad evo čupe pune zlatnih dukata i srebrnih novaca. Po izpovjedi Luke Parmanca, isti Luka i Grgo kao rodjena braća podjeliše medju sobom odkrito blago, tako da svaki od njih dobi po 51 talir i 52 dukata. Prečastni g. Seb. Riesel župnik u starih Jankovcih na prvu viest, koja mu dodje o tom odkriću, obaviesti namah (1 srpnja) o svem presv. g. vel. županu u Vukovaru, koj još sutradan odpravi podžup. perovodju g. M. Nikolajevića u Svinjarevce, da dotičnu istragu povede i novce pokupi. Medjutim Parmančev dio onoga blaga hode u razne ruke, a Grgo veću stranu svoga, valjda iz straha da mu neizmakne, opet zakopa. Nikolajeviću podje za rukom pobrati jedva 48 zlatnih dukata, 55 sr. talira, 4. sr. forinta i 50 komada sitnoga novca.*

Od 48 zl. dukata 29 spada na turskoga cara Solimana II (1520 do 66), 9 na magjarske vladare Matijaša, Ladislava i Ivana Sigmunda (1458 do 1558), jedan od Solnogradskoga nadbiskupa Leonarda (1518), a 9 na mletačke duždeve Andriju Gritti, P. Lando, Fr. Donato, M.A. Trivisano,

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Fr. Venerio i L. Priuli (1523–59). Srebrni taliri i forinti svi su od raznih nemačkih vladara, koji su uživali pravo kovati svoje vlastite novce prvom polovicom XVI stoljeća te do g. 1567. Sitni su veoma zločesto sačuvani, te su nerazumljivi, ali se čini da su to ondašnji turski dinari.

Istraga nije žalibože provedena kako što zahtjeva vladina naredba od 25 studenoga 1880 br. 3302, te toga radi nije se u trag došlo ni polovici našastoga blaga. Ono pako, što se je spasilo, došlo je putem Vis. Vlade muz. Ravnateljstvu na ocienu. Tvarna vriednost ovih novaca neprelazi 344 for. Duplikata ima veoma malo, te tako dobro će doći arkeol. Muzeju, pošto će izpuniti mnogu prazninu u numismatičkoj sbirki onoga doba.

Sudeć po ovih komadih poklad je ovaj postavljen bio za rata sa Turci, koj svrši mirom od 17. veljače 1568. Najmladji novac jest od god. 1567 i to Henrika kneza Braunschweigskog, koj umrie god. 1568.

Vis. Kr. Zem. Vlada, da tu dosta važnu sbirku zemlji spasi, blagoizvolila je veledušno po predlogu muzeal. Ravnateljstva sve te novce odkupiti, te istomu ravnateljstvcu naložiti, da jih u muzealni imovnik vrsti. (LJUBIĆ 1881: 122–123)

U znanstvenoj literaturi ta je ostava spominjana i poslije (MIRNIK – ŽDRALOVIĆ 1974: 121), a predočen je i sumarni popis sačuvanog novca (MIRNIK 1981: 135–136, br. 658). Skupni nalazi novca 16. st. u panonskom dijelu Trojednice prilično su brojni i omogućuju nam neke zaključke u svezi s nevjerojatno raznolikom valutom u optjecaju, a neprekidni ratovi s Osmanlijama lako su bili uzrokom skrivanja novca. Zlatnici su nađeni u nekoliko ostava: Crnac (1893; MIRNIK 1981: 127, br. 613), Daruvarski Brestovac (?1893; MIRNIK 1981: 128, br. 615), okolica Donjeg Miholjca (1899; MIRNIK 1981: 129, br. 620), okolica Gline (MIRNIK 1981: 129, br. 623), Lepavina (1885; MIRNIK 1981: 131, br. 635), Opatinec (1973; MIRNIK – ŽDRALOVIĆ 1974; MIRNIK 1981: 132, br. 645), Sirač (c. 1909; MIRNIK 1981: 135, br. 655), Veliki Zdenci (1932; MIRNIK 1981: 137, br. 666), Veljun (1919; MIRNIK 1981: 137, br. 667), a talira je bilo u skupnome nalazu iz Filipovca (1888, MIRNIK 1981: 129, br. 621), Gundinaca (1891; MIRNIK 1981: 130, br. 627), Klještevice (c. 1901; MIRNIK 1981: 131, br. 631), Opatinca (1973; MIRNIK – ŽDRALOVIĆ 1974; MIRNIK 1981: 132, br. 645) te Osijeka (1934; KLEMENC 1936: 131, br. 36; LOEHR 1940; MIRNIK 1981: 132–133, br. 646; 1991:).

Novac Otomanskog Carstva svodi se na srebnike i zlatnike Bajazida I (jedan primjerak), koji je ujedno najstariji komad novca u ostavi, Selima I (jedan primjerak) i Sulejmana II Veličanstvenog (56 primjeraka), iskovane u više kovnica diljem cijeloga carstva. Filuri su odlično otkovani i sačuvani, dok su akče ne samo nepravilnog oblika, površno iskovane, izlizane ili korodirane, već katkada i probušene. Stoga su se pri njihovom određivanju mogle potkrasti greške, a jednako tako zbog višekratne selidbe zagrebačke numizmatičke zbirke. Naime, potkraj 1945. god., prigodom pakovanja sustavne zbirke u pojedine papirnate vrećice Ivica Degmedžić stavljala je po desetak primjeraka novca skupa s odgovarajućim ceduljicama, a budući da novac nije bio ni vagan ni izmjerena promjera, to je u skupinama moglo izazvati poremećaje tako da određeni primjerak novca bude uz ceduljicu nekog drugoga primjerka. No, u krajnjoj liniji to ne znači mnogo, jer su u vrećice pakirani slični, odnosno jednaki primjerci novca. S kronološkog stanovišta, otomanski novac ne daje neke posebne podatke, jer je na taj novac naznačivana godina nastupa prijestolja pojedinog sultana, u ovome primjeru 1481. (886. po Hidžri) god. na novcu Bajazida I, 1512. god. (918. po Hidžri) na novcu Selima I, a 1520. ili 1521. (926. god. po Hidžri) na novcu Sulejmana II Veličanstvenog.

Posebno su zanimljivi taliri i polutaliri brojnih europskih zemalja, osobito austrijskih, odnosno njemačkih zemalja. Najstariji među njima iskovan je 1538. god., a najmlađi, kako je već

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

naveo Šime Ljubić, 1567. god., te bi se, budući da je blago dijelom raspršeno, ta godina morala uzeti kao *terminus post quem* za njegovo zakapanje.

BIBLIOGRAFIJA

BEIERLEIN, J.B. 1868 – *Die bayerischen Münzen des Hauses Wittelsbach, von dem Ende des zwölften bis zur Mitte des sechzehnten Jahrhunderts (1180–1550).* München, 1868.

BEIERLEIN, J.B. 1901 – *Die Medaillen und Münzen des Gesammthauses Wittelsbach aufgrund eines Manuscripts von J: P: Beierlein, bearbeitet und Herausgegeben vom K. Conservatorium des Münzkabinets.* München, 1901.

BRUNŠMID, J. 1904 – Hrvatske sredovječne starine. *VHAD*, NS, 7/1903–04: 30–97.

ČERMA, K. – B. SKRBEK 1891–1913 – *Mince království Českého za Panování rodu Habsburského od roku 1526.* II. *Od nastoupení Josefa I. až po dovršený 65. rok panování Františka Josefa I (1705–1913).* Pardubice, 1891–1913.

DAVENPORT, J.S. 1979 – *German Talers 1500–1600*. Frankfurt am Main, 1979.

DE MEY, J. 1975 – *European crown size and multiples,* I. *Germany 1486–1599.* Amsterdam, 1975.

FIALA, E. – M. DONEBAUER 1888 – *Beschreibung der Sammlung der böhmischen Münzen des Max Donebauer.* Prag, 1888.

FIALA, E. 1891 – FIALA, Eduard. *Beschreibung böhmischer Münzen und Medaillen.* Prag, 1891.

GHALIB, I. 1307 (1889) – *Taqwīm-i Maskūkāt-i Os̱māniyya*. Istanbul, 1307 z. hideretska (1889).

Kilometričke karte i skrižaljke Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Zagreb, 1894: Gradjevni odsjek kr. hrv.-slav. dalm zemaljske vlade.

Kilometričke karte i skrižaljke Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Zagreb, 1909: Gradjevni odsjek Kr. hrv.-slav.-dalm zemaljske vlade.

KORENČIĆ, M. 1979 – Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971. *Djela JAZU*, 54/1979.

LOEHR, A. 1940 – Talerfunde in Südosteuropa. *VHAD*, N.S. 18–21/1937–40 = *Serta Hoffilleriana*: 547–553 + T. LXV–LXVII.

(LJUBIĆ, Š.) 1881 – Numismatičko odkriće u Svinjarevcih. *VHAD*, 3/1881, *4*: 122–123.

MADAI, D.S. 1765–1767 – *Vollständiges Thaler–Cabinet mit ansehnlicher Vermehrung in zweyen Theilen herausgegeben und mit nöthigen Registern versehen von...*, I–III. Königsberg, 1765–1767.

MARKL, M. 1896 – *Die Münzen, Medaillen und Prägungen mit Namen und Titel Ferdinand I.*, I–II. Prag, 1896.

MIRNIK, I.
- 1981. Coin hoards in Yugoslavia. *BAR, International Series*, 95/1981.
- 2002. Coins from the early Croatian graves. Érmek a korai horvát sérokbol. *NK*, 100–101 /2001–2002 (2003): 99–124.
- 2004. Novac iz starohrvatskih grobova. Summary: Coins from Early Croatian graves. *VAMZ*, 3.s., 37/2004: 205–250.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

MIRNIK, I. – M. ŽDRALOVIĆ 1974 – O skupnom nalazu zlatnog i srebrnog novca 15. i 16. stoljeća kod Opatinca. Summary: On the hoard of gold and silver coins from the 15th and 16th centuries found at Opatinec. *VMAZ*, 3.s., 8/1974: 119–132+ 1 tab.

Razdieljenje 1895 – *Političko i sudbeno razdieljenje Kralj. Hrvatske i Slavonije i repertorij prebivališta... Politische und Gerichths-Eintheilung der Königreiche Kroatien u. Slavonien und Wohnorts-Repertorium nach dem Stande vom 31. Mai 1895. Herausgegeben von der Kgl. Kroat.-Slav.Dalm. Landesregierung. Zusammengestellt vom Kgl. statistischen Landebureau in Agram.* Zagreb, 1895.

REIMMANN 1891–1892 – *Münzen und Medaillen Cabinet*, I–II², III. Frankfurt a. M., 1891–1892.

SABLJAR, V. 1866 – *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije Hèrvatske i Slavonije. Orts-Lexikon der Königreiche Dalmatien, Kroatien und Slavonien*. Zagreb, 1866.

SCHULTHESS-RECHBERG, K.G. Ritter von, 1840 – *Thaler-Cabinet. Beschreibung aller bekannt gewordenen Thaler der Kaiser und Könige worin auch alle in Madai's Thaler=Cabinet beschriebenen Stücke aufgenommen wurden*, I. 1–2. Wien, 1840.

SCHULTHESS-RECHBERG, K.G. Ritter von, 1845 – *Thaler-Cabinet. Beschreibung aller bekannt gewordenen Thaler der Läpste und Erzbischöfe worin auch alle in Madai's Thaler=Cabinet beschriebenen Stücke aufgenommen wurden*, II. 1–2. Wien, 1845.

SCHULTHESS-RECHBERG, K.G. Ritter von, 1862 – *Thaler-Cabinet. Beschreibung aller bekannt gewordenen Thaler der altfürstlichen Häuser Anhalt, Baden, Bayern, Berg, Birkenfeld (Oldenburg) und Braunschweig bis inbegriffen die mittlere braunschweigische Linie zu Wolfenbüttel, worin auch alle in Madai's Thaler=Cabinet beschriebenen Stücke aufgenommen wurden*, III. Wien, 1862.

WELZL von WELLENHEIM, L. 1844 – *Verzeichniss der Münz- und Medaillen-Sammlung* I. *Die öffenliche Versteigerung der griechischen Münzen beginnt am 15. Februar 1847, die der römischen am 18. October 1847 in Wien.* Wien, 1844.

WELZL von WELLENHEIM, L. 1844 – *Catalogue de la grande collection de monnaies et médailles* I. *contenant les médailles antiques, grecques et romaines. La vente publique des médailles Grecques aura lieu le 15. février 1847, et celle des médailles romaines le 18. octobre 1847.* Wien, 1844.

WINDISCH-GRÄTZ 1895 – FIALA, E. *Collection Ernst Prinz zu Windisch-Grätz* I. *Münzen und Medaillen des Öesterr. Kaiserstaates*. Prag, 1895.

WINDISCH-GRÄTZ 1897 – FIALA, E. *Collection Ernst Prinz zu Windisch-Grätz* II. *Münzen und Medaillen von Italien, Spanien, Portugal, Frankreich, Belgien und Niederlanden*. Prag, 1897.

WINDISCH-GRÄTZ 1903 – FIALA, E. *Collection Ernst Prinz zu Windisch-Grätz* III. *Münzen und Medaillen von Deutschland und von der Schweiz*. Prag, 1903.

WINDISCH-GRÄTZ 1899 – WINDISCH-GRÄTZ – SCHOLZ, Josef. *Collection Ernst Prinz zu Windisch-Grätz* V. *Griechische Münzen.* Prag, 1899.

ZELLER, G. 1883 –*Des Erzstiftes Salzburg Münzrecht und Münzwesen nebst Verzeichniss der Salzburgischen und auf Salzburg bezug habenden Münzen & Medaillen*. Salzburg, 1883.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

SUMMARY

COIN HOARDS FROM CROATIA

XIV. HOARD OF 16TH C. GOLD AND SILVER COINS FROM SVINJAREVCI

The Slavonian village of Svinjarevci (Orolik, Vinkovci, Croatia) was descibed some time (1857) before the discovery of the treasure by Vinko Sabljar, the brother of the Croatian National Museum curator and director Major Mijat Sabljar, as a place with 95 houses, 500 inhabitants, of which 50 were Germans, 115 Hungarians and 5 belonged to other nationalities; 495 were Roman Catholics and 5 Jews. (SABLJAR 1866: 411). The situation in 1895 was as follows: the village had a primary school, there were 148 houses, 760 inhabitants, the Roman Catholic parish was at Stari Jankovci, the Greek-Oriental parish was at Negoslavci, it covered a surface of 2,219 acres and 1,270 fathoms. The administration was at Negoslavci, which belonged to the district of Vukovar, in the County of Srijem (*Razdieljenje* 1895: 200). Korenčić lists the number of inhabitants: 500 in 1857, 610 in 1869, 691 in 1880 (one year before the treasure trove), 760 in 1890, 726 in 1900, 771 in 1910, 760 in 1921, 810 in 1931, 851 in 1948, 838 in 1953, 917 in 1961 and finally 956 in 1971 (KORENČIĆ 1979: 746).

As an archaeological site Svinjarevci became known through the excavations of an early Croatian cemetery untertaken by the amateur Karl Franz Nuber of Osijek in the last decade of the 19th c. In some of the graves there were Hungarian silver coins struck under the Arpadian kings Béla I. (1048–1063) i Ladislaus I. (1077–1995) (BRUNŠMID1904 : 87–90: MIRNIK 2002: 110, 113; 2004: 217).

The discovery of the coin hoard was described by Šime Ljubić in the same year 1881. It was found by Luka Parmanac, a shepherd on June 29, 1881, on a site called the »Wallachian Graveyard», close to the road leading from Svinjarevci to Orolik, approximately one kilometer from Svinjarevci. The plot was owned by Josip Rikard. Parmanac suddenly saw some small silver coins lying on the ploughed land, took a few and showed them to another shepherd called

Ivan Petkov. A third shepherd, Grgo Ambruš joined them, and following Petkov's suggestion, they took a hoe and returned to the site, where they started digging. Not more than one and half foot deep, there was a pot, full of gold and silver coins. According to what Luka Parmanac said, Luka and Grgo divided the treasure, thus each one took 51 talers and 52 ducats.The right reverend Sebastijan Riesel, parish priest at Stari Jankovci, as soon as he heard of this, informed the district prefect in Vukovar. The latter dispatched one of his secretaries M. Nikolajević to the village of Svinjarevci in order to get hold of the treasure. Unfortunately the coins taken by Parmanac had already been dispersed, and Grgo buried most of his part, fearing that it might get lost. Therefore Nikolajević managed to collect only 48 gold ducats, 55 silver talers, 4 silver forints and 50 specimens of small change. No futher enquiry was undertaken. Most of the saved coins reached the Croatian National Museum Archaeological Department in Zagreb.

Among the Turkish money there are some gold and silver coins, struck by Bayazid I (one coin, the oldest one in this preserved part of the hoard), Selīm I (three coins) and Suleymān II the Magnificent (54 specimens) in several mints. Gold sequins are very well struck, but the small akche are very superficially struck, worn, pierced or even corroded. The remainder of the hoard are talers and half talers of various central European states, particularly Austrian and German. The oldest was struck in 1538 and the most recent in 1567, therefore this year ought to be taken as the *terminus post quem* for the burial of this treasure.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

KATALOG
THE CATALOGUE

Tpq. 1567; AV (c. 100); AR (c. 200), in vessel; Ljubić, *VHAD*,1881: 122–123; Mirnik *BAR* 95/1981: 135–6, No. 658

Napomena:

Za transliteraciju arapskog znakovlja, uz već postojeće, sljedeći znakovi u ovom radu znače:

ح – *ḥ* = *h*

ص – *ṣ* = *s*

ض – *ḍ* = *d*

ط – *ṭ* = *t*

Ottoman Empire
Suleymān II.(926–974=1520–1566)

1 –
2 AR 1520 ?
3 –
4 AR 1520 –

Algiers
Suleymān II.(926–974=1520–1566)

5 –
6 Filur 1520 Ğazā'ir IG, 107, 291

Bosnia
Suleymān II.(926–974=1520–1566)

7 –
10 AR 1520 Srebrenica

Egypt
Suleymān II.(926–974=1520–1566)

11 –
17 Filur 1520 Misr IG, 106, 284 dif
18 –
19 1520 Misr IG, 106, 284 dif
20 Filur 1520 Misr IG, 106, 284? dif
21 –
22 Filur 1520 Misr IG, 106, 285 dif
23 –
24 Filur 1525 Misr
25 –
26 AR 1520 Misr

Makedonija
Suleymān II.(926–974=1520–1566)

27 Filur 1521 Quğaniya IG, 91, 230
28 AR 1520 Serez

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

29 Filur 1520 Sidreqaysi
30 –
31 Filur 1520 Sidreqaysi IG, 89, 220
32 AR 1520 Sidreqaysi
33 Filur 1520 Siruz IG, 88, 214/215 dif.
34 Filur 1520 Siruz IG, 88, 215

Syria
Suleymān II.(926–974=1520–1566)
35 AR 1520 IG, 101, 268 var

Mesopotamija
Suleymān II.(926–974=1520–1566)
36 Filur 1521 Bagdad IG, 103, 277 dif.
37 Filur 1521 Damašq IG, 102, 272 dif.

Srbija
Selīm I.(918–926=1512–1520)
38 –
39 AR 1512 Novar

Suleymān II.(926–974=1520–1566)
40 –
42 AR 1520 Belgrad
43 –
44 AR 1520 Novar
45 –
48 AR 1520 Novobrdo

Turkey
Bayazid I.(886–918=1481–1512)
49 AR 1481 Istanbul

Selīm I.(918–926=1512–1520)
50 AR 1512 Istanbul IG 159

Suleymān II.(926–974=1520–1526)
51 Filur 1520 Istanbul IG, 83, 192
52 Filur 1520 Istanbul IG, 83, 192/193 dif.
53 –
56 Filur 1520 Istanbul IG, 84, 194
57 –
58 AR 1520 Istanbul?

Heiliges Römisches Reich
Oesterreichisch-böhmischer Kreis
Haus Oesterreich 1477–1806
Ferdinand I.(*10.III.1503–1521–11.I.1531–1556+25.VII.1564)
59 Taler 2.q.16.c. Wien Markl 32
60 Taler 2.q.16.c. Wien Markl 36

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:14

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

61 Taler 1544 Wien Markl 400/39
62 Taler 2.q.16.c. Linz Markl 364/358

Ebm. Salzburg
Ernst v.Bayern (*13.VI.1500–1540–21.VII.1554+7.XII.1560)

63 Taler 1550 Salzburg Zeller 8
64 Taler 1551 Salzburg Zeller 8
65 Taler 1554 Salzburg Zeller 8

Gf.Gf.Tirol
Ferdinand I. (*10.III.1503–1519+25.VII.1564)

66 Taler 2.q.16.c. Hall Markl 1577 dif.?
67 Taler 1560 Hall Markl 1724/1719

Bayrischer Kreis
Pfgft. Oberpfalz 1508–1794
Friedrich II. d.Weise (1544+26.II.1556)

68 Taler 1547 Heidelberg Dav. 9626

Fränkischer Kreis
Mgft. Brandenburg-Bayreuth I und Ansbach I 1515–1581
Georg v. Ansbach (*4.III.1484+28.XII.1543) u. Albert v. Preussen (*28.III.1522+ 8.I.1557)(1527–1543)

69 Taler 1543 Schwabach Dav. 8967
Albert d. Jüngere zu Kulmbach/d. Unruhige v.Preussen (*28.II.1522–1543–1554+ 8.I.1557)

70 Taler 1550 Schwabach Dav. 8969

Schwäbischer Kreis
Reichsstadt Kempten 1510–1625
Karl V.(*Gent,24.II.1500–1519–1556+St.Just,21.IX.1558)

71 Taler 1546 Kempten Dav. 9365
72 Taler 1547 Kempten Dav. 9365

Reichsstadt Ulm, without year 1540–1773
Karl V.(*Gent,24.II.1500–1519–1556+St.Just,21.IX.1558)

73 Taler 1546 Ulm Dav. 9926

Kurrheinischer Kreis
Ebm. Köln (also with minting for Hzm. Westfalen) 1508–1801
Anton Graf Schauenburg (26.X.1556–18.VI.1558)

74 Taler 1557 Deutz Dav. 9117

Niederrheinisch-westfälischer Kreis
Gft. Moers (Moerss) 1557–1707
Hermann von Neuenahr (1553–1578)

75 Taler 1557 – Dav. 9572

Niedersächsischer Kreis
Hzm. Braunschweig (mittleres Haus)-Linie Wolfenbüttel 1491–1634
Heinrich IX., d.Jüngere (*10.XI.1489–1514–11.VI.1568)

76 Taler 1567 Goslar Dav. 9051

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Domkap. und Stadt Halberstadt
Albert v. Brandenburg, Administrator (*28.VI.1490–31.VIII.1513+24.IX.1545)

77 Taler 1538 – Dav. 9210

Obersächsischer Kreis
Gft. Mansfeld-Vorderortlinie Eisleben 1559–1710
Johann Georg (+1579), Peter Ernst I. zu Friedeborn (1604), Christoph II. zu Schrapplau (+1591) (1558–1579

78 Taler without year (1558–1579) – Dav. 9481

Gft. Mansfeld-Mittelortlinie (= Hinterortlinie Schraplau) 1540–1602
Gebhard VII. zu Mittel-Ort (+1558), Johann Georg zu Hinter-Ort u. Peter Ernst I.(1547–1558)

79 Taler 1547 – Dav. 9516

80 Taler 1555 – Dav. 9517

81 Taler 1556 – Dav. 9518

Hzm. (Kfsm.) Sachsen-Albertinische Linie (»Kursachsen«) o.J. 1485+–1806
Moritz (1548–1553)

82 Taler 1548 Annaberg Dav. 9786 ANB(acorn)

83 –

84 Taler 1549 Annaberg Dav. 9787 ANB(acorn)

85 Taler 1551 Annaberg Dav. 9787 ANB(acorn)

86 Taler 1552 Annaberg Dav. 9787 ANB(acorn)

August I. (1553–1586)

87 Taler 1556 Dresden Dav. 9794

88 Taler 1556 Schneeberg Dav. 9793 ·T·

Binder, Hans (1556–1586)
August I.(1553–1586)

89 Taler 1558 Dresden Dav. 9795 HB

90 HTaler 1558 Dresden Dav. – HB

Hzm. Sachsen-Gotha-Aeltere Linie (und Eisenach-Aeltere Linie, Coburg-Eisenach) –1643
Johann Friedrich II. (1554–1567+1595)

91 Taler 1558 Saalfeld Dav. 9751

Hzm. Sachsen-Altenburg-Aeltere Linie
Johann Friedrich I. d.Grossmütige (1532–1547+1554) u. Heinrich (1539–1541)

92 HTaler 1539 Annaberg Dav. –

Gft. Schwarzburg-Gem.pr. aller Linien vor der Hauptteilung von1599 1520–1571
Günther LXI der Streitbare von Arnstadt (+1583) u. Johann Günther I von Sondershausen (+1586) (1552–1569)

93 Taler 1561 – Dav. 9829 (trefoil)

Gft. Stolberg (vor der Teilung 1638) 1500–1632
Ludwig (1544–1575)

94 Taler 1546 Nördlingen Dav. 9864

Brabant/Belgium
Nijmegen/Nimwegen (Geldern)
Charles V.(*Gent,24.II.1500–1519–1556+St.Just,21.IX.1558)

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

95 –

96 Taler without year(1519–1556) – Dav. –

Horn
Philippe de Montmorency (*1522–1540+5.VI.1568)

97 Taler without year (1540–1568) Hoorn Dav. –

Liège
Robert de Berghen (1.I.1557–22.VII.1563+26.I.1565)

98 Taler 1558 – Dav. –

Racquet, Jean
Georg von Oesterreich (17.VIII.1544–5.VII.1557)

99 Taler 1549 Hasselt Dav. –

Batenburg (Geldern)
Wilhelm von Bronckhorst (1556+1573)

100 Taler 1559 – Markl 2432 var.

101 Taler 1564 – Dav. –

102 HTaler without year(1556–1564) – Markl 2351 dif.

Berg (Zütphen)
Wilhelm III.(1546+1586)

103 Taler without year(1546–1586) – Dav. –

Brederode (Holland)
Henrik at Vianen (+1568)

104 Taler without year(1555–1568) – Dav. –

Reckheim
Wilhelm von Flodorp (1555–1563)

105 Taler without year(1556–1563) – Markl 2639 var.

Eidgenossenschaft-Schweiz
Stadt Zürich 1512–1798

106 Taler 1555 Zürich Dav. –

Stadt Solothurn 1501–1798

107 Taler 2.q.16.c. Solothurn Dav. –

Stadt Schaffhausen 1514–1698

108 Taler 1551 Schafhausen Dav. –

109 Taler 1557 Schafhausen Dav. –

Bohemian area
Bohemia
Ferdinand I.(*10–III.1503–1526+25.VII.1564)

110 Taler 1558 Kuttenberg Markl 971 dif./970

111 Taler 1558 Prag Markl 732 dif.

112 Taler 2.q.16.c. Jachymov Markl 789/773

113 HTaler 1546 Jachymov Markl 795 dif./793

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

1 Obv.: Obv.: Suleymān (?) Linear and dotted border. Rv.: ʿAzza na*s*(rahu) Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.68g. Dim.: 11x12mm. 538:ZAG E30267. In the inventory Sidre Kaisi is indicated as the mint.

2 Obv.: Sul*t*ān Suleymān(. Rv.:)darb. Well preserved. W.: 0.68g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E30301. In the inventory: Sidreqaysi.

3 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm. Linear border. Rv.:) Linear border. Well preserved. W.: 0.72g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30334.

4 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn (Selīm) h̲ān. Linear and dotted border. Rv.: *D*urib () sene 926. Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.69g. Dim.: 10x11mm. 538:ZAG E30321.

5 Obv.: Sul*t*ān Suleymān (ib)n Selīm h̲ān ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Ǧazā'ir sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa'l-ba*h*r. Linear, dotted, linear border. Well preserved. Axe: 3. W.: 3.59g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30373.

6 Obv.: Sul*t*ān Suleymān (ib)n Selīm h̲ān ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Ǧazā'ir sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 7. W.: 3.45g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30374.

7 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm. Rv.: ʿAzza na*s*rahu 926 (?). Well preserved. W.: 0.75g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30281. Mint supposed.

8 Obv.: Suleymān ibn Selīm. Linear and dotted border. Rv.: ʿAzza na*s*rahu (92)6. Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.65g. Dim.: 10x12mm. 538:ZAG E30283. Mint supposed.

9 Obv.:) Linear and dotted border. Rv.:)Srebrenica(?) Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.45g. Dim.: 11x12mm. 538:ZAG E30284.

10 Rv.:) Srebrenica. Linear and dotted border. Worn. Axe.: 9. W.: 0.44g. Dim.: 11x12mm. 538:ZAG E30282.

11 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn sul*t*ān Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r sene 926. Linear and dotted border. Rv.: *D*ārib al-na*d*ar *s*a*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa'l-ba*h*r. Linear and dotted border. Well preserved. Axe: 9. W.: 3.47g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30360.

12 Obv.: Sul*t*an Suleymān (ibn) sul*t*an Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Misr sene 926. Linear border. Rv.: *D*ārib al-na*d*ar *s*ā*h*ib al-'izz Wa 'l-na*s*r fī'l-barr wa'l-ba*h*r. Linear, dotted, linear border. Well preserved. Axe: 4. W.: 3.47g. Dim.: Φ 21mm. 538:ZAG E30365.

13 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān ʿazza na*s*rahu durib fī (Misr? sene 926). Linear and dotted border. Rv.: (*D*ārib an-na*d*ar)* *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'l-na*s*r* fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted, linear border. Well preserved. Axe: 6. W.: 3.47g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30369.

14 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn sul*t*ān Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r sene 926. Linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Wa 'l-na*s*r fī 'l-barr wa'l-ba*h*r. Linear border. Well preserved. Axe : 12. W.: 3.46g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30364.

15 Obv.: Sul*t*ān Suleymān (ibn) sul*t*ān Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r sene 926. Linear, dotted border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar sā*h*ib al-ʿizz wa 'l-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 3. W.: 3.46g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30362.

16 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn sul*t*ān Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r sene 926. Linear, dotted border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar sā*h*ib al-ʿizz wa 'l-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 12. W.: 3.44g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30367.

17 Obv.: Sul*t*ān Suleymān (ibn) sul*t*ān Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r sene (926). Linear, dotted border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'l-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Well preserved. Axe: 3. W.: 3.36g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30366.

18 Obv.: (Sul*t*ā)n Suleymān (ibn sul*t*)ān Selīm šāh ʿazza na*s*rahu. *D*urib fī Mi*s*r 92(6). Linear, dotted border. Rv.: *D*ār(ib) an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'l-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Dobro sačuvan. Axe: 10. W.: 3.49g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30358.

19 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān (ʿa)zza na*s*rahu. *D*urib fī Mi*s*r (926?). Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'l-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-b(a*h*r). Linear, dotted, linear border. Well preserved. Axe: 11. W.: 3.48g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30359.

20 Obv.: Sul*t*ān Suleymān (ibn) sul*t*ān Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī (Mi*s*r sene 926). Linear border. Rv.: (*D*ārib an-na*d*ar) *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted, linear border. Well preserved. Axe: 6. W.: 3.48g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30368.

21 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r (sene 926.) Linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, (dotted) border. Well preserved. Pol. kal.: 7. W.: 3.54g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30370.

22 Obv.: Sul*t*ān Suleymān (ib)n Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r (sene 926.) Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Well preserved. Axe: 6. W.: 3.52g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E30371.

23 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Well preserved. Axe.: 1. W.: 3.46g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30363.

24 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm šāh ʿazza na*s*rahu *d*urib fī Mi*s*r sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Well preserved. Axe.: 3. W.: 3.27g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E30361.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

25 Obv.: Suleymān šāh. Rv.: *D*arb (fī) Mi*s*r. Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.70g. Dim.: Φ 11mm. 538:ZAG E30265. Kufic script (angular) on the Obv., on the Rv. sulus.

26 Obv.:...Suleymān...Selīm h̲ān. Rv.: *D*urib fī Mi*s*r. Linear and dotted border. Pierced. Axe: 3. W.: 0.60g. Dim.: Φ 13mm. 538:ZAG E30306. Mint supposed.

27 Obv.: Sul*t*ā(n) Sule(ymān ibn Selīm (h̲ān) ʿazza na*s*rah, darb Quğaniya, sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 4. W.: 3.51g. Dim.: 20mm. 538:ZAG E30352.

28 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm. Linear border. Rv.:)92(6). Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.71g. Dim.: 12x12mm. 538:ZAG E30263. Supposed mint.

29 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān, ʿazza na*s*rah *d*urib fī Sidre Qaysi, sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted, linear border. Well preserved. Axe.: 10. W.: 3.50g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30353. This coin does not seem to belong to this treasure.

30 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān, ʿazza nasrah *d*urib fī Sidre Qaysi, sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted, linear border. Well preserved. Axe: 2. W.: 3.52g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30354.

31 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān ʿazza na*s*rahu, *d*urib fī Sidre Qaysi sene 926. Linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz Wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 9. W.: 3.51g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30355.

32 Obv.: Sul*t*ān Suleymān šāh. Linear border. Rv.: S(idre)Q(aysi). Double linear border. Well preserved. W.: 0.58g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30293. Mint supposed.

33 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn šāh Selīm h̲ān ʿazza (na*s*rah) *d*urib fī Siruz, 926. Double linear, dotted, double linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Double linear, dotted, double linear border. Well preserved. Axe: 7. W.: 3.53g. Dim.: Φ 21mm. 538:ZAG E30351.

34 Obv.: Sul*t*ān Suleymān (š)āh ibn sul*t*ān Selīm šah, ʿazza na*s*rah *d*urib fī Siruz sene (9)26. Linear, dotted border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*a*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Very well preserved. Axe: 7. W.: 3.45g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30350.

35 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm šāh. Linear and dotted border. Rv.: ʿAzza na*s*rahu *H*aleb 926. Linear and dotted border. Well preserved. W: 0.69g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30285. In the inventory: Srebrenica as the mint.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:15

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

36 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn sul*t*ān Selīm (šā)h, ʿa(zz na*s*rah) *D*arb Bagdād sene (926?). Linear, dotted, double linear border. Rv.: *D*(ārib) an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Izlizan. Axe: 1. W.: 3.52g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30357.

37 Obv.: Sul*t*ān Suleymān šāh ibn sul*t*ān Selīm, ʿazza na*s*rah. *D*arb fī Dimašq sene 926. Linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz Wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 3. W.: 3.47g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30356.

38 Obv.:) Linear border. Rv.:)ʿAzza na*s*rahu Novar. Linear border. Pierced. W.: 0.67g. Dim.: 11x12mm. 538:ZAG E30237. In the inventory the mint is indicated as Konstantiniya.

39 Pierced. Axe.: 12. W.: 0.63g. Dim.: 11x12mm. 538:ZAG E30251. Mint supposed.

40 Obv.:) Linear border. Rv.:) Linear border. Worn. Axe.: 11. W.: 0.69g. Dim.: 11x12mm. 538:ZAG E30280. Mint supposed.

41 Obv.: Suleymān ibn Selīm (?) Linear and dotted border. Rv.: ʿAzza na*s*rahu, sene(?) Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.68g. Dim.: 11x14mm. 538:ZAG E30278.

42 Obv.: (Sulejmān) Selīm h̲ān. Rv.: Belgr() Linear border. Worn. Axe.: 12. W.: 0.64g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30277. Mint supposed.

43 Obv.: (Suleymān ibn) Selīm h̲ān. Rv.: Belgr() Linear border. Dobro sačuvan. W.: 0.64g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30277. Mint supposed.

42 Obv.:...)Sul*t*ān Selīm (). Linear border. Rv.: Novar (?) Linear border. Well preserved. W.: 0.54g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30322.

44 Obv.: (Sul*t*ān Suleymān). Rv.: Novār (sene) 926. Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.52g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30269.

45 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn (Selīm) Linear border. Rv.: Azza nasrahu Novar(?) Linear border. Well preserved. W.: 0.73g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E30331. Mint supposed.

46 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān. Well preserved. W.: 0.71g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30272. Mint supposed.

47 Obv.: Suleymān h̲ān () Linear and dotted border. Rv.:)Novabrda 926. Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.67g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30271.

48 Obv.:)Sul*t*ān() Linear and dotted border. Rv.: ʿAzza na*s*rahu () Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.63g. Dim.: 11x12mm. 538:ZAG E30273.

49 Obv.: Šāh() Linear and dotted border. Rv.: Sene (Qos*t*a)n*t*iniyya 918. Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.75g. Dim.: 10x11mm. 538:ZAG E30224

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

50 Obv.: Selīm ibn Bayazid h̲ā(n). Linear border. Rv.: Darb Qos*t*an*t*iniyya (918). Linear border. Worn. Axe.: 12. W.: 0.68g. Dim.: Φ 11mm. 538:ZAG E30238.

51 Obv.: Sultān Suleymān šāh ibn Selīm h̲ān, ʿazza na*s*rahu,. *D*arb Qus*t*an*t*iniyya, sene 926. Double linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Double linear, dotted border. Beautifully preserved. Axe: 7. W.: 3.50g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30343.

52 Obv.: Sul*t*ān Suleymān šāh ibn Selīm šāh ʿazza na*s*rahu, *d*uriba fī Qus*t*an*t*iniyya 926. Double linear, dotted border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Double linear, dotted, linear border. Well preserved. Axe: 9. W.: 3.43g. Dim.: Φ 21mm. 538:ZAG E30346..

53 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān, ʿazza na*s*rahu, *d*arb Qus*t*an*t*iniyya, sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 6. W.: 3.49g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30345.

54 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān, ʿazza na*s*rah, *d*urib fī Qus*t*an*t*iniyya, sene 926. Linear, dotted, linear border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 12. W.: 3.48g. Dim.: Φ 20mm. 538:ZAG E30347.

55 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān ʿazza nasrahu *d*arb fī Qus*t*an*t*iniyya sene 926. Linear, dotted border. Rv.: *D*ārib an-na*d*ar, *s*ā*h*ib al ʿizz wa 'n-na*s*r fī 'l-barr wa 'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 11. W.: 3.47g. Dim.: Φ 19mm. 538:ZAG E30348.

56 Obv.: Sul*t*ān Suleymān ibn Selīm h̲ān, ʿazza na*s*rahu, *d*uriba fī Qus*t*an*t*iniyya, sene 926. Double linear border. Rv.: *D*ārib al-na*d*ar, *s*ā*h*ib al-izz wa'l-na*s*r fī' l-barr wa'l-ba*h*r. Linear, dotted border. Well preserved. Axe: 9. W.: 3.46g. Dim.: Φ 21mm. 538:ZAG E30344.

57 Obv.: Sultān(. Rv.:)Sene Qos*t*an(*t*iniyya 9)26. Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.64g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30305. Mint supposed

58 Obv.: (Sul*t*ān Suleymān) ibn Selīm. Linear border. Rv.: *D*arb Qus*t*an*t*iniyya. Linear and dotted border. Well preserved. W.: 0.63g. Dim.: Φ 12mm. 538:ZAG E30316. In the inventory: Edirne.

59 Obv.: *FERDINAND:D:G:ROM:HVN:BO:DA:C:REX between dot and dot-and-linear border. Bust: Crowned half figure, cuirassed, with sceptre in r. and sword in l. hand. Rv.: *INFA·HISPA·ARCHID – AVSTRIE·DVX·BVR between dot and dot-and-linear border; Crowned eagle, head to l., with arms quarterly (Hungary; Bohemia; Austria, Old Burgundy; quarterly: Castilia, Leon). Underneath Austrian arms. Well preserved. Axe: 9. W.: 28.30g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E7012. Markl 1896: 5, No.32.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

60 Obv.: *FERDINAND·D·G·ROM·VNG·BOE·DAL·CR·REX between dot and dot-and-linear border. Bust: Crowned half figure, cuirassed, with sceptre in r. and sword in l. hand. Rv.: *INF·HISPA·ARCHIDV – X·AVSTRIE·DVX· BVRG between dot and dot-and-linear border; Crowned eagle, head to l., with arms quarterly (Hungary; Bohemia; Austria, Old Burgundy; quarterly: Castilia, Leon). Underneath Austrian arms. Well preserved. Axe: 12. W.: 28.71g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E7013. Schulthess 1, 1840: 21, No.61; Markl 1896: 5, No.36.

61 Obv.: +FERDINAND·D·G·ROM·VNG·BOE·DAL·CRA·RE within two dot and linear borders. Bust: Crowned half figure, with long hair, cuirassed, to l.; holding sceptre in l. and sword in r. hand. 1544 in field top l. Rv.: +INF·HISPA·ARCHIDV – X·AVSTRIE·DVX·BVR within two dot and linear borders; Eagle, head with halo, to. l.; on breast arms quarterly (Hungary; Bohemia; Austria, Old Burgundy; quarterly: Castilia, Leon); underneath Austrian arms. Damaged. Axe: 11. W.: 28.54g. Dim.: Φ 39mm. 538:ZAG E7016. NZ 93/1979, 56,1, Pl. 9,1. Schultess 1840: 34, No.100/25, No.63; Markl 1896: 43, No.400/5, No.39.

62 Obv.: *FERDINA·D·G·ROM·VNG·BO·DA·GR·REX between two and dot-and-linear borders. Bust: Crowned half figure, cuirassed, to r., with sceptre in r. and sword in l. hand. Rv.: *INF·HISPA·ARCHIDV – X·AVSTRIE·DVX·BVRG between dot and dot-and-linear border; Crowned eagle, head to l., with arms quarterly (Hungary; Bohemia; Austria, Old Burgundy; quarterly: Castilia, Leon). Underneath Austrian arms. Well preserved. Axe: 12. W.: 28.71g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E8477. Markl 1896: 37, No.364/358.

63 Obv.: +ERNESTVSCOFIR"INARCHIEPM"E"SALZ"V"BAVA" DVX between two dotted borders; Bavarian arms quarterly; 1550 above. Rv.: ·S·RVDBERTVS* – EPS·SALZBVRGEN· between two dotted borders; St.Rutbert, in bishop's vestments, sitting enthroned, facing, head to r.; holding casket with salt in r. and staff in l. hand; Salzburg arms below. Well preserved. Axe: 4. W.: 28.49g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E9290. Madai 1766: 242, No.752; Welzl 1844: 520, No. 10264; Schulthess-Rechberg 2/1, 1845: 292, No.3710; Zeller 1883: 62, No.8; Reimmann I, 1891: 451, No.2417; Beierlein 1901: 53, No.337b dif.

64 Obv.: +ERNESTVSCOFIR'INARCHIEPM'E'SALZ'V'BAVA'DVX between two dotted borders; Bavarian arms quarterly; 1551 above. Rv.: ·S·RVDBERTVS· – EPS·SALZBVRGEN· between two dotted borders; St.Rutbert, in bishop's vestments, sitting enthroned, facing, head to r.; holding casket with salt in r. and staff in l. hand; Salzburg arms below. Well preserved. Axe: 12. W.: 28.56g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E9291. Madai 1766: 242, No.752; Welzl 1844: 520, No. 10268; Schulthess-Rechberg 2/1, 1845: 293, No.3711; Zeller 1883: 62, No.8; Reimmann I, 1891: 451, No. 2417 dif.; Beierlein 1901: 53, No.338c dif.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

65 Obv.: +ERNESTVSCOFIR'INARCHIEPM·E·SALZ·V·BAVA'DVX between two dotted borders; Bavarian arms quarterly; 1554 above. Rv.: ·S·RVDBERTVS· – EPS·SALZBVRGEN· between two dotted borders; St.Rutbert, in bishop's vestments, sitting enthroned, facing, head to r.; holding casket with salt in r. and staff in l. hand; Salzburg arms below. Well preserved. Axe: 4. W.: 28.25g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E9292. Welzl 1844: 520, No. 10272; Zeller 1883: 62, No.8; Reimmann I, 1891: 451, NO. 2417 dif.; Beierlein 1901: 53, No.342a dif.

66 Obv.: +FERDI·D:G·RO.VNG·BOE·DAL·CRO·ZCo·REX between dotted and dotted-and-linear border. Bust: Crowned half-figure, with long hair; cuirassed, to r.; holding sceptre in r. and sword in l. hand. Rv.: +INFA:HISPA·ARCHIDVX·AVSTRIE·DVX·BVRG; Eagle, head to l.; with arms per pale (Castilia, Austria) on breast. Well preserved. Axe: 5. W.: 28.48g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E11123. Windischgrätz I, 1895: 170, No.2652; Markl 1896: 166, No.1577 dif.?

67 Obv.: +FERDI:D:G·RO·IMP·S·AVG·GER.HVNG·BOHE·REX between dotted and dotted-and-linear border. Bust: Crowned half-figure, with long hair, bearded, cuirassed, to r.; holding sceptre in r. and orb with 60 in l. hand. Rv.: +INF·HIS·ARCHI·AVST·D:BVR·COM·TIR·1560· between dotted and dotted and linear border; Crowned double eagle with arms quarterly (Hungary, Bohemia; Tirol) on breast. Extra fine. Axe: 12. W.: 24.58g. Dim.: Φ 38mm. 538:ZAG E11128. Schultess-Rechberg I, 1840, 49, No.156; Windischgrätz I, 1895: 170, No.2652; Markl 1896: 1180, No.1724/1719.

68 Obv.: *FRIDER*D*G*C*PAL*RI*B – AVA*DVX*S*R*I*PR*E within two dotted lines. Bust: half-figure three quarters to r.; bearded, wearing elector's hat, cloak with hermine, Toison chain; holding sword in r. and orb in l. hand. Rv.: *MON:ARGE:SVPERIO:PALATI:BAVAR between two dotted borders; Three shields surmounted by a helmet; 15 – 47 below in field. Extra fine. Axe: 5. W.: 28.46g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E24819. Madai I, 1765: 144, No.456; Reimmann II, 1892: 208, No. 4337 dif.; De Mey 1975: 223, No. 788; Davenport 1979: 263, No.9626.

69 Obv.: *D:G:GEOR7ALBERT·MARCHION·BRAN·7·SI between two dotted borders. Bust: facing half-figures, cuirassed, Albert Jun., younger, beardless, with hair cut to the neck r. to l.; and Georg, with cut hair, bearded; ·1543 above. Rv.: +SI:DEVSPRONOBIS:QVIS:CONTRA:NOS between two dotted borders; Floral cross; arms in the centre and four shields between the staves. Well preserved. Axe: 7. W.: 28.99g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E24979. Madai I, 1765: 321, No. 1033; Welzl II, 1845:104, No.2650 dif.; Schulthess-Rechberg III, 1862: 254, No.6011; Reimmann III, 1892: 341, No.8775 dif.; Windischgrätz III, 1908: 892, No. 12958; De Mey 1975: 27, No.61; Davenport 1979: 30, No.8967.

70 Obv.: *ALBERT9*D*G*MARCHIO*BRANDENBV within two dotted borders. Bust: half figure, cuirassed, bare-headed; w. short hair, long beard;

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

cuirassed, in r. holding mace downward and sword's hilt in l.; 15 – 50 top l. and r. Rv.: (trefoil)SI*DEVSPRONOBIS*QVIS*CONTRA*NOS between two dotted borders; Floral cross; arms in the centre and four shields arount the staves. Well preserved. Axe: 1. W.: 28.58g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E24982. Madai I, 1765: 322, No. 1035; Schulthess-Rechberg III, 1862: 256, No.6021 dif.; Windischgrätz III, 1908: 892, No. 12959 dif.; De Mey 1975: 27, No.62; Davenport 1979: 31, No.8969.

71 Obv.: (mint-mark)MON:NO:CIVITATIS:CAMPIDO:1546 within dotted an double linear border; Crowned shield (imperial eagle) with three smaller shields (Austria, Tyrol, Burgundy) and four links of the Toison chain around. Rv.: *CAROLVS:V:ROMA:IMP:SEMP:AVGVST within dotted and double linear border; Crowned bust, bearded, cuirassed, holding sceptre in r. and sword in l. hand. Well preserved. Axe: 3. W.: 28.55g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E24936. Reimmann II, 1892: 667, No.6787; De Mey 1975: 137, No.475; Davenport 1979: 164, No.9365.

72 Obv.: (mint-mark)MON:NO:CIVITATIS:CAMPIDO:1547 within dotted an double linear border; Crowned shield (imperial eagle) with three smaller shields (Austria, Tyrol, Burgundy) and four links of the Toison chain around. Rv.: *CAROLVS:V:ROMA:IMP:SEMP:AVGVS within dotted and double linear border; Crowned bust, bearded, cuirassed, holding sceptre in r. and sword in l. hand. Well preserved. Axe: 9. W.: 28.52g. Dim.: 42x42mm. 538:ZAG E24937. Reimmann II, 1892: 667, No. 6878 dif.; De Mey 1975: 137, No.475; Davenport 1979: 164, No.9365.

73 Obv.: (vignette)MO:NO:ARGEN:REIPVB:VLMENSIS within two borders; 15 – 46; Shield. Rv.: CAROLVS:ROMA:IMPER:AVG within two borders; Crowned double eagle. Well preserved. Axe: 4. W.: 28.36g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E25330. Madai 1766: I, 743, No.2347; Welzl, II/II 1845: 148, No.3540; Reimmann II, 1892: 717, No. 7083; De Mey 1975: 307, No.1118; Davenport 1979: 361, No.9926.

74 Obv.: ·ANTONIVS*ELEC'* – ECCLESIECOLON'* within two borders; St. Peter, standing, facing, head with halo to r., wiht key in r. hand and book in l. 15 – 57 l. and r. in field. Rv.: *MONETA*NOVA* – ARGEN*TVICI* within two dot borders; Helmeted arms. Well preserved. Axe: 7. W.: 28.68g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E27020. Madai 1766: 139, No.434 dif.; Welzl, II/II 1845: 379, No.7965 dif.; Schulthess-Rechberg II/1, 1845: 171, No.3282 dif.; Windischgrätz III,1903: 861, No.12520; De Mey 1975: 144, No.499; Davenport 1979: 79, No.9117.

75 Obv.: (leaf)HERMAN·COMES·A·NVENAR·ET·MOERS·1557 within two borders; Arms. Rv.: CAROLVS·ROMANO·IMPERATOR·AVGVS· between two borders; Crowned double eagle. Well preserved. Axe: 3. W.: 28.72g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E27035. Madai III, 1766: 407, No.1814; De Mey 1975: 202, No.715; Davenport 1979: 240, No.9572.

76 Obv.: +/+HENRIC*D*GR*DVX – BRVNS*E*LVNEBVR* between a dotted and dotted and linear border. Bust: with short hair and a moustache,

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

wearing a berette; in fur-lined coat, shirt with high collar and Toison order chain, to l. 6 – 7 in field l. and r. Rv.: IN*GOT*GEW*H*I*G – S*D*H*GEF*D*M*G** between two dotted borders; Wildman standing r. to l. holding helmeted arms quarterly, surrounded by the Toison order chain. Extra fine. Axe: 2. W.: 28.59g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E25758. Madai I, 1765: 342, No. 1098; Schulthess-Rechberg 18962: 389, No.6410; Windischgrätz III, 1908: 1021, No. 14897 dif.; De Mey 1975: 46, No.136; Davenport 1979: 59, No.9051.

77 Obv.: ALBERT·CARDI·ADMI·HALBER: between two dotted borders; Arms of Brandenburg, quarterly, with three escutcheons; surmounted by a cardinal's hat and cross, on a crossed sword and crozier. Rv.: SANCT·STE: – PROTO·MARTIR between dotted and double dotted border; St. Stephen, standing l., holding stones in r. and palm in l. hand, walking to l. 15 – 38 below l. and r. in field. Beautifully preserved. Axe: 7. W.: 28.97g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E26880. Madai II, 1766: 300, No.3313 dif.; Welzl II, 1845: 338, No.7202 dif.; Schulthess-Rechberg II/2, 1846: 78, No.4258; Windischgrätz III, 1908: 1136, No.16616 dif.; De Mey 1975: 89, No.309; Davenport 1979: 109, No.9210.

78 Obv.: IOHAN*GE*PETER*ERNS*CHRIST(leaf) between two dotted borders; St.George riding to right. Rv.: COMITES*ET*DOMI*I*MANSFELo between two dotted borders; Two joined shields, quarterly, each surmounted by a helmet. Well preserved. Axe: 10. W.: 27.76g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E26892. Madai II, 1766: 591, No.4263; Reimmann II, 1892: 388, No.5274 dif.; De Mey 1975: 179, No.633; Davenport 1979: 203, No.9481.

79 Obv.: GEBHART*E*HANS*G*PETER*E*C*DI*M between linear and double dotted border; St.George standing, behind shield, quarterly; dragon below. Rv.: (fleur de lys)MON*NO*ARG*C*ET*D*I*MANSFE between linear and dotted and dotted border; Shield, quarterly, surmounted by two helmets; 4 –7 l. and r. in field. Well preserved. Axe: 1. W.: 28.47g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E26897. Madai I, 1765: 573, No.1766; Reimmann II, 1892: 397, No.5317; De Mey 1975: 188, No.668; Davenport 1979: 218, No.9516.

80 Obv.: (leaf)GEBHART*HANS*G*PETER*E*G*DI*MAN between linear and double dotted border; St.George, riding to r. Rv.: MON*NO*ARG*C*ET*D*I*MANSFE between linear and dotted and dotted border; Two joined shields, quarterly, each surmounted by a helmet. 1555 below. Well preserved. Axe: 1. W.: 28.09g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E26898. Madai II, 1766: 596, No.4283; De Mey 1975: 188, No.670; Davenport 1979: 218, No.9517.

81 Obv.: (leaf)GEBHART*IOAN:GEORG:PETER*ERN between two dotted borders; St.George, riding to r. Rv.: COMITES*ET*DOMINI*IN*MANSFE between linear and dotted and dotted border; Two joined shields, quarterly, each surmounted by a helmet. 56 below. Well preserved. Axe: 2.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:16

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

W.: 28.28g. Dim.: Φ 39mm. 538:ZAG E26899. Reimmann II, 1892: 5320; De Mey 1975: 188, No.671; Davenport 1979: 219, No.9518.

82 Obv.: :MAVRICIVS:D:G:DVX;SAX0:ROMA:IMPER between dotted and dotted and linear border. Bust: half-figure, with short hair, bearded, cuirassed, with sword over shoulder in r. hand, to r. 15 – 48 l. and r. in field. Rv.: ARCHIMARSCHALETELECT' ANB(acorn) between dotted and dotted and linear border; Shield with 9 points, and inescutcheon, surmounted by three helmets. Vrlo lijepo sačuvan. Axe: 7. W.: 28.38g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E26144. Madai I, 1765: 167, No.507 dif.; Welzl II, 1845: 262, No.5666 dif.; Reimmann III, 1892: 9183, dif.; Windischgrätz III, 1908: 983, No. 14374 dif.; De Mey 1975: 271, No.976; Davenport 1979: 318, No.9786.

83 Obv.: (shield)MAVRICIVS(shield)D:G:DVX;SAX(shield)SA:RO:IMP between dotted and dotted and linear border. Bust: half-figure, with short hair, bearded, cuirassed, with sword over shoulder in r. hand, to r. Rv.: (shield)ARCHIMAR(shield)SCHAL:ET:(shield)ELEC:ANB(acorn) between dotted and dotted and linear border; Arms, quarterly, with inescutcheon; 1549 above; o – o l. and r. in field. Very beautifully preserved. Axe: 9. W.: 28.85g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E26145. Madai II, 1766: 189, No.2940 dif.; Welzl II, 1845: 262, No.5666 dif.; De Mey 1975: 272, No.980; Davenport 1979: 318, No.9787.

84 Obv.: (shield)MAVRICIVS:(shield)D:G:DVX:SAX(shield):SA:RO:IMP: between dotted and dotted and linear border. Bust: half-figure, with short hair, bearded, cuirassed, with sword over shoulder in r. hand, to r. Rv.: (shield)ARCHIMAR(shield) SCHAL:ET:(shield) ELEC:ANB(acorn)between dotted and dotted and linear border; Arms, quarterly, with inescutcheon; 1549 above; o – o l. and r. in field. Very beautifully preserved Axe: 7. W.: 28.79g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E26146. Madai II, 1766: 189, No.2940 dif.; Welzl II, 1845: 262, No.5666 dif.; De Mey 1975: 272, No.980; Davenport 1979: 318, No.9787.

85 Obv.: (shield)MAVRICI:(shield)D:G:DV:SAX:(shield)SA:RO:IMP: between dotted and dotted and linear border. Bust: half-figure, with short hair, bearded, cuirassed, with sword over shoulder in r. hand, to r. Rv.: (shield)ARCHIMA(shield)RSCHAL:ET:(shield)ELEC:ANB(acorn) between dotted and dotted and linear border; Arms, quarterly, with inescutcheon; 1551 above; o – o l. and r. in field. Very beautifully preserved. Axe: 7. W.: 29.01g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E26147. Madai I, 1765: 167, No. 507 dif.; II, 1766: 189, No.2940 dif.; Welzl II, 1845: 262, No.5667; De Mey 1975: 272, No.980; Davenport 1979: 318, No.9787.

86 Obv.: (shield)MAVRICI:(shield)D:G:DV:SAX:(shield)SA:RO:IMP: between dotted and dotted and linear border. Bust: half-figure, with short hair, bearded, cuirassed, with sword over shoulder in r. hand, to r. Rv.: (shield)ARCHIMA(shield)RSCHAL:ET:(shield)ELEC:ANB(acorn) between dotted and dotted and linear border; Arms, quarterly, with

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

inescutcheon; 1552 above; o – o l. and r. in field. Very beautifully preserved. Axe: 3. W.: 28.95g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E26148. Madai I, 1765: 167, No. 507; II, 1766: 189, No.2940 dif.; Welzl II, 1845: 262, No.5668; Windischgrätz III, 1908 –; De Mey 1975: 272, No.980; Davenport 1979: 318, No.9787.

87 Obv.: :AVGVSTVS*D*G*DVX*SAXONIE*SA*ROMA*IM between two dotted borders. Bust: half-figure, with elector's hermine hat, with short hair, bearded, in hermine cloak, facing, holding sword over r. shoulder. Two small shields in ex. Rv.: ARCHIMARSCHAL:ET:ELECTOR between two dotted borders; Arms, 12 points, with inescutcheon, surmounted by three helmets; 15 – 56 l. and r. below in field. Well preserved. Axe: 12. W.: 28.27g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E26152. Madai II, 1766: 191, No.2946; Welzl II, 1845: 262, No.5683; De Mey 1975: 275, No.992; Davenport 1979: 320, No.9794.

88 Obv.: :AVGVSTVS*D*G*DVX*SAXONIE*SA*ROMA*IMP between two dotted borders. Bust: half-figure, with elector's hermine hat, with short hair, bearded, in hermine cloak, to r.; holding sword over r. shoulder. Rv.: ARCHIMARSCHAL:ET:ELECT·O·T· between two dotted borders; Arms, 12 points, with inescutcheon, surmounted by three helmets; 15 – 56 l. and r. below in field. Very beautifully preserved. Axe: 2. W.: 28.84g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E26151. Madai II, 1766: 191, No.2946 dif.; Welzl II, 1845: 262, No.5681 dif.; De Mey 1975: 275, No.991; Davenport 1979: 320, No.9793.

89 Obv.: *AVGVSTVS*DG*DVX*SAXONIE*SA*ROMA* IM between dotted and laurel and linear borders. Bust.: half-figure, bare-headed, with short hair, bearded, cuirassed, ro r., holding elector's sword over r. shoulder and mace in l. hand. Two small shields (Electoral and Saxonian) in ex.; 15 – 58 l. and r. in field. Rv.: ARCHIMARS – CHAL*ET*ELEC between two dotted borders; Arms, 12 points, with inescutcheon, surmounted by three helmets. Mintmark top r. Well preserved. Pol. kal.: 2. W.: 28.17g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E26153. Madai II, 1766: 191, No.2949 dif.; Welzl II, 1845: 262, No.5685; De Mey 1975: 276, No.994; Davenport 1979: 320, No.9795.

90 Obv.: *AVGVSTVS·D:G·DVX· – SAXONIE·SAC·ROM· between dotted and laurel borders. Bust: half-figure,, bare-headed, with short hair, bearded, cuirassed, ro r., holding elector's sword over r. shoulder and mace in l. hand. Two small shields (Electoral and Saxonian) in ex.; 1.5. – ·5·8· l. and r. in field. Rv.: +IMP·ARCHIMARSCHALCVS·ET·ELECTOR+HB between two dotted borders; Arms on baroque shield, quarterly, with inescutcheon. Well preserved. Axe: 6. W.: 14.12g. Dim.: Φ 35mm. 538:ZAG E26160.

91 Obv.: *D:G:IOAN:FRID:SECVNDVS:DVX:SAXO between dotted and dotted and linear border. Bust: half-figure, with hair to the neck, bearded, cuirassed, holding baton in l. hand, to r. Rv.: LANDG:TVRI:ET:MARCH:MIS between two dotted borders; Shield with 9

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

points, surmounted by three helmets; 5 – 8 below in field. Damaged. Axe: 12. W.: 26.19g. Dim.: 38x39mm. 538:ZAG E26020. Madai I, 1765: 647, No.1443; Welzl II, 1845: 284, No.6119; De Mey 1975: 261, No.938; Davenport 1979: 309, No.9751.

92 Obv.: *IOHANFRIDoELECoDVXoSAXOoFIERIoFECI between a single and double linear border; Three arms. Rv.: :HENRICVSo DVXoSAXONIEo FIERIoFEoAo 1539 between dotted and dotted and linear borders; Helmet with crest. Worn. Axe: 3. W.: 14.29g. Dim.: Φ 35mm. 538:ZAG E26016.

93 Obv.: G·H·G·C·IN·SCH·ET·D·I·ARNST·ET·SVN·HAV between two dotted borders; Helmeted arms with three helmets, supported by a wildman and wild woman, each of them carrying a standart, quarterly with inescutcheon. Rv.: FERDINANDI:IMP*AVG*PF*DECRET*61(trefoil) between two dotted borders; Crowned double eagle with orb on breast. Well preserved. Axe: 12. W.: 28.21g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E25955. Madai I, 1765: 606, No.1882 dif.; Reimmann III, 1892: 483, No. 9495; Markl 1896: 321, No. 2684; Windischgrätz III, 1908: 1021, No. 14897 dif.; De Mey 1975: 287, No.1045; Davenport 1979: 329, No.9829.

94 Obv.: (trefoil)LVDOVIC:CO:I:STOL:KONIG:7:RVPEFO within two borders; Vegetal cross with arms in centre, four arms in angles. Rv.: ·CAROLVS:V:RO – MA:IMPE:AV:46: within two dot borders; Two headed eagle with Austrian/Castilian arms on breast; crown above, small shield below. Well preserved. Axe: 7. W.: 28.68g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E26902. Madai 1766: 628, No.4397; Welzl, II/II 1845: 351, No. 7485 dif.; Reimmann II, 1892: 468, No. 5648; Windischgrätz III,1903: 1266, No.18381 dif.; Davenport 1979: 341, No.9864.

95 Obv.: INSIGNIA*VRBIS*IMPERIALIS*NOVIMAGENS between two dot borders; Crowned double eagle with arms on breast. Rv.: ***CAROLVS*V*ROMANO*IMPE*SEMPER*AVGVSTV between two dot borders; Crowned half figure of Charles V., bearded, cuirassed, to r., holding sceptre in r. and sword in l. hand. Well preserved. Axe: 9. W.: 28.75g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E27499. Madai III, 1766: 803, No.5047 dif.; Welzl, II/II 1845: 473, No.9656 dif..

96 Obv.: INSIGNIA*VRBIS*IMPERIALIS*NOVIMAGE' between two dot borders; Crowned double eagle with arms on breast. Rv.: CAROLVS*V*ROMANO*IMPE*SEMPER*AVGVST' between two dot borders; Crowned half figure of Charles V., bearded, cuirassed, to r., holding sceptre in r. and sword in l. hand. Well preserved. Axe: 9. W.: 28.60g. Dim.: 41x43mm. 538:ZAG E27498. Madai III, 1766: 803, No.5047; Welzl, II/II 1845: 473, No.9656.

97 Obv.: PHILIPPVS*A*MONTMOR – E*CO*D*HORN within two borders; Two helmeted arms (Horn and Montmorency), l. with the Fleece chain. Rv.: SANCTVS*MARTINV – PATRONVS*WIERTEN between two borders; St. Martin, on horse to l., underneath beggar, to l.; below arms. Well preserved. Axe: 8. W.: 27.79g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E27278. Welzl, II/II 1845: 480, No.8903; Windischgr,,tz II,1897: 753, No.11533 dif..

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

98 Obv.: *ROBERTVS*A*BERGIS*EPS'*LEO'*D'*BVL'*CO'*LOS' between two dot borders; 15 – 58; Arms. Rv.: CAROLVS*V*ROM'*IMP'*SEMPER'* AVGVSTV between two dot borders; Crowned double eagle. Well preserved. Axe.: 6. W.: 28.73g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E27280. Madai 1766: I, 260, 818 dif.; Welzl, II/II 1845: 435, No.8964 dif.; Schulthess-Rechberg II/2, 1845: 121, No.4413 dif.; Reimmann I, 1892: 497, No.2630 dif.

99 Obv.: GEORGIVS*AB*AVSTRTIA*DEI*GRA; between two borders; 15 – 49; Helmeted arms. Rv.: EPS*LEO – D*DVX*BVLL*CO*LOSS* between two borders; St. George, killing the dragon, to l. Well preserved. Axe.: 7. W.: 28.05g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E27279. Madai 1766: I, 260, 816 dif.; Welzl, II/II 1845: 434, No.8961 dif.; Schulthess-Rechberg II/2, 1845: 119, No.4405; Reimmann I, 1892:497, No. 2627 dif.; Windischgr„tz II,1897: 743, No.11419 dif.

100 Obv.: (pomergranate)GVIL*D(arms)BRONC*LIB* – BARO*D*BA(arms) TENBO within two dot borders. Bust: Half-figure, bearded, with short hair, cuirassed, to l.; helmet l. Arms below. Rv.: FERDI'*ELEC'*ROMANO'*IMPE'*SEM'*AVGVST'*59 between two dot borders; Crowned double eagle. Well preserved. Axe: 7. W.: 27.99g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E27335. Madai II, 1766: 641, No.4443; Markl 1896: 274, No. 2342 var.; Windischgrätz II,1897: 784, No.11916.

101 Obv.: (pomergranate)DOMINE*CONSERVA*NOS*IN*PACE*Ao*1564 between two dot borders; Crowned lion rampant to l. Rv.: DENA*NOVVS*D*BATENBo*TRIGINTA*STVBER between two dot borders; Crowned double eagle with arms on breast. Damaged. Axe: 4. W.: 28.24g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E27336. Madai I, 1765: 626, No.1944; Welzl, II/II 1845: 457, No.9355

102 Obv.: DA*PACEM*DOMINE*IN*DIEBVS*NOSTRIS between two dot borders; Crowned lion rampant to l. Rv.: FERDINAN*ROMA*IMP*SEM*AVGVSTVS between two borders; Crowned double eagle with Batenburg arms on breast. Scratched. Axe: 9. W.: 13.96g. Dim.: Φ 35mm. 538:ZAG E27337. Madai I, 1765: 626, No.1944; Welzl, II/II 1845: 457, No.9355; Markl 1896: 276, No.2351 dif.

103 Obv.: xGVIL'*CO'*DE'*MON'*Z*DNS'*D'*BIL'*HE'*BOX'*HO(ž*Z'*)WIS between two dot borders; Crowned lion rampant to l, holding Belgian arms in front paws. Rv.: (*S)ANCT'*OSWALD'* REX* NVMVS* ARGEN'* 3o*STVFER between two dot borders; Crowned half figure of St.Oswald, bearded, cuirassed, to l., holding sceptre in r. and sword in l. hand; 3o – S l. and r. in field. Pierced. Axe: 2. W.: 26.80g. Dim.: 41x42mm. 538:ZAG E27338. Madai I, 1765: 546, No.1674; Welzl, II/II 1845: 438, No.9369

104 Obv.: *MONE*NO*HENRICI*DO*DE*BRE*LI*D*VY between two dot borders; Lion rampant to l, holding arms on string in front paws. Rv.: xSANCTVS*HENRICVS*IMPERATOR* between two dot borders; Crowned half figure of St.Henry II., bearded, cuirassed, to l., holding sceptre in r. and sword in l. hand. Well preserved. Axe: 4. W.: 26.59g.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

Dim.: Φ 43mm. 538:ZAG E27340. Madai I, 1765: 627, No.1947; Welzl, II/II 1845: 449, No.9392

105 Obv.: MONETA*NOVA*AR – GEN*RECHEIMENS between two dot borders; St. Peter, sitting, facing, keys in r. and book in l. hand; arms above; 30 – S l. and r. in field. Rv.: FERDI*I*ROMANO*IMPE*SEMPER*AVGVSTVS between two dot borders; Crowned double eagle; with orb with 30 upon breast. Well preserved. Axe: 6. W.: 28.51g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E27292. Markl 1896: 314, No.2639 var.; Windischgrätz II,1897: 755, No.11555.

106 Obv.: +MO':NO':TVRICENSIS:CIVIZ':IMPERIA'·55 between two dot borders; Lion rampart to l.; holding Zürich arms in l. and orb in r. paw. Rv.: ·DOMINE:CONSERVA:NOS:IN:PACE· between two dot borders; Crowned double eagle. Well preserved. Axe: 5. W.: 28.41g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E1648. Welzl, II/I 1844: 324, No.6306.

107 Obv.: *MONETA*SOLI – DORENSIS* between two dot borders; Arms, double eagle above; S – O l. and r. Rv.: SANCTVS*VR – SV S * MARTIR* between dot an double linear border; St.Ursus, helmeted, cuirassed, with halo, standing to r., holding banner with cross in r. and sword's hilt in l. Well preserved. Axe: 10. W.: 28.78g. Dim.: Φ 42mm. 538:ZAG E1605. Madai II, 1766: 702, No.4663; Welzl, II/I 1844: 318, No.6165; Reimmann 1892: 556, No.6100.

108 Obv.: (leaf)MONETA+NOVA+SCAFVCENSIS between dot and linear border; Sheep coming out of a house, to l.; 1551 above. Rv.: (leaf)DEVS+SPES+NOSTRA+EST between dot and double linear border; Eagle, head to l. Well preserved. Axe: 7. W.: 28.40g. Dim.: 41x42mm. 538:ZAG E1585. Madai I, 1765: 670, No.2097; Welzl, II/I 1844: 315, No.6096 dif..

109 Obv.: +MONETA+NOVA+SCAFVCENSI between dot and linear border; Sheep coming out of a house, to l.; 1557 above. Rv.: +DEVS+SPES+NOSTRA+EST between dot and linear border; Eagle, head to l. Well preserved. Axe: 3. W.: 28.37g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E1586. Madai I, 1765: 670, No.2097 dif.; Welzl, II/I 1844: 315, No.6096 dif..

110 Obv.: *FERDINAN·D·G·RO· – BOEMIE·HVNG·REX between dotted and dotted-and-linear border. Bust: Crowned half-figure, with long hair, bearded, cuirassed, with Toison chain, to r.; holding sceptre in r. and sword in l. hand; 15 – 58 l. and r. in field; underneath shield with Bohemian arms. Rv.: *INFANS·HISPANIARVM· ARCHIDVX·AVSTRIE between dotted and dotted-and-linear border; Eagle with head with halo to l., with arms quarterly (Bohemia, Hungary, Austria/Castilia) on breast. Well preserved. Axe: 1. W.: 28.32g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E12507. Schultess-Rechberg I, 1840, 225, No.716 dif.; Welzl 1844: 559, No.11475; Markl 1896: 103, No.971 dif./970.

111 Obv.: (rose)FERDINAN:D:G·ROM – BOEM:HVNG:REX between dotted and dotted-and-linear border. Bust: Crowned half-figure, with long hair, bearded, cuirassed, with Toison chain, to r.; holding sceptre in r.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

and sword in l. hand; 15 – 58; underneath shield with crowned F. Rv.: (rose)INFANS:HISPANIAR:ARCHIDVX:AVSTRIE between dotted and dotted-and-linear border; Eagle with head with halo to l., with arms quarterly (Hungary, Bohemia; Austria/Castilia) on breast. Beautifully preserved. Axe: 5. W.: 28.36g. Dim.: Φ 41mm. 538:ZAG E12506. Schultess-Rechberg I, 1840, 225, No.718; Fiala 1888: 104, No.1047 dif.; Windischgrätz I, 1895: 170, No.2652; Markl 1896: 78, No.732; Čermak-Skrbek I, 1891–1913: 12.

112 Obv.: (mint-mark)FERDINAN·D:GoROMAoBOEMoHVN&zoR between dotted and dotted-and-linear border. Bust: Crowned half-figure, cuirassed, with Toison chain, to r.; holding sceptre in r. and sword in l. hand. Rv.: (mint-mark)INFANSoHISPANIARoARCHIDVXoAVSTR between dotted and dotted-and-linear border; Eagle with head with halo to l., with arms quarterly (Bohemia, Hungary, Austria/Castilia) on breast. Well preserved. Axe: 10. W.: 28.77g. Dim.: Φ 40mm. 538:ZAG E12508. Fiala 1888: 113, No.1162 dif.; Markl 1896: 85, No.789/83, No.773.

113 Obv.: (mint-mark)FERDINAN·D·G·ROMA·BOEM·HVN·&zR between dotted and dotted-and-linear border. Bust: Crowned half-figure, cuirassed, with Toison chain, to r.; holding sceptre in r. and sword in l. hand; 15 – 46 l. and r. in field. Rv.: (mint-mark)INFANS:HISPANoARCHID:AVSTR between dotted-and-dotted and linear border; Eagle with head with halo to l., with arms quarterly (Bohemia, Hungary, Austria/Castilia) on breast. Well preserved. Axe: 6. W.: 14.40g. Dim.: Φ 33mm. 538:ZAG E12512. Fiala 1888: 114, No.1170 dif.; Markl 1896: 85, No.795/793.

Rukopis primljen: 5.IV. 2001.
Rukopis prihvaćen: 18.VIII. 2006.

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:17

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

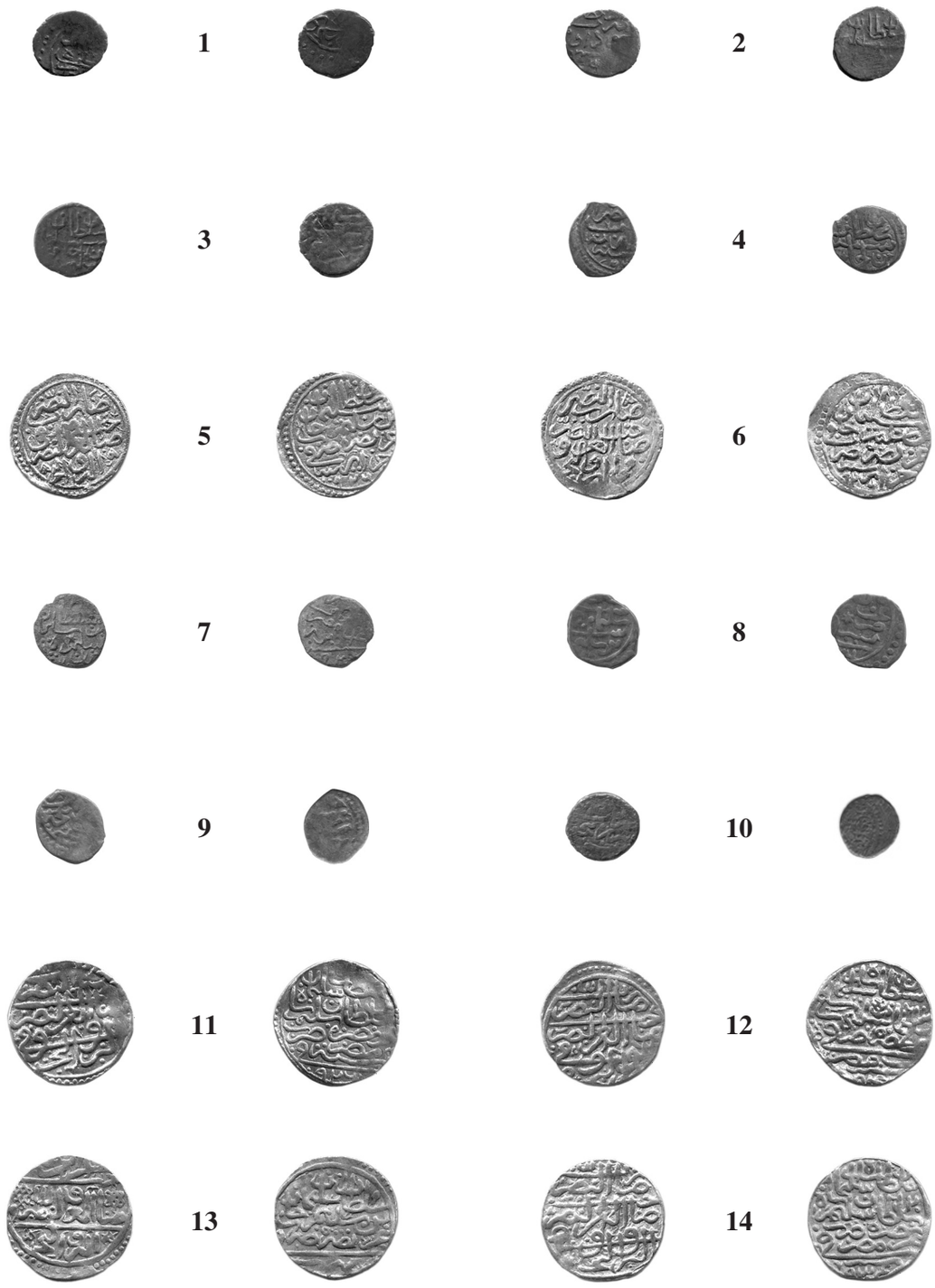

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:20

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:22

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:24

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:28

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

59

60

61

62

63

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:29

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

64

65

66

67

68

69

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:31

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

70

71

72

73

74

75

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:32

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

76

77

78

79

80

81

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:34

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

82

83

84

85

86

87

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:35

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

88

89

90

91

92

93

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:36

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

94

95

96

97

98

99

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:38

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

100

101

102

103

104

105

106

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:39

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

107

108

109

110

111

112

113

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

U:\Arh-vjesnik2006\Mirnik-Zdralovic.vp
14. oŭujak 2007 10:39:41

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

PRIKAZI

Exhlale DOBRUNA-SALIHU. *Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake – Sepulkrale dhe e kultit 1–2*, Prishtinë 2003–2005., str. 1032., 189 table sa 350 slika, 4 karte. (Recenzenti: prof. dr. Marin Zaninović, prof. dr. Muzafer Korkuti).

Publikacija Exhlale Dobruna-Salihu kojoj je predmet proučavanje dostignuća u domeni kamene plastike i općenito stvaralaštva umjetničke i kulturne baštine na području Dardanije u rimsko doba (1–4. st.) albanski je prijevod doktorske disertacije *Dekorativna i figuralna kamena plastika u rimskoj Dardaniji*, koja je obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1995. godine. Monografija obuhvaća prvu znanstvenu radnju koja ovu problematiku obrađuje cjelovito, a koja je dosad obrađivana površno i parcijalno. S obzirom na obilje spomenika, podijeljena je u dva toma.

U prvom tomu (str. 1–615), osnovna tema je analitička obrada motiva i prikaza u reljefu i skulpturi. U Predgovoru (str.11–14), autorica sažeto podastire cilj i sadržaj monografije uz ustrojstvo tomova i njihovih poglavlja. Obrazlaže se i tijek rada autorice prilikom obradbe građe: sakupljanje spomenika na cijelom dardanskom području (muzeji, privatne zbirke i *in situ*), te bibliografska istraživanja po znanstvenim ustanovama i knjižnicama u poznatim središtima Balkana i Apenina. Zatim slijedi podjela na: *Uvodne studije, Analiza materijala, Klesarske radionice* i *Zaključak*.

U *Uvodnim studijama* (str.16–58) prikazani su osnovni elementi Dardanaca kao i teritorija Dardanije: *Etnogeneza Dardanaca*, čiju ilirsku pripadnost dokumentiraju i spomenici kamene plastike. *Teritorij i granice Dardanije*, jedna je etnografska jasno definirana cjelina unutar provincije Gornje Mezije, čije je područje obuhvaćalo današnju sjevernu Makedoniju, Kosovo, sjeveroistočni pogranični dio Albanije, novopazarski Sandžak i jugoistočnu Srbiju, što potvrđuje i kamena plastika. S ovog aspekta, najvredniji autorski doprinos jest činjenica da se istraživanjem i proučavanjem ovih spomenika s područja Pologa (Tetovo-Gostivar) u Makedoniji, uvjerljivo dokazuje dardanska pripadnost ovog područja. Također je bitno istaknuti da je autorica sa stelom »dardanskog« tipa iz sela Margegaj pokraj Tropoje u Albaniji dokazala prostiranje Dardanije u sjeveroistočni dio Albanije u rimsko doba. *Urbani razvoj Dardanije*, koji na temelju kamene plastike omogućuje prisutnosti više administrativno-političkih jedinica tijekom rimskog razdoblja: *colonia Scupi, municipii Ulpianum, DD, Naissus* te jedan nepoznatog imena na gornjem toku Bjelog Drima, kao i *civitates peregrinorum.* Potom slijedi *Pregled dosadašnjih radova*, gdje su dani dosadašnji najznačajniji radovi o spomenicima kamene plastike u drugim provincijama Rimskoga Ccarstva i na području Dardanije.

Poglavlje *Analiza materijala* (str. 59–583), oslonivši se na tematiku obrađenih spomenika, građa je podijeljena na dva dijela: I. *Sepulkralna plastika* i II. *Kultna plastika.* Svaka od njih znači skupinu za sebe, i obrađuje se u posebnim cjelinama, pri čemu su podijeljene i u svoje kategorije. Svakoj kategoriji posvećeno je zasebno poglavlje sastavljeno od tipološke obradbe spomenika, analize dekorativno-simboličnih motiva i figuralnih prikaza te zaključka. A pri svakoj kategoriji i skupini motiva i prikaza navedene su bilješke s latinskim skraćenicama.

U poglavlju I. *Sepulkralna plastika* (str. 61–435), obrađuje se navedena plastika koja je kudikamo brojnija prikazana sljedećim kategorijama spomenika: I. Tituli, II. Stele, III. Medaljoni, IV. Are, V. Cipusi, VI. Sarkofazi, VII. Jedan zasebni tip spomenika, VIII. Fragmenti reljefa, IX. Skulptura.

Najopsežnije i ujedno glavno poglavlje je drugo poglavlje posvećeno stelama (str. 73–363). Stele se javljaju u razdoblju od posljednje četvrtine 1. st. do početka 4. st. i znače najbrojniju i najrasprostranjeniju kategoriju plastike sepulkralne namjene. Sa svojim prikazima na reljefu pridonose cjelokupnoj obradi plastike,

U:\Arh-vjesnik2006\prikazi.vp
14. oŭujak 2007 10:42:49

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

koju je autorica proučavala temeljito, podijelivši je u: A. Dekorativno-arhitektonske elemente (1. Akroteriji, 2. Polustupovi i pilastri, 3. Arkade); B. Dekorativno-simbolične motive (1. Biljni, koji su najbrojniji, 2. Stvari, 3. Životinjski, 4. Mitološki); B. Figuralne prikaze pokojnika, odnosno ikonografske teme (1. Poprsje, u najviše primjera, 2. Cijeli lik, 3. Heroizirani). Mitološke scene za sad izostaju.

Prema broju i prikazima na reljefu drugo mjesto pripada sarkofazima, kojima je posvećeno šesto poglavlje. Ova kategorija sepulkralne plastike javlja se od sredine 2. st. i dekorirana je objema glavnim vrstama motiva: A. Dekorativno-simboličnim motivima, B. Figuralnim prikazima. Trima primjerima posvetila je posebnu pažnju, od kojih su dva atički import, a jedan je urađen od prokoneškog mramora, lokalne izrade.

Ostale kategorije ove plastike, iako se javljaju u manjem broju, sa svojim motivima i prikazima također sadrže važne podatke. Među njima se ističe spomenik sa scenom pogrebnog rituala, a načinom izrade posebno mjesto zauzima skulptura prikazana kipovima pokojnika i mitoloških likova Erota.

Pri iscrpnoj analizi dekorativno-simboličnih motiva i figuralnih prikaza s ikonografskog i stilskog aspekta svih kategorija pojedinačno, najprije je dana njihova teritorijalna rasporostranjenost po cijelom dardanskom području. Zatim, uz simbolično-religioznu interpretaciju, slijedi prototip i usporedba s onima u drugim područjima i provincijama Rimskoga Carstva; ponajprije u ostalom dijelu provincije Gornje Mezije, uzimajući u obzir da je Dardanija do 297. godine u administrativnom smislu bila integralni dio ove provincije te i onima nastanjenim Ilirima, s obzirom na etničku pripadnost Dardanaca, gdje se najviše sličnosti nalazi u provinciji Dalmaciji. Autorica, je istodobno, zahvaljajući poznavanju kao i detaljnoj analitičkoj obradbi ove plastike, vrlo precizno ustanovila podrijetlo ovih motiva u Dardaniji, pri čemu je uspješno izdvojila autohtone, lokalne elemente i klasične, strane, zajedno sa smjernicama i putevima utjecaja. Tom je prilikom opazila i ustvrdila da ovi elementi nisu bili istog intenziteta na cijelom njenom području, s obzirom da su bili uvjetovani čimbenicima razne prirode, geografskim položajem i društveno-ekonomskim prilikama administrativnih jedinica, što su utjecali na stvaranje posebne kulturne klime u pojedinim dijelovima ovog područja, a s time i na stvaranju (stvaralaštvu) kamene plastike. Veliki autorski doprinos je upravo ova konstatacija, da je područje Dardanije podijelila u tri regionalne cjeline, odnosno dijelova u kojima dominiraju određene vrste motiva i prikaza: južno odnosno jugoistočno sa središtem u Skupima *(Scupi)*, središnje zapadno sa dva glavna središta Ulpijana *(Ulpiana)* i municipija DD *(municipium DD)* i sjevrno odnosno sjevernoistočno kojoj pripadaju Nais *(Naissus)* i Timak minus *(Timacum minus)*. Pri obradbi građe češće se pozivala na njih. Kod ovih dijelova, uočavaju se utjecaji rimske umjetnosti s ishodištem u gornjoj Italiji, koji se osim izrazitog autohtonog elementa, očituju osobito u središnjem (današnje Kosovo) i sjevernom (današnja jugoistočna Srbija) dijelu, te grčke i orijentalne umjetnosti s ishodištem u Grčkoj i u Maloj Aziji, koji su, osim rimskih utjecaja, znatno jaki u južnom dijelu (današnja sjeverna Makedonija), a djelomično se osjećaju i na sjevernom dijelu Timak minusu. Svi su oni mogli doprijeti na dva načina: neposrednim putem preko vojnika i civila i posrednim posredstvom susjednih provincija; u južnom iz i preko Makedonije i Male Azije, a dijelom i Sirije, u središnjem iz unutrašnjih dijelova Dalmacije s kojima je bio dosta povezan, u sjevernom također iz središnjeg dijela Dalmacije, što vrijedi za areal Naisa koji je osobito bio povezan sa središnjim dijelom Dardanije, gdje se očituju također jači autohtoni elementi, te iz sjeveroistočnog dijela Gornje Mezije, što nalazimo u Timak minusu koji je bio s njime povezan. Tijekom analize ovih elemenata uočeno je da su u nekoliko primjera ostali u jednom zatvorenom krugu oko pojedinih središta, a neki od njih, prihvaćeni su vrlo ograničeno od strane autohtonog stanovništva.

Lokalni elementi, koji se sobito ističu u središnjem dijelu, ponajprije se uočavaju u stilu obradbe i tehnike klesanja u punoj tradiciji dr-

U:\Arh-vjesnik2006\prikazi.vp
14. oŭujak 2007 10:42:49

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

voreza, kojemu su Iliri bili vrlo vješti. To većinom ovim ostvarenjima daje autohtono obilježje. Zatim tu su dekorativno-simbolični motivi loze, bršljana te geometrijski, a osobito etnografski elementi, gdje posebno mjesto zauzima ženska nošnja u središnjem dijelu te s područja Naisa, koja je autentična, domaća. Kao njen vrlo značajan detalj je povez za kosu ispod marame, koji su ranijih autora interpretirali kao keltski elemenat, dok autorica, oslonivši se na analogije s provincijom Dalmacijom, to demantira, ustvrdivši da je riječ o jednom detalju koji je specifičan za ilirsku nošnju. Autohtonog je podrijetla i prikaz pokojnika u liku pastira u južnom dijelu. Vrlo zanimljiv je i prikaz djeteta u ikonografiji konjanika iz najzapadnijeg dijela Dardanije jer govori u prilog činjenici da je i na ovom području bio udomaćen kult heroja konjanika slično kao i u drugim ilirskim područjima. Zastupljenost ovih elemenata, ističe autorica, posebnog je značenja, jer rječito govore o svojoj jačini i za vrijeme rimske okupacije.

II. *Kultna plastika* (str. 437–583) pripada kronološki od vremena kraja 1. st. do prve četvrtine 4. st. i zastupljen je u znatno manjem broju sačuvanih spomenika. Međutim, susrećemo se također sve kagorije spomenika: X. Reljefne ploče, XI. Are, XII. Skulptura. Nešto brojnije su are na kojima dominiraju dekorativni motivi, dok su ostale dvije kategorije približno brojčano iste te sadrže figuralne prikaze božanstava: domaća, odnosno starobalkanska (Dea Dardanica, Diana, Zbeltiurd, božanstva konjanici), grčko-rimska (Zeus – Jupiter, Hera – Junona, Atena – Minerva, Afrodita – Venera, Hermes – Merkur, Asklepije – Eskulap, Higieja – Salus, itd.) i orijentalna (Mitra, Serapis, Izida, Kibela i Dolihen). Raširenosti dviju zadnjih skupina znatno su pridonijele i vojne jedinice i civili.

Tijekom analize ovih spomenika u reljefu i skulpturi prvenstveno je dana njihova regionalna zastupljenost u Dardaniji. Iscrpnom ikonografskom i stilskom obradbom ustanovljen je tip i podrijetlo figuralnog prikaza dotičnog božanstva, što je autorica, zahvaljajući širokom poznavanju kultne plastike drugih provincija Carstva, mogla uočiti i ustanoviti analogijama, i kada je spomenik bio znastno fragmentaran. Istodobno je ustvrdila da je skulptura, koja je dosta reprezentativna, mahom izrađena po uzoru na grčku skulpturu klasičnog razdoblja i skulpturu neoklasicizma iz kasnog helenizma.

Ova ostvarenja, među inim, omogućuju pratiti koliko se na ovom području očitovala religija u umjetnosti, odnosno čija božanstva su mogla doći najviše do izražaja u skulpturi. Prema tome, omogućujući proučavanje odnosa religije s umjetnošću, autorica ističe, te objašnjava i razlog postojanja ograničenog broja domaćih božanstava u punoj skulpturi. Ovo je slijed činjenici da domaće stanovništvo svoja božanstva vrlo malo prikazuje u skulpturi, što je uobičajeno i u pojedinim ilirskim područjima, kao što je Histrija. Međutim, bez obzira na ovu relaciju, autorica konstatira, da ova likovna djela mnogo pridonoste u osvjetljavanju kultova koje je u Dardaniji štovalo od domaće i strano stanovništvo.

Pregled *Klesarskih radionica* (str. 587–599) ovih ostvarenja u reljefu i u skulpturi načinjen je na osnovi iscrpnog proučavanja načina izrade. Autorica je ustanovila i locirala da najveći njihov dio, osobito sepulkralne namjene, pripada lokalnoj proizvodnji, što posvjedočuje djelatnost klesarskih radionica tijekom rimskog razdoblja na cijelom području Dardanije. Ikonografske i stilske osobine spomenika pokazuju da najstarije radionice kronološki pripadaju posljednjoj četvrtini 1. st. u Skupima, a potom su osnivane i u drugim velikim središtima (Ulpijani, Municipiju DD i drugdje), dok najkasnije pripadaju kraju 3. st. i početku 4. st. koje su karakteristične za sjeverna središta (Nais i Timak minus). Naprotiv, plastika kultne namjene, osobito skulptura većinom pripada importu nastalom u atičkim i istočnim radionicama. Istodobno se zadržala za naručitelje, koji su bili i domaćeg i stranog podrijetla, a također i na klesarske majstore u lokalnim radionicama, koji su mahom bili domaćeg podrijetla.

U *Zaključku* (str. 603–615) je sintetski obrađen cjelokupni materijal kamene plastike zajedno s rezultatima ustanovljenim ovom studijom. Iz toga proističe da se obradbom ove plastike postigao cjeloviti uvid razvoja ovog vida umjetničkog stvaralaštva u Dardaniji tijekom rimske

U:\Arh-vjesnik2006\prikazi.vp
14. oŭujak 2007 10:42:50

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

okupacije, koji je u sebi očuvao mnoge elemente autohtone tradicije.

Drugi tom (str. 617–1032), čija je ključna tema kataloški pregled spomenika plastike, sadrži i svu pomoćnu aparaturu prvog toma.

Katalog (str. 627–860) obuhvaća od 408 spomenika, od kojih se jedan dio objavljuje prvi put. Spomenici su kartirani prema tematici u dvije osnovne skupine. Potom slijede kategorije spomenika sa svojim tipovima i vrsti dekoracije prema poglavljima prema geografskom načelu, od kolonije Skupi do Timak minusa. Svaki spomenik sadrži sve relevantne podatke: kataloški broj, oznaku ilustracije, mjesto nalaza i čuvanja, inventarni broj, dimenzije, opis, transkripciju natpisa, literaturu i datiranje. Autorica je obradila transkripciju natpisa i datiranja, kada je spomenik objavljen prvi put. Za ovakav nivo obradbe kataloga prof. dr. M. Zaninović se izrazio: *Katalog je kapitalni dio ovoga djela, kakvog u ovome obliku i opsegu nemaju niti neke znanstveno i stručno mnogo razvijenije sredine*.

Kao integralni dio ovog toma slijede: *Rezime* na 30 stranica na engleskom (str. 861–893), *Kratice i Literatura* (str. 895–948) te *Indeksi* imena, nalazišta i ilustracija na oba jezika (str. 949–1032).

Tom završava *Ilustrativnim materijalom* (str. 1032–1222) koji čini 350 crno-bijelih fotografija spomenika, razvrstavanih prema katalogu sa označenim kataloškim brojem i broju slike na 189 tabli, što katalogu daje još veću vrijednost te četiri topografske karte Dardanije: na jednoj se prikazuje njeno etnogeografsko prostiranje unutar provincije Gornje Mezije, na drugoj njenzin položaj u okviru drugih provincija Rimskoga Carstva, na trećoj i četvrtoj označena su nalazišta kamene plastike zasebno prema skupinama sa svojim kategorijama spomenika.

Monografija je u cjelini, analitičkom obradbom kamene plastike značajna za proučavanje, a donosi niz zanimljivih spoznaja ne samo o skulpturalnoj umjetnosti, razini i razvoju kulture, nego i o ekonomskim, društvenim, etničkim i religijskim prilikama područja Dardanije u rimsko doba, a u okviru toga i o odnosima Dardanaca prema stranim elementima te je kao takva pridonjela i višestrukim ciljevima. Njezinu vrijednost osobito ističe prof. dr. Zaninović: *Djelo je široko zasnovana studija najvećeg dijela arheoloških spomenika umjetničke plastike u području antičke rimske Dardanije, te po svim svojim elementima je nezaobilazno za svako buduće proučavanje spomeničke baštine antičke Dardanije, kao i mnogo šireg područja*. Autorica je istaknula da su za cjeloviti studij ove problematike najvjerniji dokaz sami spomenici plastike prkazanii fotodokumetacijom, jer kako su stari Rimljani rekli *»saxa loquuntur«*.

Na kraju, poželjeti je autorici da ovaj vrijedan rad s toliko obilnom i zanimljivom građom jednom bude preveden na engleski jezik da bi postao dostupan široj svjetskoj znanstvenoj i kulturnoj javnosti.

Marija Buzov

Eric BREUER. *Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donau Raum*. Tettnang, 2005: Verlag Lorenz Senn.

Knjiga obuhvaća 149 stranica, 102 table crteža (zemljopisna karta, predmeti, tlocrtne tipološke karte, kronološke tablice, dijagramski nacrti) u tekstu, te 19 samostalnih tabli crteža grobnih priloga na kraju, 502 bilješke, 483 jedinice citirane literature, kratki sažetci na francuskom, talijanskom, engleskom, španjolskom, grčkom, mađarskom i turskom jeziku, te na jednom skandinavskom i dvama arapskim jezicima.

Početkom 2006. god. Uredništvo Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu dobilo je od autora na poklon navedenu knjigu kao primjerak za prikazivanje u časopisu. U popratnom pismu autor je svoju knjigu nazvao *kronološkom enciklopedijom*, napominjući da bi ona morala biti zanimljiva hrvatskoj arheološkoj javnosti radi velike količine odgovarajućih nalaza iz sjeverne Hrvatske.

Knjiga je podijeljena na 11 poglavlja: **1. Predgovor** (str. 5). **2. Uvod na engleskom jeziku** (str. 6–7). **3. Kronološki fenomeni: Modni**

U:\Arh-vjesnik2006\prikazi.vp
14. oŭujak 2007 10:42:50

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

utjecaj i nepreciznost relativne kronologije (str. 8–9). **4. Stanje istraženosti avarske kronologije** (str. 10–19); **5. Stanje istraženosti na primjeru nekropole Üllö-I** (str. 20–23): 5.1. Povijest istraživanja; 5.2. Pogrebni običaji, te osvrt na dobno i spolno/rodno uvjetovane pogrebne priloge. **6. Tipologija avarskih nalaza na primjeru nekropole Üllö-I** (str. 24–33): 6.1. Tabelarno predočena tipologija nalaza iz muških grobova: okovi pojasa, kopče za pletenicu, sastavljeni lukovi, vrškovi strelica i sablje; 6.2. Tabelarno predočena tipologija nalaza iz ženskih grobova: naušnice, broševi, narukvice, prstenje, tkalački pršljeni, spemnici za igle, nakit od tiještenog lima, perle i privjesci; 6.3. Tabelarno predočena tipologija nalaza bez spolnih i rodnih odrednica: posuđe, noževi, životinjske kosti, kremeni**,** šila; 6.4. O glavnim nalazima: okovi pojasa kao vodeći tip muških priloga, te naušnice kao vodeći tip ženskih priloga. **7. Statistika podudarnih nalaza i relativna kronologija** (str. 34–105): 7.2. Table podudarnih nalaza s nekropole Üllö-I i iz sjevernog dijela područja Dunav – Tisa; 7.3. Usklađivanje horizonta muških i ženskih ukopa; 7.4. Prikaz tipološkog razvrstavanja nalaza na groblju Üllö-I; 7.5. Horizont pojaseva sa zakovicama, te kopči i uporabnih predmeta od kosti; 7.6. Horizont pojaseva od tiještenog lima sa širokim stražnjim okovom i okruglih jezičaca; 7.7. Horizont pojaseva od tiještenog lima s uskim stražnjim okovom i šiljatih jezičaca; 7.8. Horizont pojaseva od debelog lima i kratkih zdepastih jezičaca; 7.9. Horizont lijevanih pojaseva sa životinjskim likovima i cjevastih jezičaca; 7.10. Horizont širokih lijevanih pojaseva ukrašenih kružnim motivima i jezičaca u obliku prstenastog okova; 7.11. Horizont uskih lijevanih pojaseva s minijaturnim okovima i ukrasom palmete; 7.12. Kraj pokapanja i prilaganja. **8. Apsolutna kronologija** (str. 108–117). **9. Zaključak** (str. 118–121). **10. Sažetci na stranim jezicima** (str. 122–127). **11. Prilozi** (str. 128–168): 11.1. Prikaz tipologije nalaza na groblju Üllö-I; 11.2. Popis najvažnijih izraza; 11.3. Podudarni oblici tipova s groblja Üllö-I; 11.4. Popis najvažnijih avarskodobnih groblja i pojedinačnih ukopa; 11.5. Popis nalaza pojedinih tipova kasnoavarskih pojasnih okova; 11.6. Popis slika; 11.7. Popis literature; 11.8. Table.

Zemljopisni i vremenski okvir obrađene građe prostor je između gornjeg Dunava i Tise (»Veliki Alföld», »Mađarska nizina») od kraja 6. do početka 9. stoljeća. Društveno-politički, te kulturni i privredni uvjeti zbivanja određeni su ponajprije propašću Zapadnog Rimskog Carstva i njegovim posvemašnjim gubitkom nadzora nad razmatranim prostorom. S obzirom na veliku pokretljivost ljudi u razdoblju ranog srednjeg vijeka, zajednički društveno-kulturni identitet više se ne ostvaruje na biološko-etničkoj osnovi, već na temelju širih društveno-političkih okolnosti i privrednih interesa. U tako zadanim uvjetima života u prvi plan izbijaju statusni simboli, koji većinom imaju svoje materijalno očitovanje. U ovome kontekstu kao statusno obilježeni predmeti iskazuju se ponajprije oni uvezeni s prostora mediteransko-bizantskog kulturnog kruga – odatle i osnovni naziv ovoj knjizi. Njime se želi naglasiti da je u razdoblju od 6. do 9. stoljeća Bizant postao najvažniji kulturni čimbenik u srednjem Podunavlju, što se odrazilo ne samo na obilnom uvozu predmeta, već i na oponašanju oblika u domaćoj proizvodnji, ali i na oponašanju običaja nošenja i uporabe. Takve elemente autor je uspio prepoznati i u građi koja se uobičajeno smatrala izrazito avarskom, odnosno autohtonom, kao što je primjerice tzv. žuta keramika. Zahvaljujući izrazitoj ovisnosti o mediteransko-bizantskoj proizvodnji, kulturni krug ranosrednjovjekovnog Podunavlja ocrtao se kao zasebna cjelina, različita od istodobnog zapadnomerovinškog kruga.

Na tako ocrtanoj osnovi kao središnja tema ove knjige pojavljuje se tipološko-kronološko razmatranje avarske građe na primjeru mađarske nekropole Üllö-I i usporednih nalaza s drugih groblja i pojedinačnih ukopa na prostoru između sjevernog Dunava i Tise. U prvom je planu pritom novo vrednovanje otprije objavljene građe, a naglasak je dat ispravcima i poboljšanju kronologije. U tom smislu autor je osobito važnim smatrao razjašnjavanje najmlađeg avarskog horizonta, što ga je dovelo do uvođenja novog stupnja (SpA IV – kasnoavarska faza IV) u otprije prihvaćenoj kronološkoj

U:\Arh-vjesnik2006\prikazi.vp
14. oŭujak 2007 10:42:50

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

shemi rani-srednji-kasni avarski horizont. S obzirom na prije spomenutu ulogu statusnih obilježja, najistaknutiji predmet među ukupnom građom pojasni je jezičac, poznat kao statusni simbol u gotovo svim civilizacijama. Važnost pojasa, odnosno njegova praktička upotrebljivost u razmatranom kontekstu temelji se na promjenjivosti mode, odnosno oblika, što je autoru omogućilo ustanovljavanje 7 dijakronijskih stupnjeva kao osnovu za kronološko vrednovanje i drugih skupina grobnih priloga. Kao drugo datacijsko uporište poslužile su naušnice, osobito stoga što se ne pojavljuju samo u ženskim grobovima, već i u muškima, premda rjeđe. Prema tome, kronološka okosnica za rano i srednjeavarsko razdoblje zasniva se na podudarnosti nalaza muških pojaseva i naušnica, dok se datiranje kasnoavarskih nalaza oslanja na istodobnost nalaza pojaseva i nekih predmeta ženskog nakita. Drugim riječima, popravljena i usavršena kronologija, kao najvažniji cilj i postignuće ove knjige, proistječe iz usporedne statistike, datiranja na temelju unutrašnje topografiji groblja i tipologije pojedinih predmeta, odnosno, ukupno gledano, na temelju usporedbi priloga iz muških i ženskih grobova. Pritom se naglašava dragocjenost tzv. barbarskih nekropola za proučavanje mediteransko-bizantske materijalne kulture. Sretna je naime okolnost da su barbari u grob nosili predmete svakodnevne uporabe, dok su ranosrednjovjekovni kršćanski Romani zazirali od takvog običaja.

Izraz »enciklopedija« s početka ovog prikaza na prvi pogled djeluje pomalo preuzetno za omanje djelo od 149 stranica. Knjiga, međutim, vrvi neuobičajenom količinom bibliografskih podataka i navoda o razmatranim nalazima i usporednoj građi, djelomice sadržanih u osovnom tekstu, ali i u čak 502 sitno pisane bilješke. Narav tih podataka, kao i grafičke dokumentacije, a potom i njeni dometi, uistinu su gotovo enciklopedijski, ili barem leksikonski. S obzirom na to da nisam stručnjak za obrađenu problematiku, a i zbog vremena koje bi trebalo odvojiti za kritičko iščitavanje ovoga teksta, ne mogu se upuštati u njegovo ocjenjivanje, niti u prosudbu ispravnosti osnovnih podataka na kojima autor zasniva svoja kronološka razmatranja. Međutim, sudeći prema podatku da je posrijedi preinačeni tekst magistarskog rada, pri izradi kojega je autor surađivao s poznatim vrsnim stručnjacima za odabranu temu (F. Daim, A. Distelberger, J. Zabojnik, T. Vida, M. Martin, V. Bierbrauer i ini), ne bi trebalo sumnjati u to da se iza naizgledne, svojstveno germanske sustavnosti i metodičnosti izlaganja krije i istinska pouzdanost i vrsnoća teksta. U njemu ipak ne vidim potkrepu autorove napomene o mnogim nalazima avarskog horizonta u sjevernoj Hrvatskoj, kao motiva za predviđenu zainteresiranost hrvatske arheološke javnosti: u popisu važnijih nalazišta nema ni jednog hrvatskog toponima, a među čak 483 jedinice citirane literature tek je dvoje hrvatskih autora. Očito je da usprkos velikoj količini predočenih podataka, autor zna i mnogo više nego što je napisao. O tome svjedoči i podatak da je ovdje prikazana knjiga svojevrsni sažetak magistarskog rada koji obuhvaća petstotinjak stranica. U svakom slučaju, monografija *Byzanz an der Donau* bez sumnje će biti korisna i zanimljiva stručnjacima za ranosrednjovjekovnu arheologiju u Hrvatskoj, kao i svima drugima, a ujedno i nužna pri budućem proučavanju avarskih nalaza.

Branka Migotti

U:\Arh-vjesnik2006\prikazi.vp
14. oŭujak 2007 10:42:50

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

POPIS KRATICA – ABBREVIATIONS

Cf.: MÜLLER, Otto v. – Wolfram NAGEL – Eva STROMMENGER. Sigelschlüssel der archäologischen Literatur. *Acta Praehistorica et Archaeologica* (Berlin), 9–10/1978–79: 167–383; *Numismatic chronicle* (London), 156/1996: xiv–xvi; *American Journal of Archaeology* (Princeton, NJ), 62/1958, 1: 1–8; 80/1976, 1: 3–8; BLASCKE, Stefan. *The History Journals Guide*; Deutsches Archäologisches Institut. *Abkürzungsverzeichnisse – Abgekürzte Zeitschriften*.

AA – *Archäologischer Anzeiger*. (Berlin)

AAWW *– Anzeiger der (Kais.) Akademie der Wissenschaften (in Wien.) Phiosophisch.-historische Klasse.* (Wien)

ABAWP – *Abhandlungen., Bayerische Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-historische Klasse)*. (München)

AbhGött – *Ahhandlungen. der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-historische Klasse. (Göttingen)*

AcAn – *Acta Antiqua. Academia Scientiarum Hungarica*. (Budapest)

ActaAHung – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

ActaAKøb – *Acta Archaeologica*. (København)

ActaGeCro – *Acta Geographica Croatica.* (Zagreb)

ActaGothob – *Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborgs Universitets årsskrift*. (Göteborg)

ActaInstRomFin – *Acta Instituti Romani Finlandiae*. (Helsinki / Helsingfors)

ActaMusCib – *Acta musei cibalensis*. (Vinkovci)

ActaMusNap – *Acta Musei Napocensis*. (Cluj-Napoca)

Adriatica – Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata. (Zagreb, 1970)

AEM – *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*. (Wien)

AH – *Archaeologia Hungarica*. (Budapest)

AIPHOS – *Annuaire de l' Institut de philologie et d'historire orientales et slaves*. Universitaire Libre de Belgique. (Bruxelles.)

AJA – *American Journal of Archaeology*. (Princeton, N.J.)

AJug – *Archaeologia Jugoslavica*. (Beograd)

ALaz – *Archeologia Laziale*. (Roma)

AlbaRegia – *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Múzeumok Központi Propaganda Irodája.* (Székesfehervár)

ALBiH – *Arheološki leksikon BiH*. (Sarajevo)

AMC – *Acta Musei Cibalensis*. (Vinkovci)

AMN – *Acta Musei Napocensis*

AnÉp – *L'Année épigraphique*. (Paris)

AnnKoper – *Anali za istrske in mediteranske študije*. (Koper)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:25

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

AnnTransvaalMus – *Annals of the Transvaal Museum.* (Pretoria)

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. (Berlin – New York, 1979)

AnOsijek – *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku.* (Osijek)

ANSMN – *American Numismatic Society, Museum Notes*. (New York)

AntAlt – *Antichità Altoadriatiche*. (Aquileia)

Antheus – *Antheus. Communicationes ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

Anth – *L'Antropologie.* (Paris)

Antiquity – *Antiquity.* (London)

AnZavJAZU – *Anali Zavoda JAZU*. (Osijek)

AP – *Arheološki pregled*. (Beograd, Ljubljana)

APA – *Acta Praehistorica et Archaeologica.* (Berlin)

Apulum – *Apulum. Buletinul muzeului regional Alba Julia*. (Alba Julia)

AquilN – *Aquileia Nostra.* (Aquileia)

ArBel – *Archaeologia Belgica*. (Bruxelles)

Archaeolingua – *Archaeolingua.* (Budapest)

ArchAustr – *Archaeologia Austriaca*. (Wien)

ArchAustrMon – *Archaeologia Austriaca: Monographien.* (Wien)

Archaeology – *Archaeology* (New York)

ArchÉrt – *Archaeologia Értesitö* (Budapest)

ArchKorr – *Archäologisches Korrespondenzblatt*. (Mainz)

ArchRoz – *Archeologické rozhledy*. (Praha)

ARadRaspr – *Arheološki radovi i rasprave.* (Zagreb)

Argo – *Argo.* (Ljubljana)

Arheologija – *Arheologija*. (Sofija)

Arkiv – *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. (Zagreb)

Athenaeum – *Athenaeum*. (Pavia)

ATr – *Archeografo Triestino*. (Trieste)

AttAL – *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei.* (Roma)

AttiIstr – *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*. (Venezia)

AttiRov – *Atti del Centro di ricerche di Rovigno*. (Trieste)

AttiTrieste – *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste*. (Trieste)

ASAE – *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*. (Le Caire)

AUG – *Acta Universalis Gothoburgensis. Göteborgs Högskolas årsskrift*. (Göteborg)

AVes – *Arheološki Vestnik*. (Ljubljana)

Balcanica – *Balcanica*. (Beograd)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:25

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

BalcPosn. Acta et studia – *Balcanina posnaniensia. Acta et studia*. (Poznañ)

BalStud – *Balkan Studies*.

BAR – *British Archaeological Reports, International Series*. (Oxford)

BASD – *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (Split)

BCH – *Bulletin de correspondance hellénique*. (Athènes / Paris)

BdA – Bollettino d'arte. (Roma)

BhTAVO – *Beihefte zum Tübingener Atlas der Vorderen Orients*. (Wiesbaden)

Bilten HAZU (**JAZU**) – *Bilten* (*Bulletin*) *instituta za likovne umjetnosti HAZU* (*JAZU*). (Zagreb)

BInstALondon – *Bulletin of the Institute of Archaeology. University of London*. (London)

BJ – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande.* (Köln/Graz/Kevelaer)

BJRL – *Bulletin of the John Rylands Library.* (Manchester)

BJVABh – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Beihefte*. (Bonn)

BMC – *British Museum Catalogue*. (London)

BMFr – *Blätter für Münzfreunde*. (Dresden)

BRGK – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. (Frankfurt / Main – Berlin)

BSFN – *Bulletin de la Société française de numismatique*. (Paris)

CarArch – *Carniola Archaeologica*. (Novo Mesto)

CCP – *Croatica christiana periodica*. (Zagreb)

CH – *Coin Hoards*. (London)

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

CINCR – *Commission Internationale de Numismatique, Compte rendu*. (Wetteren, Belgique)

CNI – *Corpus Nummorum Italicorum*.

CRAI – *Comptes rendus des séances de l'année …* Académie des inscriptions et de belles lettres. (Paris)

CSIR – *Corpus Signorum Imperii Romani*.

CVA – *Corpus Vasorum Antiquorum.* (Paris et al.)

ČIP – *Čovjek i prostor*. (Zagreb)

ČZN – *Časopis za zgodovino in narodopisje*. (Maribor)

Dacia – *Dacia*. (Bucuresti)

Dela – *Dela Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti.* (Ljubljana)

Diadora – *Diadora*. (Zadar)

DissArch – *Dissertationes Archaeologicae*. (Budapest)

DissBern – *Dissertationes Bernenses* (Bern)

DissBg – *Dissertationes*. Arheološko društvo Jugoslavije. (Beograd)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

DissBreslau – *Dissertationes*. (Breslau)

DissGöttingen – *Dissertationes*. (Göttingen)

DissHalle – *Dissertationes*. (Halle)

DissMonBg – *Dissertationes et Monographiae*. (Beograd)

DissMonLj – *Dissertationes et monographiae*. (Ljubljana)

DisMonZg – *Disertacije i monografije. Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. (Zagreb)

DissPann – *Dissertationes Pannonicae*. (Budapest)

DjelaCBI – *Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)

Dometi – *Dometi.* (Rijeka)

DÖAW – *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. (Wien)

EAACO – *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. (Roma)

DOC – *Dumbarton Oaks Catalogue*. (Washington, DC)

Dometi – *Časopis za kulturu i društvena pitanja*. (Rijeka)

DOP – *Dumbarton Oaks Papers.* (Washington, DC)

EeTM – *Etudes et Travaux d'Archéologie marocaine.*

EphDR – *Ephemeris Dacoromana*. (Roma)

EphEp – *Ephemeris Epigraphica*. (Berlin)

Epigrafica – *Epigrafica* (Roma)

Epigraphica – *Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia*. (Milano)

Epigraphica – *Rivista italiana di epigrafia*. (Faenza)

EPRO – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain.* (Leiden)

Fiume – *Fiume Rivista* (Rijeka/ Fiume)

FMRD – H. GEBHARD – K KRAFT et alii (edd.). *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*. Berlin, 1960 –.

FÖ – *Fundberichte aus Österreich*. (Wien)

FS – *Fundberichte aus Schwaben*. (Stuttgart)

FolArch – *Folia Archaeologica*. (Budapest)

FontAH – *Fontes Archaeologiae Hungariae*. (Budapest)

GCBI – *Godišnjak. centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH*. (Sarajevo)

GeolVj – *Geološki vjesnik*. (Zagreb)

Germania – *Germania*. (Frankfurt / Main)

GFFNS – *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. (Novi Sad)

GIIBH – *Godišnjak Istorijskog instituta Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)

GIDBH – *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

GlasSAD – *Glasnik Srpskog arheološkog društva*. (Beograd)
GlasSANU – *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)
GlasSrpKraljA – *Glas Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
Glaux – *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica.* (Milano)
Glotta – *Glotta*. (Göttingen) GR
GodGB – *Godišnjak grada Beograda* (Beograd)
GOMHV – Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci.
GR – *Građa i rasprave.* Publikacija Arheološkog muzeja Istre. (Pula)
GrobZb – *Grobnički zbornik*. (Rijeka)
GSND – *Glasnik Skopskog naučnog društva.* (Skopje)
GSUFF – *Godišnik na Sofijskija Universitet Filologičeski Fakultet*. (Sofija)
GZFFS – *Godišen zbornik na Filozofski fakultet*. (Skopje).
GZM – *Glasnik zemaljskog muzeja*. (Sarajevo)
HTR – *The Harvard Theological Review*. (Cambridge, Mass.)
HBN – *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. (Hamburg)
HistAnt – *Histria Antiqua*. (Pula)
HistArch – *Histria Archaelogica*. (Pula)
Historia – *Historia*. (Wiesbaden)
HOMÉ – *A Herman Otto Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
InvArch – *Inventaria Archaeologica*.
IG – *Inscriptiones Graecae.*
Iliria – *Iliria*. (Tirana)
ILS – H. DESSAU. *Inscriptiones Latinae Selectae*.
IstČas – *Istoriski časopis.* (Beograd)
IstZb – *Istarski zbornik* (Pula)
IzdHAD – *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)
IBAI – *Izvestija na Blgarskaja arheologičeski institut*. (Sofija)
IID – *Izvestija na istoričeskoto društvo*. (Sofija)
IJNA – International Journal of Nautical Archeology.
ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*. (Ljubljana)
IMS – *Inscriptions dela Mésie Supérieure*. (Beograd)
IntNumN – *International Numismatic Newsletter*. (Wien-Padova)
ISNZ – *Iz starog i novog Zagreba*. (Zagreb)
JAI – *Journal of the Royal Anthroplogical Institute of Great Britain and Ireland*. (London)
JAMEvk – *Josa Andrasy Muzeum évkönyve*. (Nyiregyhaza)
JAS – *Journal of archaeological science*. (Oxford)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

JEA – *The Journal of Egyptian Archaeology*. ()

JFAr – *Journal of Field Archaeology.* (Boston)

JdI – *Jahrbuch des (Kaiserlich) Deutschen Archologischen Instituts*. (Berlin)

JfA – *Jahrbuch für Altertumskunde*. (Wien)

JfNG – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*. (München)

JHE – *Journal of Human Evolution.* (Academic Press – Elsevier)

JHS – *Journal of Hellenic Studies*. (London)

JMS – *Journal of Mithraic Studies*.

JÖAI – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*. (Wien)

JÖAIBeibl – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Beiblatt.* (Wien)

JPMÉ – *A Janus Panonius Múzeum Évkönyve*. (Pécs)

JRA – *Journal of Roman Archaeology*. (Ann Arbor, Michigan)

JRGZ – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. (Mainz)

JRS – *Journal of Roman Studies*. (London)

JWP – *Journal of World Prehistory.*

JZ – *Jadranski zbornik.* (Rijeka – Pula)

KatMon – *Katalogi in Monografije.* (Ljubljana)

KinM – *Katalogi in monogafije*. (Ljubljana)

Klio – *Klio*. (Leipzig / Berlin / Wiesbaden)

KSA G – *Kleine Schriften zur alten Geschichte*. (Leipzig)

KSLeipzig – *Kleine Schriften*. (Leipzig)

KSMarburg – *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg*. (Marburg)

LÄ – *Lexikon der Ägyptologie.* (Wiesbaden)

Latomus – *Latomus*. (Bruxelles)

L & G – *Latina & Graeca*. (Zagreb)

LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Basel).

LNV – *Litterae Numismaticae Vindobonenses*. (Wien)

LRBC – R.A.G. CARSON – P.V. HILL – J.P.C. KENT. *Late Roman Bronze Coinage*. London, 1962.

LT – *Liburnijske teme*. (Opatija, Rijeka, Matulji)

LZ – *Lepoglavski zbornik*. (Lepoglava)

Ljetopis JAZU – *Ljetopis JAZU*. (Zagreb)

MAA – *Macedoniae Acta Archaeologica*. (Skopje)

MAAL – *Monumenti antichi. R. Accademia nazionale dei Lincei* (Roma).

MAAR – *Memoirs of the American Academy in Rome*. (Roma)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

MAL – Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie. Classe di scienze morali, storiche e filologiche. (Roma)

MarbStud – *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte.* (Marburg)

MAZ CatMon – *Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae*. (Zagreb)

MBVF – *Münchner Beiträge zur Vor= und Frühgeschichte*. (München)

MdHVS – *Mitteilungen des historischen Vereines für Steiermark.* (Graz)

MdI – *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*. (Berlin)

MCC – *Mitteilungen der K.K. central-Commission zur (für) Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. (Wien)

MemTransvaalMus – *Memoirs of the Transvaal Museum.* (Pretoria)

MFMÉ – *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (Szeged)

MIB – W. HAHN. *Moneta Imperii Byzantini*. Wien, 1972–.

MittArchInst – *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. (Budapest)

MonKatPula – *Monografije i katalozi Arheološkog muzeja Istre*. (Pula)

MÖNG – *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft*. (Wien)

MonZad – *Monografije Filozofskog fakulteta Zadar*. (Zadar)

MPK – *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*. (Wien)

Materijali SADJ – *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*. (Beograd)

Münchner Beiträge zur Vor= und Frühgeschichte

Münzstudien – *Münzstudien*. (Halle / Saale)

Muzeji – *Muzeji*. (Zagreb)

MusBelge – *Le Musée Belge*. (Bruxelles)

MuzV – *Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske*. (razni gradovi)

MZK – *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege*. (Wien)

NarStar – *Narodna starina*. (Zagreb)

NašeStar – *Naše starine*. (Sarajevo)

Nature – N*ature.* (London)

NC – *Numismatic Chronicle*. (London)

NK – *Numizmatikai Közlöny*. (Budapest)

NotNum – *Notae Numismaticae. Zapiski numizmatyczne*. (Krakow)

Novitates – *Novitates Musei Sarajevoensis*. (Sarajevo)

Numizmatičar – *Numizmatičar*. (Beograd)

NumVij – *Numizmatičke vijesti*. (Zagreb)

NZ – Numismatische Zeitschrift. (Wien)

ObHAD – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

OpA – *Opuscula Archaeologica. Radovi Arheološkog Zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (Zagreb)

OZ – *Osječki zbornik*. (Osijek)

PACT – *PACT. Journal of European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques Applied to Archaeology*.

PamArch – *Památky archeologické*. (Praha)

PBF – *Prähistorische Bronzefunde*. (München; Stuttgart)

PBSR – *Papers of the British School at Rome*. (London)

Peristil – *Peristil*. (Zagreb)

Philologus – *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum*. (Stolberg et al.)

PodZb – *Podravski zbornik*. (Koprivnica)

Poročilo – *Poročilo o raziskovanju nelita in eneolita v Sloveniji*. (Ljubljana)

PosIzdCBI – *Posebna izdanja. Centar za balkanološka ispitivanja*. (Sarajevo)

PosIzdSANU – *Posebna uzdanja SANU*. (Beograd)

PosIzdŽA – *Posebna izdanja*. *Živa Antika* (Skopje)

PovPril – *Povijesni prilozi*. (Zagreb)

PraceKraków – *Polska akademia nauk. Odzzial w Krakowie. Prace komisiji archeologicznej*. (Krakow)

Prilozi – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*. (Zagreb)

PriloziHvar – *Prilozi povijesti otoka Hvara*. (Hvar)

PJZ – *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. (Sarajevo)

PomZb – *Pomorski Zbornik.* (Rijeka)

Poročilo – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*. (Ljubljana)

PriloziPUD – *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. (Split)

Prinosi – *Prinosi Odjela za arheologiju u Zagrebu*. (Zagreb)

PZ – *Prähistorische Zeitschrift*. (Wien)

QdAV– *Quaderni di archeologia del Veneto*, Giunta regionale del Veneto. (Padova)

QdSPPFVG – *Quaderno. Società per la preistoria e protoistoria della regione Friuli- Venezia Giulia.*

QFAGG – *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*. (Berlin)

RadCenZad – Rad Centra JAZU u Zadru. (Zadar)

RadFilZad – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. (Zadar)

RadGo – *Radovi Geografskog odjela*. (Zagreb)

Rad JAZU – *Rad JAZU*. (Zagreb)

RadZad – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU (JAZU) u Zadru.* (Zadar)

RAr – *Revue archéologique*. (Paris)

Razprave – *Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti*. (Ljubljana)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

RBN – *Revue belge de numismatique*. (Bruxelles)

RE – Pauly, Adolf Friedrich – Georg Wissowa – Kroll. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*

Revija – *Revija*. (Osijek)

RIC – H. MATTINGLY – E. SYDENHAM et alii. *The Roman Imperial Coinage*. London, 1923–

RIEB – *Revue internationale d'études balkaniques*. (Belgrade)

Rijeka – *Rijeka. Časopis povijesnog društva Rijeka*. (Rijeka)

RIN – *Rivista italiana di numismatica*. (Milano)

RIU – *Die römischen Inschriften Ungarns.* (Bonn)

RN – *Revue numismatique*. (Paris)

RNSSP – *Royal Numismatic Society Special Publications*. (London)

Romanitas – *Romanitas*. (Rio de Janeiro)

RPC – A. BURNETT – M. AMANDRY – P. RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage*. London – Paris, 1992–.

RRC – M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.

RRCH – M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coin Hoards*. London, 1989.

RSPT – *Rivista di scienze Preistoriche*. (Trieste)

RStLig – Rivista di studi liguri (Cuneo/Bordighera)

RVM – *Rad vojvođanskih muzeja*. (Novi Sad)

SaalbJb – *Saalburg Jahrbuch*. (Berlin)

SANUBI – *Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut*. (Beograd)

SBNMP – *Sborník Národního muzea v Praze. Acta Musei Nationalis Pragae*. (Praha)

SBWien – *Schriften der Balkankomission*. (Wien)

SenjZb – *Senjski Zbornik*. (Senj)

Sirmium – *Sirmium*. (Beograd)

Situla – *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani*. (Ljubljana)

Sk – *Solinska kronika*. (Split)

SlAnt – *Slavia Antiqua*. (Poznañ / Warszawa – Poznañ)

SlovArch – *Slovenská archeológia*. (Nitra)

SM – *Schweizer Münz Blätter*. (Zürich)

SNG – *Sylloge Nummorum Graecorum*.

SÖAIW – *Sonderschriften des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*. (Wien)

SourcesOr – *Sources Orientales*. (Paris)

SP – *Starohrvatska prosvjeta*. (Split)

Spomenik SANU – *Spomenik Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)

Spomenik SKA – *Spomenik Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

SSF – *Societas Scientiarum fennica. Commentationes Hummanarum litterarum*. (Helsinki / Helsingfors)

Starinar – *Starinar*. (Beograd)

StudAlb – *Studia Albanica*. (Tirana)

StudArchASH – *Studia Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

StudBal – *Studia Balcanica*. (Sofija)

StudCN – *Studii Ěi cercetări de numismaticã.* (Bucuresti)

StudCom – *Studia Comitatensia*. (Szentendre)

SvS – *Schild von Steier.*(Graz)

Swiatowit – *Swiatowit*. (Warszawa)

SzolnokMMÉ – *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve*. (Szolnok)

Syria – *Revue džart oriental et džarchéologie*. Institut français džarchéologie de Beyrouth. (Paris)

ŠtudZvesti – *Študijné zvesti*. (Nitra)

Thracia – *Thracia*. (Sofija)

Tribunia – *Tribunia*. (Trebinje)

VrGl – *Vranjski glasnik*. (Vranje)

VAHD – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku.* (Split)

VAMZ – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3.s.* (Zagreb)

VAPD – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku.* (Split)

VarSpom – *Varstvo spomenikov.* (Novo Mesto)

VHAD – *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n.s.* (Zagreb)

VHARP – *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (Rijeka)

VinZb– *Vinodolski zbornik* (Crikvenica)

VKDAZ – *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu.* (Zagreb)

VKZA – *Vjesnik kraljevskog zemaljskog arhiva.* (Zagreb)

VMBP – *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja.* (Sl. Brod)

VMKH – *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske.* (Zagreb)

VNAEN – *La vie numismatique, Alliance Européenne Numismatique.* (Bruxelles)

VNZM – *Viestnik narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu za godinu 1870; 2/1876.* (Zagreb)

VVM – *Vjesnik vojnog muzeja Jugoslavenske narodne armije*. (Beograd)

WestdZ – *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. (Trier)

WiadNum – *Wiadomosci Numizmatyczne*. (Warszawa)

WMBH – *Wissentschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. (Wien)

WNum – *Wiadomosci Numizmatyczno-archeologiczne*. (Krakow)

ZadRev – *Zadarska revija*. (Zadar)

ZborADBiH – *Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:26

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

ZborASar – *Zbornik ANUBH*. (Sarajevo)
ZborFilozFakBeograd – *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu.* (Beograd)
ZborFilozFakLjublj – *Zbornik Filozofske fakultete*. (Ljubljana)
ZborInst Zad – *Zbornik Instituta za historijske nauke*. (Zadar)
ZborKas – Zbornik Kastavštine. (Rijeka)
ZborKM – *Zbornik krajiških muzeja*. (Banja Luka)
ZborPo – *Zbornik Poreštine* (Poreč)
ZborNMBeograd – *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu*. (Beograd)
ZborRadBeograd – *Zbornik radova. Vizantološki institut*. (Beograd)
ZfN – *Zeitschrift für Numismatik*. (Berlin)
ZM – *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg)
ZPE – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* (Bonn)
ŽA – *Živa Antika* (Skopje)
YCS – *Yale classical Studies*. (New Haven, Conn.)

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:27

Color profile: Disabled
Composite 150 lpi at 45 degrees

U:\Arh-vjesnik2006\opce str.vp
14. oŭujak 2007 10:47:27